

JOHANN GEORG KOHL

Utazás
Ausztria országain
keresztül

KOHL ÚTIRAJZA
NEGYEDIK (MAGYARORSZÁGRÓL SZÓLÓ MÁSODIK) KÖTETÉNEK
A CÍMLAPJÁHOZ FELHASZNÁLT KÉP.

(Készült a szerző öccsének, Friedrich Wilhelm Kohlnek a rajza alapján.)

JOHANN GEORG KOHL

Utazás
Ausztria országain
keresztül

Magyarországi utazás

Fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta

VIZKELETY ANDRÁS

Argumentum

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

© Vizkelety András, 2014

AZ ÚTLEÍRÁS SZERZŐJE

Johann Georg Kohl (1808–1878) az útleírás műfajában német nyelvterületen korának egyik legtermékenyebb, ha nem a legtermékenyebb szerzője volt. 1841–1870 között 46 kötetnyi terjedelemben 21 önálló útleírása jelent meg, ezenkívül mintegy száz földrajz-, nyelv- és történelemtudományi cikket publikált.¹ Fő érdeklődési körének már 1838-ban a földrajztudományt jelölte meg:

*Már évek óta ugyanis kizárólag a földrajztudománnyal foglalkozom, ami legkedvesebb tudományterületemmé vált, különösképpen az eddig még homályosan maradt területtel: a természetes határok elméletével, azok hatásával a politikai viszonyokra, a népesség erejére, jellemvonásaira stb., a városok sorsára, a történelmi események alakulására, folyamatára stb.*²

A tudományos érdeklődés ellenére Kohl autodidakta maradt. Ezt korai műveinek recenzensei is szemére vetették. A kedvezőtlen kritika arra indította, hogy addigi műveit³ és kéziratait kandallóba vesse, amint erről későbbi önéletrajzi írásában megemlékezik.⁴ Egyetemi tanulmányai valóban félbeszakadtak. Apja, a jómódú brémai borkereskedő jogásznak szánta fiát, aki tanulmányait a göttingeni egyetemen meg is kezdte, Heidelbergben, majd Münchenben folytatta, de ahol csak tehette, inkább filológiai és természettudományi előadásokat hallgatott.

Apja 1830-ban bekövetkezett halála után magának kellett életfenntartásáról gondoskodnia, egyetemi tanulmányai így félbeszakadtak. Házitanítónak és nevelőnek szegődött el a Baltikumra, az akkor már Orosz-

¹ Vö. Thomas Elsmann: *Johann Georg Kohl. Ein Leben zwischen der Alten und Neuen Welt*. Bremen, 2010. A művek jegyzéke 375–385.

² Kohl levele Ernst von Baerhez, 1838. április 24., közli Thomas Elsmann: i. m. 122.

³ *Beiträge zur Urgeschichte einiger Erfindungen; Deutschen Mundes Laute; Kindergeschichten und Nichtgeschichten*. Valamennyi 1834-ben jelent meg Königsbergben.

⁴ Vö. Johann Georg Kohl: *Aus meinen Hütten. Oder Geständnisse und Träume eines deutschen Schriftstellers*. Leipzig, 1850. 1. köt. 33–34.

országhoz tartozó Kurföldre,⁵ majd onnan, első gazdája, Manteuffel báró ajánlására Szentpétervárra, Alexander Grigorevič Stroganov grófnak, a cár bizalmasának házába került. Házitanítóskodása idején részben a családdal, részben önállóan beutazta a Baltikumot és az európai Oroszország nagy részét egészen Moszkváig, a Krím félszigetig és Oroszországig. Oroszországi tapasztalatait többször összevetette a Magyarországon látottakkal. Első útleírásai 1841-ben (kilenc kötet egy év alatt!), amelyek az első írói sikereket is meghozták számára, ezekről a vidékekről szóltak.⁶

Az utazás gyerekkora óta táplált szenvedélye lett, amit Észak Amerikát és Nyugat-Indiát bejárt egyik nagybátyja és nevelője oltott bele, és amit eleve táplált a nagy kikötőváros, Bréma nyitottsága is. Kohl 1838 telén tért vissza Oroszországból Németországba, előbb Lipcsében, majd egy évre rá Drezdában telepedett le. Ettől kezdve folyton utazott, hogy publikálhasson, és publikált, hogy megélhessen. Ezzel az életformával szabad, független írói státuszt teremtett magának, s csak 1863-ban vállalt polgári foglalkozást.

Németországba való hazatérése után, 1841-ben, első nagyobb útja „Ausztria államaiba” vezetett, ahogyan az az egy évre rá megjelent öt kötet összefoglaló címében szerepel.⁷ Ennek harmadik és negyedik kötete szól Magyarországról, melyeknek magyar fordítását a jelen kiadás tartalmazza. Csupán néhány különböző tudományokba elkalandozó kitérőt vagy olyan, más népcsoportokkal foglalkozó terjedelmesebb részt hagytunk el, amelyek nem magyar vonatkozásúak. Ezeket a kihagyásokat a fordítás megfelelő helyén jelöltük.

Az egykorú német recenziók általában elismeréssel, de nem nagy terjedelemben emlékeztek meg Kohl ausztriai-magyarországi útleírásáról. Valamennyi kiemelte a szerző élvezetes, olvasmányos stílusát. Érdeemes azonban röviden kitérni rá, hogy a recenzensek mit tartottak említésre méltónak ezekben a kötetekben.

Legterjedelmesebben a Cotta kiadónál Stuttgartban és Tübingenben megjelenő *Morgenblatt für gebildete Leser* melléklete (*Literaturblatt*)

⁵ Kurföld (Kurzeme, Kurland) a Német Lovagrend által meghódított önálló hercegség Lettország nyugati részén, mely előbb a lengyel király hűbérese lett, 1711-től házasság révén orosz fennhatóság alá került, majd 1795-től a cári birodalom részét képezte. A német ajkú birtokos nemesség sokáig a társadalom meghatározó rétege maradt.

⁶ *Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen, oder Natur- und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland.* 1–2. köt.; *Petersburg in Bildern und Skizzen*, 1–2. köt.; *Reisen im Inneren von Rußland und Polen*, 1–3. köt.; *Reisen in Südrußland*, 1–2. köt. Valamennyi Dresden–Leipzig, 1841, Arnold.

⁷ *Hundert Tage auf Reisen in den Österreichischen Staaten*, 1–5. köt., Dresden–Leipzig, 1842, Arnold. A továbbiakban Kohl: *Hundert Tage*.

foglalkozik 1843. február 13–15-i számaiban a magyarországi kötetekkel, dicséri az életszerű panorámát, amit Kohl leírásai nyújtanak, kiemeli – természetesen – a huszárokról írottakat, több passzusban is méltányolja az országban élő különböző népcsoportok ábrázolását,⁸ az egyházi hovatartozás és a nemzetiségek közötti összefüggések bemutatását. Ugyanitt megjegyzi az újság, hogy Kohl szerint a református magyarok a legfőbb ellenségei mindennek, ami német.⁹ Méltányolja, az ismertetés azt is, hogy a szerző a magyar politikai viszonyokról tartózkodóan nyilatkozik, de megemlíti, hogy a magyarok Kossuth és Széchenyi javító szándékú kritikáját általában elfogadják (14. sz. 55.).

A berlini *Literarische Zeitung* 1843. márciusi számaiban kötetről kötetre számol be Kohl magyarországi útleírásáról, az október 4-i 79. szám többször is méltatja a szerző módszerét, amennyiben a részletekből a totális ábrázolásra törekszik,¹⁰ objektíven, antropológiai és lélektani érzékkel ábrázol. Különösnek találja a recenzens, hogy Magyarországon minden „viszonyt” összefüggésbe helyeznek a Szent Koronával.¹¹

A *Repertorium der gesammten Deutschen Literatur* már 1842-ben reagált Kohl útleírására, melynek szerzője oly nyitott szemmel jár, hogy többet lát, mint az a sok ezer utazó, akik ugyanarra jártak.¹² A recenzens az angol Paget útleírásához viszonyítva megállapítja,¹³ hogy míg az angol szerző inkább a politikai viszonyokkal foglalkozott, addig Kohl inkább a néppel ismerteti meg az olvasót.¹⁴ Az ausztriai-magyarországi kötetekre angol nyelvterületen is felfigyeltek, a könyv egy évvel a német kiadás után Londonban, angol fordításban is megjelent, a fordító megnevezése nélkül.¹⁵

⁸ Kohl sah die manigfaltigsten Nationalphysiognomien und Trachten Ungarns (14. sz. 54.); *Physiognomie verschiedener Nationen* (uo. 55.).

⁹ ...die reformierten Magyaren sind die heftigsten Feinde alles Deutschen (15. sz. 59.).

¹⁰ ...gibt eine vollständige Darstellung des ungarischen Lebens in der Totalität seiner Erscheinungen auf allen Stufen. Natur und Volksleben, Volkssitte, Volkscharakter und Sprache, Kirche und Staat, Kunst und Wissenschaft, Handel und Produkt etc. werden in lebendigem Zusammenhang, nach Innen und Außen allseitig beleuchtet (79. sz. 1268. hasáb).

¹¹ ...alle Verhältnisse stehen in Relation zur ungarischen Krone (79. sz. 1268. hasáb).

¹² Herr Kohl gehört zu den Wenigen, die, wenn sie reisen, offene Augen haben und den Blick nach allen Seiten richten, so dass sie hundert Mal mehr sehen, als die Hunderte und Tausende, welche denselben Weg verfolgen (255.).

¹³ John Paget: *Hungary and Transylvania with remarks on their condition, social, political and economical*. London, J. Murray 1839.

¹⁴ Herr Paget das Politische vor Auge hat, Kohl uns mehr mit dem Volke zusammenbringt (531.).

¹⁵ J. G. Kohl: *Austria. Vienna, Prague, Hungary, Bohemia, and the Danube; Galicia, Styria, Moravia, Bukovina, ant the Military Frontier*. London, Chapman and Hall, 136, Strand, [1843].

A magyarországi útleírással azonban a Kohl munkásságával foglalkozó későbbi méltatások, egészen Thomas Elsmann modern monográfiájáig, alig foglalkoztak. Annak sincs nyoma, hogy maga Kohl reagált volna a későbbi magyarországi eseményekre. Az ausztriai-magyarországi útleírás kiadásának évében (1842) Kohl ugyan külön is írt a déli ún. katonai határőrvidékről,¹⁶ az ebben foglaltak azonban nem mutatnak túl azokon a történelmi, politikai, néprajzi megfigyeléseken, amelyeket al-dunai és bánáti útja során tett. Elsmann levélbeli közlése szerint, amelyért külön köszönettel tartozom neki, nincs nyoma annak sem, hogy megemlékezett volna a 48–49-es szabadságharcról, bár ezekben az években északnémet, dániai és svájci útjaitól eltekintve Kohl Drezdában, élt, ahol a magyarországi történéseket figyelemmel kísérték.

Magyarországra Kohl 1841 tavaszán indult el. Bécsújhelyen kocsit bérelt, először Nagycenken, majd Eszterházán vendégeskedett, onnan Csornán át Győrbe hajtatott, egy kitérőt tett Pannonhalmára, majd Győrből hajón folytatta útját. Hosszasan időzött Pesten, majd ismét hajóra szállt, végighajózott az akkori magyar Duna-szakaszon egészen Orsováig. Hazafelé ismét kocsin utazott Dél-Erdélyen keresztül, és a Bánáton át érkezett Szegedre, onnan Kecskemétre. Pest érintésével Székesfehérvárott és Veszprémben szállt meg, azután a Balaton északi partján haladva (útközben meglátogatta Kisfaludy Sándort) Szentgotthárdnál hagyta el az országot. Ebből állt Kohl itineráriuma, ezekről a városokról, tájakról, az ott tapasztaltakról és utazás közbeni élményeiről számol be az „osztrák államokról” szóló harmadik és negyedik kötetében.

Az első kötet Alexander Humboldtnek dedikált előszavában a szerző teljes objektivitást ígér:

*A következő közleményeknek az a célja, hogy egy ilyen utazásról a lehető legpontosabban, leghűségesebben és legélénkebben számoljanak be. A dolgokat úgy kívánom ábrázolni, ahogyan azokat saját szememmel láttam, és úgy kívánom azokat leírni, ahogyan azokat, a dolgokkal szembesülve, papírra vetettem. Amit másoktól hallottam, azt szó szerint kívánom elmondani [...] Végül saját gondolataimat, véleményemet csak akkor fejtem ki, ha azok ott helyben jutottak eszembe, és így bizonyos értelemben a helyszínt idézik fel. Könyvekből és későbbi megfontolásaimból csak nagyon kevesen fűztem hozzá, lehetőleg naplómhoz ragaszkodtam...*¹⁷

¹⁶ Die Militärgrenze und ihre Stellung zur orientalischen Frage. *Allgemeine Zeitung*, 1842, 150. és 151. sz.

¹⁷ Kohl: *Hundert Tage*, 1. köt., VIII–IX.

Persze ennek az objektivitásnak megvoltak a maga korlátai, amint azt a negyedik, azaz az első magyarországi kötet előszava elé helyezett, motóul választott August von Platentől származó verssorok érzékeltetik, amelyek a dicséret és a kritika áldásos voltát egyaránt hangsúlyozzák. Ezek a korlátok összefüggenek a szerző származásával, otthoni környezetével, politikai meggyőződésével, eddigi utazásain szerzett tapasztalataival. A szabad Hanza-város lutheránus vallású neveltjét zavarják a magyar nemesi privilégiumok és a katolikus egyház vagyona, hatalma, de ennek ellenére nemegyszer ékesszólóan méltatja a nemesek és főpapok reformjait, alapítványait, közhasznú építkezéseit. Politikai tekintetben II. József felvilágosult abszolutizmusának híve (arról persze nem vesz tudomást, hogy a negyvenes években az osztrák uralkodóház már teljesen más politikai irányzatot követett), a magyar hazafias megnyilvánulásokat bizalmatlanul, néha gúnyosan regisztrálja, de tisztán látja a magyarság fenyegetettségét az őket körülvevő idegen, főleg szláv népek között, amikor a pánszláv mozgalom már érezte hatását. Erre többször is kitér művében. A német kultúra kiválóságáról meg van győződve, de lelkesen mutatja be Pest és Buda dinamikus fejlődését. Mind a beígért dicséretre, mind a kritikára számos példát találhat a kötetben az olvasó.

Ausztria-Magyarország után Kohl északi országokat látogatott meg, írországi, angliai, észak-németországi, dániai útleírásai egymás után jelentek meg, majd délnek fordult, az Alpokról, Isztriáról, Dalmáciáról, Montenegróról írt összesen öt kötetet, közben egy rajnai hajóútról tudósított. Az osztrák Lloyd gőzhajózási társaság is felkérte, hogy utazza végig járatukon az osztrák és magyar Duna-szakaszt Pestig. Erről a hajóútról 1854-ban egy metszetekkel illusztrált album alakú kötetben számolt be.¹⁸

Gyermekkora óta élesztgetett vágya az észak-amerikai kontinens után 1854-ben teljesült. Hosszas előkészületek után szeptember 7-én szállt hajóra, és négy, utazásokban és tudományos munkában termékeny évet töltött az Új Világban, ahol legfőbb pártfogója Henry Wadsworth Longfellow (1807–1882) költő, a Harvard egyetem tanára lett. Kohl beutazta a kontinenst, indiánok lakta vidékeket is meglátogatott, amire bizonyonnyal Longfellow is ösztönözte, akinek 1855-ben egy indián tárgyú naiv eposza is megjelent (*The song of Hiawatha*).¹⁹ Feltehetően az

¹⁸ *Die Donau von ihrem Ursprunge bis Pesth*, Triest, 1854.

¹⁹ A könyv népszerűségére jellemző, hogy magyarul Bernátsky Ferenc fordításában már 1883-ban (Budapest, Mayer Nyomda), majd 1885-ben Tamásfi Gyula fordításában az Olcsó Könyvtárban (Budapest, Franklin) is megjelent. Modern fordítását Fodor András készítette el (Budapest, 1958).

ő hatására fordult Kohl is az indián tematika felé. Amerikai útikönyvei, amerikai és európai folyóiratokban publikált néprajzi, kartográfiai, földtörténeti tanulmányai meghozták számára a tudományos elismerést is, több tudós társaság tagjává választotta, 1869-ben a Bowdoin College díszdoktora lett. Hazatérte (1858) után is egymás után tartotta előadásait Amerikáról, publikálta cikkeit különböző újságokban, folyóiratokban. Ezekben az években érkezett el népszerűségének csúcspontjára, hiszen a 1850-es, 60-as években, amikor hetente indultak Amerikába a kívándorlóhajók, rendkívül nagy volt az érdeklődés az Új Világ iránt. Ezekben az években Kohl már nem utazott, ázsiai (japán, indiai) tárgyú írásai nem személyes tapasztalatokon alapulnak. 1863-ban végleg megtelepedett szülővárosában. 1865-ben megpályázta és elnyerte a brémai városi könyvtár igazgatói posztját, melyet haláláig (1878) ellátott. Ezekben az években számos helytörténeti tanulmányt publikált.

Kohl tudományos ambíciói ellenére elsősorban ideális utazónak tartotta magát, akinek tulajdonságait így jellemezte:

Az utazónak, akinek célja az, hogy a természet és az emberek sajátosságait azok minden fokozatában felismerje, minden iránt érzékenynek, figyelmesnek kell lennie. Minden iránt érzékenységet és hajlandóságot kell tanúsítania. Minden megfigyelés alapja a hasonlítás és a kombináció, mert ezek segítségével ismerjük meg, melyek a szemünk előtt lejátszódó jelenségek sajátosságai. [...] Az utazó Jancsit és Pistát idézi, a szobatudós Platónt és Arisztotelészt. Pedig bizonyos, hogy Jancsi és Pista bizonyos dolgokat ugyanúgy, sőt jobban tud, mint Platón és Arisztotelész, de ők sohasem jelentek meg nyomtatásban, míg emezeket százszor idézték nyomtatott könyvek.²⁰

Igen, éppen ezt a minden jelenség iránti figyelmességet, érzékenységet, Jancsi és Pista (Kohlnál *Hans és Kunz*) szavaira való odafigyelést értékeli a mai olvasó leginkább Kohl útleírásaiban.

Kohl 1868-ban, tehát a kiegyezés után, amikor már két földrészt keresztül-kasul beutazott, Európa népeiről írt nemzetkarakterológiai kötetében még egyszer foglalkozik a magyarokkal.²¹ „A magyarokról” című fejezet fordítását, kivéve az ország földrajzi leírását és történelmének rövid összefoglalását, a kötet függelékében közöljük. A szabadságharcról itt sem emlékezik meg. Sok szokványos, a nyugati történetírásban

²⁰ Johann Georg Kohl: Ueber Reisen und Reisende, insbesondere Touristen. Monatsblätter zur Ergänzung der Allgemeinen Zeitung 1847, idézi Elsmann: i. m. 296., 297.

²¹ Johann Georg Kohl: Die Völker Europa's mit Vignetten und Farbendrucktafeln. Hamburg, Vereinsbuchhandlung, 1868.

kialakult kliséit találunk ebben az egészében véve jóindulatú leírásban. Megtaláljuk benne a magyar jó tulajdonságok sokszor lelkes méltatását ugyanúgy, mint nemzeti hibáinknak reformkori politikusaink és közíróink által is ostromozott kritikáját. De ezeken kívül sok olyan megfigyelést is találunk benne, amelyek egyedülállóak a kor irodalmában, s amelyek részben aláhúzzák, részben módosítják közvetlenül magyarországi utazása után leírt észrevételeit.

VIZKELETY ANDRÁS

MAGYARORSZÁGI UTAZÁS

ELŐSZÓ

„A világ nagynak készülődött,
Amíg volt bimbózó növény;
Milyen kevés, mi kifejlődött,
S e kevés mily kicsiny, szegény!”*

Az Osztrák Császárság alkotórészei kétségkívül világrészünk legérdeke-
sebb országai közé tartoznak. Itt ugyanis egyetlen államképződményben
egyesülve megtalálhatók a három legnevezetesebb európai népcsalád-
nak, a germánnak, a szlávnak és a románnak oly jelentős elemei, melyek
együtt egyetlen más birodalomban sem találhatók. Ennek a monarchi-
ának a határai azonban teljes egészében magukba foglalnak még egy
különös népet, amelynek eredeti lakhelyét és rokonait mindeddig sem
Európában, sem Ázsiában nem lehetett felfedezni, és amely ebben a te-
kintetben teljesen magában áll az egész világon, tudniillik a magyarokat.

Az osztrák sas hatalma beárnyékolja Németország legszebb keleti
tartományait, sajátjának tudhatja az Alpok szép és csodálatraméltó tá-
jait, a terményekben oly gazdag Pannóniát, Dácia felét, nagy és tarka
népességű vidékeket a török határ mentén egészen Görögországig, tel-
jes egészében ehhez a monarchiához tartozik Európa egyik legnagyobb
hegyvonulata, a Kárpátok, és közepén folyik át a kontinens leghatalma-
sabb folyója, a Duna, amely összeköti ennek az államképződménynek
országrészeit.

Ezeket a szép, tarka népességű országokat, ezeket a nagyszerű hegye-
ket, ezeket az érdekes folyókat beutazni mindenki nagy érdeklődést
kelthet, aki tanulságos élvezeteket keres.

A következőknek az egyetlen célja, hogy egy ilyen utazásról a lehe-
tő legpontosabban, leghűebben, legvalóságosabban beszámoljanak. Úgy
szeretném a dolgokat és eseményeket ábrázolni, ahogyan azokat sa-

* Friedrich Schiller: *Aphorismen*

Wie groß war diese Welt gestaltet,
So lang die Knospe sie noch barg,
Wie wenig, ach! hat sich entfaltet,
Dieß wenige, wie klein und karg!

(A vers magyar fordítását Márton Lászlónak köszönöm.)

ját szememmel láttam, ahogyan azokat útközben magamnak megjegyeztem.

Amit másoktól hallottam, azt igyekeztem ugyanúgy elmondani, ahogyan azt velem közölték. Ezért törekedtem arra, hogy ezeket a közlő személyek nyelvén rögzítsem, kifejezéseiket lehetőleg hűen visszaadjam.

Végül a saját gondolataimat, ötleteimet csak annyiban közlöm, amennyiben azok ott helyben, a látottak, hallottak kapcsán támadtak bennem, és visszaadják az eredeti élményeket. Könyvekből és saját későbbi megfontolásokból merített ismeretek közlésétől lehetőleg tartózkodtam. Tartottam magamat útközben készült naplószerű jegyzeteimhez, tekintsek tehát kérem az egészet úgy, mint valami helyszíni tudósítást.

Mint hogy arra törekedtem, hogy csak a legközelebbit, hogy úgy mondjam, csak ami a lábaim előtt feküdt, azt írjam le, a hallottakat csak újra elmeséljem, a saját ötleteimet éppen csak megemlítssem, és egyáltalán, az általam bejárt tájakat csak egy ilyen keskeny fénycsóvával világítsam meg, ami pedig ezen kívülre esik, azzal csak kevéssé törődjek, így aztán akadhatnak, akik azt vetik szememre, hogy a könnyebb végét fogtam meg a feladatomnak.

Mégis úgy hiszem, hogy mindenki, aki ilyesmit már megkísérelt, szívesen tanúsíthatja, hogy ennek az eljárásnak is, ugyanúgy, mint a többinek, megvannak a maga nehézségei, és számolhatok olvasóim megértésével. Egy az idegen országra vetett futó szempillantás is oly sokat magában foglalhat, és a nehézkesen, darabosan megformált szavak nem teszik lehetővé, hogy az egészet a maga teljességében elővarázsolják. Az ábrázolnivaló oly sokoldalú, de a papír felülete csak egysíkú képet fogad be. A szellem könnyen, mint a madár lendül tovább egyik gondolatról a másikra, de a toll csak gyalogosan ér a nyomába. A hallottakat is csak nehezen lehet néma betűkkel visszaadni, mindig az olvasó élénk képzeletére kell apellálni, hogy ezekből kihallja, rekonstruálja, bizonyos értelemben kitalálja, hogy mit is akartunk mondani.

Az olvasónak ebben az elnéző magatartásában és ügyességében bízva, amelyben eddig sem kellett csalódnom, feljogosultnak érzem magamat, hogy higgyem, ezek az úti vázlatok és karcolatok is, melyek a gazdag élettel és friss valósággal szemben szegényeseknek és homályosaknak tűnhetnek, képesek lesznek olvasóimnak tanulsággal és élvezettel szolgálni.

Drezda, 1842. július 2. napján

A SZERZŐ

SOPRON, NAGYCENK, ESZTERHÁZA ÉS A FERTŐ TÓ*

„Tulajdonképpen nem is kellene reggeliznem, nem tesz jót nekem” – mondta P. úr, aki fiákerral érkezett a bécs–győri pályaudvarra, miközben elég buzgón fogyasztotta a császárkörtéből, császárszőlőből és császári lisztből készült császármorzsát, valamint a császársört, amelyeket is a pincér felszolgált neki.

Nem akadályoztam őt ebben, mert észleltem, hogy ezen elve mellett („nem akarok reggelizni, de mégis reggelizek”) elég szép kort megért és egészséges maradt, így hát vidáman és útra készen értünk az említett indóházhoz, hogy onnan aztán ő Bécsújhelyen át az örömeiket kínálják szép Itáliába zarándokoljon, én pedig elinduljak, hogy a magyar tájakon körülnézzek, lássam, hogy miféle, milyen fajta és milyen gondolkodású emberek lakják azokat.

P. uram úgy tervezte, hogy Trieszten át Velencébe, majd Firenzéből Rómába, Nápolyba, Palermóba utazik, onnan aztán Párizson keresztül hazatér Németországba, eközben szemügyre vesz minden tájat, minden palotát, minden romot. „Hát nem szép terv ez? – kérdezte. – Tartson velem! Minek akar maga Pomogyon¹ keresztül Pápára, Vadkertből Mellykatba, a horvátoktól a kunokhoz, a jazigoktól az oláhokhoz zötyögni, hogy lássa az ökörcsordák vonulását és barangoljon a sztyeppeken?” Mondtam neki, hogy én remélem, ezeken az ösvényeken is találkozom emberekkel, és szívesebben járok kevésbé ismert és kitaposott utakon. Így aztán, amikor a vasúti szerelvény minket és vagy 200 más utast kiokádott magából Bécsújhelyen, ő bérelt magának egy kocsit dél felé, én meg kelet felé.

Már Bécsben megjegyeztem magamnak a *jonapot* szót, így a határnál a saját nyelvükön tudtam a magyaroknak jó napot kívánni. Ez a szó felbecsülhetetlen értékkel bírt, minthogy úgy tűnt, egyedül ennek segítségével megnyíltak előttem némely szívek. Az utazó számára minden

* Kohl (általában) a földrajzi nevek német változatát használja: *Ödenburg, Zinken-dorf, Esterhaz, Neusiedler See*. Mi ezeket a megfelelő magyar helynevekkel adjuk vissza.

¹ Kohl: *Pamhagen*.

egy szó, amit az idegen ország nyelvén megtanult, értékes kis eszközt jelent, ami, ha okosan használja, igencsak előnyére szolgálhat. Száz szó és mondás már felbecsülhetetlen kincset jelent. Megeshet, gondoltam, hogy a *jonapot* jobb szolgálatot tesz nekem, mint egy pisztoly. Például ha találkozok valakivel, aki ki akar rabolni, ha magyar módra *jonapotot* kívánok neki, azt hiszi, honfitársa vagyok, vagy hízeleg neki a megszólítás, vagy csak elterelődik a figyelme, és futni hagy.

Ausztriában mindenütt szabad dohányozni, de nincsen jó kedvvel szívható dohány, Magyarországon viszont kiváló dohány akad, de nem szabad dohányozni, még a kis helységeekben sem, kivéve természetesen az utcát. Erre nagyon szigorúan ügyelnek, mert a falvak tele vannak könnyű építésű faházzal, így folyton ki vannak téve a veszélynek, hogy a tűz martalécai legyenek. Pecsényéden,² ahol megálltunk, minden ház ablakán vaslemezből készült táblák vannak, amiket – ahogy mondták – a tűzveszély miatt szereltek fel. Nem tudtam rá elegendő okot találni, hogy ez a helység miért néz ki teljesen másképp, mint az osztrák falvak, amikor csak egyórácskányira vagyunk az osztrák határtól, és lakosai nagyrészt németek. A pecsenyédi istállószolga úgy volt öltözve és felszerelve, mint egy mészáros. Ezen a vidéken ugyanis minden istállószolga hivatásos mészáros is, mert az erre vonuló nagy marhacsordák beteg állatait azonnal le kell vágni, és ezt ő végzi el. Az itteni szolgálégény osztrák katonaszökevény volt, aki elmenekült a sorozás elől. Megkérdeztem tőle, hogy ilyen közel a határhoz nem tart-e attól, hogy felfedezik, és elfogják. „Hohó, itt Magyarországon nem kapnak el engem! Tudják ők jól, hogy hol vagyok, de nem mernek elfogni, mert azonnal összekiabálnám a helyi parasztlégényeket: »Vádjátok össze őket!« Vagyunk errefelé vagy százan, akiknek nincs igazolványa, de ez senkit se érdekel.” – Négy mérföldnyire Bécstől az osztrák rendőrség és a hozzá tartozó társadalmi rend már minden hatalmát elvesztette. – „Az ilyenek – mesélte a kocsi-som – azért menekülnek Magyarországra, hogy a katonáskodást megússzák. De egyébként mi osztrákok nem megyünk szívesen Magyarországra, mert a közembernek sokat kell itt eltűrnie. Akik ideszöktek is, ha letelt az idejük, már szívárognak is vissza.”

Útközben sok felvirágzott szekérrel találkoztunk, melyek tele voltak Mariazellbe tartó zarándokokkal. A kocsi a szekér elején egyik kezében tartotta a gyeplőt, a másikban az imakönyvet, amiből előimádkozott, a többiek kórusban ismételték a szöveget. Időnként gyalogosan is jöttek nagy csoportok, negyvenen-hatvanan egyszerre, akik a széles utat teljesen elfoglalták, férfiak, asszonyok, lányok vegyesen, legtöbbször nagy esernyővel védte magát a nap sugarai ellen, imádkoztak, énekeltek, az élen

² Kohl: *Pötsching*.

néhá templomi zászlót vittek. Így imádkozva zarándokoltak Mariazell szent hegyei felé. Szinte mind németek voltak, mert az őslakosság itt, de még Sopron után is néhány óra járásnyira, többnyire német.

A magyaroknak nagy nemzeti ünnepük volt ma, az augusztus 20-i Szent István-nap, amikor Budán a szent király kezét és, úgy tudom, a koponyája egy darabját is körmenetben hordják körül. Minden faluban ünneplőbe öltözött népekkel találkoztunk, merthogy ezt az ünnepet többé-kevésbé a magyarországi németek is megtartják.

A Pállfyak birtokához tartozó Rasporakban,³ melyet részben horvátok laknak, egy szent forrás körül lányok gyűltek össze. A forrás fölött kőfoglatban egy por- és pókháló lepte *Ecce homo* kép volt, a víz a kép alatt bugyogott fel. A lányok fáradhatatlanul meregették a vizet, és agyagkorsókban hordták el. „Miért tülekedtek annyira? – kérdeztem tőlük –, olyan jó ez a víz?” „Igen, igen, nagyon jó – válaszolták –, a Krisztus-kép alól folyik ki!” Ezek az ünneplőbe öltözött horvát lányok mind tudtak németül, harmincan-negyvenen lehettek, meregették és itták a forrás vizét. Egy csinos horvát lány odakínálta nekem a korsóját. Nekem azonban, mikor a szájamhoz emeltem, mindenki nagy mulatóságára egy vízszugár a gallérom mögé folyt, mert én még nem ismertem ezeket a fajta korsókat, melyeknek a fülük tövénél egy kis lyuk van, amit az iváskor be kell fogni, ha nem akarja az ember, hogy kívül is, bévül is vizes legyen, ahogyan én is jártam. „Te nem akarsz inni?” – kérdeztem Andres kocsisomat. „Csókolom a kezét – volt a válasz –, én mán csak borocskát iszok.”

A Fertő tó nyugati oldalán mindenütt találni ilyen német lakosokkal vegyes horvát falvakat, ugyanígy tovább délnek, Vas és Zala megyében, egészen a stájer–osztrák határig és a Drávaig, ahol már aztán a tiszta horvát világ kezdődik. Sopron megyében 30 horvát helység van, Moson megyében 11, Vasban 64, a többi megyében már kevesebb. A Fertő tó menti horvátokat vízihorvátoknak nevezik. Talán ezek a németek között szórványosan letelepedett horvátok a régi őslakosság töredékei. Északról, Morvaország felől is beszivárogtak a szláv őslakosság töredékei egészen a Dunáig. A Duna mentén azonban már nem tudtak meghonosodni, az erősebb népesedési hullámok utolsó nyomaikat is elsodorták.

A nyelv, amit az itteni horvátok használnak, teljesen azonos a tulajdonképpeni horvát nyelvvel, amit Varasdon és Zágrábban beszélnek. Különbösen érrefelé németül is megtanul mindenki, de magyarul általában nem. Az itteni horvátok, csakúgy, mint más szláv testvéreik, jobbra fuvarosok, és nagy távolságokra eljutnak. „A mezőgazdasághoz és a kertészkedéshez – mondták az itteni németek – túl kényelmes a hor-

³ Kohl: *Draßburg*.

vát. Ezért aztán, ha csak teheti, fuvarozásra adja a fejét.” Sokan közülük ruházatukban és szokásaikban is közeledtek a németekhez.

A horvát nők színpompásan öltözködnek, a lányok aranyhímzéses pruszlikot hordanak, szorosan, mint a páncél, hajukat, mint a lányok általában, hátul összefogják, hosszú színes szalagokat fonnak bele. Az asszonyoknak nagy főkötőjük van, hátul hosszú hímzéssel és csipkével díszített nyúlvánnyal. Ha a templomba indulnak, szoknyájukat fölfogva, mezítláb mennek be a faluba, csizmájukat⁴ a kezükben hozzák. Ha aztán közelebbre érnek, leülnek, harisnyát és lábbelit húznak, így vonulnak be büszkén, díszesen a templomba.

Még feltűnőbb a horvát férfiak ruházata. A nőkhöz hasonlóan, melényük tele van színes hímzéssel, fölötte rövid, szűk kabátot⁵ hordanak. Hatalmas, széles karimájú kalapjuk virágoskerthez hasonlít, rajta nagy csokrok és pávatollak lengedeznek, minél szebbek és nagyobbak, annál büszkébbek rá. Vannak köztük nagy verekedők, ezek a mise után, a vásárban hosszú, aranyosan csillogó pávatollat tűznek a kalapjuk mellé, melyet harci tollnak neveznek. Aki ilyet visel a kalapja mellett, annak erős, ügyes legénynek kell lennie, mert könnyen kiteszi magát a többi verekedésre kész legény megjegyzéseinek és támadásának. Néha egész nagyszabású csatákat vívnak, és ha a rendőrség a helységből kizavarja őket, a szabad mezőkön folytatják.

Azok a jelenetek azonban, amiket a horvát falvakban láttam, békésebb természetűek voltak. Egy elhagyott temetőben, amely egy magányosan álló templom mellett volt, egy öreg, gyászoló horvát férfivel találkoztam. Imádkozva térdelt egy sír mellett, melyen egy durván faragott, kis Krisztus-képpel díszített kőkereszt állt. A kereszt felirata így szólt: *Ude leshi Agatschin Kaje. Prümenula va Ledi 1839.* (Itt nyugszíkt Agatschin Kaje, meghalt az 1839. évben.) Az öreg elmesélte, hogy a felesége fekszik itt, mindkét gyermekük is halott, és ő teljesen egyedül maradt. Sírva mondta újra meg újra: *Ja sam! Ja sam!* (Teljesen egyedül.) A temetőben aztán elvezetett egy barlanghoz, amely tele volt még a török időkből származó emberi csontokkal. A csontokat szabályosan nagy halomba rakták, némelyik koponyán még látható volt a rászáradt haj. Jámbor horvát asszonyok tarka szalagokat és virágokat tűzködtek a csontok közé.

Jellemző, hogy a két egymás mellett élő nép, a horvátok és a magyarok közül sokan járnak át a szomszédos gyárakba dolgozni, Neukirchen, Neustadt stb. környékére, jóllehet arrafelé sehol nem találni magyarokat. Sok ruhafoszlányokkal és rongyokkal megrakott szekérral találkozunk. „Ezek Ausztriába tartanak – vélte Andres kocsis, aki, mint minden

⁴ Kohl: *Tschismen (Schuhen)*.

⁵ Kohl ezt a fajta kabátot *Spensernek* (angol: *spencer*) nevezi.

osztrák, magyarellenes volt –, a magyarok minden szemetet hozzánk visznek, hogy mi valami használhatót csináljunk belőle.”

Sopronban van, mint ismeretes, a legnagyobb állatvásár Magyarországon, innen hajtják az állatokat Bécs felé, azon az úton, amin mi jöttünk. Az út mentén mindenütt láttuk ennek nyomait, mint például felszagattott, feltúrt, mocsaras helyeket. „Itt hagyják a disznaikat jócskán dagonyázni, azok túrják így össze” – jegyezte meg Andres, aki mindenre felhívta a figyelmemet, ami más volt Magyarországon, mint Ausztriában.

Végül megpillantottuk a távolban Sopront, amely teljesen lapos területen épült, mindenünnen nagy zöldségeskertek veszik körül. Sopron egyidős Béccsel, mert már a rómaiak is laktak itt, és a mostani magyar neve *Sopronia*, a római *Scarabantia* (*sic!*) romlott alakja. A németek *Ödenburg*nak nevezték el, egyesek véleménye szerint azért, mert pusztasíkságon fekszik.⁶ Ha Ausztria felől érkezik az ember, mindenesetre találónak vélheti ezt az értelmezést. A város közelében, úgy tűnik, nincs más, csak pusztaság, jobbra és balra, kissé távolabb alacsony szőlőhegyek emelkednek. A termékenyebbek a Fertő tó felé néznek, mert arra mindig enyhébb a levegő, mint a város felé. A város lakóinak mindnek megvan a maga birtoka, szőleje, melynek bora a szászok és a morvák szomját oltja, mert a legjobb boraikat ott értékesítik.

Bár a várost csupa német lakja, most már mindenütt magyar elnevezéseket, feliratokat is látni, különösen a vendéglőkben. Így hát nem egy *Wirtshaus*ba, hanem egy „vendégfogadó”-ba tértem be, melyet *A magyar királyhoz* címeztek,⁸ és nem egy *Kaffeehaus*ban, hanem egy *Kávéház*ban kávéztam, amelynek cégéjén egy magyar ruhába öltözött pincér kínálta a fagyaltot és a kávé. Az asztaltársaság a lehető legvegyesebb és leghangosabb volt: egy itt átvonuló ulánus század lengyel tisztjei, valamint néhány angol, akik húsz gyönyörű telivért hajtottak Zágrábba egy ismeretlen magyar mágnáshoz, aztán még egy-két nemes úr, néhány soproni polgár, végül egy jó ízlésű bécsi kereskedő, ugyanis annyit szavalt az ízléstelenségről, hogy magát biztosan jó ízlésűnek tartotta.

Sopron után még egy horvát falut hagytunk el, amelynek temploma tele volt csinos, fehérbe öltözött asszonyokkal és lányokkal, akik Szent Istvánhoz és a *Bleshennoi Dewitschi Marie*-hoz (az áldott Szűzanyához) könyörögtek. Aztán még egy német falu következett, ami után vége lett

⁶ *Ödenburg* tükörfordítása 'pusztavár', 'pusztai vár'. A város latin neve helyesen: *Scarabantia*.

⁷ Kohl: *vendez fogado*.

⁸ A Kohl által magyarul megadott szavakat a továbbiakban is dőlt betűvel szedjük. Kohl többnyire németre is lefordítja az ékezet nélkül megadott magyar szavakat. Erre a továbbiakban nem hívjuk fel egyenként a figyelmet.

a horvát-német vegyes vidéknek, és elérkeztem az első magyar helységbe, amelynek Cenk vagy Zinkendorf a neve.

A település a híres Széchenyi gróf⁹ tulajdona, akinek birtokai a Fertő tó déli oldalán fekszenek, és az Esterházy-birtokokkal határosak. A nemes gróf kastélya a falun kívül, öreg fákkal beültetett szép parkban áll, kedves, vidéki stílusban épült, belül angol módra ízlésesen, kényelmesen, elegánsan berendezve.

A kastélyban most csak hivatalnokok és szolgák tartózkodtak, mert a gróf még Bécsben volt, de olyan kegyes intézkedést tett, hogy mindenki, aki a már említett Szent István napján a kocsimmal ideérkezett (csak én magam ültem benne!), két napon át úgy érezhette magát, mintha ő lenne a kastély ura.

A földszinten nyitottak meg nekem néhány szobát, amelyek, hogy úgy mondjam, már a kertben voltak, alig lépett ki ugyanis az ember az arra néző ajtón, máris virágágyások között járt. Találtam egy hálószobát, benne olasz méretű ágyat, egy keleti kényelmű díványt, néhány hintaszéket és fotelt, amit még egy üknagyapa is elég kényelmesnek talált volna.¹⁰ Ehhez csatlakozott egy dohányzó, egy lakószoba és egy ebédlő, amelyet lépteimmel keresztben és hosszában is lemértem, és kiváló méretűnek találtam. Minden gyönyörű rendben volt, a bútorzat az utolsó szögig tökéletes, a pipák megtömve készen álltak, mintha csak egy olyan vendégre vártak volna, amilyen én vagyok.

Lenyomtam a következő szobába vezető kilincset: nyitva volt. Körbejártam a többi csinos szobát, valamennyit nyitva és őrizetlenül találtam: vendégszobákat, biliárdszobát, társalgókat stb. Szolgák követtek, parancsaimat, kívánságaimat lesték. A szakács is megtudakolta milyen ételeket szeretnék vacsorára, és milyen bort innék szívesen. Azt üzentem neki, mindenből keveset kérek, jó volna szarvas- vagy őzsült, fácánnal ne fáradozzanak, aztán kompót, főtt gyümölcs, az ananászt nagyon szeretem, de csak ha éppen kéznél van, valami egyszerű előétel és a náluk szokásos desszert megteszi. Ami a borokat illeti, megelégszem a hazaiakkal, Tokajnál messzebb ne menjünk.

Sokan vannak, akik szeretik a magányt, a remeteséget. Azt hiszem, ez a fajta remeteség, amibe én csöppentem, körülbelül megfelelne az ő ideális remeteségüknek, különösen ami az emeleti szobákat illeti, mert ezeket oly ízléssel és eleganciával rendezték be, amelyet Európában inkább Párizsban vagy Londonban vélne az ember megtalálhatónak, semmint a Fertő tó mentén. A könyvtárszoba számos francia és angol díszművet

⁹ Kohl csak S-el rövidíti a Széchenyi nevet.

¹⁰ A szójáték megértéséhez tudni kell, hogy a fotelt a német köznyelvben 'nagyapaszék'-nek (*Großvaterstuhl*) nevezik.

kínált, de rajtuk kívül sok hasznos, szép és érdekes írásművet is, amelyek közül néhányat esti és reggeli időtöltés számára a „cellámba” hozattam. Az ebédlőben két hosszú fali polcon sorakozó ezüstedények csillogása és nemes formája elkápráztatta szemeimet, mint a szegény Hadzsi Babát, amikor tudatták vele, hogy ő a szultán. Az egyik teremben az ősök arcképei lógtak a falon, többek között egy esztergomi érseké is, aki hazaszeretetből hidakra, erődítményekre, nyilvános intézményekre stb. nem kevesebb mint *vigesies et sexies centena triginta millia trecenti Floreni* adományt tett.¹¹ Magyarországon minden időben voltak önzetlen hazafiak, akik a haza oltárára nagy adományokat tettek, ezek közé tartozott nevezetesen az a család is, melynek házában jelenleg tartózkodtam. A jelenlegi tulajdonos, annak apja és nagyapja, mindnyájan valami nagyszabású cselekedettel, a magyar múzeum vagy a magyar tudományos társaság alapításával tette halhatatlanná a nevét.

„Remeteségem” nem volt messze a Fertő tótól. Hatalmas, öreg hársfáktól szegélyezett sétány vezetett oda. Elhatároztam, hogy megtekintem a tavat. Mivel megkérdeztek, hogy kocsin vagy lóháton óhajtom-e az utat megtenni, én a lovaglást választottam. Egy angol férfi, Mr. John kísért el, és útközben megismertetett egy másik angollal, Mr. Robinsonnal. Az előbbi volt a tó, a másik a magányos birtokhoz tartozó ménes felügyelője. Mostanság sok angolt találni magyar mágnások szolgálatában, akik megkedvelték ezt a népet. Nagyon is megértem ezt az előszeretetet egy olyan csodálatra és tiszteletre méltó nép iránt, mint az angol. A pesti híd és az al-dunai út fáradságos építését, a vaskapui sziklák robbantását is angolok végzik, és nyugodtan feltételezhetjük, hogy ez csak javára válik a munkálatoknak.

Mr. John elmesélte útközben, hogyan vetette őt ide a sorsa. Korábban az angol tengerészetnél szolgált, Kínába és Kelet-Indiába hajózott, de az Északi-tengeren hajótörést szenvedett. Egy dán hajó mentette ki őt és társait, majd Londonba vitte őket, ott szerződtették felügyelőnek a pesti hídépítéshez. Az építkezésnél súlyosan megsebesült, és itt talált menedéket. Az a dolga, hogy a Fertő tó partján a mostani ura által építtetett kis jachtok és csónakok számára kikötőt alakítson ki.

A tó partját itt egy több száz láb magas domb szegélyezi, innen szelíd lejtő visz le a lapos partra. A faszor felvezet a dombra, ahonnan szép

¹¹ Széchenyi György esztergomi érsek-prímásról van szó (1603–1695), aki számos egyházi és középületet építtetett. A költő és hadvezér Zrínyi Miklós támogatója volt. Közbejárt (eredménytelenül) a halálra ítélt Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és Nádasdy Ferenc megkegyelmezéséért. – A latinul megadott, közcélokra adományozott összeg: 2 630 300 forint.

kilátás esik a tóra. A faszor végén egy kis kápolna és egy emlékmű áll egy vadászat közben itt szerencsétlenül járt és meghalt úr emlékére.

Néhány magyar halász kivitt minket a tóra. A víz teljesen nyugodt volt. Párás homály borult a víztükör fölé, melyen a mi törekeny ladikunkon kívül csak néhány csapat vadkacsa úszott. Mr. John elmesélte, hogy időnként sétahajózásra mennek egész a tó túlsó végéig, és hogy hamarosan egy új jachtot bocsátanak vízre, ekkor majd hajóik saját lobogót kapnak, ez lesz az első jacht a tavon. Mr. John a „Fertő tavi flottának” legfőbb admirálisa lesz, és ha korábban sok ezer más között a földet körülhajózhatta és a világtengereken cirkálhatott, most, mint Caesar, azzal vigasztalhatta magát, hogy jobb elsőnek lenni egy gall kisvárosban, mint a másodiknak Rómában.

A Fertő tó vízének a színe a százféle változatot felmutató lehetőség közül pontosan olyan, mint a Dunáé: fehéres halványzöld. A tópart zöldes homokja is hasonlít a duna-parti homokhoz. Ismeretes a monda, hogy a tó a híres *Strudel*¹² mélyén egy föld alatti csatornán keresztül összeköttetésben áll a Dunával. Ez azonban oly kevéssé valószínű, hogy a cáfolatával nem is érdemes foglalkozni. Egy másik összeköttetés azonban a tó és a Duna közötti mocsarakon és laza földterületeken keresztül nem elképzelhetetlen. – Feltűnt nekem, hogy a gerendák, amiket az említett kikötő építéséhez levertek, milyen mélyre süllyedtek. A talajnak tehát nagyon lazának kell lennie

Mint ismeretes, a tó vízének áradása és apadása, valamint ennek szabályos ismétlődése is vita tárgyát képezi. A tó körül lakó népek szerint a víz évek óta állandóan apad. Jelenleg a legmélyebb helyeken hét-nyolc láb, általában azonban négy-öt láb mély. Tíz évvel ezelőtt általában hét-nyolc láb magas volt, helyenként 15-16 lábnyi mélységet is elért. Akkoriban állandóan áradt, jelentős vetőterületeket árasztott el, amiket aztán terméketlen homokkal borított be. Mivel a tó szünet nélkül áradt, azt hitte mindenki, hogy megtartja ezt a magas vízállást, és az nem süllyed a korábbi alacsony szintre. Több község lakói már elhatározták, hogy alacsonyan fekvő házaikat elhagyják, és magasabb parton építkeznek. 1832-ben aztán a tó hirtelen apadni kezdett, és azóta, eltekintve az évszaki ingadozástól, folyvást apad. – Érdekes lenne megtudni, hogy ez az apadás és áradás periodikusan ismétlődik-e, ezt azonban én most semmi módon sem állapíthattam meg.

Télen a tavat tükörfényes jég fedi. Még a viszonylag enyhe teleken is befagy, nyáron pedig mindig langyosra melegszik a vize. Mindkét jelenség a tó rendkívül alacsony vízállásával függ össze.

¹² Az alsó-ausztriai Duna-szakasz egyik mély, örvényekkel és sziklával teli helye.

A tó partján az egyetlen város Ruszt, a legkisebb a magyar szabad királyi városok között, de híres a kiváló borairól. A különböző fajtákkal¹³ beültetett szőlőhegyeket csak távcsővel figyelhettük meg. Fel nem foghatom, miért nem Ruszti tónak nevezik a tavat, hiszen Fertő csak egy jelentéktelen falucska. A tó menti többi helység csak kis falu. Jóllehet németek lakják, de mindnek megvan a magyar neve is:

Hegykő = Heiligenstein,
Nezsider = Neusidel,
Széleskút = Breitenbrunn

Akad sok magyar helység, melyeknek csak német nevük van, és a magyarok is németül nevezik meg őket, de persze jóval több olyan település van, amelynek csak magyar elnevezése létezik, és a németek is ezt használják. Nagyon sok magyar településnek van német és magyar elnevezése is, emellett még gyakran szláv és általánosan latin nevük is van, ez utóbbi leggyakrabban a magyarból származik.

Míg hazafelé lovagoltam, egy magyar parasztasszonnyal találkoztam, aki hangosan és ájtatosan imádkozott egy magyar imakönyvből. *Mennyországba vezető* volt a címe, a fejezetek a következő feliratokkal voltak ellátva: *Lajtorja*¹⁴, *A penitencia*, *A szent Mise* stb. A könyvnek szép kötése volt, a tulajdonosa, bár nagyon szegény volt, tisztán tartotta. Megkérdeztem tőle, ajándékba kapta-e? Nem, válaszolta, 3 forintért vette, amit összepórolt magának. Otthon van neki még egy imádságoskönyve, *Rózsakert* a címe, abból még szebben és könnyebben tud imádkozni. Milyen szívesen adtam volna ennek a derék öregasszonynak, aki az isteni vigasztalásra áhítózó jámbor teremtmény lehetett, egy a mennyországba vezető jobb könyvet a kezébe, mint amiből imádkozott! Miért nem adnak neki olyan lelki eledelt, amire vágyakozik? Miért tartják őt távol az igaz evangéliumtól? Az asszony nem volt fecsegő, bőbeszédű, kedveskedő, mindvégig komoly arccal, de készségesen válaszolt kérdéseinkre. Később is megfigyeltem, hogy a magyarok sohasem válnak fecsegőkkelé, inkább bizonyos komolyság és méltóság jellemzi beszédjüket, ami néha ugyan pátoszba csaphat át.

„És nyújtsátok nekem a legjobb bort a színarany kupában!”¹⁵ Ez körülbelül meg is történt, amikor este hazaértem, bár a pohár színezüst-

¹³ Kohl által felsorolt fajták: *Zapfner, Zierlander, Reifler, Laagler, silberweiße Geißdutte*.

¹⁴ A szót, ami a címhez tartozik (*Mennyországba vezető lajtorja*), Kohl tévesen *Liturgie*-nak fordította.

¹⁵ Idézet Johann Wolfgang Goethe *Der Sänger* c. balladájából: *Und laßt den besten Becher Weins in purem Gold mir reichen*.

ből volt. – Nem fogyasztottam sokat, de nagy örömem telt a figyelmes felszolgálásban. „Remeteségemben” egyáltalán nem törődtem az ételek ízletes voltával, sokkal inkább az elegáns, finom felszolgálással. Minden fogást díszes kagylókból vagy ezüstcsészékben, aranyserlegekben, vagy kristálytálakban kínáltak. A fogásoknak szép nevet is adtak, mint pl. *Aranyfácán*, szép alakra formázták, mint pl. a gyümölcszelét, kellemes illatot árasztottak, mint pl. az ananász, vagy mint a sült, ahogyan Homérosz ajánlja: Káposztát és répát, bármilyen jól ízlenek, nem tűnök meg, ép így a sajtot sem, hacsak nem jó fűszeres.¹⁶ – Amikor megkérdezték, mit kérek másnap reggelire: csokoládét, kávé, kakaót, vagy angol módra szeretnék-e teázni, az utóbbit választottam. Mert ez a fajta reggeli egy unatkozó remete számára sok kis kellemes tevékenységgel jár: Fel kell törni és kikanzalozni a tojást, a pirított kenyérszeleteket vajjal megkenni, elropogtatni, a lehullott morzsákat összeszedni stb.

Miután a következő reggel mindezt elvégeztem, sétát tettem a kastélyhoz tartozó faluban, aztán meglátogattam az angol telivérekéből álló ménest, amely Mr. Robinson felügyelete alá tartozott.

A magyar parasztházak, amint itt, majd másutt is megfigyelhettem, mind a következő minta szerint épültek: Kicsiny, földszintes, barátságosan fehérre festett házak, melyeknek főhomlokzata nem az utcára, hanem a gazdaságra nyílik. Az utca felé egyetlen ablakuk van. Ezen az oldalon függőlegesen, a fal közepén egy vastag gerendát építettek be, amin a tető nyugszik. Alul a gerendába egy hatalmas tölgyfatuskót eresztettek be, aminek kiálló része a földre támaszkodik, így utcai padként is szolgál. Több házba is bementem, és úgy találtam, lakóik csak azzal rendelkeznek, amire feltétlenül szükségük van. – Persze nem minden magyar falu épült olyan gondosan, mint Cenk és több más helység. Másutt általában a házak szalmával vagy náddal fedett négy falból állnak, a falakat vályogtégglából rakták, a vályogot rózsával is megerősítették, belül két hasonlóan épült keresztfal lakószobára, konyhára és kamrára osztja a házat. Ezt a régi építkezési módot követik a magyar parasztkunyhók. Csakhogy ilyen körülmények között a magyar paraszt általában mégis jobb körülmények között él, mint pl. a litván vagy az észtek. Soha nem láttam magyar falvakban az ottaniakhoz hasonló állapotokat. Az is bizonyos, hogy egy magyar falu a bolgár vagy szerb kaotikusan épült falvakhoz képest annyival jobb állapotú, mint egy osztrák falu a magyarokhoz viszonyítva.

A grófi istállókban csupa szép angol telivért láttam, közülük a leghíresebb a Christina nevű kanca, a legjobb telivér Magyarországon. Mr. Robinson megmutatta a nyomtatott angol *Stutbook*-ban a „hölgy”

¹⁶ Homérosz ezeket a szavakat nem használta. (Ritoók Zsigmond megállapítása.)

családfáját,¹⁷ amely szerint ez az egyik legjobb vérvonallal rendelkező ló. Nagyon szerettem volna hát látni, de még inkább elcsodálkoztam, amikor megláttam. Mert úgy jártam Christinával mint a híres emberekkel: Teljesen szokásos alakú lónak találtam, semmi nyomát sem láttam rajta mindazoknak a kiváló tulajdonságoknak, amiket Mr. Robinson dicsért benne. Sőt inkább csúnyának találtam. „Igen ám, de látná csak munka közben!” – válaszolt Mr. Robinson. – Hát igen, erre megy ki minden. A híres embereket is, Isten választottjait, a zseniket, a hősöket, tetteik alapján kell megismerni. Csak pillanatokra néznek ki olyannak, vagy még szebbnek, ahogyan azt az emberek róluk elképzelték.

Az angoloknak a lótenyésztés és lóverseny iránt tanúsított szenvedélye újabban Magyarországon is terjed, akárcsak bizonyos vidékeken Németországban. De itt talán nagyvonalúbban kezelik. Cenken nem kevesebb mint 23 telivér kancát tartanak, mindegyiknek külön istállója és külön lovásza van. Csutakolás közben ezek a legények mindig valami utánözhatatlan cuppogó hangot adnak ki. Elmondták, hogy Angliában a lovak akkor állnak nyugodtan, ha ezt hallják, ezért a magyar lovászoknak is meg kellett ezt tanulniuk. Némelyik magyar nemes a birtokán lovasiskolát és lóversenypályát létesített, itt Cenken Mr. Robinson a nyereg- és számkamrában még egy saját kis könyvtárat is összeállított a telivérekéről és a lóversenyéről szóló szakmunkákból. Különböző angol könyveket szerzett be ezekről a témákról, megvoltak neki az 1754 óta megjelenő *Racing calender* utolsó évfolyamai is.¹⁸ A *Racing calender*nek minden héten megjelenik egy füzet és minden évben egy külön kötet, amely a heti füzetek összefoglalását tartalmazza. Tudósít minden telivér csikó születéséről, megadva az apa- és anyaállat nevét is. Most már Magyarországon is megjelenik egy ilyen *Racing calender* magyarul, ami a magyar lovakról és lóversenyekről tudósít, akárcsak a Berlinben megjelenő *Rennkalender*.

Cenkből Eszterházára, az Esterházy hercegek székhelyére, a hatalmas kastélyhoz, két mérföldnyi út vezet, és minthogy Győr felé nem érintem Eszterházát, Mr Robinson egyik lovászának kíséretében ellovagoltam oda. Az intéző nagyon kedvesen fogadott, vidám társaságot is találtam a kastélyban. A környékből sok hölgy jött a kastély megtekintésére. Akadt köztük egy, akit bécsiiesen „rendkívül sármos társaságbeli hölgynek” lehetne nevezni. Az ő kellemes társaságában tekintettem meg a figyelemreméltó kastélyt, amely a versailles-i kastély stílusában épült. Fénykora az előző évszázadra esett, akkoriban ugyanis az Esterházy hercegek mérhetetlen kincseket tékozoltak el. Mária Teréziának is, aki ellátogatott hozzájuk, szerepe volt ebben. Az ő tiszteletére építettek fel egy

¹⁷ Így nevezik a törzskönyvezett lovak jegyzékét.

¹⁸ Versenynaptár.

hatalmas termet, amely különleges alkalmakra szolgált volna, de még a császárnő látogatása előtt leégett. A parkban egy kerti lakot emeltek ugyancsak az ő tiszteletére, ahol a herceg kisebb fogadásokat rendezett a császárnőnek. Egy ilyen fogadás alkalmával megkérdezte Mária Terézia a vendéglátóját, mibe került neki ez a kis kastély? „80 000 forintba”, válaszolta a herceg. „Egy Esterházy hercegnek ez bagatell”, jelentette ki a császárnő. Azóta az épületet „Bagatell Kastélynak” hívják, ez is van aranyozott betűkkel a homlokzatára írva (*Schloß bagatell*).

Van még a kastélynak egy olyan művésziesen épített terme, hogy ott az alatta lévő helyiségben játszott zenét ugyanúgy lehet hallani, mintha fent lenne a zenekar, ezenkívül a terem alulról is fűthető. Meglephette a császárnőt, hogy egyszerre csak zenét hall, de nem látja a zenekart. Azt is gondolhatnánk, hogy szebb, tisztább zenei élvezetet okoz, ha a zenét csak halljuk, de nem látjuk. A magam részéről azonban, különösen az asztalnál, nem szívesen mondanék le a zenészek látásáról. Úgy vélem, a zenei élvezet fokozásában a szem segítségére van a fülnek. A hegedűk vonóinak könnyed, a bőgő vonójának erőteljes kezelése, a fel-felcsillanó fémkürtök, a harsonák előre-hátra mozgása, az ujjaknak a fuvolákon és a klarinétokon való föl-le sétálása, mindez oly jellemző és oly látványos, és valami módon ugyanúgy hozzátartozik a zenéhez, mint az arcjáték és gesztikulálás a szónoklathoz. Ha a muzikusok és a hangszerek mimikája ártana a zenének, úgy a hangversenyeken a hallgatókat a színpadnak háttal kellene ültetni.

A hatalmas főépületben, melyben az évek során nemcsak mindent elhanyagoltak, hanem sok értékes tárgyat el is vittek más, szebb helyeken fekvő Esterházy-kastélyok díszítésére, azért még mindig találni érdekes holmikat. Lehetetlen mindet megnevezni, hiszen szobák egész sorait töltik meg. Csak azt nem érti az ember, hogyan is került mindez ide, erre a kellemesnek egyáltalán nem mondható környékre. Kétségkívül rendelkeztek az Esterházyak hatalmas birtokaikon más olyan építési területtel, ami alkalmasabb lett volna egy ilyen kastély felépítésére, mint ez a homokdomb egy mocsár szélén. Persze az ünnepek, amiket Mária Terézia idejében rendezett itt a herceg, pompások lehettek, ha az ember meggondolja, hogy az udvari zenekar egy Haydn dirigálása mellett szolgáltatta az étkezésekhez a zenét. A császárnőnek egy külön szárny állt rendelkezésére a kastélyban, és utóbb Józsefnek is megvolt a maga külön szállása. Még sok Haydnnal kapcsolatos emléktárgyat találni itt, pl. egy teknőclemezekkel kirakott hegedűt, ami talán arra a teknőspáncélra utal, amit Mercurius felhúrozott.¹⁹ Él még itt egy nagyon öreg asz-

¹⁹ Mercurius a római mitológiában (a görögben Hermes) a szél és a levegő istene, a haragvó Apollót békítette ki egy teknősbéka páncéljából készített lant hangjával.

szony, aki Haydnt és muzsikusait szolgálta ki, amikor a kastélyban tartózkodtak.

Az itt látható számos, részben különös, részben érdekes műalkotás között említésre méltó két kis szobor, egy férfi és egy nő alakja, amelyeket egy olasz művész nő velencei tengeri kagylókból állított össze. A szobrocskák alig kétlábnyiak. A kagylók eredeti alakján nem változtattak, de végtelen fáradtsággal megfelelő fajtájú és alakú kagylókat kerestek az arcok, az ajkak, a szemek, az ujjak, a ruhák, a csatok, a cipők és a gombok számára. Még a haját és a szakállat is különleges, kis csavart kagylókból állították össze. A szobrok önmagukban véve nem szépek, de bizonyítja a velencei conchylia-fauna²⁰ sokféleségét. Részben caragolikat²¹ használt fel a művész, és Pirch úr, aki magyarországi útirajzát *Caragoli* címmel jelentette meg,²² bizonyosan örömet lelné benne, hogy előtte valaki másnak is eszébe jutott, hogy a nereidák ezen gyermekeiből²³ valami művészt állítson elő. „Hogyan kerültek ezek ide Itáliából?” – kérdeztem az öreg felügyelőt, aki körbevezetett bennünket. „Biz ezeket a Rézi szörzötte!” – „Hogyhogy?” – „Hát nézze csak, a herceg itt ült egyszer ezen a díványon, ni, amin most maga ül, akkor jött egy olasz, aki 12 000 forintért kínálta ezeket a szobrokat, s egyúttal mutatta ám a császárnő ajánlólevelét. A hercegnek semmi kedve sem volt megvenni ezeket a figurákat, de hát elolvasta azt a levelet egyszer, aztán még egyszer. Végül összehajtotta, oszt’ megalkudott az olasszal. Hát mondom, a Rézi szörzötte.”²⁴

Itt, Eszterházán is sok angol telivért tartottak, gondozásukra angolokat alkalmaztak. Többükkel találkoztam, az egyik elmesélte, hogy a lovak felmenőieért Angliában óriási pénzeket fizettek. Az egyik apjáért pl. 3000, az anyaállatért 4000 font sterlinget fizettek. Micsoda nemes gyermekeik lehetnek ezeknek! Nem tudnám őket felbecsülni, de az én szememben minden tisztességes, munkára fogható ló többet ér ezeknél. A lovászok szerint a csikókkal együtt 70-80 telivér állat van a birtokon. A legnagyobb Esterházy-ménes, azonban nem itt van, hanem az ún. ozorai területen, a Balaton déli részén. Ott 800 értékes ló is lehet.

A lóistállókon kívül megnéztük a kutyák óljait is, ezeknek egész lakrészt alakítottak ki, egy udvart, ahol sétáltathatják őket, több ólat a különböző korú állatoknak, meg még egy külön konyhát is, ahol csak ne-

²⁰ Conchylia a puhatestűek (csiga, kagyló) összefoglaló neve.

²¹ Csigafajta.

²² Otto Ferdinand Dubislav Pirch: *Caragoli* c. útleírásának első része Magyarországról szól (Berlin, 1832).

²³ A nereidák a görög mitológiában Nereus tengeri isten leányai.

²⁴ Rézi a Terézia osztrák beceneve.

kik főznek. Nem kevesebb, mint 92 nemes formájú angol vadászetet tartanak itt. De én nem tartom ezeket sokra, többre becsülök egy közönséges, húséges házörzöt vagy juhászskutyát. Az sem hatott meg, amikor a falkamester egy nagy ostorral közénk vert, hogy rendet tartson közöttük, bezzeg egy derék, öreg *phylaxot*²⁵ megsajnálják, ha így megvernék.

Négy év óta egy répacukorgyár is működik Eszterházában. Az előző évben 600 mázsa finomított cukrot termelt, ennyi az átlagos évi hozam. Egy mázsa répából 5–5½ font cukor lesz. A répacukorgyártás új iparág Magyarországon, 12 évvel ezelőtt az Odescalchi család alapította az első cukorgyárat, ma 32 termel az országban. A legnagyobb a Coburg-Koháry család birtokán található. De van kisebb üzem is, mint az Esterházyaké. Ha mármost feltételezzük, hogy mind a 32 ugyanolyan eredményes, mint az Esterházy-féle, úgy azok évente 20 000 mázsa répacukrot állítanak elő. Ha minden cukrot fogyasztó lakosra heti egy fontot számítunk, ami egy évre mintegy fél mázsát tesz ki, úgy az össztermés 40 000 ember szükségletét fedezné. Ez elég jelentős, főleg, ha meggondolja az ember, hogy Magyarországon 1000 cukorfogyasztó lakosra mintegy 100 000 olyan eshet, akik nem használnak cukrot. Az előző évszázad végén csak két cukorpárló létezett Magyarországon, az egyik Sopronban, a másik Fiumében.

Az Esterházyak fő székvárosa voltaképpen nem Eszterháza, hanem Kismarton. Ott van valamennyi birtokuk központi igazgatósága. Birtokaik innen délre, a Fertő tó körül és egészen a Balaton túlsó partjáiig húzódnak, észak felé pedig fel szlovák területekre, de általában az ország nyugati felén terülnek el. Mindezeket a birtokokat négy tanácsos segítségével a Kismartonban székelő jószágigazgató irányítja. Ez a hatalmas terület öt nagy birtoktestre oszlik, mindegyik élén egy úgynevezett prefektus áll. Minden birtoktestnek külön neve van, a Balaton déli részén fekvőt pl. ozorai területnek nevezik. Némelyik prefektusnak két napig is eltart, míg területe egyik végéből a másikba ér. A prefektusoknak pénztárosok, gazdatisztek és sáfárok vannak segítségére. Némelyik birtoktesten 20-30 település, falvak, mezővárosok, akár egy-egy város is van. De általában csak 8-10 helységet számíthatunk egy birtoktestre.

Az Esterházy-nemzettség legfőbb kastélya származási helyükön, Galántán található, ami szlovák területre esik, de a legtöbb, legnagyobb és legújabb kastélyaik a Fertő tó környékén vannak: Eszterházában a nagy kastély, Kismartonban a központi székhely, Fraknóban a mostani herceg kedvenc kastélya.

A vasvári kastély, ahová már Bécsből kiindulva azelőtt is, ahogyan az osztrákok mondják, „kiruccantam”, a parkjáról és számos műkincséről

²⁵ *Phylax* (görög) = pásztor.

híres. Az épületet kívülről Attila és több magyar hadvezér, mint Zoltán, Vérbulcsú, Árpád stb. mellképe díszíti. Ezeknek képei több más magyar kastély falán is megtalálhatók.

Engem elsősorban a kiváló egyházzeneszkek művei érdekeltek a kastély könyvtárában. 2100 zenemű található itt, misék, litániák, antifónák, ezenkívül még 2000 oratórium, közöttük Haydn több műve, akinek kézírása – nem úgy, mint Beethoven macskakaparása – tisztán, jól olvasható. Hangjegyei olyanok, mintha női kéztől származnának. Az Esterházy-zenekar minden bizonnyal Haydn alatt élte fénykorát, de nagy jelentősége volt a mostani évszázad elején is, és mind a mai napig kiváló. 1806–1812 között Hummel volt itt a hangversenymester, tőle származik az egyházi zeneművek már említett gazdag és nagy gonddal rendezett gyűjteménye. Előtte Haydn tanítványa, Fuchs volt a dirigens, vele együtt a tenorista Wild is a herceg szolgálatában állt. Luigi Tomasini, az énekes Schneider, és Forti, aki olyan sikerrel énekelt Bécsben a Don Juant, valamint sok más kiváló művész tette még híressé az Esterházy-zenekart.²⁶ Ebben a kastélyban komponálta Haydn a Nelson-misé, amikor a híres angol tengernagy a hercegnél vendégeskedett. Egy másik neves angol látogatónak, Lord Greynek köszönheti az utókor a Haydn-síremléket a kismartoni templomban. A lord ugyanis érdeklődött a zeneszerző síremléke után, amikor az még nem is állt, elmondták neki, hogy már régóta tervezik, de erre aztán meg is építették.

A kismartoni park a legszebb és a legnagyobb Magyarországon. A kastély és a város a Lajta-hegység lábainál fekszik, a park kissé lejtősen emelkedik, így lehetőséget nyújt a fák és a virágok kellemes elrendezésére. A park méreteit mutatja, hogy egy gőzszivattyút állítottak fel benne, ami egy alacsonyabban fekvő tóból a virágokat és a veteményeket látja el vízzel. A magasabban fekvő részokról a Fertő tó felé húzódó lejtőkre és magára a tóra nyíló kilátás szemet gyönyörködtető. A százfajta kaméliát és georginát cseh kertészek ápolják, mert akinél csak a nemzetisége után érdeklődtem, mind csehnek vallotta magát. A hegyre felvezető rózsasétány és a partra vivő fasor tele volt látogatókkal, főleg szép zsidó hölgyekkel.

²⁶ A zenekar dirigenseiről, művészeiről említésük sorrendjében: Johann Nepomuk Hummel (1778–1837); Johann Nepomuk Fuchs (1766–1839) 1811-től volt első karmester Kismartonban; Franz Wild (1792–1860) baritonista; Alois Luigi Tomasini hegedűművész (1741–1808); feltehetőleg Johann Christian Friedrich Schneider (1786–1853), akinek kismartoni fellépéséről azonban nem tud a szakirodalom; Anton Forti (1790–1859) 1808-tól szerepelt Kismartonban.

Engem jobban érdekelt azonban egy arra járó ferences barát, Albach Szaniszló atya.²⁷ Kísérőim nem győzték őt magasztalni. Szaniszló páter Pesten prédikált, és szónoklatai nagyon népszerűek voltak. Minthogy azonban elég szabadelvűen beszélt, és ebből nem engedett, a rend elöljárója eltávolította őt Pestről, és most visszavonultan él Kismartonban. Itt jóformán csak a természet ártalmatlan gyermekeinek, a növényeknek nevelésével foglalkozik, amelyek barátsága kiválóan alkalmas egy megbántott kedély megvigasztalására. Napokon át kóborol a Lajta-hegységben és a Fertő tó mocsaras vidékein, és növényeket gyűjt. Más napokon vallásos elmélkedéseit és imádságait írja, ezekből egy kötetet már megjelentetett. A jámbor férfiút csak ezekből a műveiből ismerhettem meg, mert növénygyűjteményével olyan gyorsan haladt el mellettünk, hogy nem nyílt alkalom a beszélgetésre.

Eszterházán nagyon kellemes és szórakoztató társaságban költöttem el az ebédet, de a hölgykoszorú legszebb és legfiatalabb tagja, aki az ország középső részéből érkezett, sajnos nem vett részt a társalgásban, minthogy egy árva szót sem beszélt németül. Étkezés után még egy ideig mákos kalácsot²⁸ morzsolgattunk, ezt a szláv népeknél elterjedt süteményt, közben kicsit nyafogtunk²⁹ a nagy meleg miatt, majd kibotorkáltunk,³⁰ hogy a hansági lápvilágban egy kis kirándulást tegyünk, de ide a hölgyek csak gondolatban követtek minket.

²⁷ Albach József, szerzetesi nevén Szaniszló, ferences szerzetes (1795–1853), nagy sikerű prédikátor. Az 1840-es pozsonyi országgyűlésre József nádor hívta meg egyházi szónoknak. Sok hitbuzgalmi munkán kívül földrajztankönyveket is írt.

²⁸ Kohl: *makosch kolatzsch*.

²⁹ Kohl erre a bécsies *rauzen* igét használja.

³⁰ Kohl: *strampelten*.

A HANSÁGI MOCSÁR ÉS A GULYÁSOK

Nyugat felől, mint már említettem, a ruszti szőlőhegyek szegélyezik a Fertő tavat. Ezért ezen az oldalon a legmélyebb a vize, minthogy a tó félhold alakú medre lejtősen támaszkodik a hegyvonulathoz. Kelet felé sekélyebb a tó, a part mentén homokpadok és szigetecskék keletkeztek, aztán a zátonyok és szigetek összefolynak, a tó véget ér, és egy lapos lápvidék kezdődik, amely majdnem egészen a Dunáig húzódik. A Duna közelében aztán újra magasabb és szilárdabb lesz a talaj, ami valószínűleg a folyam hordalékából áll.

Az ingovány megjelölésére³¹ a magyarok a 'han' szót használják, és a Hanság ennek a mocsaras, lápos vidéknek a neve. Ezt a nevet használják a magyarok *nomen proprium*ként³² arra a tájra, ami a Csallóközt körülvevő Duna-ág³³ és a Fertő tó között fekszik, ez is a használatos földrajzi neve. A németek *Wasennak* nevezik. Az egész, csak szükséglegelőként használt mocsárvidék kb. nyolc-kilenc négyzetkilométeren terül el, tehát csaknem akkora, mint maga a Fertő tó.

A Hanság nedves, mocsaras, de helyenként többé-kevésbé szilárd tömeget alkot. Számos helyén kis tavakba, pocsolókba gyűlik össze a víz, amelyek aztán sokszor eltűnnek. Közülük a legnagyobb a Királytó.³⁴ Általában úgy tartják, hogy az egész Hanság úszó láp, de ez egyáltalán nem igaz. Itt-ott a mocsár között erdőt találunk, közepén egy nagy égeres van, ami szilárd talajon nőtt.

Az is csak ideiglenes állapot, amikor a láp úszik a vízen. A helyzet ugyanis a következő: a Hanság teljes felületét 4–6, helyenként 9–12 lábnyi vagy ennél is vastagabb moharéteg borítja. Ez alatt a mohaszőnyeg alatt általában egy réteg tőzeget találni, melynek az alját agyagréteg alkotja. Ez alatt, ugyanúgy, mint a tó alján, kavicsos, sóderos réteg van. Mármost tavaszkor, amikor az egész Hanság megárad, és a tóval egy-

³¹ Kohl az északnémet, régies *Wasen* szót használta, ami vizenyős rétet jelent.

³² *Nomen proprium* = tulajdonnév.

³³ Feltehetőleg a szigetközi Duna-ágról van szó.

³⁴ Kohl: *Königssee*.

befüggő vízfelületet alkot, a mohaszőnyeg, de sokszor a tőzegréteg is elválk az altalajtól, és a vízen úszik. Ha azonban a mohaszőnyeg, valószínűleg kedvező légköri hatások következtében, erőteljes növekedésnek indul, hozzánő az altalajhoz, nem válik el tőle, és a tavaszi áradás elborítja. Néha aztán az alul áramló víz feltépi, és a víz felszínére emeli. Így az egyik nap hatalmas vízfelületeket lát az ember, másnapra azonban a moharéteg felszakad, és akkor mindent növényzet borít.

Ha a mocsár altalaja valóban kavicsos, amit nem vonok kétségbe, úgy a Hanság, mint most a Fertő tó, valaha egységes, nyílt vízfelület lehetett, amelynek egy részét lassan belepte a növényzet. Nagyon érdekes lenne a hansági kavicsréteget összehasonlítani a Dunáéval. Egy ilyen összehasonlításból valószínűleg kiderülne, hogy a két réteg egynemű, és megállapítást nyerhetne, hogy az egész terület egy hatalmas tóból állt, amelyen keresztül folyhatott a Duna, és csak az évszázadok folyamán, miután a Duna medre és magas partja kialakult, kezdett a lápi növényzet szaporodni, és alakult ki belőle, mint annak egy része, a Fertő tó.

Ez a hipotézis nem mondana ellent az Eszterházán és Sopronban őrzött okleveleknek, melyek szerint ezen a tájon falvak álltak, melyeket a tó elnyelt, és ezek alapján arra következtettek, hogy a tó az újabb korban keletkezett. A falvakat egy nagy dunai árvíz nyelhetette el. A kavicsréteg, ez a régi Hanság mélyén fekvő oklevél többet árulhatna el a történekről, mint azok az írásos okmányok, amelyek csak néhány falura vonatkoznak.

A Hanság legnagyobb birtokosa Károly altenburgi főherceg és az Esterházy herceg. Az utóbbi e mocsárból három négyzetkilométernyi területet mondhat sajátjának. Megadom az Esterházy-birtok megoszlását, mert ebből lényegében kiderül az egész terület gazdasági statisztikája. A 45 000 iga kitevő hansági terület áll:³⁵

19 360 iga vízfelületből és benőtt rétből,
11 700 iga tiszta legelőből,
18 190 iga égererdőből,
15 700 iga kitermelhető nádasból,
11 269 iga szántóból és ugarból.

Ezek szerint a Hanságnak kb. 3/4 része mocsaras rét (ideszámítom a nádasokat is), nem egészen 1/5 része erdő és 1/160 része szántóföld.

Legalábbis ez volt a helyzet ezelőtt 15 évvel, de mára se nagyon változhatott, legföljebb a szántóföldek és a megtisztított rétek kissé sza-

³⁵ Egy iga akkora terület, amit egy nap alatt be lehet szántani. Kohl egy későbbi helyen ezt a területet 1600 négyszögölben határozza meg.

porodtak, minthogy a legeltetés részben maga is feljavítja a réteket. Az állatok ugyanis otthagyják a trágyájukat, az pedig dolgozik, miközben behatol a moharétegbe és a laza talajba, és jobb minőségű talajt eredményez a felső rétegekben, másrészt a birtokosok is tisztogatják a réteket. A legjobb eredmények az óvári és az Esterházy uradalom területén várhatók. De a mocsaras terület túlságosan nagy ahhoz, hogy a két birtok munkája jelentős eredményeket hozhatna. Ha a területet sok kis tulajdonos vehetné munkába, az talán nagyobb eredménnyel járna. A még József császártól alapított kormányküldöttség jóformán semmit sem tesz. Már 50 éve csak ülésezik, de hiába várja az ember az eredményeket.

A mocsárból a legnagyobb területet télen lehet kinyerni. Nyáron csak nagy szárazság idején lehet a kiszáritást előmozdítani: gátakat emelni, csatornákat ásni, utakat építeni. Az Esterházy hercegek ilyen munkálatokra már jó néhány százezer forintot elköltöttek. De még ha egész hatalmas évi jövedelmüket a mocsár lecsapolására fordítanák is, valószínűleg azzal se tudnának nagy eredményeket elérni. A legköltségesebb beruházás egy nagy töltés építése volt, amelyet saját költségükre azért emeltek, hogy az észak–déli forgalom számára összekötő utat teremtsenek. Az úton nem kevesebb mint 23 hidat létesítettek, amelyek alatt tavasszal a mocsárból a tóba áramlik a víz. Időnként azonban az is előfordul, hogy az áramlás iránya megváltozik.

A kastélyból rálátni ennek a vízi vadonnak a nagy részére, ahol semmi jele annak, hogy emberek laknák. Mint már említettem, szerettem volna ezt a tájat közelebbről megnézni, és így a prefektus és egy beosztottja kíséretében kocsink a töltés tetején hamarosan a mocsár felé robogott. A mostani nyár olyan száraz volt, amilyen tíz éve nem fordult elő, így aztán több munkába is belefogtak, amiket mind megtekintettünk, miközben a töltést elhagyva, süppedős utakon behatoltunk a mocsárba. Irtották a vadul burjánzó bokrokat, és új út építésén dolgoztak. A Hanság néhány kaszálójához és nádvágó helyéhez, ahol elég szilárd a talaj vagy elég vastag a moharéteg, kocsival is be lehet menni. A magyar parasztok könnyű szekerei és tapasztalt lovai eljutnak ezekhez a helyekhez. Egy ilyen úton haladtunk. Nem értünk messzire, amikor a kocsink elé befogott egyik nehéz ló alatt átszakadt a moharéteg, és az állat négy lába úgy belesüllyedt a mocsárba, mintha csak oda lett volna szögezve. Nem voltunk képesek a lovat kihúzni, így aztán a kocsist megbíztuk, hogy hívjon néhány pásztort a szomszédból segítségül, mi pedig gyalogosan indultunk tovább.

Hamarosan olyan helyre értünk, ahol lábunk alatt a talaj folyton ingadozott. Bár veszély nem fenyegetett, de különös érzés volt, hogy lábunk sohasem ért mégoly kicsiny szilárd talajt sem. Helyenként munkásokkal, nádvágókkal, kaszásokkal találkoztunk, akik különös felszereléssel

voltak ellátva. Lábukra kis deszkadarabokat kötöttek, hogy biztonságosabban járjanak, fejük és arcuk körül pedig fűből készült paróka lengedett, ami a mocsári szúnyogok csípései elől védte őket. A kalapjuk mellé tűzött fűcsomók a napsütés ellen is beárnyékolják a fejüket.

A Hanság belseje teljes elvadultságában feküdt előttünk. Végeláthatatlan lapos pusztaság, nádas nádas mellett, közöttük mocsaras rétek, a látóhatár szélén, a láp közepén feltűnik az égererdő. Nehéz, fülledt atmoszféra borul a táj fölé, *kabig* a levegő, ahogyan az itteniek mondják.³⁶ „Nyáron mindig *trüblet* a Hanság”,³⁷ jegyezte meg a kísérőm. Számptalan szúnyogcsapat tette még homályosabbá a látóhatárt. Minden szénahalom (*kúp, kúpoz*) és *boglya* fölött³⁸ egész tornyokat alkottak a levegőben táncoló szúnyogok. Jó volna tudni, miért keresnek ezek a szúnyograjok mindig valamilyen támpontot. Ilyen szúnyogfelhős kúpokkal és boglyákkal van tele az egész Hanság; közöttük folytattuk utunkat.

A szúnyogokon kívül még egy csípős rovarfajta is honos a mocsárban, amit az itt lakó németek *Minkerln*ek neveznek.³⁹ Ezek a kis rovarok valószínűleg csapást jelentenek embernek és állatnak egyaránt, egyidejűleg azonban hasznos érvágást is hajtanak végre. Kísérőm mesélte, hogy a Hanságban az állatok, különösen tavasszal, mindenféle betegségnek vannak kitéve, minthogy télen általában szegényes ellátást kapnak, tavasszal aztán a gyorsan sarjadó lápi növényekkel teleeszik magukat, ezért nagyon „sűrű” lesz a vérük, és sokan elhullanak közülük. Júniusban azután jobb lesz a helyzet, elszaporodnak ezek a rovarok, és megcsapolják a vérüket, akkor már nem hullik el annyi állat.

A füvet, amit nem tudnak lekaszálni, lelegeltetik az állatokkal. Évről évre hatalmas gulyákat nevel a Hanság. Ezek vadon élnek, azaz sohasem éreznek pányvát a szarvuk körül, és nem szívznak istállólevegőt. Télre a pásztorok a láp szélére, a falvak közelébe hajtják az állatokat, és fedél nélküli, körülkerített karámban telelnek át. A tehenek is itt borjaznak meg, és a fiatal kis állatok, amint elhagyják a meleg anyai testet, a fagyban-hóban vidáman, frissen ugrálnak. Télen nagyon szűkös az ellátásuk. De hogy a hansági nélkülözéseket elviseljék, itt honos állatoknak kell lenniük. Más szarvasmarha nem bírná ezt ki.

A magyarok az ilyen egész évben szabad ég alatt élő marhacsordát *gulyának* nevezik.⁴⁰ A szelíd csordát másképp hívják. A marhapásztor

³⁶ Nyelvjárási szó, a. m. 'zavaros', 'homályos'.

³⁷ Osztrák nyelvjárási kifejezés a párás, borús időre.

³⁸ Kohl: „így nevezik a nagy *Schobert*, ami egészen télig kint marad.”

³⁹ Valószínűleg valamilyen bögyölyről van szó.

⁴⁰ Kohl így adja meg, hozzáfűzve: „ejtsd: gulja.”

neve *guljás*.⁴¹ A disznó-, birka-, lópásztorok, más-más nevet adnak, amint az minden pásztorkodással foglalkozó nép szokása. Az összes délkelet-európai népnél, a magyaroknál, az oláhoknál, a tatároknál stb. megtalálni ezt a széles körű pásztor-terminológiát. Tudomásom szerint a nomád szókinsnek ez a gazdagsága egyetlen szláv népnél sincs meg, ami döntő bizonyíték lehet arra nézve, hogy a szlávok nem nomadizáló természetűek, bár a szláv népeket kevésbé ismerő szerzők ezt feltételezik. Miközben Magyarországon a földműveléssel kapcsolatos minden kifejezés részben szláv, részben német és csak kisebb részben magyar, a pásztorkodásra vonatkozó kifejezések azonban majdnem kivétel nélkül magyarok. Ezeket az itt élő németek és szlávok is átvették a saját nyelvükbe.

Ahogy tovább haladtunk, mintegy 400 szarvasmarhából álló csordával, tinókkal és vad tehenekkel találkoztunk. Közeledtünkre mind megállt, abbahagyta a legelést, és félénken egymáshoz szorult. Néhány jó fajtájú, nagy, fehér, lompos kutya rohant ugatva felénk. Távol tartottuk őket magunktól, és közelebb mentünk a marhákhöz. Erre az egész csorda vad futásban elszaladt, a pásztorok csak jóval távolabb, nagy fáradtsággal tudták megállítani. Néhány pásztor hozzánk szaladt az ingoványos talajon, beszédbe elegyedtünk velük, és az ő társaságukban bemehettünk az állatok közé, melyek most már nyugodtan legeltek tovább. Csodálkoztam az állatok ösztöne fölött, hogy először idegenként észleltek minket, de mint a pásztoraik ismerőseit, már barátságosan fogadtak.

A pásztorok igazi, hosszú fekete hajú, éles arcú, tüzes szemű magyarok voltak, bő gatyát,⁴² rövid kabátot, széles karimájú kalapot hordtak. A magyarok annyira szeretik és értik a pásztorkodást, hogy erre a németek is gyakran alkalmazzák őket. A Fertő tó körüli német falvaknak csupa magyar pásztora van.

Elkísértük ezeket az embereket közeli lakhelyükig. Mocsaras, süpedős gyalogösvény vitt oda. A hansági gulyások egész évben, kivéve a telet, nem éreznek szilárd talajt a talpuk alatt. Egy kúposra épített nádkunyhó volt a lakásuk, a belsejét is nád és szalma borította. Középen állt a tűzhelyük és a kályhájuk: négy összeszögelt, agyaggal körültapasztott deszka. Tőle oldalvást voltak a szénából készült fekhelyek. Párnaként báránybőrbe burkolt fatuskót tesznek a fejük alá. Ha valaki ezen a fekhelyen éjjel megfordul, mozog vele a talaj, de az egész ház is. Tél idején is ez a gulyások lakása. Emellett makkegészségesek, legalábbis azok, akikkel találkoztunk. Legfőbb táplálékuk az egész országban híres *gulyáshús*: kis marhahúsdarabok, amiket hagymával és paprikával (ezt használják

⁴¹ Kohl: „ejtsd: guljaas.”

⁴² Kohl: *gatjahosen*

a magyarok bors helyett) bedörzsölnek és megsütnek. A legfontosabb az egészben a paprika. Úgy meg kell paprikázni, hogy égjen tőle az ember szája. Ettem egyszer Magyarországon egy darab gulyáshúst, amivel egy gulyás megkínált, de utána sokáig azt hittem, tüzes parázs van a gyomromban. Melléje a zavaros, langyos mocsárvizet isszák, mert forrás természetesen nincs az egész Hanságban. Ha inni akarnak, hasra fekszenek vagy lekuporodnak, és egy nádszál segítségével szívják föl a mélyből a vizet. Az egyik megmutatta nekem pontosan, hogyan csinálják. Levágott egy nádat, méretre szabta, és kb. egyölnyi mélyre ledugta a mocsárba. A szájával felszívta vizet, de ezt azonnal ki is köpte: piszkos, barna lé volt. Minél többször szívta azonban, annál tisztább lett a víz. Végül is ihatónak találta, kihúzta a nádat, az alsó végére egy darab vásznat tekert, ami szűrőként szolgált. Aztán újra belehelyezte a lyukba, és felszólított, hogy igyak belőle, hangsúlyozva, hogy a víz pompásan ízlik. Lehajoltam és felszívtam az ölnyi nádszállal a langyos vizet, és közben az öles pezs-gőspalackokra gondoltam, amelyekből Bécsben a gyöngyöző szőlőlevet isszák. Egy csekély távolságra micsoda ellentét! – Mindegyik fekvőhely mellett egy ilyen nádszál volt a földbe szúrva, tetejükön egy helyre kis dugó. Reggel, amikor felkelnek – mesélték –, az az első, hogy a földre fekszenek, és vizet szívnak. Ez a reggeli italuk, és nekik ez remekül ízlik. Amikor ügyetlenül fogtam meg az egyik nádszálat, megkértek, hogy vigyázzak, mert fölkaivarom vele a vizet, és az zavaros lesz.

Könyveik nincsenek. A gulyások között, és az egész Hanság 9 négyzetkilométernyi területén nincsen, aki olvasni tudna, kivéve állandó élettársaiknak, az ökröknek az arcáról, meg az égboltról, ahonnan a várható időjárást olvassák le. Lehetetlen, hogy elődeik, Ázsia nomádjai náluk egyszerűbb és szűkösebb körülmények között éltek volna, és állíthatom, hogy nincs Európában nagyobb és egymáshoz közelebb fekvő ellentét, mint az itteni nomád viszonyok és a közeli császárváros fényűző életmódja között, ami innen, ha lenne vasút, két óra alatt elérhető volna. Nem hiszem, hogy az ázsiai és európai életvitel és életfelfogás bárhol is oly távol, de földrajzilag oly közel állna egymáshoz, mint e két helyen. Ennek ellenére nem egy bécsi gavallér megfordulhatott már vadászaton a Hanságban anélkül, hogy erre rádöbbsen volna. Ha egy ügyes rendező a Hanságot meg tudná jeleníteni a színpadon, azt hiszem, mindenki azt hinné, a jelenet egy távoli tájat, pl. a Gangesz-delta vidékét mutatja be.

Hogy milyen elmaradott ez a vidék, kiderül a híres elvadult gyerek történetéből, akit a Hanságban ejtettek foglyul, és *Han Istok* (a. m. Mocsár István) név alatt máig ismert. Amit erről a Han Istókról érrefelé megtudtam, az kissé másképp hangzik, mint ahogyan másutt mesélik. Nekünk úgy adták elő, hogy ez a fiú teljesen vad, vízben élő, elállatiasodott lény volt, akit 1749-ben a Hanság legnagyobb tavából, a Királytóból

hálóval fogtak ki. Az Esterházy-kastélyban látott képe után ítélve a feje kopasz volt, csak a tarkójánál nőtt egy kevés haj, széles, bamba kifejezésű, állatias arca, kövér alsóteste, nagy, kidudorodó hasa, hosszú ujjai és fogai, de rövid lábai és karjai voltak, melyeket, mint a béka, maga alá húzott. Lényegében, nagy vonalaiban hasonlíthatott ehhez a képhez, de aligha lehetett szakálla és úszóhártya a láb- és kezujjai között. Az egész testét pikkelyszerű kemény bőr fedte. Azt mesélték, kezdetben csak fűvet, szénát, békát és nyers halat evett, ezeknek kiszívta a vérét. Csak miután hét hónapig a kastélyban tartották, szokott le a vér élvezetéről, és túrt meg ruhát a testén. A víztől gondosan távol kellett tartani, mert, ha csak tudott, beleugrott, és megpróbált elmenekülni. Összesen 14 hónapig maradt a kastélyban, ekkor már a konyhában nyársforgatásnál hasznát lehetett venni. Beszélni ez alatt a rövid idő alatt nem tanult meg. Az egyetlen hang, amit kiadott, egyfajta sziszegő fütty volt. 14 hónap után aztán sikerült kijátszania őrei figyelmét, beleugrott a várárokba, amely össze van kötve a Kis-Rábával és a láppal. Az akkori herceg, Esterházy Miklós sokat tett azért, hogy ismét elfogják, de hiába. Még a várárkot is lecsapoltatta, és átkutattatta a környék vizeit, de Han Istók nem került elő. Három év múltán látni vélték a Hanságban, és ahogyan néhány öreg francia nem hisz Napóleon halálában, úgy sok gulyás is úgy tudja, hogy Han Istók még mindig a láp lakója. „Még mindig élhet”, jegyezte meg a történet egyik hallgatója. A költő és a környék népe halhatatlanná tette, és valamiféle mitológiai létet tulajdonít neki. Olvastam ugyanis egy olyan verset, amely mint a láp királyát, a mocsár hatalmas szellemét mutatja őt be, aki a környék pásztorainak és halászáinak kárt okoz, vagy megajándékozza őket.

Kapuvárott őriznek az egész történetről egy jegyzőkönyvet, amelyet szavahihető emberek írtak alá. A *Wiener Zeitung* 1803. augusztus 8-i számában olvastam ennek másolatát, amely lényegében megegyezik a hallott történettel. Nem is tartom elképzelhetetlennek, bár az túlzás, amit a hosszú ideig való víz alatti tartózkodásáról beszélnek. Ahogyan az ember képes arra, hogy ismeretei és erényei fejlesztésével angyalhoz legyen hasonlónak, úgy arra is képes lehet, hogy életmódja és táplálkozása az állatokhoz hasonlítson. Dél-Amerikában fákon élnek emberek, mint a mókások, más országokban mint tigrisek és oroszlánok barlangokban laknak, és egymást eszik. Miért ne szokhatna hozzá egy ember ahhoz, hogy ha nem is mint a hal, minthogy tüdővel lélegzik, de mint a vidra vagy a hód, a vízben éljen? Han Istók példája csak a csúcsa és koronája, vagy a summája annak az erkölcsi elvadásznak, amit a Hanság vadtermészeti viszonyai létrehozhatnak. Nem csak az értelmük birtokában lévő emberek vannak itt kultúra híján, hanem olyanok is akadnak, akik nem érnek el az értelem fokára. Kapuváron, Héderváron és a környék

más településén is sok visszamaradott kretén él, akiket itt is, Ausztriában is *trottl*nak neveznek.⁴³ Kapuvárott magam is jártam, és láttam ilyen istenverte szerencsétleneket. „Hédervárott, a szigetközi Duna mentén”, mesélte egy magyar hölgy, „annyi nyomorékot, golyvást és *trottl*t látni, hogy az ember megundorodik tőlük.” Ugyanez a hölgy megnevezte a Hanság környékének néhány nemzetségét, és azt állította, hogy ezekben öröklődik a gyengeelméjűség. Amennyire a rendelkezéseimre álló rövid idő alatt magam és mások elbeszélései nyomán megállapíthattam, ezek a „mocsári kretének” hasonló tüneteket mutatnak, mint az alpesi kretének: Gyenge felfogás, bambaság, beszédképesség hiánya, érzéketlenség, rosszindulat mindkettőnél egyaránt előfordul. Itt is megesik, mint az Alpokban, hogy a szülők teljesen egészségesek, de a gyermekeik kretének lesznek. Az egész Szigetköz fertőzött. Vajon a mocsaras talajból nádszálon át szívják magukba az emberek ezt a kórt?

A légkör lassan felvette a mocsári, *kabig*-homályt, megjelentek a szűnyogok és böglyök seregei. Apollóra! – micsoda szörnyű halál lenne ezeknek a férgeknek a felhőiben kimúlni! Seregélyek és más madarak csapatai érkeztek a mocsár bokrai közé. A szántóföldekről jöttek, ahol jóllaktak, és éjszakára a vadon nyugalma és magányát keresték. Mi pedig elindultunk a kocsink felé, amit némi fáradsággal meg is találtunk. A pásztorok mindenben készségesen segítettek. Társaik a mocsárba süllyedt lovat közben kihúzták, és a kocsit óvatosan szilárdabb talajra tolták. Amikor búcsút vettünk tőlük és a kocsinkba szálltunk, valami olyat tapasztaltam, ami annak a mély szolgaságnak a jele volt, amiben a magyar parasztok élnek. A pásztorok tisztelettel, levett kalappal állták körül a kocsit.

Az egyik beosztott hivatalnok, aki elkísért minket, szintén elbúcsúzott tőlük, miközben a kocsiba ült, egyiküknek, akihez még néhány szót intézett, a kezében tartott nádszállal a fejére ütött. Aztán eldobta a nádszálat, és elhelyezkedett a kocsiban. Megkérdeztem tőle, hogy a kopasz, akit megütött, derék ember-e. „Ó, az egy pompás fickó”, válaszolta, „a legjobb gulyásunk.” „Akkor miért ütötte meg?” „Megütöttem? Ja, igen! Csak búcsúképpen megérintettem a náddal.” „Ehelyett inkább kezét szoríthatott volna velem!” „No, azt azért nem!” – Ahogy mondtam, ez a náddal egy szolgálatkész öregember kopasz fejére mért búcsúütés jobban felháborított engem, mintha valakit büntetésként megkorbácsoltak volna.

Szerettem volna még elmenni az égererdőbe. De azt mondták, ehhez ladik meg más felszerelés is kellene, és amúgy is beesteledett. A prefektus elmondta, hogy az égerfák között fűzfák, tölgyek és más fák is van-

⁴³ Kohl: *Trodel oder Trottel*.

nak, tudott még 70-80 hatalmas lucfenyőről is, amelyek a Hanság egy másik helyén találhatók. Ezeknek a fenyőknek a gyökerei csak az úszó moharéteget hálózta be, így, ha vihar kerekedik, nem csak a fák hajladoznak, hanem velük mozog, hintázik az egész talaj. Abban a bizonyos égeresben, ahol a nagy fűzfák is állnak, tartotta állítólag István király a hatalmas ménését.

A Hanság lakosainak és a pásztoroknak egyik fő foglalatossága abból áll, hogy a száraz nádból durva lemezeket fonnak, melyeket Bécsben *Dake*-nak neveznek, csomagolásra és más célokra is használnak. Velenében, a Fekete-erdőben és más helyeken szalmából fonnak a pásztorok csodálatra méltó dísz tárgyakat. Ha az ember a hansági és a velencei, ill. fekete-erdői háziipar termékeit összehasonlítja, látható a különbség a két vidék pásztorainak művészi készsége között. Bécsben az összes nádfonat a Hanságból és a Duna menti határvidékből származik.

A tó keleti partjain meleg nyárban kicsapódik a talajból a szóda. A magyarok ezt *sziknek* nevezik.⁴⁴ A németek ebből *Zicket* csináltak, ennek megfelelően a szikes talajt *Zickerdének* nevezik. Keletkezéséhez több körülmény összejárása szükséges. A talajnak teljesen száraznak kell lennie. Szükséges az is, hogy egy könnyű eső fellazítsa a száraz földfelületet. Ilyenkor aztán bőven mutatkozik a *szik*, sokszor egész nagy területek kifehérednek, mintha havazott volna, ezt összesöprik, és a szódafőző üzemekbe viszik. Még később bővebben visszatérek erre, mert a legnagyobb szódatermelés Magyarországon a Duna és Tisza között folyik. Ha a Hanságban a kisebb tavak kiszáradnak, azokban is találni szódát. Csapadékosabb években csak a partjaik mentén látni. 1797-ben a bécsi szódafőzők társaságot alapítottak, hogy a Fertő tó mentén kitermeljék a szódát. A bécsiek jobban értettek a szódagyártáshoz, mint a hercegi alkalmazottak és parasztok. Ezért aztán szerződést akartak kötni az egész keleti part lelőhelyeinek kiaknázására is. Ebbe azonban amazok nem akartak beleegyezni. Az osztrákok aztán a tó északi oldalán telepedtek meg, és nagy kárt okoztak a hercegi uradalomnak. A tó menti Illmic nevű falucska közelében szép tiszta sókristályokat is találtak, ezt részben árusítják, részben az állatokkal elnyalattják.

Késő este értünk vissza Eszterházára, ahol hölgyeinknek nefelejcs-csokrokkal kedveskedtünk, melyeket a pásztorok nádkunyhóinál szedtünk. Ez a kis virág ott, a kies nádasban nagy tömegben található, és miközben művelt költőink érzékeny versei szólnak róluk, ott a marhák felfalják, mint a fűvet. Virágjainkért cserébe még felszolgálták a vacsora bőséges maradékait, és valahogy az élethez szükséges táplálék fogyasztása közben a halálról esett szó. Megjegyeztem, hogy én csaknem min-

⁴⁴ Kohl: „szék, ejtsd: sseek.”

dig a halálra gondolok. Akkor az a csinos hölgy, akit délben „rendkívül szórakoztató nőszemélynek” neveztem, az arcomba nevetett: „De hát hogyhogy? – mondta –, én aztán sohasem gondolok a halálra. Ál-momban se jut az eszembe. Én inkább azt képzelem el, hogy örökké élek. Azt választottam a jelmondatomnak: Gondolj mindig az életre!”⁴⁵ Éjjél lett, mire lóra szálltam. Barátságosan marasztaltak, hogy maradjak ott éjszakára, de elköszöntem azzal, hogy én a *memento mori* filozófiát vallom,⁴⁶ sok dolgom van még, és az élet rövid.

Szombatról vasárnapra virradó éjszaka volt, és a magyar falvakban még nagy volt az élet. „Ilyenkor járnak a legények a lyányokhoz”, mondta a kíséretemben lévő Istók. A csillagfénynél mindenütt láttuk az ablakból kihajló lányokat és a velük kedvesen beszélgető legényeket. – Ó szerelem, te mindig és mindenütt éber vagy! Nem tudom, hogy ez a magyaroknál is mindenütt szokás-e, vagy a Fertő menti magyar falvakban és a németektől terjedt-e el.⁴⁷

Cenken már minden sötét és csendes volt, bizonyára azt hitték, hogy Hadzsi Babájuk hajója más kikötőbe futott.⁴⁸ De a kaput és az ajtókat nyitva találtam, és egyedül tapogattam ki a szobámba vezető utat. Másnap hallottam, hogy itt eszébe se jutna senkinek, hogy a kastély kapuit éjszakára bezárja. A kastély főmagasságú ura is megerősítette, hogy az itt található gazdag ezüstkincs ellenére semmit sem tartanak zár alatt. Ez tehát tény. Hogy ez aztán hogyan egyeztethető össze az általánosan tapasztalható bizonytalansággal és az emiatt alkalmazott elővigyázatossággal, azt nem tudom. Talán mert a kastélyokat valamiféle, az uraikkal összefüggő nimbusz veszi körül.

Másnap reggel, míg a kocsimat készítették elő, az udvarbíró kíséretében megtekintettem Széchenyi gróf eperfaültetvényeit. Ez a hírneves főúr, aki hazája egész iparára és kultúrájára oly nagy hatással volt, a saját birtokán is igyekszik új iparágat meghonosítani, hogy ezzel jó példát adjon. Csupán cenki faiskoláiban 200 000 eperfacsemetét nevel, közülük már húszezret kültetett, ezek már 8-12 évesek. Ha sok honfitársa követné őt ebben, úgy a magyarországi selyemtermelés hamarosan nagy jelentőséget nyerhetne, ami pillanatnyilag még nem mondható el.

Alig van olyan magyar helység, ahol ne találkozhatnánk csehekkel, akik ott valamelyik iparágban dolgoznak. Cenken is találkoztam egy cseh kocsiyártóval, aki biztosított engem, hogy ő itt már 600 kocsit

⁴⁵ A hölgy szavait bécsies nyelvjárásban adja vissza Kohl.

⁴⁶ Gondolj a halálra (latin).

⁴⁷ A sváb-magyar falvakban *fensterlízésnek* hívják

⁴⁸ James Justinian Morier: *The Adventures of Hajjy Baba of Ispahan* (1824) c. regényének hőse.

eresztett útjára. Láttam nála több neutitscheini kocsi, ezt a kis könnyű járművet, amely a morvaországi Neutitscheinből terjedt tovább Galíciába és Bukovinába, és amint most tapasztalhattam, Magyarországon is használják. Itt *nagycenkinek* nevezik.⁴⁹ A cseh gyáros elvitt engem a helybeli *olvasóegylet*be is.⁵⁰ A Pesti Kaszinó, a Magyar Tudós Társaság és a magyar újságírás létrejötte óta ezek az egyletek különleges gyorsasággal szaporodtak az egész országban, és mint említettem, a kis Cenk faluban is találni egyet, amelyben magyar újságokon, mint a *Jelenkor*, *Világ*, *Hirnök* stb. mellett megtaláltam az *Allgemeine Zeitung*ot és még két-három német lapot is. Az egylet, mint általában a többi is, három éve létesült.

A reggeli közben, amit még indulás előtt költöttem el egy magyar férjes asszony társaságában, érdeklődve hallgattam a hölgynek a magyar és a német nyelv tanulásához fűzött nézeteit. Elmondta, hogy valamennyi gyermekét először magyarra tanítja, és csak később németre. Ha a gyermekek a magyar nyelv kiejtésének nehézségeit már legyőzték, sokkal ügyesebben tanulnak meg bármely másik nyelvet, és a németet is tisztábban beszélik. A német az ember nyelvét nehézkessé, ügyetlenné teszi, és azok a gyerekek, akik először tanultak meg németül, csak nagy fáradtsággal tanulják meg a magyart vagy más nyelvet. Ezt a módszert, amit ő a saját gyermekei esetében alkalmazott, minden anyának és nevelőnek ajánlja. Valóban, későbbi tapasztalataim igazolták ezeknek a megjegyzéseknek az igazát.

⁴⁹ Kohl: *Natjczenzen*.

⁵⁰ Kohl: *olvasé egylet*, ejtsd: *olvascheg etjlett*.

A RÁBAKÖZ ÉS GYŐR

Sopron és a Rába között oly lapos, egyenletes az egész terület, mintha vízszintezővel jelölték volna ki a helyét. A vidék a nyugat-magyarországi alföld részét képezi. Ennek a síkságnak a Fertő tó és a Hanság a legalacsonyabb része, északnyugat felé a Rozália-, a Lajta-hegység és a pozsonyi Kárpátok, északkeleten a nyitrai hegyvidék és a Kárpátok más nyúlványai, délkeletre a Bakony erdősége, délnyugatra pedig a stájer Alpok nyúlványai határolják. Ha határait a városokkal akarjuk kijelölni, úgy Pozsony, Nagyszombat,⁵¹ Komárom, Győr, Körmend, Kőszeg és Sopron között fekszik ez a mintegy 200 négyzetkilométernyi síkság. A Hanságon kívül az egészet szántóknak, legelőknak kiválóan alkalmas termőföld borítja, a legjobb minőségű földet a termékenységéről méltán híres Csallóközben találjuk. A Duna keresztben folyik végig ezen a síkságon, folyásának alig van lejtése, így aztán mindjárt Pozsony alatt több ágra szakad, amelyek nagy területeket bekalandozva csak Komáromnál egyesülnek. Ezt a síkságot Kisalföldnek is nevezik a magyarok, szemben a keleten fekvő Nagyalfölddel, amit tiszai síkságnak is lehetne nevezni, mert ez a folyó a kezdetétől a végéig rajta folyik keresztül. A Nagyalföldön állattenyésztés a fő foglalkozás, ott több a terméketlen földterület. Pozsony és Komárom között azonban a földművelés legalább annyira jelentős, mint az állattenyésztés. Elsősorban itt, Sopronban és Mosonban gyűjtik össze a terményt, és az állatokat, és mindazt, amit nyugat felé a határon kívülre akarnak szállítani.

Azt a vidéket, ami Moson és Pozsony között fekszik, Mosoni-síkságnak,⁵² a Kis- és a Nagy Rába közötti területet pedig Rábaköznek⁵³ nevezik. A kettő között terül el a láp, vagyis a Hanság. Kocsim most a Rábaközben dús rétek és szántóföldek között gördült tovább. Szörnyű meleg vasárnapi nap volt, és Apolló sűrűn lőtte ki ránk tüzes nyilait, jóllehet

⁵¹ Kohlnál *Pyrnau* helynév szerepel, valószínűleg a német *Tyrnau* (Nagyszombat) helyett.

⁵² Kohl: *Haidboden* (mai használatos német elnevezése: *Heideboden*).

⁵³ Kohl: *Raabau*, a fejezetcímbe is ez az elnevezés szerepel.

sem én, sem a kocsisom nem voltunk Niobé vagy az ő gyermekei.⁵⁴ Kocsisom, egy tősgyökeres magyar, széles karimájú kalapjával jobban tudott védekezni, de én, keskeny ellenzős sapkában, sokat szenvedtem. Mindenütt megfigyelhettem, hogyan védekeznek a nap sugarai és e környék másik nagy kellemetlenséget okozó csapása, a szúnyogok ellen. A lovakat fűzfaágakkal vagy bokrokkal védték e kízó rovarok támadásaitól, a magányosan álló fák árnyékába több pásztor is behúzódott, lovaik és birkáik is boldogok voltak, ha legalább fejüket az árnyékba nyújthatták. Az egyik fa árnyékába több ember és mindenféle állat, ludak, kecskék, disznók, marhák húzódtak, a fatörzs odvából is egy oda elrejtőzött kecske dugta ki a fejét. Az ajtók helyett a házakban függönyök vannak, amelyek elősegítik a léghuzatot, és a szúnyogokat némileg távol tartják. A ceni kastélyban is láttam ilyen ajtófüggönyöket, akárcsak a parasztházakban. A gazdának és feleségének közös ágya a nagy meleg miatt az eresz alatt van felállítva, a szúnyogok ellen sűrű háló veszi körül, melyet a gerendára függesztenek fel. Mögötte fekszenek a házastársak, mint Mars és Vénusz, akiket Vulcanus finom szövésű vashálóval vett körül.⁵⁵ Kocsisom a kalapjával folyton csapkodta a lovakat, hogy biztassa és egyúttal a kízó rovaroktól megszabadítsa őket. Legokosabban a bivalyok csinálták. Ahol csak valami tavacsokát vagy piszkos pocsolót találtak, húsz-harminc is belefeküdtek, csak az orruk látszott ki, így aztán a melegtől és a bögyöktől is mentesültek. Egy helyen kiszálltam, hogy közelebről is megnézzem ezeket az állatokat. Annak ellenére, hogy csurgott róluk az iszapos mocsárvíz, folyton kérődztek. Amikor időnként abbahagyták a kérődzést, megmerítették a fejüket a vízben, és fejükkel egy ügyes fordulatot téve, egy jó adag vizet a hátukra loccsantottak, mert ez a testrészünk kiemelkedett a pocsolójából. Aztán tovább kérődztek, de időnként megismételték ezt a mozdulatot, amivel egész hátukat leöblítették vízzel. Az ökor ehhez nem ért. Nemesebb állat ugyan, mint a bivaly, de nem olyan ügyes.

Minél nyomasztóbbá vált a hőség, annál csalogatóbbnak tűntek fel a látóhatárra varázsolt vízfelületek, amelyek minden oldalról enyhüléssel kecsegtettek. Az erős napsütés ellenére a légkör kissé homályos, *trüblet* volt.⁵⁶ Csak néhány, meghatározhatatlan formájú felhőpamacs úszott az égen, mint tészadarabok a zavaros levesben.

⁵⁴ Niobé a görög mitológiában Tantalosz lánya, Amphion felesége volt. Gyermekeire oly büszke volt, hogy büntetésül az istenek, Apollón és Artemisz lenyilagták őket.

⁵⁵ Vulcanus eredetileg a tűz, később a kovácsok és ötvösök istene, Marsot és Vénuszt (a görög mitológiában Héphaisztosz volt, aki Arészt és Aphroditét) hálóval fogta meg.

⁵⁶ Osztrák nyelvjárási szó a ködös, párás időre. *Trüb* = 'zavaros, homályos'.

Vasárnap volt, és sok díszbe öltözött emberrel találkoztunk. A magyarok széles karimájú kalapjai itt is, mint Sopron környékén a horvátokéi, élő és művirágokból készült virághalmok, páva- és strucctollakból készült csokrok és tarka szalagok súlya alatt roskadoztak. Ezt magyaroknál másutt nem láttam, valószínűleg itt is a horvátoktól vették át. Láttam néhány gyönyörű fekete strucctollakból készült csokrot is. A szentek képmásával díszített kőoszlopok előtt, melyek fától vagy bokortól távol álltak az út mentén, öregasszonyok térdeltek a déli napsütésben. A férfiak itt is, mint Kismartonban vagy Sopronban, mellényt hordtak. Némelyiknek az elején csipkéből készült kis rozetta volt. Az asszonyok fejét hátul akkora szalagokból és csipkéből készült csokrok díszítették, hogy ennél kiválóbb dísz aligha viselhettek volna, amennyiben a kiválóság a terjedelemmel függ össze. Az út mentén a pásztorok, akiktől szivarom meggyújtására néha tüzet kértem, ruházatukban és fellépésükben már hasonlítottak a híres bakonyi kanászokhoz.⁵⁷ Ugyanolyan rávarrott piros virágokkal díszített kabátot hordtak, mint azok, és a hajukat is két szoros varkocsba fonták össze, melyek úgy lógtak a füleik mögött, mint egy-egy korbács. Mindezt később a Bakonyban pontosabban is megfigyelhettem.

Áthaladtunk Szentmiklóson, Kapuváron és néhány más helységein, de semmi említésre méltót nem láttunk. Érdekes, hogy a magyarban a *Nikolaus* név *n* hangjából *m* lett, ugyanúgy, mint a lengyeleknél. Néhány faluban feltűnt, hogy a magas, tüskés kerítések tetejére annyi tüskés ágat halmoztak fel, hogy azok egész tüsketetőt képeztek, ami megvédhet az ezen a tájon oly félelmetes ragadozók, a farkasok ellen. Ilyen tüskeakadályokat egész Dél-Oroszországban is emelnek, ezek nyújtják a legjobb és legegyszerűbb védekezést a farkasok ellen.

Ezen a vidéken már megkezdődik a jó magyar dohány termesztése. Józsi,⁵⁸ így hívták a kocsisomat, figyelmeztetett rá, miközben odamutatott az ostorral: „Ez itt a *tóbak*”. Néhány híres magyar dohányfajta, mint az általánosan kedvelt *lettingi*, itt terem. Amin elcsodálkoztam, hogy a dohány közé burgonyát vetettek. A kukorica között is láttam burgonyabokrokat, de kizárólag burgonyával bevetett földdel nem találkoztam. Azt mondják, ami elég hihetetlenül hangzik, hogy 30 évvel ezelőtt még ritkaság volt ezen a vidéken a burgonya. Ezt a hasznos növényt a németek kedvelték meg és terjesztették el. A magyar paraszt tudni se akart a burgonyáról. Ócsárolták, és legfeljebb a disznókkal etették meg. Azokat is lenézték, akik termesztették. Mára már ez nagyon megváltozott.

⁵⁷ Kohl: *Ganassen*.

⁵⁸ Kohl: *José*.

Az egész síkságról, ha visszafelé néztem, még lehetett látni a stájer határon álló *Schneeberget*.⁵⁹ Még ott trónolt a táj felett, mint egy távolból is uralkodó király. Oly lassan veszett el a messzeségben, mint Esterházy herceg. Mindenütt ugyanis, ahol csak megkérdeztem, kié ez vagy az a szép birtok, mindig csak az Esterházy nevet hallottam. A herceg úgy uralkodik Nyugat-Magyarország fölött, mint a *Schneeberg* a Lajta-hegység és a környék többi hegye fölött.

Csornán megebédeltem. Az ottani premonstreiekre nagyon megneheztettem. Mikor megkértem őket, hogy mutassák meg a könyvtárukat, azt tudakolták, hogy miféle ember vagyok, és voltaképpen mit akarok. Hát kérdez valaki ilyet valakitől, aki egy könyvtárat akar megnézni? Nem akartam én valamiféle birodalmi grófot vagy prelátust meglátogatni! A múzsák közé való belépést csak nem tiltják a szertartások! Ha valaki a csornai kis könyvtárat meg akarja nézni, azt biztosan nem csak a kíváncsiság vezeti. Az éremgyűjteményükről, amiről később hallottam, egy szót sem szóltak. Mikor aztán arra kértem őket, hogy mutassák meg a levéltárukat, még ki is nevettek, mondván: „No de gyermekem, a levéltárunk hiteles hely!”⁶⁰ Fontos államtitkokat rejt. Ehhez királyi aláírással ellátott engedélyre lenne szükséged.” Később egyébként azt hallottam, hogy a kolostor urai nagyon vendégszeretők, és ha valami kis ajánlás lett volna a birtokomban, bizonyosan jó fogadtatásban részesítenek.

A kolostor temploma tele volt istenfélő magyarokkal. Elöl külön csoportban ültek a hajadonok,⁶¹ mögöttük a fehér fejkendős asszonyok, aztán a külső körben, még a templom folyosóin is, a fal mellett kuporogva, csendben és áhítatosan térdeltek vagy maguk alá húzott lábbal ültek a férfiak.

Szőlő errefelé mindenütt terem, minden falucskában, és ha az úton járó embernek kemény volt a hús, savanyú a melléje felszolgált uborka, híg a leves, úgy szőlővel kárpótolhatja magát, ami a kocsiban magával vitt bécsi zsemle kíséretében könnyű, de kiadós táplálékot nyújt.

Hintókkal vagy magasabb társadalmi osztályba tartozó utazókkal egészen Győrig nem találkoztam, mert egy mellékúton haladtunk az ország belseje felé. Ezzel szemben folytonosan állatvonulásokon kellett keresztülvágni magunkat. Hol akkora libacsapat keresztezte utunkat, amilyent sehol másutt nem találni, mert errefelé a faluközösség fogadott pásztorral egyszerűen hajtatja ki a libáit a legelőre, hol disznócsordák jöttek szembe, amiket Törökországból Győrig hajón szállítanak, onnan Sopronba, a világ legnagyobb disznóvásártelepére lábom hajtják. A haj-

⁵⁹ 2075 m magas hegy Bécsújhely közelében.

⁶⁰ Kohl: *locus credibilis*.

⁶¹ Kohl: *puellae*.

tás általában a következő módon történik: elől megy egy pásztor egy kis kukoricászsákkal, amit folyton ráz, mintha etetni akarná az állatokat, ezzel csalogatva őket. Mögöttük egy másik hajtó megy hosszú ágú ostorral, amivel az elmaradó állatokat serkenti továbbhaladásra. Ilyen módon, miközben az elől haladó a kukoricát rázza, a hátul haladó az ostort pattogatja, csalogatják és űzik a disznókat egészen a soproni vágóhídig és vásárig. Hát nem tökéletesen így járnak el bizonyos államférfiak is a néppel szemben, amelyet bizonyos írók hiszékenységre és irányíthatóságára hivatkozva joggal oktalan állatok csordájához hasonlítanak?

Este a falvakba hazatérő csordák is felkeltették figyelmemet. A csordák általában 2/3 részt ökrökből, 1/3 részt bivalyokból álltak, és a következőképpen vonultak: elől, laza csapatban az ökrök mentek, utánuk a bivalyok jöttek szorosán összezárkózva, anélkül hogy keveredtek volna az ökrökkel. Összehasonlítva a bivalyok és a szamarak természetét, hogy hogyan viselkednek az ökrökkel, ill. a lovakkal szemben, úgy bizonyos hasonlóságot lehet megállapítani. Csak a bivaly nem keveredik össze az ökrökkel, ahogy a szamár sem a lovakkal. A bivalyok mindig nagy barátságban összetartanak, még a disznóknál is jobban.

Utunk felénél, Csorna és Győr között egy falun, Enesén haladtunk keresztül. Ebben a faluban csupa nemes ember lakik. Miközben korábban a legtöbb ember, akivel találkoztunk, barátságosan köszöntött minket, itt semmilyen üdvözlő szó nem jutott nekünk. Ezekkel az emberekkel nem lehet komázni, minthogy széles körű kiváltságaikat ugyanolyan méretű indolencia és durvaság kíséri, ezért vigyázni kell a velük való érintkezés során. Így aztán nagyon komoly arcot vágtam, és utasítottam Józsit, hogy galoppban hajtson végig a falun. Miközben azonban jobbra-balra tekintettem, látom ám, hogy N. N. ősrégi nemzetségéből származó Borcsa kisasszony apjaura istállójából hordja ki a trágyát. A nemes X. uraság ökrös szekerét hajtja éppen haza, miközben az ostor boldogabb végével az állatokat veri, Y. bárónó, született Z. pedig az ajtóban férjeura gatyáját⁶² foltozza. Nem merészeltem őt ebben a fontos foglalatosságában egy „jó napot”-al zavarni, így aztán csendben továbbhaladtunk, ami annál inkább megkönnyebbülést jelentett, mert helyenként trágyakupacokon hajtottunk keresztül.

A nagy hőség estére zivatart hozott, amely a távolban szakadatlan elektromos kisüléseket gerjesztve borította az ég alját. A villámok ideoda csapkodtak, mint az ember fejében a gondolatok, és hol jobban, hol kevésbé világították meg a különböző felhőalakzatokat. Végre aztán feltűntek a síkság lapos tányérja felett Győr tornyai. Egyre közelebb jöttek, és velük együtt a zivatar is. Józsi ugyanis, a magyar kocsisok szokása sze-

⁶² Kohl: *gatjen* (a. m. vászonnadrág).

rint, a célhoz közel a lovakat meghajtotta, mintha valami versenyt akar-
na megnyerni, jóllehet közel s távol nem voltak konkurensei. Végül is
Győrbe értünk, és ezzel elértük a zivatart is: dörgött, villámlott, zuhogott
az eső. A Palatinus vendéglőben találtunk tetőt és védelmet a fejünk fölé.

Itt a nagyteremben éppen vidám népi multság folyt. Miután egy ki-
csit kipihentem az úti fáradalmakat, magam is részt vettem benne. Itt
láttam először, hogyan folyik egy táncmultság a városi alsóbb társa-
dalmi osztályok tagjainak részvételével, aminek megtekintésére később
bőven nyílt alkalom. Akik itt ujjongva ropták a táncot, azok elsősor-
ban egyszerűbb kézművesek és iparosok voltak, boltosok és kötélve-
rők is akadtak köztük, de a legtöbbjük főleg csizmadia és hentes volt⁶³
Magyarul is, németül is beszéltek. A legtöbben németesen öltözködtek,
de sokan magyar viseletben is büszkélkedtek, ami nem lehetett olcsó
multság. Ez a következő ruhadarabokból áll: először is bokáig érő,
nagyon szoros nadrágot, rövid szárú csizmát hordanak nagy ezüstsar-
kantúval. A szűk mellény fölött csinos, lazán a vállra vetett dolmányt
viselnek, a mellényen is, a dolmányon is nagy ezüstgombok vannak.
A dolmányt elöl, a mell fölött ezüstitlánccal tartja össze, erre olyan büsz-
kék, mint az aranygyapjú lovagjai az aranyláncukra. Fejükön félrecsapva
hordják a kalpagot.⁶⁴ Hajuk néhány keskeny fürtben orruk mellett az
arcukig lelóg. Leginkább csinos legényeken volt ilyen díszes ruha, de be-
vándorolt németek, mesterlegények is akadnak, akik ilyen dolmányban,
kalpagban, ezüstgombokkal és láncsal büszkélkednek. Mindez 200 fo-
rintba vagy annál is többbe kerülhet. A mi német táncainkat, elsősorban
keringőt táncoltak. Minden keringő után mindenfelől hangos, viharos
*magyar, magyar!*⁶⁵ kiáltozás hallatszott, amivel magyar táncot követel-
tek. Időnként be se várták a német tánc végét, hanem *magyar, magyar*
kiáltozásukkal arra készítették a zenészeket, hogy azonnal más melódiát
játszanak. Akkor az egész tömeg párokra szakadt, ha elég hely volt, az
urak és a hölgyek egymással szembefordultak, jobbra-balra lépkedtek,
időnként az urak átkarolták a hölgyeket, megforgatták, hogy csak úgy
repültek a dolmányok, csörögtek a láncok és a sarkantúúk, a szemek
szikráztak, harsány, de melankolikus, magyaros moll-dallamok szálltak
a fejek fölé.

Egy ideig néztem az élénk, és ugyancsak érdekes multságot, aztán
végül felmentem a szobámba, hogy Morpheus⁶⁶ karjai közé hulljak. De
ó egek! Ez a kedves isten a magyarországi utazóval szemben elég akara-

⁶³ Kohl a csizmakészítő szó elnémetesített alakját (*Zischmenmacher*) használja.

⁶⁴ Kohl: *kalpak*.

⁶⁵ Kohl: *Magyar! Magyar!* (ejtsd: 'Mójár! Mójár!).

⁶⁶ Morpheus a görög mitológiában egyike az álomisten (Hypnus) ezer fiának.

tos fickónak bizonyult, és ez az éjszaka nem tartozott legnyugodalmasabb éjszakáim közé.

Raab, magyarul Győr,⁶⁷ latinul Jaurinum (a latin és a magyar ugyanaz a szó), a Rába és a Kis-Duna összefolyásánál fekszik. A város ősrégi lakóhely, Arrabona néven már a rómaiak állandó lakhelye volt. Ebben a nagyságában, kiterjedésében azonban, ahogyan most láthatjuk, újnak nevezhető. József császár idejében, 1785-ben még csak 4535 (amennyiben az akkori adatok hitelesek), 1824-ben már 13 867, 1831-ben 16 118 lakosa volt. Most, 1842-ben pedig már valószínű, hogy 20 000-re is tehető a lakosainak száma, azaz mintegy fél évszázad alatt a duplájára nőtt. Egész sereg hasonló példát lehetne találni Magyarországon.

A város gazdag történelmi emlékekben, Pesten kívül a legérdekesebb magyar város. A török háborúk alatt az osztrákok mindig a kereszténység védőbástyájának tekintették. Így aztán Miksa császár és több német választófejedelem hozzájárult a város megerősítéséhez, az egyik régi kapun még láthatók kőbe faragott címereik. Ennek ellenére 1595-ben néhány évre török kézre került, és ekkor ez volt a legnyugatibb Duna menti város, melyet egy török pasa uralt. Ma már, miután 1809-ben a franciák is itt voltak, az erődítményeket nagyrészt lerombolták. Állítólag a város jelentős része még alá van aknázva. Még láthatók francia ágyúgolyók az evangélikus templom és néhány más épület falában. A domban még őrzik a vaskaput és a petárdát, amivel a kaput berobbantották, amikor Pálffy és Schwarzenberg osztrák generálisok 1598-ban váratlanul megtámadták és a törököktől visszahódították a várost. Győr visszavétele nagy esemény lehetett, mert ennek évfordulója a mai napig a város legnagyobb ünnepe.

Ezt a dómot még Szent István építtette, mennyezetének nagy falfestményén Istvánt látni, amint fiát, Imrét⁶⁸ Istennek ajánlja. A freskók az ezen a vidéken tevékenykedő osztrák festő, Anton Maulbertsch⁶⁹ művei. A dómot a törökök állítólag teljesen megtöltötték földdel, mint erődítményt használták, a tetejére ágyúkat telepítettek, amelyekkel nagy távolságra tűz alá tudták venni a környéket. Nem hittek benne, hogy a keresztények a templomot hamar visszaszerzik, mert a török generális, Mehemed Pasa azt mondta, hogy a keresztények csak akkor nyerik vissza a várost, ha a karmelita kolostor tetején a vaskakas kukorékolni kezd. A visszafoglalás előtti napon aztán nagy szél kerekedett, megforgatta a kakast, ami csikorgó hangot hallatott. A nép erre azt hitte, hogy a ka-

⁶⁷ Kohl: *Győr* (ejtsd: Jör).

⁶⁸ Kohl: *Emra* (Emrich).

⁶⁹ Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) német festő elsősorban Ausztriában, Csehországban és Magyarországon számos templomot festett ki.

kas kukorékolt, és a város újból a keresztényeké lesz. A város levéltárát mindig olyan jól elrejtették, hogy azt nem találták meg sem a törökök, sem a franciák.

Egy öreg szolgálgeény, egy eredeti fickó, aki az arra járó magyarokat az általános *jó napot* köszöntéssel, de a némileg tekintélyesebb barátait *servus amicé*vel üdvözölte, bemutatott néhány úrnak, akiknek áldozatos jóvoltából megismerhettem a város legfőbb nevezetességeit.

Először a megyeházát tekintettük meg, amelyben a megyei hivatalnokok is laknak, és itt tartják a nemesek gyűlését, az ún. *restaurációt*, amely az új hivatalnokokat három év időtartamra választja meg, valamint háromévenként a megye törvényhozó testületét, az ún. *congregációt*. Megnézhettem a megyei levéltárát is. Itt őrzik a megyegyűlések 1619 óta felfektetett iratait. Ezeket 1619 és 1788 között latinul vezették, és *actáknak* hívták, 1788-tól 1790-ig, nagyrészt II. József uralkodása alatt mint *Tagebücher* vagy *Sessionsprotocolle* németül készültek.⁷⁰ 1790-től 1806-ig ismét latin nyelvűek lettek: *Protocollum Comitatus Jaurinensis*.⁷¹ Végül 1806-től mind a mai napig magyarul vezetik. Ezek a nyelvi periódusok az egész országra is jellemzőek. Ahogyan a megyegyűlések most magyarul folynak, úgy magyarul is leveleznek egymással a vármegyék. Bécsből azonban minden irat latinul érkezik, a nádor is latinul levelez. Az *insurrectio* idején (a nemesség fegyveres részvétele a háborúban) minden megye saját zászlaja alatt vonult fel. Ezeket a zászlókat is a megyeházán őrzik.

Nem messze a megyeházától áll egy ún. nemesi kúria, azaz egy nemesember városi háza, amely a városban ugyanolyan privilégiumokat élvez, mint egy vidéki lovagi birtok. Rendesen azonban a nemesek a városon belül a városi kormányzatnak vannak alávetve, és a városfalakon belül ugyanúgy bánnak velük és bírálják el őket, mint bármelyik polgárt. Ez alól azonban sok nemes és mágnás mentességet szerzett azáltal, hogy betelepültek a városba, telket vásároltak, itt aztán nincsenek alávetve a városi kormányzatnak és annak kényszerítő törvényeinek. Ezeket a házakat nevezik „kúriának”.⁷² Városi kúriáikban, melyek homlokzatára írva, vagy kőbe vésve *Curia nobilitaris* olvasható, a nemesek ugyanúgy, mint vidéki birtokaikon, minden megtehetnek. Főzhetnek itt sört, pálinkát, házon belül ezeket árusíthatják is. A városi rendőrség nem foghatja le őket, sőt be se teheti a házukba a lábát. De még bűnözők is, ha a kúriába menekülnek, mentesülnek ott a törvényektől. A magasabb

⁷⁰ Naplók, Ülésjegyzőkönyvek.

⁷¹ Győr Megye jegyzőkönyve.

⁷² Kohl lábjegyzete: A Rajna mentén is vannak a városokban ilyen ún. „udvarok”, ezek hasonlóak [a kúriákhoz].

rangú egyházi férfiak lakása is „kúriának” számít, ahogyan ezt Magyarországon nevezik.

Jóllehet Győr nem olyan igazi magyar város, mint Szeged, vagy Debrecen, sőt nagyrészt németek lakják, lakosainak hazafias lelkesedése miatt mégis híres az országban, sőt még fanatizmust is a szemükre vetnek. A magyarság minden új követelményének jobban eleget tesznek, mint mások, így arra is nagy gondot fordítanak, hogy a magyart helyesen beszéljék.

Talán ezzel függ az is össze, hogy Győrben él az ország legjobb és leghíresebb népi zenésze. A győri cigánybandát gyakran hívják más városba is, és ha hallottam Pesten, hogy itt van a *Bunko* (így nevezik a banda primását) Győrből, mindig elég érdeklődőt találtam, aki elkísért, hogy meghallgassam.⁷³ Ha Győrt korábban Ausztria felől nézve a kereszténység utolsó bátyájának tartották a török ellen, úgy most a magyarosság utolsó bátyájának lehet nevezni.⁷⁴ – Győr volt így az első olyan város, ahol az összes magyar nyelven írt újságot és napilapot megtaláltam, mégpedig a Pesti Casino mintájára létesült olvasóköriben. Ezt az egyletet 3 évvel ezelőtt harmincan alapították, akkor csak ennyien akadtak, akik az ügyért lelkesedtek. Ma több mint kétszáz tagja van. A legtöbb magyar újságot néhány éve lehet kapni, a legidősebb 10 éve jelent meg. Voltak persze korábban is ódivatú, többnyire latin nyelvű újságok, ezek azonban már nem léteznek, az óriás léptekkel haladó magyar újságírás eltiporta őket.

A leghíresebb újságok, melyeket minden magyar város minden kávéházában meg lehet találni, és amelyek címeitől az egész ország visszhangzik, a következők:

A *Pesti Hírlap*.⁷⁵ Ez a lap csak másfél éve létezik, de mára ez a legdivatosabb, és minden más lapot túlszárnyalt. A magyar államszerkezetben található hibák és visszasságok felemlegetésében ez a legszabadelvűbb magyar újság, és a híres és kedvelt magyar nemes ügyvéd és országgyűlési képviselő Kossuth szerkeszti. További újságok: *Hírnök*, *Világ*, *Erdélyi Híradó*, *Jelenkor*, *Múlt és Jelen*. Mindezek politikai lapok. – *Atheneum* (ez szépirodalmi), *Regélő* (romantikus elbeszélő), *Tudománytár* (tudományos magazin) és még néhány más. Később még többször visszatérek ezekre az újságokra. Most csak azt szerettem volna elérni, hogy a címek olvasóim számára ismerősek legyenek, főleg a *Hírlap*, a *Hírlap*, a *Hírlap*! Aztán még a *Jelenkor*, a *Hírnök* és a *Világ*. A többit el lehet felejteni.

⁷³ Bunkó Feri (1821–1889) a század egyik híres cigányprimása volt.

⁷⁴ Kohl a 'magyarizmus' kifejezést használja.

⁷⁵ Kohl lefordítja a címeket németre, helyenként német hangmegjelöléssel a magyar elnevezés kiejtését is megadja.

A lakása után ítélve Győr legelőkelőbb embere a katolikus püspök. Palotája ugyanis, melyet egyik elődje Mária Teréziától vásárolt, külső hatására nézve a legszebb a városban. Domináns helyen, egy magaslatra épült, egykor a magyar várkapitány, majd a török pasa innen uralta a várost. A püspököt Stankowitschnak hívják,⁷⁶ tiszteletreméltó, művelt férfi. Gazdasszonya, egy már nem éppen fiatal, de vidám, jól táplált és értelmes bécsi hölgy elvezetett minket az ebédlőbe, a vendég- és biliárdszobába, az ebédlőbe és a dolgozószobába. A magyar katolikus papság – az angolokat kivéve – az egyetlen Európában, amely érintetlenül megőrizhette a maga szolid, kétségbe sem vont privilégiumait és jövedelmeit. Az esztergomi érsek kényelmesen el tud érne évi 200 000 forint jövedelmet. A püspökök közül a szigorú katolikus Szerbiában regnáló zágrábi a leggazdagabb. Az ő jövedelme is 200 000 forintra tehető. A veszprémi püspöki szék is az előnyösek közé tartozik. Ez évi 100 000, mások szerint 60 000 forintot hozhat. 100 000 forint közeli jövedelemmel több püspök is rendelkezhet. Valószínűleg mindez nem tart már sokáig, és kétségkívül ismét egy eltűnőben lévő „aranykor” – már a katolikus klérus számára „aranykor” – végéhez közeledünk. Egy győri úr felháborodva mesélte, hogy a városban több mint 20 kanonok van, ezek közül a legkisebb is 4000 forint jövedelmet húz, de egyikük sem tudott kielégítő választ adni arra, hogy ennek fejében milyen hasznot hajt a tudomány és az emberiség számára.

Némileg kisebb luxus és bőség veszi körül a város evangélikus közösségének fejét és a lutheránus lelkészt, aki egyháza iskoláját is vezeti. Ez a művelt és előzékeny úr elvezetett a templomukba. II. József előtt, főleg I. József és VI. Károly alatt, az evangélikusok nagyon elnyomottan éltek a városban. VI. Károly 1737-ben Győrben még a lutheránus istentiszteletet is megtiltotta, a gyülekezetet és a templomot feloszlatta. Ez Mária Terézia uralkodása alatt is érvényben maradt, egészen 1783-ig, amikor II. József toleranciarendelele visszaadta szabad vallásgyakorlásukat és templomukat. Ez alatt a 46 év alatt a győri evangélikusok titokban eljártak vidékre, és a környékbeli lutheránus nemesek kápolnáiban vettek részt istentiszteleten. A nemeseknek Magyarországon kezdettől fogva nagyobb szabadságot kellett meghagyni, mert nem lehetett őket olyan könnyen ellenőrizni, mint a városokban, ahol a kormány rendelkezéseit könnyebben végre lehetett hajtani.

A templom nagyon kicsi és alacsony épület volt, mert az építkezés idején mindent pontosan és szűkösen előírtak, hogy milyen magas, hosszú és széles lehet. Nem volt sem tornya, sem harangja. Mostanra persze már mindezt megszerezhették volna, de hiányoznak hozzá az

⁷⁶ Sztankovits János 1838–1848 között töltötte be a győri püspöki széket.

eszközök. Magyarországon nagyon-nagyon szegény a lutheránus egyház. – Az oltárt közvetlenül a szószék alatt helyezték el. Azt mondták, ez így szokás minden magyar lutheránus templomban. Magam is helyesenek találok, megfelel az evangélikus tanítás szellemének: Krisztus maga is prédikált és tanított az úrvacsora asztalánál.

Az evangélikus iskolából nem sokat láttam, minthogy ünnepnap volt. Mégis itt találtam első ízben a Magyar Királyságról készített legjobb térképet. Ma már mindenféle katonai, iskolai, utazási célra készült jó térképpel rendelkeznek, és így a királyság tojásdad alakú, szépen körbezárt képe sokszor látható az országban. Magyarország térképén a legfeltűnőbb az a fehér folt, ami a Duna és Tisza alsó folyásától húzódik fölfelé, s ahol hiába keresünk helységneveket. A magyarok is mindig utalnak rá: „Látja, kérem, ezt a Bács, Békés és Csongrád megyében látható fehér foltot a törököknek köszönhetjük, kiknek barbár birodalma szörnyű éket vert az ország testébe egész az ország közepéig. A törökök tettek itt pusztává mindent, és az ék, amit a testünkbe vertek, évszázadokra visszavet minket a fejlődésben.” – Barátságos kísérem ebből az alkalomból megmutatták egy török pasa levelét, aki Győr szomszédságában uralkodott, és levelében egy magyar település polgárait a következőképpen szólította meg: „Husszein pasa Nagykersteneer bírójához,⁷⁷ esküdtekhez és minden lakójához. Te Nagykersteneer bírója és minden lakója, mindnyájan hamis és engedetlen disznók és kutyák! Nem tudom, mit gondoltok, és mit csináltok, hogy oly hosszú idő óta nem jelentkeztetek nálam, hogy a lányokat, kik nálam zálogban vannak, kiválsátok!” Végül mindenkit fejvesztéssel fenyeget, aki neki ellenszegül. Magyarországon mindenütt, a megyei, városi, egyházi levéltárakban lehet ilyen a török kormányzást illusztráló relikviákat, dokumentumokat találni, és még mindig hallani a panaszkodást.

Ahogy a magyaroknak a törökök, úgy majdnem minden európai országnak megvannak a maguk külső hódítói és elnyomói, akik a kultúra terén való visszamaradásuk okai lehettek. Így az oroszok a mongolokat okolják, akiktől csak 250 éve szabadultak meg; a lengyeleknek most ott vannak az oroszok, akikre még sokáig fognak panaszkodni; a németeknek ott voltak a magyarok; az olaszok 2000 éve panaszkodnak a német elnyomás miatt; a csehek az osztrák hatalmaskodásokat okolják; a németek újabban a franciák pusztításait emlegetik fel. A legtöbb barbár ék, felolvasásra váró jégcsap keletről nyomult az európai nemzetek testébe: az oroszoknak a mongolok, a lengyeleknek az oroszok, a németeknek a magyarok, a magyaroknak a törökök által.

⁷⁷ Feltehetőleg a Hont megyei Nagykereskényről van szó.

Ebéd közben a Palatinus Szállóban egy magyar újságban megjelent cikket olvastak fel a vegyes házasságról, erről beszélgettünk, majd hat-tíz éves kislányok szavaltak német verseket és románcokat, melyek a „szerelem emésztő tüzeről” szóltak. Ezután hintóba szálltunk, és egy szívélyes tudós férfiú kíséretében kirándultunk a mintegy két mérföldre fekvő mártonhegyi főapátságba.⁷⁸

⁷⁸ Kohl könyvében itt *Marienberget* ír *Martinsberg* helyett. Feltehetőleg sajtóhiba.

A MÁRTONHEGYI FŐAPÁTSÁG ÉS A KANÁSZOK

Ez a híres bencés apátság a Bakony hegység egyik a síkságba messzire előrenyúló dombján áll. A magyarok csak *Bakony*nak nevezik ezt az erdőséget. Az odavezető út a Rába síkságán visz keresztül, ahol Nagy Károly óta sok babért arattak a hadvezérek. Megjegyzésre méltó, hogy ő is és Napóleon is ugyanazokból az országokból kiindulva, csaknem ugyanaddig a harcmezőig tudott előrenyomulni. Napóleon, ugyanúgy, mint Nagy Károly, nem jutott tovább a Rábánál, ahol pannóniai ellenfelüket legyőzték, hasonlóképpen utolsó morvaországi harctereik sincsenek messzebb. A magyar nemesi insurrectio 1809. június 14-én a Rába mentén nem mutatta fel hagyományos energiáját és bátorságát, és talán éppen ezzel mutatta ki, hogy idejétmúlt intézmény.⁷⁹ Ekkor sereglett össze utoljára, és minthogy feladata a haza védelme, a határon kívüli ütközetekben nem alkalmazható, ezért a további harcokban nem vett részt. – Legderekasaban a stájer katonák harcoltak a Rába menti csatában, háromszázan másfél napig védelmeztek egy kismegyeri magtárat. A franciáknak ágyúikkal a teljes épületet szét kellett löniük, mire a stájer gyalogosok elmenekültek, de ezzel nagyban elősegítették az osztrák csapatok visszavonulását. A franciák ezután napokig ostromolták Győrt, 2660 ágyúgolyót lőttek be a városba. Bevonulásuk után felrobbantották a várfalakat, ezeket azóta nem is állították helyre. Romjaik a mintegy 300-400, a helyükön újonnan felépült ház körül hevernek. A franciák így ugyanazt a szolgálatot tették meg Győrnek, amit oly sok német városnak is megtettek.

Tiszteletreméltó kísérem egyike volt azon magyar tudósoknak, akik szívesebben beszélnek latinul, mint valami más nyelven. Általában németül kezdte el a mondókáját, de aztán egykettőre áttért a latinra, mert számára ez a nyelv, mint bevallotta, sokkal alkalmasabb a társalgásra, mint bármelyik általa ismert nyelv. Azt is mondta, hogy még nagyon sok olyan tanult ember él Magyarországon, akiknek, mint öneki, nehezebb esne elhagyni a latint, jóllehet ma általában a latint már nagyon lenézik. Ő maga is, mint magyar hazafi, ellenzi a latin nyelv használatát, de néha,

⁷⁹ A Győrszabadhegy melletti ütközetről van szó.

A SZENTMÁRTONHEGYI (PANNONHALMI) FŐAPÁTSÁG LÁTKÉPE

(Ismeretlen művész metszete, 1835)

amikor a szíve szerint beszélne, mégis igénybe veszi. Mások azonban túlzásba viszik ennek a nyelvnek az üldözését, *et illis nunc pudor est, loqui latine, et volunt, ut canes nocturni vigilantes hungarice canant* (már szégyellnek latinul beszélni, és azt szeretnék, hogy még a házőrző kutyák is magyarul ugassanak éjjel). Az éjjeliőröktől, akik eddigelé néhány magyar városban még németül kiáltották el az órákat, meg is követelték a magyar nyelv használatát. Megkérdeztem tőle, hogy igaz-e, amit nálunk beszélnek, hogy itt még a hölgyek is általában latinul beszélnek. Azt válaszolta, hogy életében még csak egyszer, Pozsonyban találkozott olyan hölgygel, aki bírta ezt a nyelvet. A magyar főurak azonban mind beszélnek latinul. A szlovákok még ügyesebben és jobban használják a latin nyelvet.

Hamarosan megpillantottuk a magasban a Mártonhegy tetején álló apátságot. Minél közelebb értünk, annál inkább megcsodálhattam a pompás kolostorépület nagyságát és szépségét. „*Non mirareris*, nem csodálkozna – szólalt meg a barátom –, ha tudná, milyen jövedelemmel rendelkeznek ezek a jó emberek, és milyen kényelemben élnek. Ez az egyik leggazdagabb apátság Magyarországon. Az itteni bencés urak között nincs, aki nem négylovas hintóval, és micsoda jól táplált lovakkal indulna útnak! *Omnium rerum abundantiae fruuntur, exempli gratia vini boni, equorum optimorum, et totius vitae apparatus ditissimi* (mindenük van bőségesen, jó borok, szép lovak, és a legnagyobb luxusban élnek). A hegy, amint látja, méltóságosan nyúlik bele a síkságba, és nagyon valószínű, hogy itt már régóta volt egy Istennek emelt szentély.

Latin neve, *Sacer mons Pannoniae* (Pannonia szent hegye),⁸⁰ feltehetőleg még a római időkből származik, és az a szent hely volt Pannonia számára, ami Makedónia számára Athos hegye. Magyarország első keresztény királya, Szent István és a mi országunk apostola, Szent Anastasius együtt építették itt az első keresztény templomot, és alapították a várat és a kolostort.⁸¹ *Sanctus Anastasius primus fuit abbas Sancti Martini, et mirum et inexplicabile est, quantum nam in propagatione fidei orthodoxae desudaverit* (Szent Anastasius volt Szent Márton első apátja, és csodálatos és elmondhatatlan, mennyi izzadsággal fáradozott a kereszténység elterjesztéséért). Szent István őt küldte II. Szilveszter pápához, és ő koronát és jogart küldött neki a lábai elé helyezett ország számára. A pápa később főapátsági rangot adott az apátságnak, a főapátra püspökkel egyenlő jogokat ruházott. Ez az egyetlen főapátság az Osztrák Császárságban, és egyike a keveseknek, amelyek egyáltalán léteznek. A mindenkori főapát az ország mágnásai közé tartozik, és a bencéseknek joguk van őt a pápa és a császár hozzájárulása nélkül saját körükből megválasztani.” II. József császár ugyan némileg megnyirbálta a jogaikat, de II. Ferenc ezeket részben újra visszaállította. Ferenc császár trónra lépte után el is kezdték nagyszabású tervek alapján a kolostor újjáépítését, és bár még csak félig készült el, az elkészült rész is fenségesen hat. Az épület egyik szárnyának közepén egy szoborcsoport áll, közöttük a legelőkelőbbek az alapító Szent István és az újjáépítő Ferenc császár.

Kocsinkat lent hagytuk a hegy lábánál, és gyalog mentünk föl az épülethez. Amikor az udvar kapuján beléptünk, nagy kopácsolás fogadott, féltucatnyi izmos legény nagy boroshordókat állított össze. Megkérdeztem, hogy milyen fából készülnek a hordók, mire a következő választ kaptam: „Szép szlavóniai tölgyből, ez kell a magyar bornak. A mi mártonhegyi és Győr környéki borainkat meg kell becsülni!” – A kapu mellett, a falban még látni lehetett a régi időkből származó lőréseket, amikor a főapátok még fővezérek is voltak, és maguk is vasba öltöztek apátságuk és hazájuk védelmére.⁸²

Az apátság templomát ugyanannak a Maulbertschnek, VI. Károly udvari festőjének a freskói díszítik, akitől már Győrben is láttam szép falfestményeket. Dolgozott ő több bécsi templomban, így a piaristák templomában is, aztán még több helyen Nyugat-Magyarország terüle-

⁸⁰ Kohl fodításában 'Magyarország szent hegye'.

⁸¹ Szent Anasztáz-Asztrik (†1034) a hagyomány szerint a még Géza fejedelem által 996-ban alapított kolostor első apátja lett.

⁸² Kohl kedves szójátéka az *Erzabt*, *Erzabtei* (főapát főapátság) terminus téves etimológiáját használja fel. Az *Erz* szó jelentése ugyanis 'érc', 'vas', a költői nyelvben 'kard'. A jelen összetételben azonban az *Erz-* a görög *archi* (ős, ősi) szóból származik, amiből már az ófelnémet nyelvben *erzi* lett.

tén. Legjobb alkotásai Pápán találhatóak, amely város felett az Esterházy herceg gyakorolja a fennhatóságot. Ezek állítólag oly szépek, hogy egy angol úr, aki látta őket, utóbb Londonban szemrehányásokat tett a hercegnek, hogy miért nem gondoskodik a konzerválásukról.

A mártonhegyi templomban van egy márványfülke, ahonnan, egy márványtrónusról, Szent István hallgatta az Anasztáz apát által celebrált misét. A fülke és a trónszék Magyarország legérdekesebb műemlékei közé tartozik. „Itt ült Szent István saját személyében”, mondta a minket vezető szerzetes, mikor a fülkéhez értünk. Megállapítottam, hogy ugyanabból a salzburgi márványból készült, amelyből sok felső- és alsó-ausztriai templomban, de sok helyütt Magyarország ezen részén is, sőt egészen Morva- és Lengyelországig készültek szakrális emlékművek. A magyar parasztok ünnepnaponként gyakran feljönnek ide, engedélyt kérnek, hogy egy időre beleülhessenek Szent István király székébe, mert úgy tartják, hogy ez használ a hát- és derékfájás ellen. Én is beleültem, de olyan hidegnek találtam, hogy hamar felpattantam, nehogy beleálljon a hátamba a fájdalom. A kápolna egész különös épület: hat arányosan elhelyezett oszlop tartja a tetőt, amely ezeken az oszlopokon és általuk keletkezett tizenkét boltíven nyugszik.

A Mártonhegyet hosszú hegyhát köti össze a mögötte elnyúló hegy-séggel. Ezen a hegyháton gyalogösvény vezet egy magányosan álló kis kápolnához, István fiának, Szent Imrének kápolnájához. Imre nős volt, de a házasság megkötésekor vagy röviddel utána szüzességi fogadalmat tett, és minden éjjel elment a kápolnába a Szűzanyához imádkozni. Imre feleségében ezek miatt az éjszakai kirándulások miatt féltékeny gondolatok ébredtek. Gyanút fogott, és egy éjszaka utánalopódzott, hogy meglesse, mit csinál férje a kápolnában. Benézett az ablakon, és látta, hogy a derék, szép és jámbor Imre az oltárgyertya fényénél imádkozik, és feje fölött dicsfény világít. A látványtól meghatódva ő is imádkozva borult le, aztán amikor elhagyták a kápolnát, megölelte férjét, és ő is örök szüzességet fogadott.

A kolostor kápolnája ugyanolyan díszes berendezésű, mint az előző kötetben leírt duna-völgyi osztrák kolostoroké. Lehetetlen lenne könyveket és kéziratokat szebben, festőibben elrendezni, mint az itteni könyvtárban, nem is mertem egyet sem kivenni a helyéről, hogy ne zavarjam meg a tökéletes harmóniát. A nagy könyvtárteremben oszlopokon áll István és II. Ferenc kiválóan megmunkált márványszobra. A szegény – az isteni – II. Józsefnek emléke egyelőre még csak sokmilliónyi alattvalójának szívében elrejtve él. Ha azonban végre egyszer követőre talál, aki az ő nyomdokaiba lép, ércbe öntött és márványba faragott szobrai mindenütt fel fognak tűnni. – A könyvtár állománya 80 000 kötet, közöttük kétségtelesen sok értékes darab található. A gyűjteménynek csupán egy tized részét teszi ki a pécsi egyházmegye nyolc vaskos kötetben megírt története.

Az *Archicoenobium Sancti Martini* ún. *locus credibilis*, ahogyan Magyarországon azokat a helyeket, általában templomokat vagy kolostorokat nevezik, melyekben zár és lakat alatt fontos hivatalos és magánokleveleket őriznek. A kolostornak így a saját iratai számára van egy „magánlevéltára”, az állami és magas tisztségviselők által kibocsátott oklevelek számára pedig egy „királyi levéltára”. Ebben az utóbbiban őrzik annak a palástnak az egyik példányát – kettő van belőle –, amelyben a magyar királyokat megkoronázzák.

A könyvtárhoz tartozó múzeum sok, a környékből származó római és török emléket őriz. A török idők alatt a kolostor a fehérvári pasának fizetett adót. A pasákkal való levelezés rendszerint latin nyelven történt. De a törökök sokszor a hozzájuk szegődött magyarok segítségével, akiket tolmácsként is alkalmaztak, a magyar nyelvet is használták. Budán, Pesten és sok más magyar városban sok ezer német alattvalója is volt a törököknek, és bizonyára közöttük is akadt tolmács és német levelező a pasaságok belföldi törvénykezésének ellátására.

Az éremtárban sok érem akad, amelyek állítólag még Attila korából származnak. Ezek olyan ember képmásával vannak ellátva, aki leginkább egy faunhoz hasonlít. A szélén felirat olvasható: *Attila 451*. Később más magyar városokban is láttam hasonló érméket. Azt hallottam azonban, hogy ezek nem valódiak, hanem valami magyar különc később tervezte és készítette el, aztán különböző magyar gyűjteményekben elhelyezte őket. Attila testvérétől, *Buda, dux Hunnorum*tól, Buda városának állítólagos alapítójától származó érméket is láttam. Figyelemreméltó, hogy Attila emlékét még mindig tiszteletben tartják a magyarok, amint ezt más alkalommal később is tapasztalhattam. A magyarok azt állítják, hogy ők és a hunok egy népet alkottak, és Attila az ő első királyuk is volt. Az Attilával érkező hunokat vagy magyarokat később Árpád vezetése alatt további magyarok is követték. Ez általános nézet Magyarországon, és különös, hogy az egész országban több ábrázolását találni Attilának, az Isten ostorának, mint pl. Németországban Nagy Károlynak vagy a cherusk Arminiusnak.⁸³

A kolostorépület előreugró homlokzatának közepén egy magas és terjedelmes torony áll, melynek tetejéről alkalom nyílik, hogy az ember a *mons tricollis*ről,⁸⁴ mert így is nevezik Mártonhegyet, az egész környéket felölelő, kiváló körpanorámában gyönyörködjék. Belátni innen Pannónia egész északi részét, a pannon síkságot messze a Dunán túl, ahol már a látóhatár peremén felködlenek a Kárpátok. Kelet felé ellátni Komáromig és

⁸³ Arminius a germán cheruskok vezére, aki a 9. században megsemmisítő vereséget mért a Varus vezette római légiókra a teutonburgi erdőben.

⁸⁴ A. m. hármashalom.

a budai hegyekig, délnek belátni a bakonyi erdőkbe. Nem kevesebb mint 14 magyar vármegyébe (összesen 52 van) kalandozhat innen a tekintet.

A szem csak felületesen siklik el az emberi örömök és gondok színhelye fölött. Ha tekintetünk tapasztalhatná mindazt az örömet és fájdalmat, követhetnénk a sokmilliónyi emberi lény szellemének rezdüléseit, akik e zöld, sárga, kék és szürke színekben pompázó táj mélyén rejtőznek, bőven részesülhetne szívünk szomorú együttérzésben és vidám együttörvendezésben. De édes Istenem, milyen keveset bír az egyes ember szelleme megértésben és szeretetben átölelni, még ha a legkedvesebb barátjáról lenne is szó! Mit számít neki a milliók öröme és bánata? Hát még egy idegen országban!

Néhányan a szerzetesek közül feljöttek velünk a kilátóba, így aztán elég magyarózója akadt az elénk táruló látványnak. A legjobb szakértőnek azonban Győrből velünk jött barátunk bizonyult. Megmutatott a távolban sok pusztát,⁸⁵ azaz vidéki gazdaságokat, sorra megnevezte, hogy melyik grófi nemzetség birtokához tartoznak. Köztük az egyik legnagyobb, amit a távolban láttunk, a királyi puszta Bábolna, ahol a híres ménest gondolják, amely Mezőhegyes⁸⁶ után Magyarországon a legnagyobb ménes. A Győrből Budára vezető utat 'mészárosútnak' is nevezik, a név valószínűleg az erre hajtott vágómarha-csordákkal függ össze.

A mészárosok útjának közelében látható Tata régi kolostora és vára, amely Mátyás király kedves tartózkodási helye volt. Egy távcső segítségével megpillantottuk a híres tatai barlang bejáratát, „történelmi távcsövünk” megmutatta az e barlang előtt összegyűlt vad török hordát, akik hét magyar falu odamenekült lakóit tűzben és füstben pusztították el.⁸⁷ Később több mint húsz szekérral hordták el az ott talált emberi csontokat. A törökök által megszállt területeken sok helyütt találni ilyen barlangokat, melyeket a törökök emberi csontokkal töltöttek meg, mint ahogyan a történelem előtti áradások más barlangokba állatok csontjait sodorták.

Ettől nem messze, ugyanannak a hegynek az oldalában pillantottuk meg távcsövünk segítségével a dunaalmási kőbányát,⁸⁸ ennek üregeiből és tárnáiból fejtették ki a komáromi erődítményhez felhasznált köveket. Pápa, Kőszeg és Szombathely környéke is, melyeket csak a térkép fekete vonalairól ismertünk, zöld és barna színekben elevenedett meg szemünk előtt. Arrafelé van a szolgagyőri kastély is, a Hunkár család birtoka, azután a Kinizsi-vár, ahol a török háborúk két hőse, Zrínyi és [Kinizsi] Pál

⁸⁵ Kohl: *puszten* (ejtsd: pusten).

⁸⁶ Kohl: *Mező Hegyes* (ejtsd: Mäsö Hetjes).

⁸⁷ A mai Tatabányához tartozó Bánhida fölötti, a Turul-emlékmű közelében lévő ún. Szelim barlangról van szó.

⁸⁸ Kohl: *Almascher*.

van eltemetve.⁸⁹ Az utóbbi olyan erős volt, hogy egy agyonvert törökkel a szájában, ha fogai közé tudta kapni, járta a magyar táncot. Fejét a márvány síremlékről letörték.

Dél felé zöldell a Bakony, melynek hegyeit és völgyeit csaknem egyöntetűen tölgyerdők borítják. Fenyőt nem is látni bennük.

A bencés rend az egész országban nagy elterjedtségnek örvend. Amint a mártonhegyi apátság hegyre épült, hasonlóképen más magyarországi hegyek tetejére is építkeztek, ebben anyakolostoruk, Monte Cassino példáját követik. De egyetlen apátság birtokai sem fekszenek olyan nagy területen, mint itt; messze bent a Bakonyban egészen a Balatonig, a másikk irányban a Dunáig és a tatai hegyekig terjednek. Mártonhegynek még három más apátság van alárendelve, ezek fejeit a főapát nevezi ki. A főapátságban jelenleg 52 szerzetes tartózkodik, az egész magyarországi rendnek azonban 196 tagja van. A főapátságnak van még alárendelve két akadémia, a pozsonyi és a győri, nyolc gimnázium (Győrben, Komáromban, Kőszegen, Sopronban, Pápán, Esztergomban, Pozsonyban és Nagyszombatban) és tizenöt plébánia. Valamennyi professzor, tanár, plébános a rend tagjaiból kerül ki. A mártonhegyi főapát feladata tehát több mint 200 négyzetkilométernyi területen élő embernek szellemi és nem kis mértékben anyagi javairól való gondoskodás. Így nem lehet azon csodálkozni, hogy most, amikor az új főapát választásának előkészületei folynak, az egész környék kíváncsian várja az eredményt. Mindenütt beszélnek a választással kapcsolatos szabályokról és intrikákról.

Gyönyörű délutánunk volt, és én alig tudtam megválni a torony kilátójáról elének táruló nagyszerű színjátéktól. Leszállt az este, és mi még mindig ott beszélgettünk németül, magyarul és latinul vegyesen. Ahoogy az oroszok az oroszal a franciát, az elzásziak a némettel a franciát, úgy vegyítettük beszélgetésünk közben a németet a magyarral, hol az egyik, hol a másik nyelvre térve, legalábbis most, ezt hozzá kell tennem, amikor egy német volt a társaságban. A magyarok számos német szót és kifejezést átvettek, és bár egy ideje nyelvükben már szinte vadásznak ezekre, és kiűznék őket az országból, de mégis sokan vannak, főleg akik Bécsben is éltek, akik nem tudnak ezek használatáról leszokni. Így például ismertem olyanokat, akik, ha valaminek az igazát meg akarták erősíteni, az *auf Ehre* kifejezést⁹⁰ használták, pl. *Auf Ehre! Azt számba sem veszem*. Németül ez így hangzana: *parole d'honneur! Das bringe ich*

⁸⁹ A szigetvári hős Zrínyi Miklós (†1566) temetkezési helye ismeretlen, az államférfi és író Zrínyi Miklóst (†1664) a szentilonai (senkoveci) pálos kolostorban temették el. Kinizsi Pál a nagyvázsonyi várkápolnában, az őt ábrázoló faragott vörösmárvány szarkofágban van eltemetve.

⁹⁰ Magyarul: becsületre, becsületemre.

gar nicht in Anschlag. Mert ilyen esetben, amikor a magyarok a németet, mi [németek] a franciát használjuk.

Lement a nap, bealkonyodott, és amikor újból dél felé fordítottam tekintetemet, a távolban ott feküdt előttem sötéten és fenyegetően a híres bakonyi erdőség. „Ez az erdő önöknek bizonyára kevésbé ismert”, jegyezte meg egyik kísérőm. „Annál inkább nekünk, a kolostor lakóinak. Egyik apátságunk ugyanis az erdőn túl, Tihanyban, a Balaton partján, a másik pedig a Bakony kellős közepén fekszik. Ezt Bakonybélnek nevezik, ami annyit jelent, hogy a Bakony belseje vagy magja. Így aztán gyakran kell keresztül-kasul járnunk az erdőt, és az ott vadon élő embereket jól ismerjük, és jó barátságban vagyunk velük. A Bakony hatalmas tölgyerdei rendkívüli mértékben előmozdítják a sertésenyésztést. A disznók itt olyan fontosak, mint az ország más vidékein a szarvasmarhák vagy a juhok. Az itt lakók, minthogy az egész vidék léte a sertésenyésztéstől függ, már gyermekkorukban sem tanulnak mást, mint a pásztorkodást. Írni, olvasni nem tanítják őket, hittanra is alig, így aztán ha felnőttek sem foglalkoznak mással, mint disznóneveléssel és őrzéssel. Általában nem is esznek mást, mint szalonnát és disznóhúst, ezeket aztán úgy megpaprikázzák, hogy rajtuk kívül senki sem mer ilyen ételt a szájába venni. Melléje jó magyar bort isznak, amennyi csak beléjük fér. Kemény, szabályoktól mentes életet élnek, általában éjjel-nappal, rossz és jó időben egyaránt, az erdőben laknak. Ez az életmód aztán természetesen oda vezet, hogy az *égalité* és *liberté*⁹¹ híveivé válnak, és mindehhez még megátalkodottan önféjük is. Ezeket a disznópásztorokat kanászoknak hívják,⁹² általában hosszú, bő, *köpönyeg*nek nevezett kabátot hordanak. A vastag, fehér gyapjúból készült anyagot, amiből ez a kabát készül, *szűrnek* nevezik. Tele van varrva és díszítve mindenféle piros sujtással és virágokkal, ezek piros szövetdarabokból, piros fonálból készülnek.”

„Engedjen meg egy megjegyzést”, szakítottam félbe a foltokkal kapcsolatban kísérőm szavait. „Ha jól emlékszem, Mannernál olvastam,⁹³ hogy Dio Cassius is foltokról, *panni*, beszél⁹⁴ – bár emlékeznek rá, hogy ezek pirosak-e? –, melyeket a pannon föld lakói ruháik hosszú ujjaira, valószínű egész ruhájukra varrtak, sőt úgy véli, hogy Pannónia a *panni*

⁹¹ A nagy francia forradalom jelszavai: egyenlőség és szabadság.

⁹² Kohl: *gonasz* (ejtsd: 'gonasz', az osztrákok általában 'kanasz'-nak mondják).

⁹³ Valószínűleg Conrad Mannert *Geographie der Griechen und Römer aus ihren Schriften dargestellt* c. művéről van szó, melynek első, kétkötetes kiadása 1799-ben, Nürnberg–Aldorfban jelent meg. A harmadik, tízrészes kiadást Leipzig–Nürnberg–Landshutban 1829–31 között adták ki. Kohl 1842 előtt még ezt a kiadást is használhatta.

⁹⁴ Lucius Cassius Dio görög történétíró, Kr. u. 229-től római konzul. Fő műve *A rómaiak története*. Az eredeti görög szövegben aligha fordulhatott elő a latin *pannus* ('posztódarab', 'rongy') szó többes száma, a *panni*.

szóból származik. Vajon viselték már ezeket a bakonyi *köpönye*geket akkoriban is?”

„Ez nagyon is lehetséges”, válaszolta a barátunk, és mondhatom, azóta ezt a lehetőséget még inkább valószínűnek tartom. Mert ezt a fajta *köpönye*get, melynek ujjai lazán lógnak, csak a pannóniai Magyarországon viselik, a Duna túlsópartján, az ország dáciai vidékein nem található, tehát nem lehet ősi magyar ruhadarab, hanem pannon földi. Persze Dio Cassius korában a pannonok nem magyarok voltak. De könnyen lehetséges, hogy az egyik nép a másik ruhájába öltözik, azt megtartja, anélkül hogy annak jellegén változtatna. Minden idegennek, aki az egykori Pannóniába ma is ellátogat, elsősorban ez a piros díszítésekkel televarrt kabát tűnik fel, ahogyan Dio Cassiusnak is ez szökött egykor a szemébe.

„De folytassa elbeszélését, Tisztelendő Uram!”

„Nos, ahogy mondtam, ez a helyzet a kanászok neveltetésével. Az egész világon megfigyelhető, hogy a pásztornépek gyakran űzik a rablómesterséget. Hányattatásuk, életük bizonytalansága erre indítja őket. Általában minden bakonyi kanászról el lehet mondani, hogy nem tudható biztosan, vajon becsületes állatpásztor-e, vagy rabló. Egy magyar költő így szól róluk:

*Távol szerelemtől, élvől
Zord vadonban élek én,
Hol a viharban a tölgy dől,
Edzve farkas énekén.
Nap heve, vihar zengése
Arcbőrt barnít és cserez.
Göndör konda terelése
Sarjerdőben: dolgom ez.
Emberi hang a fülemben
E vadonban nem oson,
A völgyből csak igen ritkán
Kong fülemben a harang stb.⁹⁵*

⁹⁵ A Kohl által németül közölt verset Márton László volt szíves lefordítani. Szerzőjét nem sikerült megállapítani. A német szöveg így szól:

*Fern von Liebe, Lust und Leben
Weil' ich hier im düstern Wald,
Wo im Sturm' die Eichen beben,
Und der Wölfe Heulen schallt.
Sonnenschein und Sturmeswüthen
Schwärzten Brust mir und Gesicht,
Und die borst'ge Heerde hüten
Im Gebüsch, ist meine Pflicht.*

Így aztán mi magyarok törvényeink szerint a kanászt, ha földesura kon-
dáját engedély nélkül elhagyja, minden további nélkül haramiának te-
kintjük, és egy időre bebörtönöztethetjük. Különb en ezek a fickók nem
olyan rossz emberek. A szegények ellen általában nem tesznek semmit,
nagylelkűen szabadon engedik. A gazdag nemesekre vadásznak, mert
ahogyan mondtam, az egyenlőség és a szabadság hívei. Minket, szer-
zeteseket is tisztelnek, és általában bántatlanul hagynak. De két évvel
ezelőtt megtámadtak egy uradalmi kastélyt, kifosztották, 17 000 forintot
raboltak el. Persze ezért aztán hat hónappal később már hollók mara-
kodtak a csontjaikon.

Fő fegyverük a csákány,⁹⁶ németül *Hackerl*nek, baltácskának nevez-
hetnénk. Ez a *Hackerl* egy vasból szépen megmunkált kis balta, kb. há-
romlábnyi nyéllel. Egy kis botra szerelt kalapács vagy csatabárd. Hasz-
nálják sétabotnak, pásztorbotnak, de arra is, hogy az erdőben tüzelőnek
fát vágjanak vele. Ha aztán az erdőben összejönnek, azzal mulatnak,
hogy célba dobálnak a csákányukkal, ennek a játéknak köszönhetően
olyan ügyességre tettek szert a csákányhajításban, hogy 30-40 méter
távolságra bármilyen élőlényt vagy tárgyat hajszálpontosan eltalálnak.

Egyszer Pesten egy különös és érdekes esetnek lettem tanúja, ami
ezeknek az embereknek a csákányhajításban való pontosságát bizonyít-
ja. Néhány kanász két bivalyt hajtott fel eladni Budára. Sertéseken kívül
ugyanis ezekkel az állatokkal is foglalkoznak. A két bivaly, nem tudni
miért, megvadult és tajtékozva kitört. Száguldva rohantak le a budai
várhegyről, át a Duna-hídon, a másik parton betörték a vásárosok tö-
megébe, az emberek közé, ahol nagy kárt okozhattak volna. A kanászok
lovaikon a nyomukban voltak. Az egyik bivalyt, amelyik a híd túloldalán
megriadt és elesett, az ott tartózkodók minden nehézség nélkül legyűr-
ték és megkötözték. A másikat, amelyik már a sátrakat döntögette és
az emberek életét veszélyeztette, csákányukat forgatva követték a kaná-
szok. Mivel nem volt más módja, hogy a tomboló állatot lecsillapítsák,
minden további gondolkodás nélkül utána hajították csákányaikat, és
a nagy kavarodásban, lóhátról olyan pontosan nyakszirten találták a bi-
valyt, hogy az kábultan a földre rogyott; aztán meg is ölték.

Ilyen módon szerzik meg ezt a sokszor végzetes ügyességüket a csá-
kányhajításban, amit aztán nemcsak fákon és bivalyokon, hanem embe-

*Keine Menschenstimme dringet
Durch die Oede an mein Ohr,
Selbst das Vöglein flieht und singet
Lieder fern in Busch und Rohr.
Aus dem Thale nur zuweilen
Summt herauf der Glocke Klang etc., etc.*

⁹⁶ Kohl: *Czakany* (ejtsd: tschakanj).

reken is gyakorolnak. Ha összeverekednek, a csákányhajítás ugyanolyan szerepet játszik náluk, mint a tördőfés a spanyoloknál. Nemegyszer megesik, hogy ezek a legények először csak összeszólalkoznak, ami aztán tettelegességgé fajul. Akkor aztán kicsit eltávolodnak egymástól, hogy a csákányhajításhoz megfelelő távolságba kerüljenek. Ha valakire lesből támadnak, akkor is a csákányt röpitik feléje a bokrok közül, mint más banditák a pisztolygolyót.”

Nem állhattam meg, hogy ezzel kapcsolatban meg ne említsem, milyen fontos szerepet játszik a balta más, nagy erdőségekkel rendelkező népeknél, úgy is mint védekező vagy támadó fegyver, úgy is mint dísz tárgy – a ruszinok olyan büszkén viselik az övükben a baltájukat, mint a törökök a jatagánt, tánc közben is, mint a spanyolok a kasztanyettát –, mint fűrész, kés, gyalu, egyszóval ez egy igazi Próteusz-szerszám.⁹⁷ Európa nyugati és déli részein ez ismeretlen.

„Nem lehet ugyan azt állítani, hogy a Bakony állandóan kimondott banditákkal van tele, de mindig nagy számban akadnak ott olyanok, akik hajlamosak erre, és nem lehet bennük igazán megbízni, kivéve, ha az ember rájuk hagyatkozik, felkeresi őket erdei kunyhóikban, odaül a tábortüzükhöz mellé, és szóba elegyedik velük. Akkor aztán nincs náluk nyíltszívűbb, becsületesebb, vendégszeretőbb ember az egész világon. Ilyenformán én többször meglátogattam őket, és érdekes órákat töltöttem el közöttük. Utoljára két éve jártam náluk, éppen abban az időben, amikor az utolsó, belőlük kikerült nagy rablóbandát, amelynek vezére a hírhedt Sobri volt, szétugrasztották, a főkolompásokat elfogták és bitófára juttatták. Sobri, egy 22 éves szép fiatalember, három éven keresztül a Bakony körüli vidék összes tanyáját, intézőjét, nemesi udvarházát örökös rettegésben tartotta, és csak sokára sikerült őt és főembereit, *Milfaydot*, *Japandurt* és *Mogort* lefűlelni.⁹⁸ Ezek az emberek ugyanis amilyen merészek, ugyanolyan ravaszok is voltak, egyébként, mint az már lenni szokott, a parasztok mindenütt segítették őket, a kocsmárosok falaztak nekik, a molnároknak és a bérlőknek is meg kellett alkudniuk velük. Végül a környező megyékből az összes pandúrt és más erőket összehívták ellenük. Bekerítették és egy véres csatában legyőzték őket, Milfaydot, Japandurt, Mogort és még másokat fogságba ejtettek. Sobri sorsáról különböző hírek keringenek. Egyesek azt állítják, hogy átverekedte magát a pandúrok gyűrűjén, és mérhetetlen kincsekkel Ameri-

⁹⁷ Próteusz a görög mitológia egyik tengeri istene, aki százféle alakot tudott ölteni.

⁹⁸ A Sobri-bandáról és fő betyárjairól, Mogor Jánosról és Milfajd (Milfajt) Ferencről vö. Küllös Imola: *Betyárok könyve*. Budapest, 1988, 94–111 (Néprajzi Kiskönyvtár) és Szentesi Zöldi László: *Nagy magyar betyárkönyv*. [Somorja] 2009, 62–64, 65–57. – *Japandur* nevű betyárt nem ismer az irodalom, a név valami félreértésből születhetett.

kába vándorolt, ahol még mindig életben van. Mások úgy tartják, hogy amikor látta, hogy társait legyőzték, megölte magát, ismét mások szerint ő is elesett a pandúrokkal vívott csatában. Ez az utóbbi a legvalószínűbb. Nem sokkal a csata után találtak egy holttestet, amelyik Sobrié lehetett, a szülei is felismerték benne a fiukat.⁹⁹ Így hát sok betyárt megöltek, sokukról azonban fel sem tételezték, hogy a bandához tartoztak. Ezek aztán visszatértek a disznaihoz, és továbbra is becsületes kanászlegényként éltek.

Egy részüket akkoriban pusztá kíváncsiságból felkerestem, hogy beszéljek velük a történekről. Az erdőben, szénából, gallyakból készült kunyhóiknál, a tűz mellett találtam őket, heten voltak. Úgy kell őket megszólítani, hogy „atyafiak”.¹⁰⁰ Ezt szeretik, és mindig jó előítélettel vannak a vendég iránt. *Jonapot atyafiök*, mondtam nekik. »Jónapot atyafi«, válaszolták mosolyogva, és hívtak, jöjjenek közelebb, heveredjenek le nyugodtan a tűz mellé. Megnéztem magamnak ezeket a barna, erőteljes, vad alakokat. A provinciális osztrák terminus szerint »nemzetiesen« voltak öltözködve, hollófekete hajuk csillogott a disznósírtól, ez nekik a pomádé. De volt még valami tulajdonságom, ami az ő szemükben előnyömre szolgált: nagyon erős karjaim vannak. Láttam mellettük a földön egy jó vastag botot, amit a kutyák vagy akár a farkasok ellen használnak. Megkérdeztem, elhiszik-e, hogy én ezt a vastag botot négy darabra töröm? Mivel megengedték, hogy megpróbáljam, tényleg négy darabra törtem a botot. Minthogy ők nagy tisztelői a testi erőnek, felálltak a tűz mellől, »Isten hozott«-al üdvözöltek, és invitáltak, üljenek közéjük. Én azonban azt mondtam, szeretném előbb őket birkózásra kihívni. Kettejüket földhöz is vágtam, a harmadik meg engem vágott földhöz. De most már az ő emberük voltam, és leültem közéjük. A tüzet egyre újra felszították, tetejére egy vastag fatörzset raktak, ennek az egyik végét apró gallyakkal meggyújtották, és mindig tovább tolták, amikor elégett. Újra gallyakat raktak rá, így a fatörzs tartotta a parazsat, és az a gallyak tüzeben tovább izzott.”

Mellékesen megjegyezném, különös, hogy a Kaukázus lakói ugyanígy tartják életben a tüzüket.

„A birkózás után bort és paprikás szalonnát hoztak, fraternizáltak velem, és mikor a felakasztott kanászok, Japandur, Mogor és a többi felől érdeklődtem, azt mondták, kár volt értük, közülük valók voltak. Egyikük bizalmasan vállon veregetett, és félig barátságos, félig szomorú arc-

⁹⁹ Sobriával kapcsolatos forrásokról és mondákról Gönczi Ferenc: *Somogyi betyárvilág*. Kaposvár, 1944, 245–264, valamint Küllös Imola: i. m. 94–111.

¹⁰⁰ Kohl: *Agyafiök*, annyit jelent mint *Gevattersleute*.

cal mondta: »Ó, kedves uram, a gyümölcsnek a szépit függesztik föl«. ¹⁰¹ Magyarországon ugyanis az a szokás, hogy a legszebb szőlőfürtöket a szüret után feldíszítik, botokra akasztják, zeneszóval körbehordozzák, és a házakban elteszik. Ezekhez a szőlőfürtökhöz akarta kanász barátom a felkötött betyárokat hasonlítani; igazi betyármondás volt.

Arra, hogy a kanászoknak állandó, élénk betyárfantáziájuk van, az is utal, hogy egymásnak csak rablótörténeteket mesélnek. A betyárokat hősként ünneplik, így aztán sok fiatalban felbuzdul a vér, hogy hasonló tetteket vigyen végbe. Ami őket betyárrá teszi, az sokkal inkább a tettvágy, mintsem a szegénység és a birtokvágy. Ruházatuk és táplálékuk számukra teljesen elegendő. Más körülmények között nem rablók, hanem hősök lehetnének, mint ahogyan valóban azok is lesznek, ha belépnek a magyar hadseregbe.

Ha egymás között vannak, sokszor elmesélik egymásnak a Sobriról szóló történeteket vagy annak a betyárnak az esetét, aki már fogságban volt, és a pandúr utolsó vacsoraként a legjobb borral és sülttel traktálta. Együtt mulattak, reggel aztán, amikor a pandúr a betyárt a bitóhoz akarta kísélni, nem találta sehol. Később a betyár ejtette foglyul ezt a pandúrt, és a saját utolsó vacsorájára emlékezve most ő tálalta fel a pandúrnak jó bor kíséretében a kiváló disznósültet. Aztán hálából azért, amit amaz tett vele, szabadon engedte. Maguk a pandúrok, a betyárok ádáz ellenfelei és kopói, ugyanolyan ügyesek, mint az üldözötteik, kard és pisztoly mellett nekik is van csákányuk, amit ők is pontosan célba tudnak juttatni. Néha a pandúrokban sem lehet bízni, mert önfenntartásuk érdekében bizonyos körülmények között szemet kell hunyniuk és együtt kell üvöltöniük a farkasokkal. Bizony, már sokszor átpártoltak pandúrok a zsványokhoz, mint ahogyan fordítva is, kitanult zsványokból pandúrok lettek, hogy segítsenek nekik elfogni a rablókat.

1831-ben is felderítettek egy nagy rablóbandát, és Veszprém megye 36 pandúrt küldött ellenük, akik végül egy megerősített üvegfüjő műhelyben ütöttek rajta a 12 zsványon. A pandúrok megostromolták a műhelyt, és egy kivételével valamennyit megölték vagy megsebesítettek. Ez az egy még sértetlen volt, és nem akarta megadni magát. Többszöri golyóváltás után, aminek során a zsvány mindig talált, előlépett az egyik pandúr, és megszólította a zsványt: »Derék *atyafi*, ¹⁰² kössünk egy percre fegyverszünetet! Meleged van, és szomjas vagy, igyál egyet a *csutorámból!*« ¹⁰³ A zsvány beleegyezett, a pandúr odanyújtja neki a borosedényt. Eközben a nyomában odalopódzott egy másik pandúr,

¹⁰¹ Kohl: *agyümöles nek sze pit függesz tick föl*.

¹⁰² Kohl az előbbi hibás többes számot használja: *atyafiök*.

¹⁰³ Kohl: *tshutora* (annyi mint 'fapalack').

akivel amaz összebeszélte, és a szegény zsványt arcon lőtte, hogy az hol-
tan esett össze. A pandúrok mindig ravaszabbak, mint a rablók. Akkor
aztán összefogdosták a sebesülteket, ellátták a sebeiket, és felakasztották
őket. Két nappal a kivégzésük után már lehúzták róluk a gatyájukat, és
elvitték.

A kanászoknak egyébként jó érzékük van a költészethez, és sok ro-
mantikus történetet tudnak elmesélni a Bakony körüli várakról és ro-
mokról. Azon az estén, amit náluk töltöttem, elmeséltek egy történetet
az egyik szomszédos várról, amely valóban oly tragikus, hogy egy dráma
témája lehetne.¹⁰⁴

Nem messze a Balatontól, Tapolca közelében, két kúp alakú hegy áll,
mindkettőt várrom koronázza. Ezek a romok egykor szép kastélyok vol-
tak, az egyik egy Gyulafy nevű uraság, a másik egy Erzsébet nevű szép
és fiatal úrnő tulajdona volt. Erzsébet heves szerelemre gyulladt Gyulafy
íránt, amit azonban a férfi nem viszonzott. Távoli országból hozott ma-
gának szép feleséget, akivel boldogan élt, mert asszonya hűséges és oda-
adó volt. Erzsébet nem tudta ezt a boldogságot, amit magának kívánt
volna, féltékenység és izzó gyűlölet nélkül elviselni. Azon töprengett,
hogyan tehetné ezt tönkre, és hogyan pusztíthatná el szép ellenlábását.
Egy nap aztán alkalom nyílt a bosszúra. Etelkát,¹⁰⁵ így nevezték a fi-
atal grófnét, meglátogatta kastélyában az idegen országból váratlanul
hazatért testvére, egy fiatal, csinos lovag. Gyulafy ekkor sajnos néhány
napra távol volt egy vadászaton. Erzsébet bárónő, amikor ezt megtudta,
erre építette fel bosszútervét. Elment szomszédnője kastélyába, és azt
színlelte, hogy mennyire örül a testvérek szerencsés viszontlátásának.
Közben azonban kémet állított, hogy azok időben jelentsék, ha Gyulafy
közeledik. Mikor ezt megtudta, gyorsan elbúcsúzott a testvérektől, és
elébe lovagolt Gyulafynak. Amint a völgyben találkoztak, Erzsébet
megszólította. »Jaj neked Gyulafy! Ott voltam a kastélyodban, de mit
kellett látnom! Feleségedet szeretője karjai közt találtam! Jaj neked,
amiért megvetted hű szerelmemet!«, és azzal továbblovagolt. Gyulafy
nem hitt azonnal ezeknek a szavaknak, meg akart győződni igazukról.
Hátrahagyta kíséretét, egyedül, csendben a kastélyához lovagolt, hogy
meglepje a feleségét. Belépett felesége szobájába, és ott látta őt egy fia-
talemberrel kéz a kézben, egymással bizalmasan kedveskedve. Hirtelen
haragra gyulladt, kardját kivonva rájuk rontott, azt hitte, hűtlen asszo-
nyát látja szeretőjével, és ott helyben leszúrta a sógorát és feleségét. Az
ifjú lovag mielőtt egy szót is mondhatott volna, azonnal meghalt, Etelka
azonban még el tudta suttonni a szavakat: »Jaj, kedves öcsém! Jaj, neked,

¹⁰⁴ Gulács várához fűződő mondáról van szó. A vár valóban a Gyulaffyak birtoka volt.

¹⁰⁵ Kohl szómagyarázata: *Adele*.

jaj, férjem!« Későn ismerte fel Gyulafy, milyen sajnálatra méltó tette vitte őt haragja és Erzsébet ármánya. Mérhetetlen kétségbe esett szörnyű tette miatt, és csókokkal borította sógorát és szeretett feleségét. Oly nagy volt fájdalma, hogy társainak úgy nyilatkozott, megöli magát, de előtte bosszút áll a kegyetlen Erzsébeten. Erre azonban már nem volt szükség, mert jelentették neki, hogy szolgálói Erzsébet holttestével már úton vannak. Összezúzott testére egy sziklapárkány alatt találtak rá. Valószínűleg gyorsan várába akart lovagolni, de eltévesztette az utat, és a gonosz lelkek, sötét árulásának bosszúálló démonjai vezették a sziklaoromra. Gyulafy erre sógora és hitvese holtteste fölött megölte magát, nem is akarta őt senki sem megakadályozni ebben, mert megértették, hogy ilyen iszonyú szívfájdalommal nem élhet tovább. Erzsébet testét átadták rokonainak, őket hármójukat Gyulafy várában, a hegy tetején temették el. A két kastélyt azóta nem lakja senki, lassan romba dőltek. A birtokok idegen kézre kerültek.”

Ezeket mesélték el nekem a bakonyi kanászokról. Mártonhegyről hazafelé áthaladtunk Nyúl falun,¹⁰⁶ ahol – úgy hallottam – lutheránusok, katolikusok és kálvinisták egyenlő arányban, békésen élnek egymás mellett. Végül késő éjszakára értünk Győrbe, és annak a bizonyos magyar Morpheusnak a karjai között álomba hanyatlottunk, hogy aztán a következő kora reggel készen álljunk a továbbutazásra a Dunán.

¹⁰⁶ Kohl: *Nyúl* (a. m. Hase).

DUNAI HAJÓÚT GYŐRBŐL PESTRE

Ahhoz, hogy Pestre érjek, két lehetőség közül választhattam: vagy a már említett mészáros- és postakocsiúton Tatán keresztül megyek, vagy gőzhajóval a Dunán. A választás nem esett nehezemre, az utóbbi mellett döntöttem, jóllehet ez elég időigényesnek bizonyult. A gőzhajó ugyanis nem jön föl Győrbe, hanem tőle két mérföldnyire Gönyünél,¹⁰⁷ délután két órakor köt ki, ennél a kis Duna menti helységeknél, amit Győr elővárosának is lehetne tekinteni. Ahhoz, hogy ezt a két mérföldnyi utat megtegyük, napkeltekor fölverték az álmunkból. Mondták, egy kis vadászhajó fog minket a győri Duna-ágon odavinni, amit Mosoni-Dunának vagy Kis-Dunának is neveznek. De vagy fél nappal hamarabb értünk a győri hajó kikötőhöz, mint kellett volna. Mert amire a zöldre festett jacht megtelt ládákkal és kosarakkal, árukkal, útipoggyással, gyerekekkel és kövér asszonyságokkal, németekkel és magyarokkal, mégpedig annyira tele, hogy már majdnem becsapott a víz, és amikor a hajósok végre azt mondták, hogy elég, most már indulhatunk, mindez nyolc óra hosszat tartott.

Így aztán sok mindenre jutott még időnk. A városból a kereskedelmi kikötőhöz az ún. vízikapun át lehet eljutni. Azt mondják, ezt a kaput vették be először a törökök, amikor a várost ostromolták, és ezen át törték be a városba. A kapu köveiben még sok ágyúgolyó nyomát láttuk, az egyik mélyedésbe, mint egy hitetlen Tamás, bele is helyeztem a kezemet, hogy meggyőződjek róla, valóban ágyúgolyótól származik-e, mert egyre inkább előfordul velem, hogy a régmúlt történeteiben, amiket nem láthattam, nem hiszek.

Ha a kapu alatt megáll az ember, érdekes látvány tárul elé, akár a város felé, akár a víz felé fordítja tekintetét. A kapuból a város felé az utca két oldalát kofák foglalták el, és olyan látványt nyújtottak, mint a színházban az árusok *A portici néma* második felvonásában.¹⁰⁸ Nagy bőségben kínálták a legkülönbözőbb ízletesnél ízletesebb gyümölcsöt, még hozzá csaknem olyan olcsón, mint amilyen olcsón az opera színpadán a szí-

¹⁰⁷ Kohl: *Gönyö* (ejtsd: gönjö).

¹⁰⁸ Daniel François-Esprit Aubert *La Mulette di Portici* c. operájáról van szó.

nészek kapták a mügyümölcsöket. Jóformán mindnek csak látszólagos ára volt, pl. két nagy dinnyét egy krajcárért, 70 szilvát vagy 40 uborkát ugyanannyiért kínáltak. Egy pár csirke 12 krajcárba került. Most már teljesen megértettem, hogyan ronthatták el magyar királyok gyümölcs-csel úgy a gyomrukat, hogy belehaltak. Corvin Mátyás ugyanis néhány friss füge elfogyasztása után, Adalbert császár és király pedig a Duna melletti Neßmühlben dinnyétől betegedett meg, és ettől mindketten életüket is veszítették.

Ha a vízikapun a másik irányba lép ki az ember, elébe tárul a győri kikötő elég jelentős áru- és utasforgalma. Sok nagy hajó horgonyzott itt, mellettük a kis ladikok.¹⁰⁹ A fő kereskedelmi útvonal a környékből ugyanis nem a Duna széles főágán, hanem azt elhagyva, a kis győri Duna-ágon halad. A Nagy-Duna Győr és Pozsony között tele van szigetekkel, homokpadokkal és zátonyokkal. A nagy sodrás miatt a felfelé közlekedő hajók is elkerülnek inkább a nagyágot. A Kis-Duna ezzel szemben inkább csatornára emlékeztet, keskenyebb, mélyebb és nyugodtabb, bár okoz kényelmetlenségeket, pl. a számos kanyarulata miatt. A nagy dunai hajók azonban ezen az ágon csak Győrig tudnak feljönni. Itt kirakodnak, és ami áru még tovább, Mosonba, Pozsonyba és Bécsbe tart, átrakják kisebb hajókra és ladikokra, amelyek Mosonig közlekednek.

Errefelé főleg szarvasmarhával és gabonával kereskednek. A marhát részben a mézárosok útján hajtják föl, másrészt a Dunán a gőzhajók által húzott, erre a célra készült uszályokon szállítják. Ha a gőzhajók állatszállító flottillájukkal fel tudnának jutni Bécsig, biztosan nem rakodnának ki Győr közelében. A legtöbb állatot aztán elhajtják Sopronba, a gabonát pedig leginkább Mosonba viszik, onnan aztán mindkettőt különböző osztrák városokba irányítják. Nem volt számomra világos, hogy a vízi gabonakereskedelemnek miért Moson a végállomása és miért szállítják az árut innen országúton tovább, ahelyett hogy hajóval szállítanák tovább Pozsonyba és Bécsbe. Valaki azt mondta, hogy ez részben abból adódik, hogy a bécsi malmok a város környékén szétszórva, akár 4-5 mérföldnyire, sőt a magyar határ közelében fekszenek. És mivel az országúti szállítás Magyarországon hallatlanul olcsó, a molnások ragaszkodnak hozzá, hogy Mosontól magyar parasztok szállítsanak, és ne kelljen Pozsonyba, vagy akár Bécsbe küldeni szekereket a gabonáért. De talán ennek nem ez az egyetlen oka. Lehetséges, hogy Moson fölött a Kis-Duna már kevésbé alkalmas a hajózásra.

A Győr alatti Duna-szakaszon a fő hajósok a rácok, aztán a magyarok. A rácok mindig pokoli ricsajt csapnak, ha lentről, többnyire a Bánátból, megérkeznek. Úti céljukat, a várost számtalan üdvövéssel köszöntik, de

¹⁰⁹ Kohl: *Hajós... Ladiks* (mindkettőhöz német szómagyarázatot fűz).

akkor is folyton durrogatnak az ágyúikkal, amikor elhagyják. A rácok magában Győrben is, ahol nagyszámú kolóniával rendelkeznek, a legjobb gyümölcs- és állatkereskedők. Különbözik ezek a rácok kereskedelmi levelezésüket gyakran németül intézik, mert az általános kereskedelmi nyelv egész Magyarországon a német. Mikor a Bánátban jártam, ott is láttam győri rácoktól németül fogalmazott üzleti leveleket, persze helyenként elég érthetetlen németiséggel megírva.

Kis hajónk végre színültig megtelt emberekkel, állatokkal és árukkal, mire a hajósok bejelentették, hogy indulhatunk. Hosszú kötélen egy lovacskát fogtak a hajó elé, amely a parton ügetett. Győr kikötője lassan eltűnt a szemünk előtt, és hajónk csobogva úszott fölfelé a keskeny folyón, melynek egyik oldalát Győr megye magas partjai, másik oldalát az „arany gyümölcsös kert”, a Szigetköz zöld, termékeny lapályai szegélyezték.

Felmásztam a hajó kátrányos zsindelellyel fedett tetejére, voltak itt már többen is, akik inkább akartak kissé kényelmetlenül ülni, mintsem a fedélzeten, a tömegben összezsúfolva hiányolják a friss levegőt. A tetőre telepedett társaságot rendkívül érdekesnek találtam. Volt köztük sok fiatal, bajuszos kereskedő, lakáj, pincér, raktári munkás, írnok, németek és magyarok (Magyarországon mindenki bajuszt hord), győri kereskedők, néhány buzgó hazafi, egy fiatal osztrák nemes és jómagam. Alig telepedtünk le és indult meg a beszélgetés, minden aktuális téma szóba került, amelyek élénk vitát eredményeztek: a nyelvkérdés, az alkotmány, az újságok, az irodalom, ahogyan Magyarországon mindig is tapasztaltam, ha bárhol találkozunk hat, négy, három vagy még kevesebb ember, ezekről a témákról azonnal fellángolnak a viták.

A magyarokkal szemben éppenséggel nem voltak ellenérzéseim – hogyan is lehetne egy etnográfus elfogult bármiféle néppel szemben –, ellenkezőleg, sokkal inkább kész voltam, hogy ennek a népnek sok kiváló, nemes tulajdonságát megismerjem, így aztán a vitában, amely elég hevesen folyt a fiatal osztrák nemes és a jelen lévő magyarok között, a pártatlan mérleg nyelvét igyekeztem képviselni. Az osztrákok Magyarországon általában minden fölött fel vannak háborodva, mindennek csak az árnyoldalát látják, mégpedig a legsötétebb színekben. A magyarok hasonlóképpen viselkednek Ausztriában, számukra a rendőrség, a vám, az útlevelel-ellenőrzés és a hasonló dolgok elviselhetetlenek, ezért ők is hajlanak arra, hogy Ausztriának ne a fényoldalait lássák meg.

Így aztán mindkét fél folyton rám hivatkozott, rám, mivel sem magyar, sem osztrák nem vagyok. A magyarok tudni vélik, hogy az osztrákoknak nyugati irányba, a mi Németországunk felé ugyanolyan visszatartó, hátráltató szerepe van, mint kelet felé, hazájukra nézve, és hogy itt is, ott is sok ellenségük van. Ezért aztán nagy bizalommal fordulnak

felénk, nyugati németek felé, miközben az osztrákok irányában mindenben bizalmatlanok.

Miután egy ideig csöndben méregettük egymást a tetőn, az osztrák rákezdte. Nem tudta megállni, hogy kifejezésre ne juttassa nemtetszését a magyar paraszt helyzetét illetően, ahogyan azt az országban megfigyelhette. Hosszasan, élénk színekkel ecsetelte, hogy azok milyen mély szolgátságban nyögnek, jóllehet az utolsó országgyűlés már enyhítő rendelkezéseket hozott. Ezután felvázolta azt a képet, hogy milyen, a törvények által szabályozott jólétben élnek az osztrák parasztok. A magyar paraszttal szemben a legalacsonyabb rangú nemesnek is igazat adnak, sőt igazság és igazságtalanság ebben a helyzetben nem is vitatható. Az osztrák paraszttal szemben azonban maga Ferenc császár sem tehet semmit, ahogyan ezt ő maga panaszolta, ha egyszer az igazság a paraszt oldalán áll. Szabadságot! Szabadságot! Hangoztatják a magyarok, de csak mintegy százezernyi, a nemesek élhetnek vele, akik sokszor a legkegyetlenebb zsarnokokként milliókat nyomnak el. Az ausztriai német paraszt sokkal jobb fából van faragva, mint a magyar, mert nem tűri az önkényt, de a törvénynek aláveti magát. Ha az osztrák parasztnak azt mondják: ez a törvény, akkor ez neki elég, még akkor is, ha a törvény valami jogtalanságot kíván tőle. A saját akaratnak a törvény alá való rendeléséről a magyaroknak fogalmuk sincs. A paraszt csak az erőszaknak engedelmeskedik, a nemesember pedig senkinek és semmilyen törvénynek. Persze azt be kell vallania, hogy Ausztriában is sok mindent meg kellene változtatni. Így pl. nagy igazságtalanság, hogy a nemesek mentesülnek a katonai szolgálat alól, és egyébként is, a parasztok számos terhet egyedül viselnek. Minden művelt osztrák már képviseleti alkotmányt szeretne. „Igen,” erősítette meg, „ha erről esik szó, minden osztrák szívből helyesli. Minden, amit a bécsi utcákon virágnyelven és versekben kívánnak, az mindnyájunk szívének prózai vágya. De addig is, amíg nincs meg a képviseleti szabadság, abszolutista kormányunk sokkal inkább őrzi jótékony szívében a minden ember számára érvényes törvényt, mint itt Magyarországon.”

A magyarok hevesen védekeztek, és azt mondták, hogy a parasztok helyzete eddig valóban elég nehéz volt, de az utolsó országgyűlés teljesen szabadrá tette őket, és most már jobban megy majd a soruk.¹¹⁰ Azonkívül sok jó nemes van, akik valóban atyjai a parasztoknak. A zsarno-

¹¹⁰ A reformtörekvések a magyar nemesség liberális szárnyától indultak ki. Ferenc császár (1792–1835) és miniszterei, valamint a magyar főrendek a francia forradalom hatása alatt azonban idegenkedtek minden újítástól. Végül az 1840-es országgyűlés tette lehetővé az úrbéri terhek örökös megváltását. A jobbágyság intézményét az 1848. évi 9. törvénycikk szüntette meg.

koskodók nagyon kevesen vannak. A botbüntetést még fenn kell tartani, amíg a nép olyan, amilyen. Ez a fajta büntetés gyakran nagyon jótékony. Az állam és a nép alapvető életfeltétele a szabadság kell hogy legyen, felülről lefelé. A legfelső helyen nem állhat egy zsarnok. Ausztriában mégis ez a helyzet, ahol a császár minden megtehet, amit csak akar. De Magyarországon ez nem így van. Amint osztrák földre lép az ember, úgy érzi, hogy százféle lánc köti gúzsba. Amint azonban Magyarországra ér, máris szabadon lélegzik, itt azt mondhat és tehet az ember, amit akar. Ez a legfontosabb minden polgár számára, ebből származnak majd természetes következményként a politika többi jótéteményei és az állam jól működő intézményei. Már sok minden történt ebbe az irányba, ennek egyik fő megnyilvánulása a magyar nyelv megtisztítása az idegen, nevezetesen a német, latin és szláv szavaktól, ami olyan eredményesen halad. A saját nemzeti lét fő éltetője a szabadság igénye és a tökéletesen kifejlesztett nemzeti nyelv.

A magyarok nyelvfejlesztési igyekezete fölött is csak kissé gúnyosan mosolygott az osztrák, és hozzám fordulva megjegyezte: ha a magyarok még nem eléggé keletiek, úgy most aztán teljesen azok lesznek. A latin és a német nyelv ugyanis mindeddig összekötötte őket egész Nyugat-Európa kultúrájával, és ebből most kiesnének, ha beburkolódnának saját ázsiai nyelvükbe. Ahogyan pedig a magyarok más népekre akarják rákényszeríteni saját nyelvüket, az hallatlan és barbár eljárás.

A nyelv, és annak fejlesztése, és új szavak gyártása pillanatnyilag a magyarok legkedveltebb ideája, amit, ezt nyugodtan elmondhatjuk, bizonyos fanatizmussal igyekeznek megvalósítani. Amikor tehát osztrák utastársunk így nyilatkozott, általános lett a felháborodás, és mindenki ellene fordult. Néhányan, akik a hajó tetejének szűk volta miatt nem tudtak az osztrák közelébe kerülni, egymásnak magyar nyelven mondták a magukét, amiből én semmit sem értettem, csak néhány latin szót, amit a magyarok, még a mai nyelvújítók is, időnként még mindig használnak, mint *quaestio*, *disputatum*, *ratio* és még néhány latin kifejezést.¹¹¹ Sőt egy fiatal kereskedő is, aki eddig csendben ült egy keresztrúdon, és izlandi színdarabokat olvasott elmélyülten n é m e t ül (!), felkapta a fejét, és magyarországi sváb nyelvjárásban megszólalt: „Na ne! Ez magától értetődő. Egy nemzeti nyelvnek csak kell lennie! Rendben van ez így! Majd csak megtanulják a horvátok is a magyart, ahogyan mi németek már megtanultuk.”¹¹²

¹¹¹ A latin szavak jelentése: kérdés, vitatott, értelem.

¹¹² Kohl nyelvjárásban beszélteti a hazai németet: *Ih ne, des versteht sich. Ane nationalische Sproache muß doch sein. Das isch gut. Und die Kroaten werden das*

„Igen, így van – ismételte egy harmadik útitársunk –, kell egy nemzeti nyelvnek lennie. De – fűzte hozzá – attól a sok szótól, amit a pestiek kisütnek, időnként már zúg a fejem. Én már nem tanulom meg mindet, majd talán a gyermekeim.” Ez is magyarországi német volt. „Mit mondott? Hogy nem akarja az új szavakat megtanulni? Hát mindig német (»sváb«) akar maradni?” Szólitotta meg őt ugyanabban a nyelvjárásban egy újabb társunk.

Idéztek nekem néhány Pesten született legújabb szót, pl. a *szipa* szót a *cigarre* helyett,¹¹³ ami valamiféle levegőt átteresztő sodrott tárgyat jelent. A *szipa* – mondták – már a dohányárudákból is kiszorította a *cigarre* szót. A magyarok sokkal nagyobb örömet és kedvüket lelik saját hazai, igazi magyar szavak képzésében, mint a többi más európai nemzet, akik a *cigarre* szót nyugodtan használják. Az ember azt gondolná, hogy a külföldről érkező áruk idegen nyelvű elnevezése helyénvaló, és ilyen jelentéktelen dolgok esetében, mint a *cigarre*, nem kellene törődni vele.

Hasonló a helyzet az *Apotheke* új elnevezésével, a *gyógyszertárral*,¹¹⁴ amit eddig Magyarországon *Patikának* neveztek, ez is áll minden szótárban, és a magyar patikák nem voltak és lesznek rosszabbak vagy jobbak az új névtől. Az ilyen új szavak azonban rendkívül gyorsan terjednek el Magyarországon, amint azokat a pesti Tudós Társaság jóváhagyja, és a közönség is értelmes szóalkotásoknak találja. Nálunk Németországban is megvolt az idegen szavak szenvedélyes németesítésének a korszaka, ez azonban csak néhány szűk tudós körre szorítkozott. Magyarországon azonban mostanában minden azonnal a nép közé kerül, mert ezt az egész nyelvmozgalmat a nép szellemében végbemenő nemzeti mozgalom irányítja, ami a németiség és a szlávtság ellen irányul. A régi *patika* elnevezés így aztán rövid idő alatt eltűnt a cégtáblákról, és helyébe az új *gyógyszertár* került.¹¹⁵ Sőt még azokon a bécsi üzleteken, is melyekbe főként magyarok járnak, ez a „hazafias” kiírás olvasható a megvetett görög helyett.

„Minden tudományág elvesztette görög elnevezését”, mondta az osztrák, „legközelebb talán a múzsákat is átkeresztelik magyarrá, jóllehet mi európaiak valamennyien minden múzsának és tudománynak szívesen meghagyjuk a görög nevét, bizonyára már csupán a régi, nemes görögök iránti kegyeletből is, akiknek annyit köszönhetünk. A *Philosophie* például eddig magyarul is *filozófia* volt, ahogyan azt Párizsban, Madridban,

Ungrische auch schon lernen, wie wir Deutsche es bereits gelernt haben. – A vitatkozók továbbra is nyelvjárásban beszélnek.

¹¹³ *Cigarre* a. m. szivar.

¹¹⁴ Kohl: *gyógyszertár* (ejtsd: *totjschertaar*).

¹¹⁵ Kohl megmagyarázza az új szó jelentését: *Heilmittelniederlage* ('gyógyszerlerakat').

Londonban, Rómában és Bécsben nevezik. De most a *bölcselkedésitan* nevet kapta.¹¹⁶ Adja Isten, hogy a magyar filozófia ne váljon Európától oly idegenné, mint a neve. A teológia számára még nem találtak megfelelő elnevezést, mert a javasolt, Isten nevéből származtatott *istenész* szót nem hagyták jóvá.¹¹⁷

Az egész évben javasolt és jóváhagyott szavakat a pesti Tudós Társaság által kiadott újságban összegyűjtik, és publikálják. Ennek az újságnak *Gyalulat* a címe,¹¹⁸ ami a *gyalulni* igéből származik. *Nomen est omen*, lehetne mondani. De el kell ismerni, hogy általában ügyesen „gyalulnak”, és a szavakat nagyon értelmesen rakják össze. Egyetlen ügyefogyott szóalkotást sem találtam köztük, amelyeneket időnként Németországban bizony létrehozta.

Mióta Pesten alkotják az új szavakat, Magyarországon nem járnak már az emberek *concertre*, hanem *hangversenyre*.¹¹⁹ És puncsot sem isznak, amit azelőtt bizonyára megtettek, hanem *zagyvát*.¹²⁰ Ezt ma már minden kocsmában megértik, mert mindenki örömet leli az új szavakban, és igyekszik azokat terjeszteni. A *zene* is új szó, és kb. annyit jelent mint ’hangzás’ (*Geschalle*).

Miközben más népek, mint a franciák, az idegen nyelveket, pl. a görögöt, nagyon alkalmasnak találják, hogy abból képezzenek új szavakat, amelyek az új dolgok elnevezésére szükségesek lesznek, mint pl. a *pyroscaphe*,¹²¹ vagy *chilogramme* és ezer más kifejezés (ez talán a francia nyelv szegénységére vall?), vagy ahogyan mi németek minden új tudományosan megalapozott tan számára a görög vagy a latin nyelv szelleme szerint alkotunk szavakat, addig a magyarok minden új jelenség számára, amit megismernek, magyar nevet adnak. Így pl. a *pyroscaphot* gőzösnek nevezik, ami a gőz szóból származik.¹²²

Még a doktori címet, ezt a tiszteletreméltó európai címet is, amelyet az egész világon használnak, és amelynek a Tűzföldtől az Északi-sarkig megbecsüléssel és tisztelettel adóznak, most a *tanári* szóval helyettesítik. És ha majd egyszer egy sem németül, sem latinul nem tudó *tanár* érkezik hozzánk, annak, még ha tízszer is elmagyarázza, hogy a *tanár* a *tan*

¹¹⁶ Kohl: *böltzselkedvesitan* (ejtsd: böltschellkedveschitan) szava bizonyára félreértésen alapult, hozzáfűzött szómagyarázata: *Weisheitsliebe* (’bölcssségszeretet’).

¹¹⁷ Kohl: *istanécz* (ejtsd: istanehz).

¹¹⁸ Kohl helyes szómagyarázatot fűz hozzá.

¹¹⁹ Kohl szómagyarázatával.

¹²⁰ Kohl: *zagywa* (ejtsd: satjwa), a. m. ’folyékony keverék’, ami a *zagywalni*, a. m. ’összekeverni’ igéből származik.

¹²¹ Régies francia szó: ’gőzhajó’.

¹²² Kohl szómagyarázataival.

(a. m. tudomány) szóból származik, akkor sem hisszük el, hogy őt a mi doktorainkkal egyenlő jogok illetik meg.

De még kis tollkéseinket sem hagyták békén, amiket a zsebünkben hordunk, és egyébként *penicilus*nak neveztek. Most ezeket *tollmetszőkés*nek hívják.¹²³ – Magyar barátunk erre bizony joggal mondhatná: „Az ördög tudja ezt mind megjegyezni! Aki nem utazik évenként Pestre, vagy nem szerzi meg az új szótárakat, azok pótlékait és toldalékait, és naponta nem olvas újságot, amelyben először használják az új szavakat, az lassan meg sem érti az újmódi magyart, végül pedig már magyar könyveket sem tud olvasni.” Gyakran láttam olyan magyar öregurat a kávéházban, aki a szomszédjától kérdezte meg egyik vagy másik magyar szó jelentését. Egyszer láttam, hogy valaki mérgesen az asztalra csapta az újságot, miközben lekapta az orráról a szemüvegét, mondván: „Már nem lehet kibírni ezt a sok új szót! Minden sornak az értelmén el kell töprengni!” Miközben minderről beszámolok, semmiképpen sem akarom azt sugallni – már most tiltakozom ellene! –, mintha én az egész folyamatot elvetném. Természetes, hogy minden újítás, akár helyes, akár helytelen, eleinte nehézségeket okoz, és ellenségeket szerez magának. Erre az érdekes témára a továbbiakban még többször visszatérek.

Ilyen beszélgetések közepette haladtunk lefelé a Kis-Dunán. Lovacsánk szorgalmasan trappolt a parton. A táj gyakran kellemes benyomást keltett. Aztán lassan kiértünk az Öreg-Dunára, ahol egy lóerős hajócskánkat egy hatvan lóerősre szándékoztunk felcserélni.

A hatalmas folyam látványa, amint méltósággal hömpölygött tova, örömmel töltött el bennünket. Hajócskánk orrára ki volt írva: *Isten velünk*, a hátulján így hangzott a válasz: *Senki ellenünk*.¹²⁴ Ilyen jótékony mondások bizony hasznunkra válhattak a nagy folyón, minthogy hajónk olyan rosszul volt összetákolva, hogy minden nagyobb lökésnél szét akart esni. Egy kisebb ütközést azonban el tudott viselni, amint hamarosan megtapasztalhattuk. Isten ugyanis valóban velünk volt, amint azt jósorsban és balsorsban egyaránt sokszor lehet tapasztalni, de egy nagy vontatókötél ellenünk volt. Amint ugyanis a Nagy-Dunába bekaroyodtunk és a part mentén haladtunk, egy jókora, ötven ló által húzott hajókaravánnal találkoztunk. A vastag fatörzsekből épített, háromárbo-cos, nagy vontatmányokat összekötő kötelet parancsszóra kissé leengedték, miközben a lovak megálltak, hogy minket – ahogyan ez szokás – átengedjenek. Aztán nem is tudom, hogyan történt, mi voltunk-e túl lassúak, vagy a lóhajtók voltak-e türelmetlenek, és nem törődtek a mi kis hajónkkal, elég az hozzá, hogy még mielőtt elhaladtunk volna a kö-

¹²³ Kohl: *telmezzökes a. m. Federschneidmesser*.

¹²⁴ Kohl hibásan: *senki elemink*. Kohl mindkét feliratot lefordítja.

tél fölött, halljuk ám a vad kiáltozást: „hé, hé, hohó”, ahogyan a lovaikat biztatják. A vastag kötél megemelkedett a hajónk alatt, és egy pillanatilag súrolta azt. Csak két coll hiányzott ahhoz, hogy a gerinc alá kerüljön, akkor pedig ladikunkkal együtt mindenestül dunai fürdőt vetünk volna. Hajóslegényeink minden erőfeszítése kellett ahhoz, hogy ez meg ne történjék. A súrlódástól azonban hajónk két pillanatra hozzácsapódott az egyik éppen újból mozgásba lendülő vontatmányhoz, annak orra a mi kajütünk oldalának ütközött, egy lépcsőfokot meg néhány deszkát összetört, és néhány benne ülő orcáját elsápasztotta és száját megremegtette. Csodával határos, hogy ilyen szerencsésen megmenekültünk, mert azt jól láttam a tetőről, hogy megmenekülésünk lehetőségét bármelyik biztosító társaság legfeljebb 10, vagy ennél is kevesebb százalékra becsülte volna. Ezek a vontatókötelek sokszor okoznak balesetet, mert 50, 60, 80 vontatóló esetében egész hajót meg tudnak emelni és az egyensúlyából kibillenteni. A dunai hajóvontatók kíméletlen, vad népek, és ugyan ki tudná a felelősséget rájuk bizonyítani, főleg ha nemes-parasztok is vannak közöttük. Szidtuk, fenyegettük őket messziről, de hajóik akkor már a Duna közepén úsztak. Még egyszer nem álltak meg a kedvünkért, és örülhettünk, hogy megúsztuk a dolgot Duna-vízben való fürdés nélkül. Ha egy osztrák valami buta dolgot mesél el, amit magyarok követtek el, ami gyakran megesik, mindig hozzáteszi: *Na das ist a mol wieder recht an ungrisch Stuckel*, ahogyan most is megjegyezte egyik újtársunk.¹²⁵

Gönyüben megebédeltünk. Két nagy asztalt terítettek meg a sok embernek, akik Győrből vagy a környékből érkeztek, hogy a gőzhajóval Pestre utazzanak. Pesten most éppen nagyvásárt tartottak. Megfigyeltem, hogy az egyik asztalnál inkább németül, a másiknál viszont kizárólag magyarul beszélnek. A mi német asztalunknál is lehetett magyar beszédet hallani, főleg ha egy jó vicc hangzott el, amit nevetés és további tréfálgatás követett. A másik asztalnál egy igazi öreg magyar elnökölt, aki minél több, a mi asztalunktól áthangzó német beszédet hallott, annál hangosabban mondta a magyart. Széles karimájú, fehér filckalap volt a fején, amelyet a magyar vidéki nemesek szoktak hordani. Amikor ebéd után egyik magyar asztaltársam szivart kért tőle, és az új magyar 'szipa' szót használta, mosolyogva mondta: „Szipát kér? Barátocskám, nagyon szívesen, vegyen csak magának. De minthogy maga igazi magyar és a 'szipa' szót használta, kettőt is adok. Itt van két szipa, adjon belőle egyet a német barátjának.” Majd felém fordulva mondta: „Én magyar vagyok, uram”, miközben én magyarul megköszöntem a szipát: „Köszönöm, kö-

¹²⁵ A nyelvjárásban megadott mondás jelentése: Na, ez aztán egy igazi magyar 'stikli'.

szönöm!”¹²⁶ Nagyon tetszett neki, hogy én ezt a magyar mondást megtanultam. Ettől az egy magyar szótól azonnal 100 százalékot emelkedett a szemében az értékem.

Az „én magyar vagyok” mondást nagyon gyakran hallani Magyarországon, mindenféle alkalommal használják. Alapja a büszke öntudat: „Igen, én a nemes magyar nemzethez tartozom, amely oly sok hőstettet vitt végbe, és részese vagyok azoknak a jó tulajdonságoknak, amelyekkel nemzetem rendelkezik.” Különösen a németekkel szemben használják, úgy, mintha csendesen hozzátennék: „És te ki vagy? Egy sváb.” Vagy: „Ez a német!” kifejezést akkor használják, ha neheztelnek egy németre. Mi németek, jóllehet nekünk sokkal több okunk lenne rá, mint a magyaroknak, hogy büszkéek legyünk a nevünkre, és örüljünk annak, hogy sok nemes tulajdonsággal bíró nemzet tagjai vagyunk, nem mondjuk ezt: „Én német vagyok.” Ennek sokféle oka lehet, részben mert talán szerények vagyunk, részben mert nemzeti tudatunk nem egységes és nem elég erős. Azt hiszem, ez nincs így rendjén, én magam, ha külföldön valaki azt mondja, „én magyar vagyok”, vagy „én lengyel vagyok”, vagy „én angol vagyok”, akkor a magam részéről mindig megjegyzem: „Én pedig, kedves uram, én német vagyok!” Azt hiszem, a németeknek le kellene vetközniük káros szerénységüket, és nekik is hangoztatniuk kellene egy ilyen mondást.

Étkezés után lementünk a Duna-partra, hogy lássuk az *Erős* érkezését. Ez a legnagyobb dunai gőzhajó neve, amelyet csak vontatóhajóként használnak. Három hajón és még néhány ladikon nem kevesebb mint 2000 sertést hozott Törökországból. Azelőtt hosszú szárazföldi úton hajtották a disznókat Magyarországon át Ausztriába. Egy részüket, melyek a bakonyi tölgyesekből származnak, még mindig lábon hajtják ki. Ezeket Ausztriában ’bakonyi’-nak nevezik.¹²⁷ De amelyek Szlavóniából, Szmirnából, Szerbiából, Boszniából vagy Oláhországból származnak, azokat Zentán, Újvidéken vagy Eszéken hajóra rakják, és néhány nap alatt hazájukból az osztrák vágóhidakra kerülnek.

Az erre a célra készített hajókat nagyon célszerűen tervezték meg, a disznóknak ott kétségtelenül sokkal kényelmesebb helye van, mint a szerencsétlen négereknek a spanyol rabszolgahajókon. Ezek a hajók egymás fölött két, néha három szintre vannak osztva, amelyek több kis rekeszből állnak, s ezekben 12-15 disznót tudnak elhelyezni. A rekeszeket vastag farudak választják el egymástól, ajtajukon rács van, így minden oldalról jól szellőznek. Körben, minden emeleten folyosó vezet,

¹²⁶ Kohl magyarul idézi a beszélgetést, helyes (!) kiejtést és német magyarázatot adva hozzá.

¹²⁷ Kohl: *Bagauner*.

keresztben is több helyen át lehet járni, hogy az állatok etetését és felügyeletét jól el lehessen látni. Útközben kukoricával (törökbúzával) etetik őket. A szarvasmarhákat, amelyek ugyancsak nagy számban érkeznek Törökországból és a magyar vidékekről Ausztriába, nem a Dunán szállítják. Valószínűleg azért, mert széles szarvaikkal és hosszú lábaikkal a hajón túl nagy területet foglalnának el, és etetésük is körülményesebb lenne.

Amikor a disznószállító hajók megérkeztek, azonnal hidakat vertek a hajókról a partra, és a rőfögő állatokat kihajtották rajtuk. A flottilla, amikor az ólak kiürültek, förtelmes bűzt árasztott. A szmirnai és szerb pásztorok az ostoba, rőfögő, sivalkodó állatokat egymás hegyén-hátán lökdösték ki a partra. Amikor a disznók kiértek, mintha mi sem történt volna, máris ételmet keresve túrták a parti iszapot. Egy Mohamed hite szerint élő embernek mindez elviselhetetlen látványt nyújtott volna, de a keresztények mit sem törődtek vele. Én magam ráadásul egy fiatal szerb kíséretében még be is jártam a hajót, ő volt a 2000 disznó nagyobb részének a tulajdonosa, és barátságosan elmagyarázta ennek a kereskedelmi ágának minden rejtélyét. A Dráva, a Száva és a Duna alsó folyása melletti országok, Horvátország, Szlavónia, Szerémség, Bosznia, Szerbia és Oláhország mérhetetlen nagy disznóállománnyal rendelkeznek. Korábban, Besszarábiában már én is megcsodálhattam az állatoknak ezt a sokaságát. Mivel azonban éppen ezekben az országokban, és még inkább tőlük délebbre, sok olyan ember él, akik – Homérosszal szólva – „az édesen illatozó disznózsír”-ral szemben különös előítélettel bírnak, így aztán ott sokkal több disznót tenyésztenek, mint amennyit meg tudnak enni. Fordítva azonban, felfelé a Duna mentén sok millió nem-mohamedán él, akik a disznóból származó eledeleket „gusztusosak”-nak találják, így aztán amazok disznófeleslegüket ideküldik, és időtlen idők óta a Duna mentén észak–nyugati irányba szakadatlanul tart a disznók vonulása. Lehetetlen, vagy legalábbis nagyon nehéz ennek az állatkereskedelemnek pontos mértékét megadni, jóllehet nagyon tanulságos lenne, mert ez a disznóvonulás, amelyre még többször visszatérek, nagy hatással volt ezekre a vidékekre, megváltoztatta emberi, sőt politikai viszonyait. Csupán egyetlen adatra támaszkodhatunk: Az elszörtan található magyar statisztikai kimutatások szerint a soproni állatvásárokon évente 150 000 disznót adnak el, ami egy évtized alatt másfél milliót tesz ki. Ezeknek csak egy része származik török földről (az osztrákok mindent, ami a Duna alsó szakasza felől származik, lett légyen az Szlavóniából, Oláhországból vagy Szerbiából való, ’török’-nek neveznek), a másik része ugyanis a Bakonyból jön.

A szerb disznókereskedő, akivel beszélgettem, karcsú, csinos fiatalember volt, magyarosan öltözködött, beszélt németül, magyarul, szerbül

és még néhány nyelven. Ujjain sok briliánsgyűrűt viselt, B. Twitsch-nek hívták. Ittam vele egy csésze kávé, és arra gondoltam, hogy – akárcsak Milošból – még szerb király is lehetne belőle.¹²⁸ De más lett a sorsa. Mindezt azért beszélem el, mert, amint később látni fogjuk, egészen más hatást gyakorol az emberre, ha annak, akivel rövid idővel azelőtt élénken, bizalmasan beszélgetett, csakhamar rablóktól kifosztott holttestét látja viszont.

Végre megjött a bécsi gőzhajó, és elhagyhattuk Gönyü partjait. Dél felé végig magas a part, az északi azonban, a csallóközi part, az ún. Sziget, egész Komáromig alacsony, lapos marad. Itt is, mint mindenütt a Duna, a Tisza, a Maros és más magyar folyók mentén, a parti homokból aranyat mosnak. Ez elsősorban a cigányok tevékenysége és kötelessége, ugyanis az aranyat, egyfajta adó gyanánt, alacsony áron be kell szolgáltatniuk az államnak. Aranyosnál, Komárom előtt elhaladtunk egy homokpad mellett, melyen néhány cigány ezzel foglalatzkodott. Volt nekik egy ferdén felállított deszkájuk, amelybe, ahogy elmondták nekem, keresztbe több vajatot véstek. A folyami homokot rálapátolják a deszkára, a legfelső vajatra, és vízzel leöblítik. A víz magával sodorja a homokot, a könnyebb földdarabokat, a kis kavicsokat, de a nehezebb aranyzemcséket a vajatokban hagyja. Ezt aztán onnan kikaparják és higanyal összekeverik. A higany felveszi az aranyat, majd az egészet egy kis zsákba teszik, és kinyomkodják belőle a higanyt. A zsákban végül egy kis aranygolyócska marad. Az aranygolyócskákat, ha már néhány összegyűlt, beszolgáltatják a harmincados hivatalba, és egy szerény árat kapnak érte. Aranyműves vagy más kereskedő nem veheti meg tőlük az aranyat, különben elveszíti az iparendélyét. Minden egyes, aranymosással foglalkozó cigánynak évente háromdukátnyi aranyat kell a harmincadosoknál leadni.¹²⁹ Később láttam egy ilyen kis aranygolyót, amelyet a cigányok leadnak, 3-4 dukátnyi súlya volt.

Az aranymosás hozama jelentéktelen. De ha az ember meggondolja, hogy milyen jelentéktelen mennyiség az a néhány lapát homok, amennyit a cigányok évente átmosnak, ahhoz a tömeghez viszonyítva, ami a folyó medrében marad, sejtetni engedi, hogy milyen mérhetetlen kincs van a Dunában elrejtve. Ha mindazt az aranyat, ami a Duna, a Tisza, a Maros stb. folyók fenekén rejtőzik, egyszerre mint tiszta amalgámot ki lehetne nyerni, akkor ez akár annyi aranyat jelentene, mint amennyi ebből a nemesfém-ből Európában forgalomban van. Mert ha a cigányok 10 köblábnyi homokból csak egydukátnyi aranyat mosnak is ki, akkor ez a 100 mérföld hosszú és 1000 lépés széles Duna-szakaszon, amenny-

¹²⁸ Miloš Obrenović (1780–1840) volt a szerb uralkodócsalád alapítója.

¹²⁹ Az aranyat dukátban mérték, egy dukát 23 karátos tiszta aranyat jelent.

nyiben a mederben 5 láb vastagon fekszik a homok, 30 000 millió köbláb arannyal kevert homokot jelentene, ami 3000 millió dukát aranyat hozna. Sőt a cigányok egy köblábnyi homokból több mint egy dukát aranyat nyernek ki. Ehhez még azt is számításba kell venni, hogy a Duna aranszemcséket görgető szakasza több mint 100 mérföld hosszú és 100 méternél is szélesebb. A homokréteg is általában mélyebb, mint 5 láb. Ezenkívül a cigányok valószínűleg nem azokon a folyószakaszokon dolgoznak, ahol a legtöbb arany van, hanem ott, ahol a legkönnyebben hozzáférnek a homokhoz. Minthogy azonban az arany a legsúlyosabb anyag, amit a folyó a medrében tovább sodor, így valószínű, hogy az évszázadok folyamán az arany inkább a meder közepén halmozódott fel, mert a folyó a könnyebb tárgyakat sodorja ki a víz szélére, így a hajózóút közepén egy hosszú, folyamatos, arannyal terhes homokér húzódhat a mélyben.

Miközben mindezt végiggondoltam és helyességéről egyre inkább meggyőztem magamat, észre kellettennem, hogyan ébred fel bennem a bírvág, mivel közelemben, de számomra mégis elérhetetlenül, ilyen nagy aranykincs rejtőzik. Annál inkább gondoltam erre, minthogy hajónk a folyó közepén, a feltételezett leggazdagabb aranyelőhely fölött haladt. Tízlábnyira alattunk 3000 millió dukát rejtőzik csupa kis csillogó aranszemcsében! Ha egyszer egyetlen mérföldnyi, vagy csak feleannyi Duna-homokból maradéktalanul ki lehetne nyerni az aranyat, az egy életre elég lenne! De hogyan lehetne ehhez hozzáfogni? Az egyetlen módszer lenne, ha az egész folyót elvezetnénk, és a víz helyett egy higanyfolyót engednénk bele, ami minden kis aranyrögöt magával vinne. De honnan venne az ember egy akkora szövet- vagy bőrszakot, amibe ezt bele lehetne préselni, hogy a végén tiszta aranygolyócskák maradjanak benne? Ah, Istenem, ez teljesen lehetetlen!

Az államok, a népek és az egyes emberek is a Dunához hasonlítanak. Mindenben, mélyen elrejtve töménytelen arany rejtőzik, amiből mindig csak egy cigány aranszemcsé adagja kerül forgalomba. Ha mi mindnyájan, államok, népek, egyes emberek, a bennünk rejtőző értékeket és erőket kifejleszthetnénk, kiérlelhetnénk, tettekre válthatnánk, úgy olyan hatalmasak, nagyok lehetnénk, amilyenek most csak a képességeink szerint vagyunk. Ha egy kis országnak, vagy akár csak egy 10 000 lakosú városnak csupa olyan összetartó, derék, áldozatkész, minden fizikai és szellemi erejét felhasználó polgára lenne, amilyenek az Isten által beléjük helyezett tulajdonságok által lehetnének, akkor ez az állam végül minden más létezőt felülmúlhatna, diadalszekeréhez láncolhatna! És mi egyes emberek, mi is ugyanúgy, mint az alattunk hömpölygő Duna, mérhetetlen, isteni erőket rejtünk magunkban. Meghódíthatnánk a világot, mindent meg tudnánk szerezni, és mindez alig 10 lábnyira fekszik

alattunk. És ilyen gazdagság mellett nyomorognunk kell, mint a cigányoknak, és minden háromdukátnyi rögöcske, amit nagy fáradsággal sikerül megszereznünk, boldoggá tesz minket.

Komáromnál egy vidám órácskát töltöttünk el, mert az erőd teljes tisztikara díszegyenruhában fogadott minket, amihez több ezred zenekara szolgáltatta a zenét. Társaságunkban volt ugyanis Bagassi tábornok, akit Pest városparancsnokává neveztek ki, és őt köszöntötte a helyőrség.¹³⁰ Közben a római tibiákra és tubákra gondoltam,¹³¹ amelyek e helyen egykor megszólaltak, ha a légiók valamelyik tisztje megérkezett a Dunán, hogy a számos őrtornyot ellenőrizze. Komárom földrajzi helyzete annyira fontos és a természet által emberi települések számára oly kiválóan alkalmas, hogy aligha volt a történelem során olyan időpont, amikor itt ne laktak volna emberek. Komáromnál szűnik meg ugyanis a Csallóköz, itt egyesül a Nagy-Dunával a Pozsonynál kiinduló folyóág, amelyet „Feketevíz”-nek (Pozsonyban „Neuhausi Dunának”), Komáromnál Vágdunának neveznek, röviddel előbb ugyanis a Vág, majd a Nyitra torkollik a Dunába. Innen kezdve tehát különböző irányba több víziút is indul: a Felső-Dunán Győrbe és Pozsonyba,¹³² lefelé Pestre és Budára, a Vágon és a Nyitrán északra, a Kárpátok irányába, a Feketevízen a Csallóköz gabonatermő vidékeihez.

Már a rómaiak is erre a számukra oly fontos pontra építették Brigetio városát,¹³³ ahol a *Legio Prima Adjutrix* állomásozott. Valentinianus császár, aki az egész vidék fölött uralkodott, innen kiindulva tervezte a quadok elleni hadjáratát, de még annak befejezése előtt Brigetióban halt meg. A római világ emléke a Duna mentén még mindig él, Komárommal szemben, Szönyben még mutogatják a római erődítmények maradványait. A Duna melléki lakosok előtt, akik között több tanulatlan ember akadt, nemegyszer kellett szégyenkezniem a római légiók állomáshelyeit illető tudatlanságom miatt. Úgy emlegették itt a *Legio Prima Adjutrix*, Bécsben a *Legio Decima*, Budán a *Legio Secunda Adjutrix*, vagy Pozsonyban a *Legio XIV Gemina* táborhelyeit, mintha minderről a nagyapáik meséltek volna nekik.

Most azonban Komáromnál, amint mondtam, az osztrák janicsárzenekar buzgólkodott. A város rendkívül kedvező helyzeténél fogva jelen-

¹³⁰ A Bagassi név ismeretlen a katonai sematizmusokban. Komárom parancsnoka ekkor Bakonyi Imre volt, Pest és Buda parancsnoka pedig Michael Pidoll tábornok. (Fazekas István, a magyar levéltári kiküldött Bécsben, szíves tájékoztatása).

¹³¹ A rómaiak által használt fúvós hangszerek, a tibia nádból, fából, a tuba fémből készült.

¹³² A kötetben tévesen 'Pest' szerepel.

¹³³ Kohl: *Brigatium* vagy *Bregetium*.

KOMÁROM LÁTKÉPE

(Jacob Alt metszete, 1824)

tős kereskedelmi központ, és – a katonaságon kívül – mintegy 20 000 lakosa van. Mint ismeretes, mióta Magyarország és Ausztria egyesült, a komáromi várat még nem foglalta el ellenség, a törökök sem, akik pedig körös-körül mindent a birtokukba vettek. Ha az osztrákok vagy a magyarok a törökkel szemben Komáromot elvesztették volna, úgy azok minden bizonnyal Pozsonyig és a Kárpátokig egész Magyarországot elfoglalják. Ezért aztán a magyarországi németek a vár nevéből (*Komorn*) szójátékot fabrikáltak: *komm morgen* ('gyere holnap'), mintha ezt mondaná az ostromlóknak a várfalon álló női szobor, miközben egy

fügét tart a kezében. A szobrot a Duna felől is látnunk kellett volna. Annak, hogy nem láttam, egyesek szerint az volt az oka, hogy újabban a váron belül helyezték el. A városból amúgy sem lehetett sokat látni, a part és a víz elrejté a szem elől.

A komáromi parton sok gyerek koldult, köztük egy szegény nyomorék fiúcska, aki csak falábakon, mankó segítségével tudott járni. Ami pénzünk csak volt, azt mind odadobáltuk neki, de nem elég messzire, így azok a part menti sekély vízbe estek. A szegény kis nyomorék falábain odasántikált, és próbálta kihalászni az érméket, de egy rosszcsont kölyök az egészséges lábaival megelőzte, és szemünk előtt szedegette ki a vízből a garasainkat. Egy harmadik fiú azonban, aki egyáltalán nem volt kevésbé rongyos, mint a többi, gyorsan odaszaladt, lekent neki néhány pofont, elszedte tőle a pénzt, és odaadta a nyomorék gyerekeknek, aki nem tudott magán segíteni. Mondhatom, ha valaha is láttam pofonokat, amelyek megnyerték tetszésemet, hát ezek olyanok voltak, és ha Harun al Rasid kalifa ezt látta volna, ezt a fiút ott helyben Komárom kádijává nevezte volna ki.¹³⁴ A hajóról azonban nem tehattünk mást, mint „bravó! bravó!”-t kiabáltunk a fiúnak, és még néhány pénzdarabot odahajítottunk, hogy a nyomorék gyerekekkel osztozzanak rajta. Ekkor látom ám, hogy egy mellettem álló idősebb utastársamnak könny csillog a szemében. „Csak nem sír?” – kérdeztem tőle. „Nem, azt azért nem – válaszolta –, de az önzetlen igazságosság mindig szép, felemelő és megható. Ez a fiú talán mindegyik közt a legerősebb volt, és a számára is szükséges pénzt magának is megtarthatta volna, de mindent odaadott annak a szegény nyomoréknak. Meg tudtam volna érte csókolni! Istenem, miért nem tud ilyenkor egy érdemjel lehullani az égből, hogy ezt a fiút az egész város színe előtt kitüntesse!” „Majd jelentem Bagassi tábornoknak” – válaszoltam, de ehhez már késő volt, hajónk éppen elhagyta a kikötőt. Boldogok, boldogok az igazságosak!

Komárom alatt, Istennek legyen hála, a Duna összes vize már egy mederben folyt, ehhez járult még a Vág és a Nyitra napi 20 millió vödörnyi vízhozama. Hajónk így oly simán és gyorsan haladt, hogy a nagy síkságból, amelyen napokon át haladtunk keresztül, néhány perc alatt kijutottunk, és hegyek közé értünk, melyeken át a Duna Esztergomig és Pestig tört utat magának.

Az Ulm fölötti forrásvidékét leszámítva a Duna még három hegyes szakaszon folyik keresztül, így háromszor váltakoznak a partjain nagy, széles lapályok és magas hegyek. Először Ulm után a bajor síkság következik (kisebb hegyek azért itt is vannak), azután a Linz és Bécs kö-

¹³⁴ Harun al-Rasid igazságosságáról híres bagdadi kalifa (786–809). Kádinak nevezik az arabok a bírót.

zötti hegyek között tör magának utat a folyó (ez tulajdonképpen már Göttweignél véget ér, és minthogy Pozsony előtt újabb hegyek következnek, akár bécsi medencéről is beszélhetnénk), Pozsony és Komárom között fekszik a magyar Kisalföld, utána Komáromtól Pestig hegyvidék, majd Pesttől Belgrádig a Nagyalföld terül el. Belgrád és Viddin között van még egy hegyvonulat, majd végül, Oláhország, Bulgária és Magyarország között, egészen a Fekete-tengerig még egy nagy síkság következik. Ha a keskeny hegyszorost Pozsonynál nem számítjuk, úgy a Duna három áttöréséről beszélhetünk: Passau és Bécs, Komárom és Pest, Belgrád és Viddin között. A történelem előtti időkben ezek valószínűleg három nagy beltengert fogtak közre, amelyeket átfolyások és zuhatagok köthettek össze egymással, mint az Erie és az Ontario tavat.¹³⁵ Lehetett ilyen nagy állóvíz a bajor síkságon, a Kisalföldön, a kettő között talán a Bécsi-medencében is, majd a Nagyalföldön. Az oláhországi és bulgáriai tó már a Fekete-tengerhez tartozhatott.

Esztétikai, történelmi, de minden egyéb szempontból is az a hegyvidék a legszebb, legérdekesebb és leginkább figyelemreméltó, amin a Duna Passau és Bécs között halad át. Hasonlóan nagyszerű és mindenél szebb, de a hegyszorosok és zuhatagok miatt vadabb, veszélyesebb a Belgrád és Viddin közötti szakasz.

E kettővel szemben, már ami az esztétikai és romantikus szempontot illeti, hátrányban van a Komárom és Pest közötti hegyes szakasz, bár itt is akad elég szépség, amiben az erre érzékeny kedély gyönyörködhet, és emellett ez az ország közepén húzódó hegyvidék különös jelentőséggel bír. Itt van ugyanis, Esztergomban, az ország egyházi főpásztorának a székhelye, itt vannak a régi királyi várak, Visegrád és Buda, és végül itt van Magyarország központja, Pest, mindezeknek kapui az előttük elfolyó Dunára nyílnak.

Közvetlenül Komárom után a jobb part fokozatosan emelkedni kezd, majd Neszmélynél (a magyarországi, sziléziai és morvaországi németek *Neszmühl*nek hívják) valódi hegyek következnek. De a bal parton csak Esztergomnál vagy kevéssel utána mutatkoznak hegyek, és csak Esztergom után lehet mondani, hogy a Duna hegyszorosban folyik. Jobbról a pilisi hegyek, balról a *Magusta* hegység szegélyezik a folyót.¹³⁶ A Pilis azonban összefügg a Vértessel, az pedig a Bakonnyal, míg a másik oldalon a *Magusta* és a Szanda hegységhez,¹³⁷ majd a Kárpátok déli nyúl-

¹³⁵ Az öt tó vidékéhez tartozó tavak Kanada és az USA határán.

¹³⁶ Ilyen nevű hegység nincs a Duna bal partján. A Börzsönyt kellene Kohnak megneveznie. A *Magus*- talán a félreértett vagy félreolvasott *magas* szó lehet.

¹³⁷ Szanda nevű község Gömör megyében van, mellette magas hegy áll, ez azonban távolabb esik a Dunától.

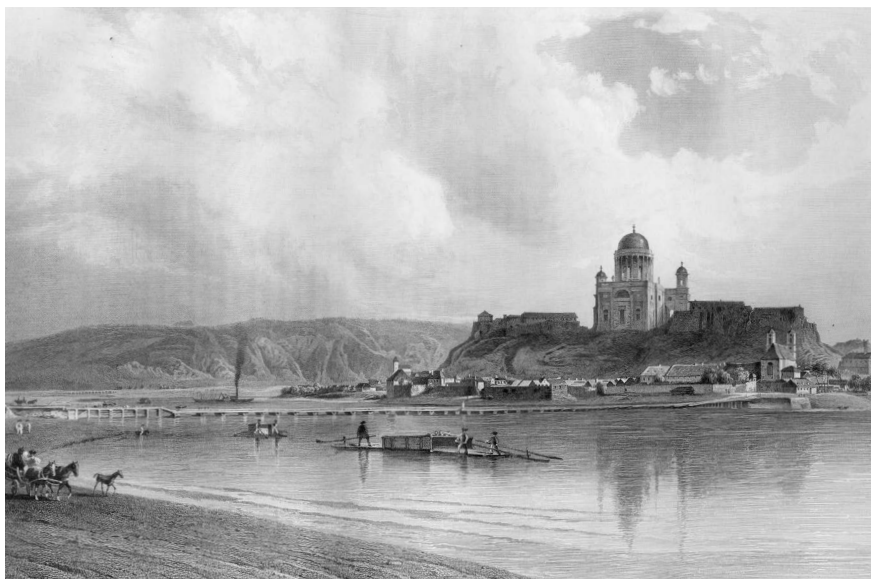
ványaihoz csatlakozik. Egyszóval egy hatalmas hegyvonulatról van szó, amely az egyik oldalon a Stájer-Alpokhoz, a másik oldalon a Kárpátokhoz támaszkodik, elválasztja egymástól a Kis- és a Nagyalföldet, amelyet itt, ahol a legkeskenyebb, kettéoszt a Duna.

A neszmélyi hegyvidék kellemes látványt nyújt. Itt terem az a bor, amely a magyar borok közül a legismertebb és legelterjedtebb, ahogyan a görög borok közül a Santorino környéki, vagy a francia borok közül a medoc és a gravesi. Neszmélyit minden magyar vendéglőben lehet kapni, és ha az ember akár Galíciában, akár Sziléziában vagy Morvaországban magyar bort kér, akkor, ahogyan ott mondják, „neßmühli” bort hoznak neki. Neszmély mellett vannak a híres kőbányák, amelyek a parttól befelé, Almás és Tata irányába is folytatódnak, és amelyeket mostanában a pesti építkezésekhez és a komáromi erődítésekhez használnak fel. Elsősorban többfajta mészkövet, homokkövet és különösképpen vörös márványt bányásznak itt, amelyet a pesti építkezéseken gyakran látni; erre még később visszatérek. Egy hajóút alatt nem lehet kimeríteni ennek a vidéknek sokrétű, nemzetgazdasági, történelmi, néprajzi és természettudományi jelentőségét. Az ember szeme mint két széltől és gőztől kergetett labda ugrik egyik helyről a másikra, és gyorsan tovább pattan, miközben Klió és testvérei még örömmel visszatartanak, és hosszasan magyaráznak a látottakat.¹³⁸

A táj fölött Esztergom uralkodik. A Garam közeli torkolata kedvezett a városépítésnek. A régmúlt időkben a római Crumerum vagy Ptolemaiosz által Curtának nevezett település épült ide.¹³⁹ Már alkonyodott, amikor megérkeztünk. Közvetlenül Esztergom után, kelet felé derékszögben kanyarodik a Duna, így először úgy hat, mintha véget érne a folyó, és egy kikötőbe érkezénk. A széles folyó mindkét oldalán épületek állnak. A partra épült, hegyek által körülvelt város fölé emelkedő hegyen áll Magyarország primásának, az esztergomi érseknek a Duna fölött trónoló kastélya. Ezen az Akropoliszon álló összes épületnek, a kastélynak, mellette egy nagy katedrálisnak, körülötte 22 kánonkháznak az alapkövét még 1822-ben rakták le. (A legtöbb magyar Akropoliszon egyébként püspöki paloták állnak.) Azt mesélték, hogy az azóta eltelt hat év alatt nem haladt sokat az építkezés, az épületek részben már rogyadozó állványokkal voltak körülveve, senki sem dolgozott rajtuk. Kíváncsi vagyok, hogyan nézne ki mindez, ha 20 év múltán megint ide vetődnék. Még Rudnay érseksége alatt, nagyszabású ter-

¹³⁸ Klió a történelem múzsája.

¹³⁹ Kohl itt Mannert fentebb idézett könyvére hivatkozik (ld. 116. jegyzet). – Klaudiosz Ptolemaiosz alexandriai görög természettudós (Kr. u. 85–168).

ESZTERGOM LÁTKÉPE

(Rudolf Alt metszete, 1854)

vek alapján indult el az építkezés.¹⁴⁰ Most talán nehezebben folynak be a befejezéshez szükséges százezrek, amikor a vasútra, a gőzhajózásra és más közérdekű nemzeti vállalkozásra inkább költenek, mint a primás és 22 kanonokjának kényelmes lakására. Hogy mindez ilyen soká tartott, azt az is mutatja, hogy 11 hét kellett ahhoz, amíg akkora szövöszéket tudtak gyártani, amin a 25 láb magas és 16 láb széles oltárképhez megszöhetik a vásznat. A képen Hesz, a bécsi akadémia művésze Szent István király megkeresztelését fogja megfesteni.¹⁴¹

Mivel Esztergom olyan előnyös, a természet által kedvező lehetőségeket felkínáló helyen fekszik, magyar szerzők úgy vélték, hogy itt mindig létezett emberi település, sőt egyesek azt a mesét találták ki, hogy a várost már 155 évvel a vízözön után alapították. Fekvése valóban királyi, és tökéletesen érthető a gondolat, hogy a hegyek által körülvelt

¹⁴⁰ Rudnay Sándor 1820–1831 között volt esztergomi érsek. Az érsekség 1820-ban költözött vissza Nagyszombatból, ahová a török idők alatt menekült. Rudnay saját vagyonából, 815 700 forintot költött az építkezésekre.

¹⁴¹ Nem a Maulbertsch-tanítvány, az egri születésű Hesz János Mihály (1768–1833 után), hanem a velencei Michelangelo Grigoletti (1801–1870) festette meg a főoltár képét, amely Mária mennybe való felvételét ábrázolja. A kép a világ legnagyobb egyetlen vászonra festett műve.

dombon, ahol most az érsekek építkeznek, amely úgyszólván természetes tróntermet alkot, mindig királyok laktak. Esztergom ugyanis a magyar királyság kezdetén az ország fővárosa és a király székhelye volt, ami később Székesfehérvár, majd Buda lett. Szent István itt született, és itt is koronázták királlyá. 1241-ig, amikor a tatárok feldúlták, a gazdag és népes főváros olyan fényben fürdött, ami valamennyi magyar várost túlragyogta. A mai Pesthez és Budához hasonlóan az ország legjelentősebb kereskedelmi központja volt, oly sok idegen országbeli nép, franciák, németek, olaszok éltek itt, hogy külön utcákban, városnegyedekben laktak. Esztergom város címere átvette a magyar királyság címeréből az ország négy folyóját, a Drávát, a Szávát, a Dunát és a Tiszát jelképező sávokat. Azon a hegyen, ahol most az érsekek építik új katedrálisukat, már régebben is állt egy pompás gótikus templom, amelynek oszlopai, ahogyan mesélik, indiai márványból készültek. A város már akkor oly nagy volt, hogy csak egyszerűen „Dunai város”-nak, *Istropolis*nak hívták. Mivel létét kedvező fekvésének, a Garam és a Duna összefolyásának köszönhette, Duna–Garam–városnak, *Istrogranum*nak is nevezték. Ebből lett mai elnevezése, Esztergom. A mai latin *Strigonium* név is ebből származik, nem tartották meg a római-latin nevet. Egykori fényét, amit a sokféle elnevezés is mutat, azonban a tatárjárás után elvesztette, és nagyon lepusztult. Helyét, még nagyobb méreteken, Buda és Pest vette át, és az egykori nagy „Duna-város” most már csak 6000 lakost számláló kis „Garam-várossá” vált, ahogyan németül nevezik.¹⁴² Csak fekvése tükrozi vissza egykori nagyságát.

Esztergom után nagyot kanyarodik a Duna, először egyenesen délnek, aztán egy rövid szakasz után északnak fordul, miközben mindkét oldalról egyre magasabb és magasabb hegyek szegélyezik. A Duna itt már minden mellékfolyójának vizét egyesítette, és nagy erővel halad előre, és mint az okos ember, az elébe kerülő nehézségeket jobbra-balra kikerüli, de mint a gyors versenyző, mindig megtalálja a helyes utat, és továbbküzd magát. Miközben hajónk a romantikus hegyek között ideoda kanyargott, leszállt az este. A csillagok felfénylettek a fejünk fölött, és a hold szelíd sugarát árasztva őrizte csillagnyáját. A part alacsony részén, a hegyek közötti hasadékokban számunkra ismeretlen falvak fényei csillogtak, melyek lakói oly kevéssé törődtek a tovahajózó idegenekkel, mint a vadludakkal, melyek tavasszal gágogva húznak el hegyeik fölött. Kajütjeinkben is kigyulladtak a fények, és a széles, vad folyó közepén lámpákkal, teaasztalkákkal és beszélgetéssel varázsoltuk magunk köré az otthon kényelmét és kedélyességét.

¹⁴² Esztergom német neve *Gran*, ugyanaz, mint a Garam folyóé.

VISEGRÁD LÁTKÉPE

(Rudolf Alt metszete, 1854)

A legkeskenyebb folyószakasz végén emelkednek Visegrád régi várának romjai. Neve szláv eredetű, jelentése 'magas vár'. Ez a Visegrád Magyarországon ugyanolyan híres, mint a Prága melletti Visegrád, amelyről csehországi kötetünkben írtunk.¹⁴³ Több magyar király is lakott itt, és az ország mindenki által ünnepeelt királyának, Corvin Mátyásnak ez volt legkedvesebb tartózkodási helye. A magyarok azt mesélik, hogy egykor oly pompás volt a vár, hogy egy pápai követ paradicsomnak nevezte, márpedig ha egy olasz ilyent nem csak mond, hanem így is véli, akkor azt hitelt érdemlő kijelentésnek tarthatjuk. Most azonban egy magas hegy csúcsán, melynek alakját a holdfény csak részben tette láthatóvá, csupán néhány kopár rom emelkedik, melyek körvonalai kirajzolódnak az égbolt háttéréből. Ma egyedül csak a nyers bőrökbe öltözött magyar kecskepásztorok látogatnak el a várudvarba, ahol egykor királyok és pápai követek jártak ki-be, és talán még egy szerencsétlen lány nyughatatlan szelleme, amely, mint a kecskepásztorok, a sziklák és rogyadozó kapuoltzatok között bolyong a holdfényben.

¹⁴³ Kohl művének 2. kötete szól Csehországról.

Mátyás király ugyanis, – így szól a rege – megszeretett egy szegény szövőlányt, aki Visegráddal szemben, a túloldalon a réten kiterítve fehérítette vásznait, esténként pedig találkat adott kedvesének, akiről nem tudta, hogy az ország koronás feje, hanem valami alacsonyabb rangú vadásznak vélte, mert az általában már a sötétben evezett át a Dunán. Örök hűséget is fogadott a lánynak, aki bízott benne, hogy a vadász majd megkéri a kezét. Egyszer aztán valaki elárulta neki, hogy Mátyás király az ő esti látogatója. Erre a hírré úgy megrémült, mint Psyche, amikor hallotta, hogy szerelmese, Ámor egy elvarázsolt herceg vagy egy szörnyeteg. Ahogyan Psyche Ámort megleste, úgy fedezte fel a lány kedvesén a királyi jegyet, amit elárultak neki. Csalódásában, elvesztett ártatlansága és a mély szakadék fölötti kétségbeesésében, amely őt szerelmesétől elválasztotta, a folyóba vetette magát, amelyen a király oly gyakran evezett át hozzá. Szelleme Mátyás királyt vádolva és boldogtalan szerelmét siratva azóta is kísért Visegrád várában, a romok között. A Duna menti falvakban az anyák mesélik lányaiknak ennek a leánynak a szomorú példáját, aki a világ csábításának nem tudott ellenállni.

Nem állíthatom, hogy a holdfényben a visegrádi romok között a király elhagyott szerelmese ellebbenő fehér ruhájának egy fodrát megpillantottam, mert ezt senki sem hinné el nekem. De azt mondhatom, hogy mélyen meghatott ennek a magyar dunai mondának belső költészete és erkölcsi igazsága, amikor az egykor büszke királyi vár eltűnt mögöttem a sötétben, amelyből számomra egy pillanatra előbukkant. Hamarosan a hold is lement, az égbolt és az egész vidék oly elhagyatottnak tűnt, mint az olyan szoba, amelyben éppen kihunyott az addig barátságosan világító lámpafény. Gőzösünk a sötétben haladt tovább. Bárcsak találná meg mindig a helyes utat!, sóhajtottam, és visszahúzódtam a hajó orrába, ahonnan jól láthattam mindent, ami a másodosztályú utastérben lejátszódott, így megfigyelhettem, hogy milyen társaságban is utazom.

Az ottani utasok többnyire zsidók és rácok voltak, és némelyik addigra már eléggé meghúzta a csutorát. Az egyik sarokban egy kisfiú ült, mellette egy öregebb ember, akik olyan nyelvjárásban beszélgettek, amilyent Engadinban hallottam.¹⁴⁴ Graubündeni svájciak voltak, méghozzá cukrászok, akikkel gyakran találkozhatunk egész Németországban, de Lengyelországban, Oroszországban és Magyarországon is, ők a rétoromán nyelvet beszélik. Az öreg, egy kassai cukrász, Bécsig eléje utazott unokaöccsének, aki hozzá készült, hogy a mesterséget nála kitanulja.

¹⁴⁴ Graubünden kantonban, a svájci Alpok egyik zárt völgyében fekvő városka.

A sok graubündeni cukrász láttán, akikkel Európa-szerre találkozik az ember, azt gondolhatnánk, hogy egész Engadin tele van süteménnyel, tortával, cukorkával, de erről szó sincs. Ez az iparág, amit az idevalósiak egész Európában úznek, náluk nem honos, és ők másutt hintették el a magot, ami náluk csak annyiban vert gyökeret, hogy az itt lakók öröklik az ehhez való hajlamot. Fiaikat, unokaöccseiket, akik, mint az itteni gyermekek, gyakran az Inn és Rajna menti völgyekben, az állatok mellett nőttek fel, elosztják az apák, nagybácsik és más rokonok között, akik már külföldön megvetették a lábukat, hogy a gyerekek is megtanulják ezt a mesterséget, aztán adják tovább leszármazottaiknak. Abban a hitben, hogy olyan kevésbé ismerem hazájukat, mint a dunai hajósok, sokat meséltek nekem a maguk ősi kis államáról, amely most már régóta független köztársaság, és sokáig a másik, még nagyobb és még hatalmasabb köztársasággal, Velencével állt szövetségben. Nem azért mondom el itt mindezt, mintha nem volnának olyan könyvek, amelyekből ezt részletesebben meg lehetne tudni, hanem azért, mert ezek az emberek ezt nekem a Duna közepén adták elő, és az a mód, ahogyan egy nép saját történetét meséli el, számomra mindig érdekes és tanulságos. Szóval hazájuk Velence szövetségese lett, és ők, az alpesiek adták a katonákat Velencének, akik bátran harcoltak a magyarok és a törökök ellen. Ezért a velenceiek olyan kiváltságot adtak nekik, hogy cukrászdákat, kávéházakat és egyéb ilyen vállalkozásokat létesíthetnek városukban, és kitanulhatják ott az üveges- és más mesterséget. Ezeket a jogokat mindig bizonyos évekre megújították számukra, egészen 1765-ig. Akkor valami viszály keletkezett Velence és a svájciak között. A szerződést a velenceiek nem újították meg, és egy határidőt szabtak nekik, melyen belül el kellett adniuk ottani üzleteiket és elhagyniuk a várost. Azóta terjedtek el cukrászdáik, kávéházaik és üzleteik Európa többi tájain. Ami az utolsó adatot, a viszály keletkezését illeti, úgy annak hiába kerestem megerősítését történelmi szakmunkákban. Ezek ugyanis általában nem foglalkoznak olyan történelmi apróságokkal, amilyen a graubündeni cukrászat elterjedése.

Vácról hallgat a történetem, mert a várost, amikor ott kikötöttünk, nem sütötte meg sem a nap, sem a hold. Itt szálltak ki graubündeni utasaink, és még néhányan. A váciaknak az sem akaródzott, hogy tisztelünkre kivilágítsák katedrálisukat, amely pedig állítólag a legszebb magyar templom. Így az sötétbe burkolódzott, mint ahogyan a még hátralévő utunk során a folyó menti partokat is eltakarta az utazástól és a sok látnivalótól fáradt szemünk elől az éjszakai sötétség.

Éjjel 11 óra felé jobbról is, balról is ismét fények tűntek fel a Duna mentén. Aztán egyre szaporodtak balról, a síkság felől, jobbról a dombokon és a hegyeken, végül a vízen is, és minden oldalról körülvettek

AZ ANGOL KIRÁLYNŐ SZÁLLÓ PESTEN

(Rudolf Alt metszete, 1845)

bennünket. Pest és Buda városába érkeztünk, más hajók mellett kikötöttünk, hogy aztán az Angol Királynőhöz címzett szállóban nyugalomra és pihenésre találjunk.

Mielőtt még álomra hajtottam volna fejemet, rögzítenem kellett egy kis néprajzi adatot, amelyet két magyar barátom szolgáltatott, akikkel, minthogy Pesten a vásár miatt kevés volt a szállodai hely, szobámat meg kellett osztanom. Felfedeztem ugyanis, hogy ők – tisztességgel legyen mondva – alsónadrágként ugyanolyan széles szárú, bő *gatyát* hordanak, amilyent a magyar csikósok, kanászok és gulyások felső nadrágként viselnek. Biztosítottak engem afelől, hogy – hogyan is fejezzem ki magam? – ilyen „kimondhatatlan ruhadarabot” Magyarországon mindeütt viselnek, amely állítás megerősítésére utam során többször nyílt alkalmam.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Kimondhatatlan ruhadarabnak a francia udvari nyelvben nevezték az alsóneműt. Kohl is a francia terminust (*sousinexpressible*) használja.

BUDA-PEST

Buda és Pest voltaképpen ugyanaz a város, az egyik a másik közreműködésével keletkezett, az egyik a másikat segíti, nagyságukat ugyanazoknak a körülményeknek köszönhetik, csak a Duna választja el, de egy híd szorosán össze is kapcsolja őket. Nagy ügyetlenségnek tartom, hogy még külön igazgatás alatt állnak, és nem olvadtak össze már régen egy városközösséggé. Megkezdődött ugyan már ez a folyamat, és nem is tarthat már sokáig, amíg eredményesen befejeződik. Nevére már megszületett a javaslat: Buda-Pest, és amiért én is már ezt a nevet használom, annak az oka az, hogy ezt az egyértelműen helyes tervet nálunk is pártolják és úgyszólván előkészítik. Néhány magyar történész úgy is véli, hogy a két város eredetileg is egy volt, és a Pest nevet viselte. A jobb parton lakók, ahol különösen sok német élt, később különültek el a bal partiaktól, miközben településüket *Ofennak* nevezték,¹⁴⁶ ami pontos fordítása az eredeti szláv *Pestnek*.¹⁴⁷

A régi időkben, még a török hódoltság előtt, volt már Buda-Pestnek egy fénykora, mint sok más magyar városnak is. De a ma létező város története voltaképpen a török idők után kezdődik, mert a törökök után romhalmazzként került az osztrákok kezére. Mindent elborított a török piszok és rendetlenség, a megmaradt épületek csak alacsony viskók és istállók voltak. Pestnek nem voltak külső kerületei, csak városfalakon belüli házakból állt. Ahogyan Esztergom, Vác, Belgrád és más magyar városok, úgy Pest is egy évszázad alatt tucatnyi ostromot, hódítást, visszavételt ért meg. Ezek után a városok olyan állapotban lehettek, amelyben most még Belgrád és néhány más Duna menti város van, amelyekben még mindig az átkos török idők következményei láthatók.

A török uralom után a magyar városok esetében hasonló fellendülést lehetett tapasztalni, mint amelyet az orosz városok értek meg a tatár birodalom összeomlása után. A 18. század elején Pest még nem tudott

¹⁴⁶ Ez Buda német neve.

¹⁴⁷ Ez megegyezik a mai helynévkutatás eredményeivel. Mindkét név jelentése: 'kályha', 'kemence'.

igazán fejlődésnek indulni, mert a törökök a magyar viszonyokra még nagy befolyással voltak, és a Rákóczi-felkelés idején a birodalom nyugalma még nem állt helyre. Pest önmagában, Buda nélkül abban az időben az ország legnyomorultabb állapotban lévő települései közé tartozott, most pedig, nem egészen 100 évvel később, nem csak a királyság egyik legszebb városa, de külföldi városokkal is vetekedhet.

Általában Amerikára hivatkozunk, ha gyors növekedésről és rendkívüli városfejlődésről beszélünk. De Európában is találunk hasonló, talán még jobb példákat. Angliában ma sok nagyváros létezik, amelyek száz, vagy csak ötven évvel ezelőtt is jelentéktelenek voltak. Németországban az utolsó háború óta minden város jelentősen megváltozott, és növekedésnek indult. Oroszországban Odessza, Pétervár, Taganrog és több más város szinte a semmiből keletkezett. Magyarországon is egész sor, a törököktől elhagyott város az utóbbi száz vagy ötven évben porból és romokból emelkedett fel és indult virágzásnak. Pest fejlődése Mária Terézia uralkodása idején kezdődött, és növekedése lépést tartott az egész országot jellemző energikus fejlődéssel, területe mára hallatlanul megnőtt.

Még Mária Terézia idejében is a város még csak az óváros, vagy ahogyan most mondják, a belváros szűk területére korlátozódott, és a mai város területének hetedrészét sem foglalta el. Most azonban négy jelentős, messzire kiépült elővárossal rendelkezik, amelyek részben pompásabb épületekkel rendelkeznek, mint a tulajdonképpeni város, és hasonlóan kapcsolódnak hozzá, mint Bécs külső kerületei a régi városmaghoz. Nevüket a négy utolsó magyar király után kapták, akiknek idejében kiépültek, így Teréz-, József-, Lipót- és Ferencvárosnak hívják őket.

Pest nagyon tervszerűen épült, tervét részletekbe menően, rendkívül ésszerűen gondolták ki. A központból, a belvárosból minden irányba nagy, széles sugárutak vezetnek, amelyeket keresztben elég könnyen megtalálható, a belső mag körül koncentrikusan ívelő utak kötnek össze. Egyedül a Terézváros nem követi a keresztutaknak ezt az átlátható tervét, és nehéz ezeket megtalálni. Tervét ugyanis a szomszéd városrészekkel nem hangolták össze, utcáik vonalvezetése nem irányul a szomszédos utcákba, sőt nemegyszer ellenkező irányba megy.

Ha Budát vizsgáljuk, úgy ott nem láthatunk semmiféle tervszerűséget. Az utcákat nem vezették sem egyenes vonalban, sem koncentrikusan, a városnak nincs könnyen felismerhető központja, de a terjeszkedés iránya sem állapítható meg. Ennek okai a területi adottságok, a terjeszkedés útjába álló hegyek, melyek nem engedik meg a lakosoknak, hogy házaikat ésszerűen építsék egymás mellé.

Ha Buda-Pest földrajzi helyzetét és a városnak az ebbe való beilleszkedését összefoglalja az ember, úgy Prágához viszonyítva olyan nagy

PEST-BUDA LÁTKÉPE

(Rudolf Alt metszete, 1854)

hasonlóságot lehet felfedezni a két város között, hogy azt érdemes részletesen megvizsgáljunk.¹⁴⁸

Mindkét város folyó mellett fekszik, amely őket két részre osztja. Ezek a különböző korszakokban más-más fejlődésen mentek keresztül, és különböző intenzitású kapcsolatban álltak egymással.

Buda = a prágai „Kisoldal” Hradzsín várával,

Pest = a prágai ó- és újváros.

Budán egy keskeny, elnyújtott hegyhát húzódik a Dunával párhuzamosan, erre épültek a legrégebb házak, paloták, templomok, királyi kastélyok, kormányzósági épületek, erődítmények.

A prágai „Kisoldalon” is egy hosszú, keskeny, szinte ugyanolyan magas és meredek hegyhát húzódik a Moldva mentén, ezen, Prága Akropoliszán emelkednek a város legrégebb, legfontosabb és legérdekesebb épületei.

Egy másik, beépítetlen, széles hegy, a Lőrinc-hegy körbeveszi a „Kisoldalt”, a két hegyvonulat közötti völgyben házak épültek.

¹⁴⁸ A településeket befolyásoló földrajzi adottságokkal Kohl már korábban külön kötetben is foglalkozott: *Der Verkehr und die Ansiedelungen der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche*. Dresden–Leipzig 1841, Később újból visszatért a témához: *Die geographische Lage der Hauptstädte Europas*. Leipzig, 1874.

Ugyanígy Budán is van egy másik széles, kopasz hegy, a Kelenhegy,¹⁴⁹ a közte és az előbb említett hegy közötti völgy itt is beépült.¹⁵⁰

A Duna lapos partján fekszik Pest, a kettős város fontosabbik része, amely messze benyúlik a síkságba.

A Moldva lapos oldalán van ugyanígy Prága nagyobbik része, az óváros és az újváros. Ahogyan Prágában ezen az oldalon a legélénkebb a városi élet, legnagyobb a lakosság, legsűrűbb a közlekedés, és mind magában a városban, mind a külterületek felé a legintenzívebben folyik az építkezés, ugyanúgy Buda-Pesten is mindezt a pesti oldalon találhatjuk meg, miközben Buda visszamaradt, csak hivatalnokok, nemesek, szőlősgazdák és más olyan polgárok lakják, akik a város életében nem vállalnak szerepet. Ezen a téren a prágai „Kisoldal” is lemaradt, mutatják ezt lakatlan palotái, míg a másik oldalon sok az új épület.

Ha az ember a Kelenhegyről végigtekint egész Buda-Pesten, hasonló látvány kerül elé, mint amikor a Lőrinchegyről Prágát veszi szemügyre. Csakhogy Buda-Pesten minden sokkal nagyobb, sokkal kiterjedtebb, tégélyesebb, miközben Prágában az egész város központosítottabb, tömöttebb, gazdagabb, de szűkebb és keskenyebb is, hasonló mértékben, mint ahogyan a Moldva is keskenyebb a hatalmas Dunánál.

Összefoglalva azt mondhatnám, hogy Buda-Pest Prágának homorú tükörben szemlélt, szétfolyó képe, figyelembe véve a nagy különbséget, hogy az utóbbiban a tiszteletreméltó régiség benyomása uralkodik inkább, viszont Pestre az új, elegáns városkép a jellemző.

A két ország is, melyeknek a fővárosa az ország közepén fekszik, hasonló viszonyba állítható egymással. Nemcsak az építkezés módja, a városrészek elhelyezkedése, hanem a két ország földrajzi helyzete is hasonlít egymáshoz. Csehország is és Magyarország is jól körülhatárolt, csaknem minden oldalról hegyek által körülvett ország, melyeket középen az ország fő folyója választ ketté: Csehországot a Moldva, Magyarországot a Duna. E folyók mentén, körülbelül az ország közepén fekszik Budapest is és Prága is, melyeket a birodalom többi tartománya vesz körül.

Amióta a Duna középső folyása körül elterülő Magyarország létezik, fővárosa nagyjából mindig Buda-Pest központi helye táján feküdt. A rómaiak szívesen húzták meg határaikat nagy folyók mentén, ami megkönnyítette a határok őrzését, felügyeletét, az őrhelyeknek élelemmel és fegyverzettel való ellátását. Így Ázsiában a Tigris menti, Európában a Rajna és Duna menti határt építették ki. Ezáltal azonban megszakították nagy vízgyűjtő területek természetes összefüggését.

¹⁴⁹ A mai Gellérthegy, Kohl a német *Blocksberg* nevet használja.

¹⁵⁰ Kohl itt a Tabánt említi.

Ameddig a rómaiak a Dunánál álltak, nem tudtak egy olyan város fejlődésére befolyást gyakorolni, amely a folyó mellett az Alpok, a Kárpátok és az oláhországi hegyek által határolt síkság középpontjában fekszik. Mihelyt azonban a hunok, az avarok, majd a magyarok átkeltek a Dunán, és a sík legelőket egészen az Alpokig meghódították, azonnal emelkedett a központ jelentősége, ahonnan az egész területet uralni lehet. Persze itt nem matematikailag meghatározható alakzatokról és középpontokról van szó, nem is szabad egyedül Budára gondolni, hanem egy nagyobb kiterjedésű területre.

Ilyen nagyobb, fővárosnak alkalmas központi területnek tekinthetjük a Duna-kanyart, a folyónak azt a derékszögű kanyarodását, ami az ország közepére esik. A Duna Ausztriában nyugat–keleti irányban folyik egészen Magyarország közepéig, az imént leírt hegyszorosig, melyet a középhegység kb. Vácig alkot. Itt a folyó nagyot kanyarodik, délnek fordul, és ezt az irányt mintegy 40 mérföldön át megtartja. A nyugat–keleti és az észak–déli folyamszakasz derékszöveget zár be, és ennek csúcsa képviseli azt a helyet, ahol az ország életének centrumát kell keresnünk.

Már az avar kagán körvéra is ennek a központi helyen lévő folyókanyarnak a közelében volt, Attilának is itt volt a legfőbb szálláshelye, ahová sokszor vonult vissza, amint arra Buda régi nevéből (*Etelvár*, németül *Etzelburg*) következtethetünk. A hunok, a magyarok és az országot meghódító más népek is mind a Kárpátokon keresztül értek a Tisza partjára. Mint Attila, úgy Árpád is a Tiszánál ütötte fel első táborát. De a magyar Géza fejedelem már Esztergomban, az említett Duna-szakasz kezdeténél lakott, ahol utódai, Szent István és még mások szilárd várát építettek. A tatárjárás után a királyok Székesfehérvárra tették át szálláshelyüket, amely csak 6 mérföldnyire fekszik Budától.¹⁵¹ De Székesfehérvár inkább csak a koronázás városa volt, a magyar Versailles. Ugyanis addig is, amíg IV. Béla uralkodása alatt a királyok nem költöztek át Budára, ennek a központnak a környéke volt a legfőbb politikai megmozdulások, a rákosmezei országgyűlések színhelye, ahol törvényeket hoztak, királyokat választottak. Székesfehérvárott csak mindezt megerősítették, a királyt megkoronázták. Fehérvár akkoriban úgy viszonyult Buda-Pesthez, mint most Pozsony. Mert ugyan ma az országgyűléseket itt, a határhoz közel tartják, mégis Pest maradt a nádor, a főrendek, az ország legfelsőbb hatóságainak székhelye, a nemzeti és tudományos képzés tüzhelye, az akadémia, az egyetem itt kapott helyet, ez az elsődleges központja a magyar bel- és külkereskedelemnek, a leggazdagabb és legnépesebb település, egyszóval az ország fővárosa.

¹⁵¹ Valójában már Szent István ide tette át székhelyét, palotát és székesegyházat építtetett Fehérváron. Fia, Imre, is itt született.

A város példátlanul gyors növekedése ezért – minthogy központ – pontos, hű mértéke egész Magyarország általános, gyors fejlődésének, mert a népesség, az ipar, a műveltség, az egész ország aktivitásának gyarapodása először a központban mutatja meg eredményeit, és innen hat ki az egészre.

Buda-Pestnek ma több mint 100 000 lakosa van, míg arra vonatkozóan nincsenek pontos adataink, hogy száz évvel ezelőtt hányan lakhattak itt. A magyarok büszkén tekintenek fővárosukra, és már arról álmodoznak, hogy egykor újra királyi székhely lesz. Sőt nem csak álmodoznak, hanem nyíltan beszélnek is róla, hogy ennek hamarosan meg kell történnie. A város évről évre kellemesebb, szebb és kulturáltabb lesz. Egyre több magyar mágnás határoz úgy, hogy Bécsből Buda-Pestre költözik. „Ha egyszer királyunk úgy határoz, hogy hozzánk jön – mondják a magyarok –, olyan palotát építünk neki, amilyen nincs Bécsben!”

A pesti vásár

Pest mint az ország földrajzi középpontja, központi helye a magyar kereskedelemnek is. Négy nagyvásárt tartanak itt, amelyeket jelentőségük-nél fogva joggal neveznek országos vásárnak. Legfontosabb ezek közül az, amely augusztus végén kezdődik, mert ekkor az ország összes kereskedelmi útjai a lehető legjobb állapotban vannak, a Duna szabadon folyik, az országutak szárazak, és ilyenkor vásárolnak be az emberek télire.

Nagyon örültem, hogy éppen ebben az időben érkeztem meg a városba, és a továbbiakban megkísérlem, hogy a vásár okozta nagy nyüzsgésről beszámoljak, amelyhez hasonlót nálunk nem lehet találni. A pesti nagyvásár színhelyei a következők:

először is a dunai rakpart, ahol a hajók kikötnek, és egy sor raktárház áll; másodszer a zsidónegyed, ahol minden udvar tele van áruval és emberekkel;

harmadszer a belvárosi piacterek, melyeken bódék sorakoznak, végül negyedszer a Józsefvárosban a Hatvani út menti szabad terület, amit lóvásártérnek vagy parasztvásártérnek neveznek.

A megérkezésemet követő napon első látogatásom a dunai rakpartnak szólt, amely máris szép és kényelmes, ha pedig az új híd elkészül, egyedülálló lesz a maga nemében. A rakpart mintegy óra járásnyi hosszú, széles terület, amelynek egyik oldala a Duna, másik oldalán egy sor szép, nagy épület áll, amelyek földszinti traktusaiban majdnem kizárólag raktárak és üzletek vannak.

Már reggel vásárosok ezreivel volt tele a rakpart. A part mentén hajók sorakoztak: nagy dunai gőzösök, tiszai hajók, osztrák vízi járművek a Duna felső szakaszáról, mások Zimonyból, Belgrádból és a Szerémségből. Áruik egy részét a parton halmozták föl.

Először a hajókat néztem meg, aztán néhány raktárt mutattattam meg magamnak. A hajók orráról egy hosszú rúd nyúlik ki, amelyre valami tárgyat akasztottak: egy főzőedényt, egy borosüveget, egy széket, egy asztalt, egy söprűt, egy keresztet, egy dézsát, egy óriási kanalat stb. Először azt hittem, hogy így jelzik azt az árucikket, amit kínálnak, de aztán hallottam, hogy ezek csak amolyan ismertetőjelek, mintegy címerek, hogy a vevők messziről felismerjék a hajókat. Csak azon csodálkoztam, hogy ezeket nem felfestik, mint nálunk a vendéglők cégérére, hanem *in natura*¹⁵² kilógatják. A legnagyobb, legmegbízhatóbb folyami hajókat, melyeket ezen a középső Duna-szakaszon használnak, azaz a Pozsony és Győr közötti sekélyes szakasztól lefelé Zimonyig, ahonnan az Al-Duna zuhatagos része kezdődik, *telyfohajónak* nevezik, ami teljes vagy tökéletes hajót jelent.¹⁵³ Ezek a legnagyobb dunai hajók, melyek a folyón járnak, 1000-1200 mérő búzát tudnak befogadni, amennyivel egy nagyobbfajta tengeri hajót lehet megterhelni. Ezek a Tiszán Szegedig is feljárnak, mint-hogy ennek a folyónak a hajóforgalma is csatlakozik a középső Duna-szakasz közlekedéséhez. Sőt ezek közül a hajók közül a legjobbakat a tiszai hajó- és kereskedőforgalom központjában, Szegeden építik, másokat Eszéken, a Dráva mentén. Az eszékiek a hajóépítéshez szükséges szép, kemény tölgyfát a szlavóniai erdőkből szerzik be, a szegediek pedig Erdélyből.

Alaposan megnéztem egy ilyen szegedi hajót, és meg kellett állapítanom, hogy ez volt a legnagyobb és legmegbízhatóbb dunai hajó, amit csak láttam, jöllehet 27 évvel ezelőtt készült. Ezek a hajók megérnek 30 évet is, vagy még többet, mivel, legalábbis a vízvonalon alul, a legjobb tölgyfából készülnek. A magyar folyókon a forró nyári napsugaraknak kitett hajók felépítménye hamarabb szorul felújításra. A javítást végző mestereket *schopereknek* hívják.¹⁵⁴ A javítás a következőképpen folyik: A fúgákba és a repedésekbe kócot kalapálnak be, föléje deszkákat szögeznek, olyan sűrűn, hogy a szegek feje szinte egymást éri, úgyhogy a csillogó szögfejek díszül is szolgálnak, ahogyan nálunk a kárpitosok a régi bőrszékeket készítik.

Ezek a hajók évről évre elegánsabbak és jobbak. De azért persze láttam a Tiszán olyanokat is, amelyeket a Duna felső szakaszán közleke-

¹⁵² *In natura* (latin): természetben, természetes voltukban.

¹⁵³ Kohl bizonyára a 'tetejes hajó' elnevezést értette félre, vö. *Magyar Néprajz*, III. Kézművesség, Budapest, 1991, 453.

¹⁵⁴ A régies *schoppen* ('tönni', 'bedugni') igéből képzett főnév.

dő pompázatos hajókkal összehasonlítva nehézkesebbeknek, otrombábbaknak nevezhetnék. A hajóközlekedés javulása részben az ország növekvő kereskedelmének jele, amely a közlekedést még tovább fogja fejleszteni.

A vastag, művészien font kötelet, amellyel a hajókat vízzel szemben vontatják, s amit az osztrákok *Zwiselnek* neveznek, Magyarországon rúdnak hívják. Annak a kötélnek, amely a hajó árbocáról a rúdhoz vezet, *allatsáy* a neve,¹⁵⁵ a horgonyé pedig *vasmacska*, amely elnevezés nagyon jó hasonlatot rejt.¹⁵⁶

A nagy hajók általam megszemlélt kajütjeit elég terjedelmesnek találtam, hátul mindegyikben négyszögű *tűzhely* volt.¹⁵⁷ A folyók által átszelt magyar sztyeppéken uralkodó forró napsütés miatt a hajókat erősen kátrányozni kell, sok helyen láttunk nagy mennyiségű kifolyt kátrányt. A hajók által szállított leggyakoribb áru a bánáti és bácskai búza, de ezenkívül sok mást is szállítanak. Útjuk fő célja az egyik irányban Pest, a másik irányban Szeged, de mennek Győrbe, Eszékre, Újvidékre és máshova is.

Ezek a nagy hajókon kívül más hajók is jönnek Pestre az Al-Duna felől. Most éppen tíz nagy bárka volt a pesti rakpart mentén, valamennyi edényekkel, tarka párnákkal, bútorokkal, kézműves termékekkel, nagy szurokdarabokkal és más áruval volt megrakva, amiket a vásáron szereztek be, és Törökországba készültek szállítani.

Az itteni németek sokszor „kemény” és „puha” hajókról beszélnek. Az utóbbiakon a tölgyfából készülteket, elsősorban a szegedi és eszéki nagy hajókat értik, az előbbieken azokat, amelyeket fenyőfából ácsolnak össze, elsősorban a passau *zilléket*.¹⁵⁸ De azt hiszem, itt az összes Passauból, Linzből, Bajorországból és Ausztriából érkező hajót így nevezik. Ezeket többnyire nem vontatják vissza, felfelé a Dunán, hanem itt maradnak, és mint faanyagot értékesítik, vagy kijavítják, tetővel látják el, és elindítják őket tovább, lefelé a folyón. Ezek többnyire agyagot, fazekasterméket, kehlheimi követ, grafitot, épületfát és más egyéb árut szállítanak. A finomabb osztrák kézműves termékek gőzhajón vagy szárazföldi úton érkeznek. Míg a magyar hajókat vastag gerendákból építik, a passau *zilléket* deszkákból szegezik össze.

Semmiképpen sem tudom megmondani, hogyan viszonylik a Pestre érkező folyami szállítás a szárazföldihez. De csaknem bizonyos, hogy az

¹⁵⁵ Bizonyára félreértett, azonosíthatatlan kifejezés.

¹⁵⁶ Kohl: jelentése *Eisenkatze*.

¹⁵⁷ Kohl a magyar elnevezést használja, németül értelmezi.

¹⁵⁸ A *Zille*: lapos fenekű, alacsony vízállású folyókra (pl. a felső Duna-szakaszra) tervezett hajó.

előbbi gyorsabban növekszik, mint az utóbbi. Amint már említettem, a rácok a legjobb hajósok ezen a Duna-szakaszon, és bizonyára feltételezhető, hogy a legtöbb hajós ilyen nemzetiségű.

A hajókhöz legközelebb volt a fazekaspiac, és meg kell mondanom, még életemben nem láttam ilyen sok, főleg ennyi különös alakú és rendeltetésű fazekasterméket egy helyen. Néhányat leírok közülük, ez alkalmat ad a magyar szokások megismertetésére.

Mindenekelőtt óriási, urnaszerű edények álltak hosszú sorban, amelyben a magyarok a disznósírt és -háját tartják, ami a magyar háztartásban és konyhai gyakorlatban olyan fontos szerepet játszik. Voltak még itt cserépszerű hűssütéshez. Ez igen kelendő a magyaroknál, mert nagy mennyiségben fogyasztják a húst. Aki nálunk sült húst eszik, az meg tudja fizetni a vasserpenyőt is. De azt hiszem, a szegény emberek nálunk is megelégednének a cserépedénnyel, csak hús kerüljön bele.

Nagy kupacban álltak a tésztaaszűrők. Ezek is cserépből készülnek, és az alján lyukak vannak. A magyaroknál ilyenben találják a vízben főtt tésztát, a lyukakon át kifolyik belőle a víz. Megszámlálhatatlan mennyiségben álltak ott a magyar nemzeti eledelhez, a *kötés*¹⁵⁹ készítéséhez használt különleges serpenyők. Ez az étel búzából készül, melyet először vízben csíráztatnak. A csírákat aztán, miután a búzaszemeket megszáritották, összezúzzák, és az így nyert tésztát ebben a serpenyőben addig sütik, amíg barnás kéreg nem képződik a tetején. Cukor és fűszer nélkül is nagyon kellemes íze van az így készült süteménynek.

Hatalmas mennyiségben lehetett még találni a vásárban a Magyarországon használatos vizeskorsókat. Ezek egészen csodálatos edények. A korsó nyaka, ahol a vizet beletöltik, szűk, és egy kis szűrő van benne; ez is, mint az egész korsó, cserépből van. A szűrő a vízben lévő szennyeződést és a rovarokat tartja távol. A korsóból azonban nem felül, a nyakán keresztül, hanem fogantyújából isznak. Ez számomra olyannak tűnt, mint a feje tetejére fordított világ, de így van! A fogantyú ugyanis, aminél fogva tartják, viszik a korsót, üreges, és kapcsolatban van a korsó belsejével. Kívül van rajta egy kis lyukacska, és ezen a lyukon keresztül szívják ki belőle az italt. Dicsérik, hogy az ilyen mindenünnen zárt korsóban az ital hűvösen marad, de hogy hogyan lehet a belsejét alaposan megtisztítani, arról fogalmam sincs.

Hasonlóan rendkívüli, de ezeknél a cserépből készült háztartási célra készült korsóknál célszerűbb az az ivóedény, amit Magyarországon nem csak a magyarok, de a németek, oláhok és szlovákok is magukkal visznek utazásra, mezei munkára, az állatok legeltetésekor, ez pedig a hírne-

¹⁵⁹ Kohl: *nötis*. A csíramalé egyik népi neve *kötés*. Ismert még a *csiripiszli* és *biracs* elnevezés is.

ves, már többször említett *csutora*.¹⁶⁰ Mivel a pesti a vásáron ezerszám láttam ezeket az edényeket, most itt az ideje, hogy legalább az egyik fajtát leírjam. A *csutora* egy kerek, hasas, fából készült palack, a két oldala lapos, rövid, szűk nyaka van. Rendszerint fából esztergálják ki, ezért alul és felül van rajta egy lyuk, a felsőbe helyezik bele a nyakat, az alsót egy pontosan illeszkedő fadugóval bezárják, erre aztán egy színes bőrből készült, díszes rozettát szegelnek. Általában a csutorákra csikóbőrt húznak, hogy vékony falait megerősítsék, és mindig szíjfonatokkal díszítik. Szíjon nyakba is lehet akasztani. Négy rövid kis lába is van, ezeken elég bizonytalanul áll, akárcsak a gazdája a maga hosszú lábain, ha a csutora tartalmát kiitta. Nincs olyan magyar ház, ahol ne lehetne néhány csutorát találni, helyenként akkorát, mint egy kis hordó. Az előkelő magyarok is úgy kedvelik a csutorájukat, hogy általában utazáskor, vadászaton sem válnak meg tőle. A tokaji bortól kezdve a pusztákon található mocsári vagy sós vizig, ilyen ivóedényből isszák a magyarok a legnemesebb és legközségesebb italukat. Nyilvánvaló, hogy a magyarok minden más edénnyel szemben a csutorájukat dolgozzák ki és díszítik a legnagyobb gonddal. Népdalaikban, melyekben mi németek *palackot* vagy *kehelyt* mondunk, náluk a *csutorát* dicsérik.¹⁶¹ Egész sor csutoradaluk van. Kétségtelen, hogy ezt a csikóbőrrel bevont alkalmatosságot a magyarok ősidők óta úgy készítették el, ahogyan ma is készül, és hogy nomád korokban ezzel a nyakukban járták be Ázsiát, és ezzel vonultak be Magyarországra. Testvéreiket mindmáig hiába keresik Ázsiában, törvényeik, okleveleik, nyelvük vizsgálata által nem sikerült ottani rokonokat felfedezni.¹⁶² Az ilyen tárgyak, mint a csutora, ugyanolyan állandóak, változatlanok, mint a nyelv, a nemzeti karakter és még sok más. Ázsiában kellene kutatni ezek után. Azok a nomád népek, akiknek a csutorához hasonló ivóedényük van, fel kellene hogy keltsék a magyarság rokonai után kutató tudósok érdeklődését.

Hogy az edények bemutatását befejezzük, meg kell még említenünk a pusztai nép oly kedves eledeléhez, a *tarhonya* készítéséhez szükséges cseréptálat. A *tarhonya* savanyú tejjel készült tésztaféle, amit az ilyen táliban tűz fölött szárítanak, szétdörzsölik és megpirítják. Ebben az állapotban egész nyáron át, sőt ha nedvesség nem éri, 2-3 éven át is tárolható. A pásztorok ebből néhány tele bőrsákot visznek magukkal a pusztába, és egy-egy maroknyit hozzátesznek belőle a disznóhúshoz. A pásztorok-

¹⁶⁰ Kohl: *Tschuttora*.

¹⁶¹ Kohl két német verssort idéz, melyekben a *Fläschchen* ('palackocská'), ill. a *Becher* ('kehely') szó szerepel.

¹⁶² Kohl Reguly Antal eredményeiről még nem tudhatott, akinek első ázsiai gyűjtőútja 1842-ig tartott.

nak és más pusztai embereknek, akiknek a szükséges étel nincs mindig gyorsan a kezük ügyében, a tarhonya jó szolgálatot tesz, meg aztán azért is, mert felveszi magába a sok zsírt, amivel ők az ételeiket készítik, és így segít elkerülni a *csömört*, ezt a jellegzetes magyar betegséget, amit a sok zsír- és húsfogyasztás idézhet elő.

A *csömör* Magyarországon olyan gyakori, hogy nem kerülhetem meg, hogy mindjárt itt ne beszéljek róla, annál is inkább, mert már itt, a fazekasoknál, megpillantottam az első embert, aki csömörben szenvedett. Egy öreg magyar ült ott, elég nyomorúságosan nézett ki, sóhajtozott, forgolódott, és amikor megkérdeztük, hogy mi baja van, panaszosan felelt: „Jaj, Jézus, Mária, megcsömöröttem!”¹⁶³ Általában a *csömör* csak undorodást, rosszulletet jelent, és *megcsömöröttem* ilyenkor csak annyi jelent, mint ’nagyon rosszul érzem magam’. De a *csömör* egy bizonyosfajta rosszulletet is jelent, amit a mértéktelen húsevés okoz, és nagyon hirtelen beáll. A beteg rosszul lesz, elmegy az étvágya, önkéntelenül folyton ásítózik, a végtagjai elgyöngülnek, a dereka megmerevedik, a bőrén kiütések, kis daganatok, csomócskák keletkeznek. A *csomó*¹⁶⁴ szóból származik valószínűleg a *csömör* is, és a betegség gyakorisága miatt átterjedt ez az elnevezés a magyaroknál általában a rosszulletre. Azt mondják, semmilyen orvosság és egyetlen orvos sem tudja ezt a három napig tartó betegséget gyógyítani, ami alatt a beteg folyton ásítózik és koplal. Könnyebbülést elsősorban a hát dörzsölésével, a végtagok hajlításával, az ízületek masszírozásával lehet elérni. Az egyszerű emberek ilyenkor hagyják, hogy alaposan megütögessék az oldalukat, megtapossák őket, a karjukat megemeljék és durván visszarántsák, azt állítják, hogy ez jót tesz, és ilyesmivel ki lehet űzni belőlük a betegséget. Azt mondják, hogy a magyarországi németek nem kapják meg a csömört, annál inkább a vidéki kismesek, akik mint a parasztok, tétlenül és bőségben élnek. Meséltek egy nemesemberről, aki sokszor szenved csömörben, és valahányszor elkezd panaszkodni (jaj, Jézus Mária, megcsömöröttem), a felesége kétségbeesik, mert három napig küszködhet férje rossz hangulatával, végezheti a dögönyözést, hátdörzsölést, végtagrángatást, nyújtóztatást.

Azok, akik az említett edényeket árulták, jórészt szlávok és magyarok voltak. De akadtak elég szép számmal az ország különböző vidékén megtelepedett német parasztok is, akik ilyen nyers cserépfazekakat kínáltak. (Élelmiszert és más napi szükségletet fedező árut általában német parasztok hoznak a pesti hetivásárokra, mert a város

¹⁶³ Kohl: *Ah Jesus Maria, megcsömöröttem!* (A mondatot németre is lefordítja.)

¹⁶⁴ Kohl: *Csomo* (ejtsd: ’tschomo’ a. m. Knopf, Knoten).

közvetlen környékén sok német falu van.) A távolabbról érkező német telepeseket nem lehet azonnal felismerni, mert német voltukát bajusz, gatyka, csizma és széles karimájú kalap mögé rejtik, és első pillantásra példás magyaroknak néznek ki. Egyiküket, aki a Bakonyból faragványokat: kanalakat, lapátokat, teknőket, gereblyéket hozott, megszólítottam, és ő megerősítette nekem azokat az örvendetes híreket, amiket a burgonyatermelés terjedéséről még a Fertő tó környékén hallottam. Ültetik már az ő vidékén is. Ő is szó szerint megismételte, hogy a magyarok húsz-harminc évvel ezelőtt még minden rosszat terjesztettek a burgonyáról, és föletették a disznóikkal. De termesztése most már csaknem általánosan elterjedt a Bakonyban is. Beszélgetésünk során több német paraszt is csatlakozott hozzánk, mezőgazdasághoz értő magyarok amúgy is voltak a társaságomban, ezért éltem az alkalommal, hogy feltegyem a kérdést, vajon igaz-e, amit hallottam, hogy a mezőgazdaságban használt eszközök magyar megnevezése német és szláv eredetű. Valamennyien kézzel-lábbal tiltakoztak ez ellen, és azt mondták, hogy ezek az elnevezések mind igazi magyar szavak. Sőt az eke valamennyi kis alkatrészének megvan a maga magyar neve, amiből látható, hogy a magyarok, mielőtt még az országba bejöttek, mezőgazdasággal foglalkoztak. Mikor ezt nem akartam elhinni, úgy viselkedtek, mintha ezzel halálosan megsértettem volna őket.¹⁶⁵

Ami egyébként az eke alkatrészeinek és más szerszámoknak magyar eredetű elnevezését illeti, ez igaz is lehet, mert a magyarok, miután az egész eszközt és annak nevét átvették, nem foglalkoztak azzal, hogy minden kis résznek, szögnek idegen nevét megtanulják, hanem ezeket magyarul keresztelték el.

A vásárnak ezen a környékén a legfontosabb, valóban magyar eredetű áru a szappan volt. Bámulatos mennyiségben kínálták. Ez a sok szappan mind a magyar pusztákról, különösképpen a Tisza mellékéről, Szegedről és Debrecenből érkezik. A legkeresettebbek, a nagy, hosszúkás, téglaszerű, *tőkészappannak* nevezett darabok Debrecenből származnak. A belsejük hasonló a limburgi sajthoz, némelyik fajtája sárga, mint a viasz, mások fehérek, mint a háj. Könnyűek és szárazak. A háziasszonyok mindenütt kedvvel vásárolták ezt az árut.

Minden, ami „igazi magyar”, Debrecenből jön, arról a tájról, ahová először jöttek be a magyarok, és ahol valószínűleg minden idegent kiir-

¹⁶⁵ A következőkben Kohl, állítását igazolandó, hosszas, csak részben helytálló etimológiai fejtegetésekbe bocsátkozik, melyek a magyar *eke*, *borona*, *ispót* (nyelvjárásban *lapát*), *István*, *istálló*, *istáp*, *lajtorja*, *zsák*, *tengely*, *lencse* szavakra vonatkoznak. Ezeket a részeket fordításban nem közöljük.

tottak, eltöröltek. Itt virágzik leginkább a *magyar hit*,¹⁶⁶ azaz a református vallás, amit a *német hittel*, a lutheránus vallással szemben neveznek így. A debreceniek azt hiszik, vagy legalábbis mindaddig azt hitték, amíg a pesti nyelvújítási mozgalom el nem indult, hogy ők beszélik a követendő magyar nyelvet. Debrecenből származnak az igazi magyar termékek, például az ott működő nem kevesebb mint 100 szappanfőzde produktumai. Debrecenben 210 köpönyegkészítő és 700 csizmadia dolgozik. Debrecenben gyártják az igazi magyar pipákat, mégpedig, a legújabb statisztikák szerint, évente 11 millió darabot, ami a királyság minden lakosa számára 1 darabot jelentene. „Ha Magyarországot meg akarja ismerni – mondták nekem sokan Pesten –, menjen el Debrecenbe. Ott, azon a vidéken teremnek a legszebb és legnagyobb dinnyék,” márpedig ezek igazi magyar gyümölcsök. A dinnye, főképp a görögdinnye termesztésére való hajlandóságot a magyarok talán még a Fekete- és a Kaszpi-tenger mellékéről hozták magukkal, itt van ennek a gyümölcsnek meg az uborkaféléknek az anyaországa. Ott olyan mennyiségben termesztik, mint nálunk a borsót. Most már Magyarországon is nagyon elterjedt, sőt a magyarok termesztik leginkább. A pesti vásárban is rengeteg görögdinnyét kínáltak, ezek itt is nagyon finomak, és általában az augusztusi vásár idejére érnek meg, ezért ezt a vásárt dinnyevásárnak is nevezik. A görögdinnyét Magyarországon másképp fogyasztják, mint Oroszországban. Ott szeleteket vágnak le belőle, a héjával együtt, aztán harapdálják, mint a kenyeret. A magyarok az egész dinnyét maguk elé veszik, kanállal darabokat vájnak ki belőle, miközben a levét is kikana-lazzák. Ez a módszer nekem jobban tetszik, mert ízlésesebb, és a dinnye jellegének jobban megfelel. Láttam Pesten egy 60 fontos dinnyét, amit a mezőgazdasági egylet állított ki. Egy debreceni magyar azonban azt mondta, hogy ez nem ritkaság, náluk a dinnyék a 100 fontot is elérhetik, és ami fontos, emellett édesek és ízletesek. Szerinte a Debrecen melletti Sámson falu a dinnyetermesztés központja, forrása, a tökök is megnőnek ott 100 fontnyira, de látott 200 font súlyút is. Az egyszerű emberek sok tököt esznek Magyarországon. Ezeket felszeletelik, mint a gesztenyét megsütik, az utcákon asszonyok árulják.

A pesti vásár nem csupán egész Magyarország számára jelentős, mert alkalmat ad rá, hogy az ország különböző vidékei egymás között kicseréljék áruikat, de megtehetik ezt a határos nagyobb tájegységek lakói is, délen a törökök, északon a lengyelek. A Magyarországot körülvevő német provinciák, Ausztria, Morvaország, Szilézia, Nyugat-Galícia városainak láncolata iparának, manufaktúráinak bőr-, gyapjú-, pamut-, selyemáruival látja el az országot, amely elsősorban nyersanyagokkal

¹⁶⁶ Kohl a magyar kifejezést használja, majd lefordítja németre.

rendelkezik. Ez a lánc Neunkirchennel kezdődik, Bécsújhelyen át Bécsig tart, onnan tovább Brünnbe, Teschenbe vezet, majd Biala után Galíciában ér véget. Amit ezek keresnek Pesten, az a gyapjú, dohány, bőr, viasz, bor, gabona és még sok kevésbé jelentős termék, mint pl. csergubacs.

Ezeket a provinciákat szállítmányaik és megbízottjaik által elsősorban a zsidók és a rácok kötik össze Magyarországgal, nevezetesen a pesti vásárral. Amint már említettem, a dunai hajózást déli irányban egészen Törökországig a rácok bonyolítják le, a németek pedig a Bécsbe és a többi égtáj felé irányuló magyarországi kereskedelmet tartják a kezükben.

Igy azután ennek a forgalomnak a fő színterei a zsidónegyed udvarai, a nagy házhelyek a Király utcában, ami Terézvárost átszeli, amelynek környékén a legtöbb zsidó lakik. Az itteni utcákban van a vásár idején a legnagyobb forgalom. Zsidók, magyarok, erdélyiek, oláhok járnak föl-alá, a városnegyed kapuin négy-, hat-, nyolcfogatú, hatalmas ponyvával fedett, bőrökkel és más árucikkkel telerakott kocsik járnak ki-be. Néha a hat ló mellett még két-három csikó is szalad, több váltásra vagy eladásra szánt lovat még a kocsi végéhez is kötnek. A belső udvarokban példátlan piszok, rendetlenség, nyüzsgés, hemzsegség fogadja az embert, gondolhatni, milyen körülmények között, amikor a kereskedés az egyik oldalon magyar és lengyel zsidók, a másikon oláhok és szlovákok között folyik, amivel pedig kereskednek, azok büzlő bőrök és tollak. Megérné a fáradságot, hogy ezeket a zsidó udvarokat részletesebben leírjam, de végül is a Hatvani út elején, az augusztus 29–31-i vásár idejére megnyílt parasztpiac inkább számot tarthat érdeklődésünkre.

Az első piaci napon, augusztus 29-én, vasárnap délután mentem ki ebbe a különleges vásárba, mégpedig néhány cseh kereskedő társaságában, akiknél jobb kísérőket nem is választhattam volna. Amik ugyanis Európa számára az angolok, azok az Osztrák Császárságban a csehek: lelkei az ipari vállalkozásoknak, létrehozói az új találmányoknak. Folyton dicsérték hazájuk iparát, és ezzel szembesítették azokat a nyers termékeket, amiket a vásárban láttunk.

Míg odaértünk, a város különböző városrészeit hagytuk magunk mögött, némelyikben még a nagy árvíz folytán keletkezett romokat láttunk, másokban az újonnan emelt magas tölteceken már új, csinos házsorok épültek a leomlott épületek helyett. Az egyik szabad téren, amin áthaladtunk, ágytollakat árultak, ilyet sem láttam még. A tollakat párnahuzatokba töltve árulták, tele volt a tér ilyen egymásra rakott párnákkal. Az arra járóknak az árusok kibontották a huzatot, úgy mutogatták a tollak minőségét: „Hölgyeim, ez a legfinomabb libapehely, 15 forint egy nagy paplan! Csak egy és fél font toll van benne, de olyan magas, mint egy hegy!” Láttam, hogy az egyik párnára egy fiatal, csinos lány alkudozik. Csendben azt kívántam neki, hogy szépeket álmodjon a tollak

között, aztán elhagytuk a pihés paplanpiacot, és rátértünk a poros Hatvani útra. Rengeteg ember és állat haladt ezen az úton a városból kifelé. Számunkra ekkor lement a nap, mert a forgalmas út fölé áthatolhatatlan homoktakarót borított a felkavart por. Átengedtük magunkat a vonuló tömeg sodrásának, és ennek segítségével, lökdösődve, taszigálva megértünk kitűzött célunkhoz.

Ez a cél egy széles, nagy, kopár tér volt, amely állatokkal és mindenféle nációból és fajtából származó emberekkel annyira tele volt, hogy ott – bizvást állíthatom – egy etnográfusnak hat hónapra akadt volna megfigyelnivalója. Becslésemben azt hiszem, nem túlzok, hogyha azt állítom, hogy a téren és a közvetlen szomszédságában legkevesebb 30 000 ember mászkált fel és alá. A tér talaja nagyon egyenetlen volt, hullámszerű kis emelkedésekkel és mélyedésekkel volt tele. Az egyik kis dombon volt a baromfipiac, néhány száz asszony kínált itt tojásokat és élő állatokat. Amott egy másik dombon egy nagy falka disznó táborozott, odébb, egy sík területen csapatnyi lovat árultak, majd ismét tovább az egyik völgyet juhok töltötték meg. Az egyik lejtőn vagy árok szélén szlovák vászonárusok telepedtek le, a fasorok mentén magyar csizmadiák bódéi sorakoztak. Egy füves domb tetején egy verklis ütött tanyát, és a körülállóknek magyar nyelven ecsetelte „Napóleon császár életének utolsó négy szomorú hónapját”, amit egy táblán „eredeti” képekben be is mutatott. Amennyire megfigyelhettem, kívülre egyetlen más nagy emberről sem volt szó az egész piacon, és abból, hogy a szlovákok, magyarok, oláhok nem ismernek mást, akinek utolsó hónapjaira kíváncsiak lennének, arra következtettem, hogy ő mégis rendkívül nagy ember lehetett.

Mindjárt a piac bejáratánál, egy fal mellett, hosszú sorban főleg a paprikát áruló asszonyok ültek. Csodálkoztam, hogy milyen mennyiségben árulják ezt az erős fűszert, de ez minden magyar parasztpiacon így van. A piros por színültig tele liszteszsákokban állt, amiből egy késhegynyi is elég, hogy egy ételt tönkretegyen. A magyar városi szállodákban is csaknem minden ételt paprikával ízesítve is megkap az ember: paprikáshúst, halpaprikást, paprikásszalonnát stb. A magyaroknál általában olyan magától értetődő dolog a paprika, hogy már meg sem említik, az embernek az a benyomása, hogy náluk minden, a pince, a konyha, az istálló, a földek tele vannak paprikával. Csak a kenyeret nem sütik paprikával. Paprikának nevezik annak a növénynek a termését, amit mi törökországnak (*capsicum annuum*) hívunk, és ami Magyarországon és egész Törökországban, Dél-Oroszországban a Kaszpi-tengerig minden kertben megtalálható, legodaadóbb hívei azonban Magyarországon vannak. A termést a magjaival együtt porrá őrlik, mert az egész tele van borsos tűzzel. Valószínűleg a paprika volt a mi kelet-indiai borsunknak is a keresztapja, mert már a görögök is ismerték és *peperinek* nevezték,

amiből a latin *piper*, a német *Pfeffer*, a szláv *peprika*, a magyar *paprika* származik.

Ebben a vásárban a szlovákok árulják a legtöbb vásznat, amit maguk is készítenek. Magyarország északnyugati részén laknak, ami Sziléziával és Morvaországgal határos, és ezekből az országokból még sok iparág kelt át a hegyeken, és honosodott ott meg. Amit a csehek jelentenek az egész osztrák Császárság számára, azt jelentik Magyarország számára a szlovákok, az ottani városokban több az ipar, több a gyár, mint a királyság más részein.¹⁶⁷

Magyarok a ló- és marhavásár területén találhatók. Itt elég alkalom nyílik rá, hogy a csikósok lovaglóművészetét megcsodálhassa az ember, akik a legnagyobb tömeg között elgaloppoznak, hogy kedvet csináljanak a vevőiknek. Az egyik csikós nagyon indulatos lett, mert a vevője, aki-nek bemutatta a lovat, megjegyezte, neki úgy tűnik, hogy az nem igazán fordulékony. „Micsoda?! Hogy ez ló nem elég gyorsan fordul?!”, kiáltotta a csikós, azzal megsarkantyúzta, hogy az csak úgy repült, aztán a hátsó lábaira állítva három piruettet táncoltatott vele.

A magyarok született lovas nép. Bármilyen régóta nem űzik már nomád életformájukat, és földjeiket művelve csendben határaikon belül maradtak, de a lovaikhoz való vonzódásukat, ami még ázsiai vándorlásuk során fejlődött ki bennük, még mindig nem veszítették el, az még a régi intenzitással virágzik. Vannak tudósok, akik azt állítják, hogy a magyarok és a régi pártusok ugyanaz a nép, és valóban, amit a rómaiak a pártusokról mondtak, az – legalábbis Európában – leginkább a magyarokra illik. A lengyelek, jóllehet nem rokonai a magyaroknak, a másik nagy lovas nép Európában. Kettejüktől, a magyaroktól és a lengyelektől származik az európai lovasság egy-egy nevezetes alakulata: a huszárok és az ulánusok. A huszárság teljesen magyar eredetű, ami a magyar *húsz* szóból is felismerhető. (A magyar sorozási rendelkezések szerint minden huszadiknak lovas katonának kellett lennie.)¹⁶⁸ Az ulánusok feltehetőleg csak a tatárok és a kozákok által befolyásolt lengyel találmány. Feltűnő, hogy amilyen kiváló lovasok ezek a népek, a tatárok, a kozákok, a lengyelek és a magyarok, a műlovaglásban mégsem jeleskednek. Különös, hogy minél rosszabb lovas egy nép természeténél fogva, annál több jó műlovagló akad köztük. A legtöbb műlovas belga, francia vagy olasz, és éppen ezek nem a legjobb lovas katonák, sőt az olaszok a legrosszabbak közöttük, ahonnan pedig a leghíresebb műlovar-nemzetiség, a Franconiak származnak. Ugyanígy vannak nagyon muzikális nemzetek zeneszerzők nélkül, és költői hajlamú nemzetek költők nélkül. Azt is

¹⁶⁷ Kohl itt elsősorban a felvidéki bányavárosokra gondolhat.

¹⁶⁸ Az etimológia téves, a szó szerbhorvát eredetű, jelentése ott 'rabló', 'haramia'.

állíthatjuk, hogy mennél inkább jellemző egy népre valamiféle született jóindulat (*bonhomie*), annál kevésbé mutatkoznak meg náluk az igazi, csodálatraméltó erények.

Cigányok is tömegesen jöttek a vásárba. Az egyik téren asztalok mellett álltak a cigányasszonyok, mindegyik egy-egy darab vásznat kínált. Azt mondták, hogy szlovákoktól kapták eladásra. Különös volt, hogy ebben a szerepben milyen ügyefogyottan viselkedtek, milyen ügyetlenül fogták a vásznat, futottak vele a vevők után, a vásznat a széleinél kinyitva rázták, hogy az áru szépségéről meggyőzzék őket. Aztán, ha nem sikerült a vásár, odadobták a vásznat az asztalra, beszélgettek, tréfálkoztak, énekelgettek egymás között, mintha semmivel se törődnének. Azt hiszem, a szlovák asszonyok ezzel a munkával akár páviánokat is megbízhattak volna. Hihetetlen, hogy a kiskorúságnak, a vadságnak és a kulturálatlanságnak milyen mélyreható, eltörölhetetlen jegyét égették az előkelő brahmánok a szudra kasztba tartozó népekbe, miközben elhitették velük azt a mondát, hogy ők Brahma szájából, a szudrák pedig Brahma testének legalsó és legnemtelenebb tagjaiból származnak. Ez a monda mint valami szörnyű átok nehezedik a cigányokra, a szudrák utódaira és testvéreire, és bárhol figyeli is meg őket az ember, mindig hajlamos azt állítani, hogy ezeknek valami hiányzik ahhoz, hogy teljes értékű emberek legyenek.¹⁶⁹

Miközben továbbmentünk, két cigány jött velünk szembe, egy magas fiatalember és egy középkorú, kis termetű asszony, mindketten feketék, mint a négerék. Az asszony jajgatott, és hevesen gesztikulált a magas férfi felé. Megszólítottuk őket. Az asszony azt mondta, hogy a férfi az ő férje, egy haszontalan, tékozló piperkőc, közben elkezdett sírni, majd hozzátette: férje vett magának egy tarka pamutkendőt, 20 krajcárt adott ki érte, de még csak nem is jó, mert ereszti a színét. „Nézzék csak, uraim,” mondta, miközben a kendőt, amit a férfi már a nyakába kötött, megemelte, „nézzék, az ingét már kékre festette. Jaj, jaj, jaj!” A hosszú cigányember teljes nyugalommal állt mellette, és folyton csak nevetett. Azt is nyugodtan, nevetve hagyta, hogy az asszony odaugorjon hozzá, és a nyakán a kendőt megemelje. De amikor le akarta tépni a nyakáról, akkor – még mindig nevetve – két kezével megmarkolta a kendőt. A cigányok könnyei sohasem tudtak meghatni engem. Semmi sem könnyebb, mint őket nevetésből könnyekre fakasztani és sírásból megnevetetni. Cigányunk egyszerre csak, anélkül hogy kértük volna, elővette egy csomó rongy közé burkolt papírjait, az útlevelét, valamiféle iparigazolványát stb., amiket két deszkalap közé összekötve őrzött. Ilyen gondos elő-

¹⁶⁹ Kohl a cigányok Indiából való származását vallja. Szerinte a cigányok az ind társadalom legalsóbb kasztjának leszármazottjai.

vigyázatosságot cigányoknál még sohasem láttam. De az bizonyos, hogy a legitimációjukra sok gondot fordítanak, ugyanígy értékes dokumentumaikra és privilégiumaikra is. Mivel hozzászoktak, hogy őket mindenki lekezeli, tekintélyét felhasználja ellenük, így aztán minden kérés nélkül felmutatták nekünk igazolványaikat.

Ebben a vásárban hallottam először cigányzenét a tér mellett egy vendéglőben, ahol reggeltől estig tartott a *déjeuner*, *diner* és *thé dansant*.¹⁷⁰ Persze itt csak paraszti népek voltak, a magyar „paprikás” legsűrűbb fajtájából. Amilyen szűken fért csak el a helyiségben a rengeteg ember, olyan buzgalommal forgatták, emelgették, elengedték, magukhoz szorították a táncosok a lányokat. Ide-oda hullámozott a tánc, a lépések, toppantások úgy szóltak, mintha száz cséphadaró dolgozna egyszerre. Ehhez járult a fullasztó hőség, a vonuló csordáktól, szekerektől felkavart finom por, ami szabadon szállt be a nyílt ajtókon, ablakokon, és ebben a nagy kavardásban harsogtak a cigányok trombitái és cimbalmai. „Ha ez nem tiszta észvesztő örültség, akkor sok mindent kellene ésszerűnek tartani” – gondoltam magamban, miközben megtaposott lábaimmal igyekeztem a tömegen át a cigányokhoz elvergődni. Minden cigánybanda legfontosabb hangszerét, a cimbalmot egy szép, karcsú, fiatal cigányember verte. A cigány cimbalom nem azonos a cintányérral, amit egymáshoz vernek, hanem olyan, mint egy nagy, számtalan húrral ellátott citera, a húrokat két kis farúddal ütögetik, melyek végén kis bőrrel bevont gombolyag van. Ezt a fajta cimbalmot egész Dél-Oroszországban, a kozákföldön is használják. A fiatal cimbalmos mellett, aki a főszólamot játszotta, aminek pengése minden magyar cigányzene fő ismérve, volt még egy öreg, teljesen ősz, de barna bőrű bögős, mellette két hegedűs, és a banda két szélén egy-egy trombitás.¹⁷¹

A zenészek egész Magyarországon elsősorban, sőt szinte kizárólag két nációból kerülnek ki, a németekből és a cigányokból. A németek alatt természetesen értem azokat is, akik Cseh- és Morvaországból vagy máshonnan valók. A magyaroknak egészében véve nincs tehetségük és érzékük a zenéhez. Sőt ha pl. a sok dallal rendelkező szláv népekkel hasonlítja őket össze az ember, kimondott hátrányban vannak. Nem állítom, hogy a hangok harmóniájával szemben érzéketlenek lennének (mely népről lehetne ilyet állítani?!), csak a fogékonyság fokáról beszélek, nevezetesen a zenei tehetségről. Természetesen a német zenészek az előkelőbbek, őket alkalmazzák a színházakban, a templomokban, a műveltebb körök báljain, a nagy pesti szállodákban. A cigányok főleg az alacsonyabb osztályoknál versenytársai a német zenészeknek, néha

¹⁷⁰ A reggeli, déli és délutáni étkezések és táncos összejövetelek francia elnevezései.

¹⁷¹ Valószínűleg inkább tárogatósök vagy klarinétosok lehettek.

a kisebb szállodákban is, sőt jelentékeny városokban is szerződtetik őket a városi zenekarba. A németek általában, ahogyan ezt nálunk is teszik, német, olasz és francia számokat játszanak. A cigányok, akik tulajdonképpen a magyar népzéneszek, egészen különös kompozíciós gyakorlatot tettek magukévá, melyet egészen egyedülálló szellemiség hat át. A magyarok azt mondják, ez az igazi, eredeti, a magyar lélekből fakadó nemzeti zenéjük, és ha az ember az itt-ott hallott, parasztoktól énekelte dalokkal hasonlítja össze őket, be kell vallani, hogy a kettő bizony egy töről fakad. Ezeknek a kompozícióknak minden fordulatában, egész eszmeiségében valami olyan eredetiség uralkodik, ami mindattól elüt, amit a németektől vagy a szlávoktól hall az ember. Emellett mindegyik dallam annyira egynemű, ugyanolyan színezetű, hogy ha az ember egyszer beleélte magát, minden magyar-cigány dallamot azonnal felismer. Hogy azonban ezt a zenei jellegzetességet a magyarok Ázsiából hozták-e magukkal a Duna völgyébe, vagy már itt, az ezt a fajta zenét kizárólagosan gyakorló cigányok befolyására sajátították-e el, ma már nem lehet eldönteni. A szlávok bizonyára befolyással voltak rá, mert sok magyar dal és költemény van, amelyek a szlávoktól kerültek a magyarokhoz. Sajnos az első magyarok harci dalait, melyeket a merseburgi és Lechmezei csatatereken énekeltek,¹⁷² senki sem kottázta le, hogy ezt a kérdés eldönthetnénk. Azoknak ugyanis tiszta magyar dallamoknak kellett lenniük, mert még nem kerültek jelentősebb kapcsolatba a szlávokkal, és a cigányoktól sem származhattak. A cigányok, mint ismeretes, csak a tizenötödik században jöttek Magyarországra. Joggal kérdezhetnénk, hogy a magyaroknak a Duna vidékeire érkezése utáni első öt vagy hat évszázadában kik üzték azt a mesterséget, aminek ma a cigányok a kizárólagos gyakorlói. A tatároknál is, legalábbis azoknál, akik a Krím félszigeten laknak, de valószínűleg a többiekénél is, általában cigányok a zenészek. Sokszor hallgattam őket ott, de muzsikájuk nem rögződött a fülemben, így nem tudom eldönteni, hogy az ott és a testvéreik által Magyarországon előadott zene között van-e rokonság.

A magyarok teljesen beleszerettek a cigányzenébe, és ha az ember jobban belehallgatott ezekbe a melódiákba, ezt idegenként is jól megérti. Valami olyan sajátságos, olyan mély melankólia, nemegyszer vad kétségbeesés, olyan hangos, szívszorító fájdalom van ezekben a dallamokban, hogy az embert akarata ellenére is magukkal ragadják. És jöllehet a cigányok előadásmódja nagyon nyers, vad, mégis sokuknak sikerül, főleg a cimbalom- és hegedűjátékosoknak, hogy kitűnő előadásokat produkáljanak, amit nem annyira fáradságos munkával elért magas művészettel, hanem inkább természetükből folyó lelkesedésükkel érnek el.

¹⁷² A kalandozó magyarokkal vívott németországi ütközetek színhelyei.

Fentebb már említettem, hogy néhány cigánybanda és primásuk, mint a győri Bunkó és zenekara, egész Magyarországon híresekké váltak. Többször is hallottam a hírt, amíg Pesten időztem, hogy Bunkó megérkezett a bandájával.¹⁷³ De nem sikerült őket sehol sem megtalálni és meghallgatni. A komáromi cigányok is nagyon híresek, és a ma élő primások közül még Bihari és Tarkos.¹⁷⁴ Az előző évszázadból még ma is nagy elismeréssel emlegetnek cigányzenészeket, mint pl. Barna Mihályt, akit a magyar Orpheusnak neveznek,¹⁷⁵ és a Czinka Panna nevű cigánylányt, aki híres hegedűvirtuózként 1772-ben halt meg. Magyar újságok dicsérettel emlékeztek meg róla, teljesítményeit magasztalták. Ezekben a hazafias újságokban sokszor lehet olvasni olyan anekdotákat, mint a következő: Egy társaságban németek Beethoven-darabokat adtak elő, melyeket a társaság minden tagja élénken dicsért. Utánuk azonban cigányok léptek fel, és *Magyar nótákat* játszottak,¹⁷⁶ erre mindenki elnémult, és sírva fakadt. Mondom, én ezt teljesen meg tudom érteni. „*Egy magyar nótát!*”¹⁷⁷ – ez a kívánság sokszor elhangzik a pesti szállodákban. Még a német zenészeknek is tudniuk kell néhány magyar nótát eljátszani, amivel rendszerint zárják az előadásukat, hogy jó benyomást hagyjanak maguk után. Ahhoz azonban, hogy állandóan ilyeneket halljon az ember, a magyar-cigány zene, mint általában minden népzene, túlságosan egyforma és nem elég sokrétű. A művelt emberek bármennyire fellelkesülnek is egyszer-kétszer a magyar nóta hallatán, de aztán mégis menekülnek a mi kulturáltabb és ötletesebb kompozícióinkhoz.

Nagy kár azonban, hogy mi erről a magyar zenéről oly kevés tudomást szerzünk, jöllehet ehhez olyan könnyen hozzájuthatnánk, mivel Pesten művészetpártolók már lejegyezték, és nyomtatásban bárki számára hozzáférhetővé tették. Újabban Egressynek, a pesti Nemzeti Színház karnagyának vannak ezen a téren nagy érdemei.¹⁷⁸ Sok olyan zeneművet adott ki, melyek a cigány-magyar nemzeti zene szellemében fogantak. Láttam és hallottam tőle pl. a *Hontalan* c. kellemes szerzeményét, meg egy másikat, a *Siralom, vigalom* címűt, ez utóbbi rendkívül melankolikus moll motívumokkal kezdődik, majd vidám dúr hangzatú tételben végződik. A legkedveltebb magyar kompozíció azonban a Rákóczi-in-

¹⁷³ Bunkó Feri cigányprimás (1821–1889) nevével már Győr leírásakor találkozunk.

¹⁷⁴ Bihari János előadóművész és zeneszerző (1764–1827). – *Tarkos* nevű cigányprimásról nem tud az irodalom.

¹⁷⁵ Barna Mihály 1737 körül főúri lakodalmakban lépett fel. Lehetséges, hogy Czinka Panna (1711–1729) nagyapja volt.

¹⁷⁶ Kohl: *Magyar Notas*.

¹⁷⁷ Kohl magyarul idézi és németre is lefordítja.

¹⁷⁸ Egressy Béni, polgári nevén Galambos Benjámín (1814–1851).

duló, a magyar Marseillaise, amely a múlt század elején végbement Rákóczi-lázadással kapcsolatos. Azt hiszem, ez a darab valóban a magyar felkelés idejében keletkezett, és nem utólag komponálták.¹⁷⁹ De teljes bizonyossággal ezt nem tudom. „Ha a Rákóczit hallok – mondta egy már nagyon idős úr –, úgy érzem, hogy azonnal harcra kellene kelnem, hogy meghódítsam a világot. Bizseregnek az ujjaim, hogy pisztolyt, kardot, dorongot ragadjak, akármit, aztán induljak is!” Valóban, magam is elragadónak találtam a Rákóczit egy teljes cigánybanda előadásában, és én is olyan indulatokat éreztem, mint a fenti úr, amikor a dallam első hangjai felcsendültek. A Rákóczit Bécsben még nem régen tiltották. Most azonban már mindenütt szabad játszani, és – amint hallottam – már osztrák katonazenekartól is lehet hallani. Bizonyára ez a legjobb módja annak, hogy Ausztria számára ártalmatlanná tegyék.

Késő este értünk haza szállodánkba, az Angol Királynőbe. Először is leráztuk magunkról a Rákos-mező porát. A parasztpiac ugyanis, amelyet megtekintettünk, már a híres Rákos-mezőhöz tartozik, amelyen egykor az országgyűléseket tartották és a magyar királyokat választották, mint ahogyan a Párizs melletti Marsmezőn a francia királyokat, a Varsó melletti réten pedig a lengyeleket. Akkoriban is ugyanez a sötét porfelhő borulhatott az ülésező rendek fölé. Ettől a klasszikus portól csak nehezen szabadultunk meg, végül meg kellett fürödnünk, majd mikor kegyelmes királynőnk étellel és itallal némileg felüdített minket, én még tettem egy magányos sétát a Duna-parton, mert a szép, tiszta, holdfényes éjszaka kárpótlást ígért a forró, poros nap után, és meg is akartam nézni, hogyan tölti az éjszakát az a sok ember, akiket nappal a rakparton láttam.

A következő helyzetet, állapotot, valóságos népszínművet találtam ott.

Az egész Duna-part tele volt alvó asszonyokkal, lányokkal, férfiakkal, kabátba, takaróba, ponyvába burkolódzva az utcakövezeten sűrűn egymás mellett feküdtek az áruik mellett. A legtöbben csak úgy, fedél nélkül heverték ott a telihold világánál, szemmel láthatóan mély, egészséges álomba merülve. Csak kevesen, a jómódúak, vagy az elpuhultak húzódtak csomagjaikkal sátor védelme alá, ami mint valami sas terjesztette fölējük védő szárnyait. Ezek a magyar piaci sátrak valószínűleg az ősi magyar sátorformát képviselik, négyszögletű piramis alakúak, és négy rúd tartja őket. A négy rúd segítségével lehet a sátrat zártabbá vagy nyitottabbá alakítani.

Akik hajóval jöttek, vagy ott helyet kaptak, a hajókon feküdtek vagy ültek összekuporodva. Megtöltötték a külső előteret, a fedélzetet meg

¹⁷⁹ A legenda szerint Czinka Panna komponálta a Rákóczi-indulót. Bizonyos, hogy Bihari János már játszotta.

a hajó belső terét, ahol tüzet is raktak. Ha csak egy ilyen hajót is hűségesen le tudnék festeni vagy egy diorámán megmutatni, nagyon csodálkoznának a németek a sajtóságos látványon. Voltak is németek jó egy páran az Angol Királynőben, akik szívesen megnézték volna ezt a diorámát, de az nem akaródzott nekik, hogy közvetlenül, a természetben részesüljenek ebben a látványban. Felmentem a hajókra, az alvók közé, amit ők szótlánul tűrtek. Egyik-másik felemelte ugyan a fejét, rám meredt, aztán visszahanyatlott a bundájára.¹⁸⁰

A parton itt is ott is még ébren volt egy-egy társaság, beszélgettek, énekeltek, táncoltak, játszottak. Leginkább a nagy Duna-híd közelében tanyáztak. Lányok, asszonyok, férfiak is voltak közöttük, és mindenféle gátlástalan játékot űztek. Kihívták egymást, és a legkülönösebb tornagyakorlatokat mutatták be, amelyeknek bizonyára népi eredete lehetett, melyeket azonban nem tudok leírni, egyrészt mert nem is nagyon lehet, meg ezzel az illendőséget is megsérteném, másrészt pedig ezeket csak sok szóval vagy megfelelő képekkel lehetne érzékeltetni. Mindenesetre úgy találtam, hogy ezek inkább huszárokhoz, semmint lányokhoz illenének, ami már abban is mutatkozott, hogy sokszor össze kellett fogniuk a szoknyájukat, mint valami nadrágot. Ők semmi különösét nem találtak ebben, nem zsenírozták magukat a férfi nézőközönség előtt sem, némelyik alvó lányt néha fel is keltették, akiről úgy tudták, hogy jól tudná bemutatni a nehéz gyakorlatot. Ez általában készségesen fel is pattant, kidörzsölte a szeméből az álmat, és beállt a mutatványosok közé.

A hídnál lépcsők vezetnek le a magas rakpartról a folyóhoz. Valamennyi lépcsőfokon is virrasztottak vagy aludtak emberek. Részben magyarok, részben szlovákok voltak, ruhájukról, arcukról, viselkedésükről első pillantásra meg lehetett különböztetni őket. A legfelső lépcsőfokon egy szlovák állt, és a szájával muzsikált. Mulatságosan és frappánsan egy dudást utánzott: A karjával egy összehajtogatott ruhadarabot nyomogatott, mintha duda volna, az arcát felfújta, és a kiadott orrhangokkal mesterien utánozta a duda hangjait. Közben a kis területen ide-oda táncolt, ahogyan a szláv pásztorok szokták, amikor tánchoz szolgáltatják a zenét. Táncolt is körülötte néhány asszony a zenéjére, amit állandóan, fáradhatatlanul fújta, időnként az asszonyok is közbeénekeltek. Hogy a színészkedő dudás szlovák volt, azt már abból is lehetett tudni, hogy a duda nem magyar, hanem szláv hangszer, a magyar elnevezés, a *dutka* vagy *duda* a szláv *dugy* (a. m. 'fújni') igéből származik,¹⁸¹ meg aztán a némiképpen merev magyarok nem olyan színpadi tehetségek, ami a szláv

¹⁸⁰ Kohl: *Bunda* (Schlafpelz).

¹⁸¹ A *duda* szó ugyanebben a formában és jelentéssel a szerbhorvátban és a szlovénben is ismert.

vokra jellemző. Egy pártatlan megfigyelőnek amúgy is be kell vallania, hogy az egyszerű szlávok (a szlovákokat értem ez alatt) első találkozásra és felületes társas érintkezésben kellemesebb lények, mint a némi-
leg komor, nyers magyarok. A szlávok sokkal költőibbeknek, dalosabb kedvűeknek, beszédesebbeknek, vidámabbaknak, táncra készebbeknek tűnnek. De ezzel, és ezt mindjárt hozzá szeretném tenni, semmiképpen sem akarom a magyarokat a szlávokkal szemben leértékelni; távol álljon ez tőlem! Később még alkalmat fogok találni arra, hogy ezt az ítéletemet közelebről megindokoljam és kiegészítsem.

Lementem az alvók között a lépcsőn a vízpartra. Itt egy csoport magyar üldögélt, felerészben aludtak is. Egy öreg magyar, széles karimájú kalappal a fején, kezével egy hosszú botra támaszkodva ült a középén, egy dalt énekelt, aminek csak az első szavait jegyeztem meg: „Rákos, Rákos, hova lettél.”

Melankolikusán, nagyon szomorúan hangzott a dal, az öreg komolyan, nyugodtan adta elő. Elmeséltem ezt később egy művelt magyar úrnak, aki azt mondta, hogy ez egy régi népdal a Rákosról, amely így szól:

Rákos, Rákos hova lettél,
Szép híredből de kiestél!
Érzi lelkem, s felsóhajtok
Midőn Rákos terén szántok.

Barna leány a faluból,
Hej, ne igyál a Rákosból!
Magyar csontokon foly annak vize,
Könnyektől sós annak íze.¹⁸²

A szlovák dudaimitátor és a rakparton táncoló, játszó, kiabáló lányok hangjai eközben egyre halkabbak lettek, majd el is némultak, és csak az öreg magyar halk, melankolikus énekét lehetett a Dunánál hallani. Az énekes nem akart feltűnni, csak magának és barátainak énekelt, mintha a szűkebb környezetén kívüli világ nem is érdekelte volna. Önkéntelenül állva maradtam, s közben hol a Dunát, hol a szemben lévő Budát, a Gellérthegyet, a túlparti palotákat, a várat és a szép holdas estét néztem.

¹⁸² Kohl a sok változatban ismert dal fenti szövegét közli néhány hibával, s német fordítást is mellékel hozzá: *Rakosch, Rakosch, wohin bist du gekommen? / Aus deinem schönen Rufe bist du ganz gefallen, / Es spürt mein Herz, und ich muß seufzen, / Wenn ich den Rakos pflüge. // Braunes Mädchen aus dem Dorfe, / Hei! Nicht trinke aus dem Rakos, / Über ungarische Knochen fließt sein Wasser, / Und sein Geschmack ist ganz verdorben.*

Felfigyeltem rá, hogy a különböző nemzetiségű emberek beszédje közben egy-egy német szót lehetett hallani. Ha ugyanis szlovákok és magyarok nem tudják magukat megértetni, egy-két német szóval segítik ki magukat. Ez valószínűleg csak Pesten és néhány olyan városban fordul elő, ahol a vásárosok nagy része német, és így a máshonnan érkező nem német ajkúak is felszednek valamit ebből a nyelvből. Különösnek találtam azt is, hogy egy-egy német szólást követően a hallgatóság általában nagy nevetésben tört ki. Nem tudtam rájönni, hogy általában a németeket nevetik-e ki, vagy valami mulatságos szókapcsolatban használták-e ezeket a szavakat. Amikor a pesti híd építkezésénél jártam, ott is feltűnt, hogy az ott dolgozó angolok a magyarokkal általában a németet használják közvetítő nyelvnek.

Végül visszatérek ahhoz a témához, amelyből kiindultam, és ami alkalmat szolgáltatott ezeknek a különféle embereknek és jeleneteknek megfigyelésére, ti. a pesti vásárhoz és a kereskedelemhez. Ez az utóbbi ma már oly jelentős, hogy a Duna mellékén, egészen Bécsig, nincs nagyobb kereskedőváros, mint Pest. A város kereskedelme mindig is jelentős volt. Csak a szerencsétlen török idők alatt süllyedt vissza szinte nullpontra, mostanra azonban úgy felélénkült, mint még soha, és úgy tűnik, hogy még mindig nem érte el fejlődésének csúcspontját. Már nevezték is ezért Pestet második Bécsnek és dunai Londonnak. A mai helyzetben Bécs és Pest vita és féltékenység nélkül kezet nyújthatnak egymásnak. Kereskedelmük alapját egészen különböző áruфajták képezik. A bécsi és általában az osztrák iparcikkek számára Pestet Bécs gyarmatának lehet nevezni, a többi magyar várost aztán Pestről látják el ilyen cikkekkel. Mivel a Duna dél felé, a török városok irányába folyik, oda is csak iparcikkeket szállítanak, mivel természeti kincsekkel ők maguk is rendelkeznek. A keletiek azonban szívesebben fordulnak közvetlenül Bécshez ahelyett, hogy másodkézből Pesten szereznék be szükségleteiket. Azt sem szabad azonban elfelejtenünk, hogy sok kisebb iparág Bécsből már Pestre települt, és itt is állítanak elő olyan luxustárgyakat, amiket azelőtt csak Bécsben lehetett beszerezni. Amennyiben Pest nem csak gazdagsága és sok üzlete miatt, hanem a termékek minőségét és mennyiségét tekintve is második Béccsé válik, egy dunai város se lenne alkalmasabb nála, hogy kelet felé kereskedjen.

Pestnek helyi adottságai is összehasonlíthatatlanul előnyösebbek, mint Bécsnek. Míg Bécs csak egy keskeny Duna-ág mellett fekszik, és a gőzhajók, valamint a vízi teherszállítás számára kisebb, távoli kikötőket kellett létesítenie, úgy Pest a nagy, nyílt Duna folyam mellett terül el, melynek széles, nagy rakpartja van, párját az egész Duna mentén nem lehet találni.

Megyegyűlés Pesten

Magyarország ősrégi idők óta provinciákra, területi egységekre van osztva, melyeket *comitatus*nak, magyarul *vármegyének* neveznek.¹⁸³ A megye élén a főispán mint a legfőbb hivatalnok áll. A főispánok mind tekintélyes, nagyra becsült személyek, többnyire a birodalom mágnásai, bármilyen kevéssé is imponálnak nekünk az ilyen elnevezések. A főispánnak két alispán (*vicecomes*) van segítségére, őket követik a megye területi egységeinek előljárói, a törvényszéki bírák (*judices nobilium*) a helyetteseikkel, utánuk az esküdtek (*jurassores*), a fiskálisok és a vicefiskálisok.[...]¹⁸⁴

A megyei hivatalnokok választása a megyeházán összegyűlt nemeség által történik. Meg kell itt jelennie minden prelátusnak, mágnásnak, nemesembernek és a városok – nem sokra becsült – küldötteinek. Ők rendelkeznek választási joggal. Ezen a választási gyűlésen kívül a vármegye nemeseit még az országgyűlési küldöttek választására is összehívják, ezenkívül is a szabályok szerint még egy évben négyszer, hogy a megye számára mindenféle gazdasági, politikai, közigazgatási tárgyban hozott rendeleteket elfogadjanak. Ezeket a megyegyűléseket *congregatió*nak is nevezik, de joggal lehetne – ahogyan egy magyar történetíró megjegyezte – a *status provinciae* (a tartomány rendjei) gyűlésének nevezni, mint ahogyan a birodalmi rendek gyűlését, azaz az országgyűlést vagy diétát *status regnine*nek hívják. A megyegyűlések ugyanúgy folynak, mint az országgyűlések, csak kicsiben, és a megye számára kb. ugyanannyi rendeletet hoznak, mint a diéta az egész ország számára.

A hivatalnokok háromévenként történő választását és magát az erre összehívott gyűlést *restauratió*nak nevezik. Folyton hallja az ember: most ebben és ebben a megyében *restauratiót* tartanak. A hároméves periódus ugyanis nem esik egybe minden megyében, így különböző időkben történik a választás. Magyarul a *restauratiót* *tisztválasztás*nak nevezik.

Ezek a *restauratiók* és az országgyűlési küldöttek választására összehívott *congregatiók* a legmozgalmasabb gyűlések Magyarországon. Szenvedélyes jelenetek is zajlanak itt, amelyekről néha a mi újságaink is

¹⁸³ Kohl a magyar, ill. latin elnevezést közli, németül a *Gespanschaft* ('ispánság') elnevezést adja meg. Egy „szláv tudós” szóbeli információja alapján hosszasan foglalkozik a szó etimológiájával, melyet a szláv *span* szóból eredeztet. Ezeket a részeket kihagytuk. Valójában a német *Gespan* és a magyar *ispán* az eredetileg óegyházi szláv *zupan* ('tartományfőnök', később a szerb-horvátban 'megyefőnök') szóból származik.

¹⁸⁴ A pénzügyek intézőit nevezték fiskálisnak. Ezután Kohl hosszasan elemzi a magyar megyerendszer és a Karoling-korszakban kialakult német várispánságok hasonlóságait. Ezt a részt nem közöljük.

tudósítanak. Hasonlóan történik ez Angliában is az országgyűlési küldöttek választásakor, de Magyarországon még egy második alkalom is kínálkozik erre, amikor ti. a megyei hivatalnokokat választják. A három hónaponként tartott megyegyűlések közönsége tisztelettudóbb, itt nyugodtabb a légkör, mert itt nem az egyéni, hanem inkább a közösségi érdekek játszanak szerepet, és ezeken a gyűléseken csak a művelt nemesek jelennek meg, a műveletlen köznemesek azonban – jóllehet ők is hivatalosak – elmaradnak, mert az itt tárgyalt kérdésekhez nem értenek, és ezekben nem tudnak állást foglalni.

A követválasztásokon azonban a műveletlen paraszt-nemesek vannak túlsúlyban. Jóllehet az itt való megjelenéshez sincs talán sok kedvük, de a főbbek felhasználják, előtérbe helyezik és feltüzelik őket. Mivel itt csak arra megy a játék, hogy leadják a szavazatukat, és hangoskodjanak, erre könnyebben kaphatók.

Ilyen választási gyűlésen magam nem vettem részt. Ami hitelt érdemlő történeteket azonban erről elbeszéltek nekem, azokat még, ha erre alkalom nyílik, elő fogom adni. Néhányszor azonban tanúja voltam, hogy milyen előzékeny leereszkedéssel igyekeznek a hivatalnokok és nemesek a köznemesek támogatását elnyerni. Ehhez tudni kell, hogy azok a köznemesek, akikre itt gondolok, sok tekintetben, a műveltség, az életmód minősége, a vagyoni állapot, ruházkodás tekintetében, hajszálnyira sem különbek a közönséges magyar parasztoknál, sőt néhány tekintetben, pl. ami büszkeségüket, durvaságukat, elbizakodottságukat, megátalkodottságukat illeti, rosszabbak, mint amazok, ezzel szemben a *congregatió*kon egyenlők a prelátusokkal és a mágnásokkal, azaz ugyanazzal a szavazati joggal rendelkeznek, *igen* vagy *nem* szavazatuk ugyanúgy érvényes, mint amazoké. Egész Magyarország legveszélyesebb osztályát alkotják, ők a privilegizált ostobaság és tekintélyelvűség. A magyar patrióták – beszélgettem egy ilyenekkel – azonban másképpen fogják fel a dolgot. Szerintük a magyar köznemes „a maga természetes eszével, sajátos helyes ösztönével és kitartásával” kritikus helyzetekben már sokszor segítette a magyar szabadságot és alkotmányt megtartani, és tiltakozásaival az olyan esetekben, amikor a királyok visszaéléseket követtek volna el, és az idegen érzületű mágnások hagyták magukat megvesztegetni az alkotmányossággal szembeszegülő királyok által, azt megmentette. Ezek a magyar patrióták ezért a magyar köznemességet a magyar szabadság szilárd, tartós bázisának tartják, és úgy vélik, hogy ez a nemesség alapjában véve műveletlen, és jelentéktelen esetekben, pl. választásoknál, megvesztegethető, a lényeges dolgokban azonban jó érzékről tesz tanúságot, és olyankor, amikor létről és nemlétről van szó, nem befolyásolható és kevésbé megvesztegethető, mint a mágnások. Ha ez így van is, mégiscsak szomorú, hogy a magyar alkotmánynak nincs

különb védőbástyája, mint ezek a durva köznemesek. Egy felvilágosult polgárság bizonyára ugyanilyen biztos, de a fejlődésre és haladásra készségesebb alapot nyújtana.

Ebből hát legyen ennyi elég. Amikor az alispán és a törvényszéki bírák, vagy az országgyűlési küldöttek választása közeledik, akkor az előkelőbbek kedvessége és engedékenysége az alacsonyabb rendűekkel szembe egyre nagyobb lesz, és progresszívan növekszik. A régi hivatalnokok köznemesekkel szemben hozott intézkedései egyre szelídebbek, elnézőbbek, óvatosabbak lesznek, a jelöltek pedig, akik már elért tekintélyük és befolyásuk birtokában azzal hízelelhetnek maguknak, hogy bizonyára megválasztják őket, minden eszközt felhasználnak, hogy a falusi nemes urak jóindulatát elnyerjék, miközben urambátyáiknak és uramöcséiknek nevezik őket. Körbeutazzák a falvakat, betérnek a legnagyobb hangadókhhoz, bandavezérekhez, és kérik szavazatukat. Mivel ezek az emberek hajlamosak arra, hogy más költségén jól érezzék magukat, így megígérik nekik, hogy lesz minden bőségesen, ha bejönnek a gyűlésre a városba, folyik majd a bor, sült a hús, ahogy csak kívánják. Kocsikat bérelnek, és saját költségükre vitetik őket a választás helyére. Ott is, a városban, szállásokat és kocsmákat bérelnek, ahol híveiket elhelyezik, és ellátásukról gondoskodnak. A választást megelőző este a különböző jelöltek még egyszer végigjárják a város kocsmáit, utánanéznek, hogy minden rendben van-e, akik megígérték a szavazatukat, eljöttek-e, meg vannak-e mindennel elégedve. Általában a különböző jelöltek hívei különböző színeket, jelvényeket viselnek, pl. fehér vagy kék tollat tűznek a kalapjuk mellé. A jelölt urak a kocsmákban híveiknek buzdító beszédek is tartanak, miközben nemegyszer asztalra állnak, és szónoklatukat ezzel a figyelmeztetéssel zárják: „Nos, barátaim, éljete soká! Az igaz ember hű marad a színéhez! Holnap találkozunk!”

A következő reggel versengenek a pártok a korai felkelésben. Mindezekelőtt fontos ugyanis, hogy melyikük szállja meg elsőként a megyeházát, a fehér, a kék vagy esetleg a vörös tollat viselő. Előfordul, ha éjjel nem ittak túl sokat, hogy már éjszaka kettőkor megtelik a terem. Persze amíg van hely, nem akadályozhatnak másokat a bejövetelben. Némelyik megyeház terme azonban a megye nemeseinek nagy számához viszonyítva oly kicsiny, hogy azt sokszor már az a párt megtölti, amelyik legkorábban megjelent, így az ellenpárt nem is tud bejönni és szavazni. Ahogyan a jelöltek a már megnyert párthíveiket be akarják biztosítani maguknak, ugyanúgy igyekeznek, hogy a másik párt hívei közül vesztegetés, rábeszélés, túligérgetés segítségével szerezzenek maguknak szavazókat. Aki a legszorgosabb, legnagyobbvonalúbb, legbökezűbb, az lesz a győztes. Ilyen módon a hivatalnoki helyek sokba kerülnek, az országot járó utazónak mesélnek olyan alispánról, akinek ez húsz-, sőt harminc-

ezer, vagy annál is több forintjába került, és némelyik még örülhet neki, hogy a tisztséget ennyiért megszerezte. Akinek nincs ennyi pénze, az a barátaitól kér kölcsön, mert a hivatal aztán direkt vagy indirekt módon sokat hoz, befolyást biztosít az államügyekre, és lehetőséget nyújt további előlépésre.

A választás általában úgy megy végbe, hogy a főispán a jelölteket előterjeszti, a tömeg aztán felkiáltással (*acclamatió*val) elfogadja, vagy elutasítja. A főispánnak kell eldöntenie, hogy kit pártolnak a leghangosabban, amennyiben ez bizonytalan, a szavazatokat megszámlálják. A jelöltek megnevezésekor és az *acclamatió*kor, a szavazók sokszor a vállukra emelik a jelöltjüket, „éljen, éljen” (vivát, vivát), és „ez a megfelelő ember, őt akarjuk!” kiáltják. Az ellenpárt inzultálja a másik párt jelöltjét, amazok a védelmére kelnek, sokszor tumultuózus jelenetekre kerül sor, ekkor aztán a főispán, a püspökök, a prelátusok és a rendesebb emberek igyekeznek az ajtók, ablakok irányába. Ha már megtörtént is a választás, a győztes még akkor sem lehet teljes biztonságban. Az ölelgetések és tiszteletadások, amelyekkel barátai elhalmozzák, sokszor olyan kényelmetlenségekkel járnak, amiket szívesen elkerülne.

A közönséges, törvénykező megyegyűlések, amint már mondtam, másképp, bár sokszor elég élénken folynak, ezeken ugyanis csak a nemesesség elitje jelenik meg. Jelen voltam a pesti megyegyűlés megnyitásán augusztus végén, majd később is néhány ülésen.

A nagyterem előszobájában több hajdú jár föl és alá, csupa válogatott ember, szép magyar viseletben, teljes fegyverzetben. Minden megyeháza alkalmaz ilyen hajdúkat, ezek látják el a megye belső rendőri feladatait, és az alispánnak mindig rendelkezésére állnak. A terembe minden nemesembert és mindenkit, aki rendesen volt öltözve, beengedtek. Az idegen is ott maradhat a szónokok között. Minden vármegyeház termében karzat is van, ahol a szavazatra nem jogosultak tartózkodhatnak, de a nőkön és a rosszul öltözötteken kívül senkit sem köteleznek arra, hogy csak a karzatról hallgathassák a gyűlést.

A pesti városház ülésterme egyszerű, de a célnak megfelelően van berendezve. Az ország nádorainak, egy Batthyáynak, Wesselényinek, Pálffyknak, Esterháznak életnagyságú képeivel van feldíszítve. Megnéztem ezeket a szép, kifejező arcképeket, és elolvastam egy másik, az európai királyok 1814-ben Párizsban tartott összejövetelét ábrázoló nagy festménynek ma már régiesen hangzó feliratát: *Domita Gallorum ferocia usurpationibusque coercitis vindices libertatis Europae foedere juncti*.¹⁸⁵

¹⁸⁵ Magyarul: „Leigázva a gall vadság, a jogtalan hódítások megbüntette, az európai szabadság védelmezői boldog szövetségben egyesültek.” Ugyanez, a végén néhány szó-

Közben a terem lassan megtelt nemesekkel, hivatalnokokkal és másokkal: fiskálisokkal, bírakkal, esküdtekkal, ügyvédekkel, jurátusokkal. Egyesek csak felöltőben voltak, mások magyar nemzeti viseletben, ami ilyenkor csak fekete posztóból készült, rövid, szűk atillából, ugyancsak szűk, zsinóros nadrágból, rövid szárú csizmából és kalpagból áll. Persze valamennyien fel voltak fegyverkezve, mert a magyar ruhához hozzátartozik a kard. Nagyon nyugodtan, tisztességgel viselkedett és beszélgetett mindenki a teremben. Végül megérkezett a gyűlés elnöke, és megnyitotta az ülést.

A pesti megyegyűlésnek tulajdonképpen az ország nádora az elnöke, aki automatikusan a megye főispánja is. A nádor-főherceg azonban már jó ideje nem vesz részt a gyűléseken, rendszerint egy megbízottja, ún. adminisztrátora által képviselteti magát. Más főispánok is időnként ilyen adminisztrátorral helyettesítetik magukat. Egy ilyen adminisztrátor lépett hát be a terembe számos „*alázatos szolgálja*” közepette, ami egy szokásos magyar üdvözlési forma. A mindennapi életben azonban ebből csak „*lázatos*”-t érteni, amit még valami érthetetlen sziszegő hangok követnek.

Az elnök helyet foglalt a terem közepére állított asztal végén, két oldalán az alispánok, a titkárok és más hivatalnokok ültek. A többiek álltak, vagy jöttek-mentek a helyiségben. Volt persze néhány pad is, de ezek mellett is inkább álltak, annyian voltak a teremben. Az elnök mellett egy csomó irat feküdt az asztalon: nemesi oklevelek, nyomtatott brosúrák, jegyzőkönyvek stb. Először felolvasták az előző gyűlés jegyzőkönyvét, aztán az alispánok szétszórták a brosúrákat, amelyek a vegyes házasságokról és az ezek ügyében hozandó rendeletek előkészítéséről szóltak. Sokan kaptak a füzetek után, mert ez a kérdés akkoriban nagyon foglalkoztatta a közvéleményt. Az alispánok nem tudtak külön-külön, mindenkinek egy-egy példányt átnyújtani, és mivel egyre nagyobb lett a tülekedés, összefogtak a nyomtatványokból egész kötegeket, és a fejek fölött a tömegbe hajították. Az urak tolakodva, nevetve kapkodták el őket a levegőben.

Abból, amit előadtak, persze semmit sem értettem, de a tartalmát elmagyaráztattam magamnak. Néhány indítvány került szóba, amelyeket a következő országgyűlés elé kellene terjeszteni, aztán egy hosszú előterjesztés egy pénztáros-hivatalnok ügyében, aki 14 000 forintot elcsalt a pénztártól, majd arról tanácskoztak, hogyan lehet az ilyesmit a jövőben elkerülni, aztán nyilvánosságra hozták, kiket emelt a király nemességre, majd átadták a nemesi okleveleket stb. Olyan ügyek,

val hosszabb felirat Peter Krafft I. Ferenc császárt ábrázoló festményén is olvasható, vö. *Magyar Könyvszemle*, 117 (2001), 220–32..

mint a pénztári csalások, azok megakadályozásának lehetősége, aztán a húsárok megszabása állandó témái a megyegyűléseknek. A húsárok ugyanis Magyarországon majdnem olyan fontosak, mint nálunk a kenyérrak, itt ugyanis így imádkoznak: „Mindennapi húsunkat add meg nekünk ma”. Hasonlóképpen gyakori a nemesi oklevelek átadása. Alkalmam nyílt arra, hogy betekintsek egy ilyen oklevélbe, ún. *litterae armales*ba. Természetesen latinul van, és rendkívül hosszú, mert az elején állnak a magyar király és osztrák császár összes titulussai, következik a nemességre emelt polgárnak az állam érdekében tett rendkívüli és kevésbé rendkívüli szolgálatainak előadása, végül még megnevezik összes címeikkel az érsekeket, a püspököket, a prelátusokat, a főispánokat és alispánokat, ez részben az oklevél díszére szolgál, másrészt – ahogyan mondták nekem – a nevezettek mintegy tanúsítják a kinevezést.

Egyébként engem inkább érdekelt, hogyan, mi módon történik ezeknek az ügyeknek a tárgyalása, semmint maguk az ügyek. A szónokok „*kérem! kérem!*” felkiáltással kérnek szót,¹⁸⁶ felállnak, vagy ha már amúgy is álltak, közelebb lépnek az elnök asztalához, ami a kör közepén áll. Előfordul, hogy valaki csak a tömeg közepéről szólal fel, a többiek feje fölött beszél. Azt kell mondanom, hogy majdnem mindegyik szónok, akiket hallottam, méltóságos, férfias tartással szólt, és nagy csodálatomra, teljesen folyékonyan, nagyon jó hanghordozással, anélkül hogy megakadt, dadogott volna, és úgy tűnt, hogy időnként nagyon lelkesen, tüzesen beszéltek. Ha valamelyik valami nagyon megfelelőt, találót mondott, minden oldalról, a karzatról is *éljen!, éljen!-t* kiáltottak. Ezt a szót olyankor használják a magyarok, amikor mi *bravót* vagy *vivatot* kiáltunk. A teremben a folyton visszhangzó *kérem!, kérem!* és *éljen!, éljen!* kiáltásokon kívül *halljuk!, halljuk!-ot* is sokszor lehetett hallani, amivel nyugalomra intenek. Használatában nem felel meg egészen az angol *hear, hear*-nek. Az angolok ugyanis a parlamentben akkor is használják ezt a kifejezést, ha nincs zaj, de az előadottak fontosságára akarnak figyelmeztetni. A magyarok azonban a *halljuk*-ot akkor használják, amikor mi *pszt*-et mondanánk. A magyar gyűlések mindig elég zajosak, már csak a kardcsörgés és sarkantyúpengés, meg a jövés-menés miatt is, a *halljuk* kiáltások ezért folyton elhangzanak, de ezzel sem sikerül csendet teremteni, mint a mi *ss*, vagy *pszt* figyelmeztetésünkkel, inkább csak növelik a zajt. Sohasem fogom elfelejteni egy öregúr arckifejezését, aki közvetlenül előttem állt, minden pillanatban megfordult, és a világ legharagosabb, legelkeseredettebb arcával dörgő hangon be-

¹⁸⁶ Kohl a felszólalásokat kísérő közbekiáltásokat – néhány íráshibával – magyarul adja meg, majd németül értelmezi.

kiáltotta a terembe a maga *halljuk!*-ját. Néha annyi *halljuk!* hallatszott, hogy a szónok hangját teljesen elnyomta.

Mindnyájuk között a legékesszólóbb, legjobb szónok a nemes férfiú, az utolsó országgyűlés óta híressé vált Kossuth volt. Őt, mint ismeretes, egy időre bebörtönözték, mert a kormányzat rendelkezése ellenére bizonyos országgyűlési tudósításokat, amelyeket nem lett volna szabad kinyomtatni, mérhetetlen számú példányban lemásoltatott és terjesztett. Később aztán elengedték, és most a legolvasottabb magyar újságnak, a *Pesti Hírlap*nak a szerkesztője. A lap persze külföldi eseményeket sem hagy figyelmen kívül, de elsődleges célja, hogy a magyar viszonyokról tájékoztasson, a belföldi eseményeket, hibákat, hiányosságokat bemutassa és elemezze. Úgy hallom, hogy Kossuth ebben az újságban rendkívüli bátorsággal, minden félelem és kímélet nélkül felfedi az alkotmány és a közigazgatás minden visszaélését, igazságtalanságát, amiről biztos tudomást szerez, minden kegyetlenséget és érzéketlenséget, amit bárki is elkövet, történjen ez az ország bármelyik részén. Általában olyan témákat választ, amelyekről a következő országgyűlés dönteni készül, erre akarja a követeket és küldötteket előkészíteni, őket tájékoztatni. Különös feladatának tekinti még, hogy az országban elhatalmasodott legnagyobb visszaéléseket támadja, azokat lehetőség szerint orvosolja. A bírák, a városi magisztrátusok, a megyei hivatalnokok igazságtalanságára és megvesztegethetőségére gondolok, melyeket Kossuth mindenütt, ahol csak tudja, üldözi és leleplezi. Nem kizárható, hogy mindezzel Kossuth úr sok ellenséget szerez magának, de bizonyos, hogy még több hívet, mert az egész ország közönsége mellette áll, ő a mai idők kedveltje. Hírlapja a legelterjedtebb magyar újság, és pesti tartózkodásom alatt sokszor hallottam a kíváncsi kérdést: „Mit mondott erről Kossuth? Lássuk csak, mit hoz legújában Kossuth!” Az egész ország erre az emberre tekint ma, és én személyesen is találkoztam vele.

Középtermetű ember, kellemes külsővel, feje és arca nagyon jellegzetes, szabályos arcvonásai kimondottan szépek, összességében férfias és erőteljes benyomást tesz. Legjobb férfikorában jár, évei teljében, haja sűrű növésű, oldalszakálla bozontos, egész lénye nagyon kellemes, szerény, szelíd hatást kelt. Ha arcvonásait elemezném, csupa igazi magyar tulajdonságot fedezhetnék fel bennük, nevezetesen tüzes tekintetet, kerek fejformát, szép, nemes, egyenes, kissé hegyes orrot, (amely a szlávok tömpe, kissé pisze orrának éppen az ellentétje,) széles, erős arccsontokat, rövid, energikus állat és erős, de nem olyan hosszú nyakat, mint amilyen általában a germán fajtához tartozók sajátja. Emellett azonban, ahogyan látni véltem, arcvonásai nagy komolyságot és halvány melanholiát fejeztek ki. Arcszíne nem volt valami élénk, ami olyasvalakinél, aki politikával foglalkozik, sőt már börtönben is ült, könnyen érthető.

Ami előadásmódját illeti, úgy azt rendkívül vonzónak találtam. Fél óra hosszat hallottam egyszer folyamatosan beszélni anélkül, hogy csak egyszer is megakadt, beszéd közben gondolkodott volna. Hangos, szépen csengő hangja volt, amit ilyen szép arc mellett fel is lehet tételezni, és a magyar nyelv harsány, energikus, mondhatnám harcias hanghordozása, ami az egyszerű, durva magyaroknál nyersen, keményen, darabosan hat, az ő szájából nagyon hatásosnak tűnt. Az *éljen!*, *éljen!* többször szakította őt félbe, mint bárki mást, és a *halljuk!*, *halljuk!*-ra is alig volt szükség, mert szavára magától is mindenki feszülten figyelt.

Azt hiszem, hogy mindenekelőtt a magyarok férfias érzelme, nemzeti büszkesége, szabadságuk tudata, a haza ügyeiben tanúsított forró buzgalma teszi a magyarokat jó szónokokká, és nekünk, németeknek lenne mit tanulnunk tőlük a mi küldöttgyűléseink számára.¹⁸⁷ Mert úgy találok, hogy ők, egészsében véve, nagyobb hatással tudnak beszélni, mint mi.

Egyébként távol álljon tőlem, hogy minden magyart véleménynyilvánításra kész embernek tüntessek fel. Épp ellenkezőleg, a pesti megyegyűlésen is sokan ültek némán és tétlenül, mások kardjukat, kalpagjukat a kezükben tartva fel s alá jártak, elegáns atillájukat csodáltatták. Láttam üldögélni egy urat, aki se nem írt, se nem beszélt, csak a tollát rágta, az ülés végére lassan meg is ette. Egy másik nem csinált mást, mint aranygyűrűt, egyiket a másik után, forgatta az ujján, a harmadik folyton a süvegét kefélte, a tollacskákat és porszemeket egyenként szedegette le a szép, csillogó nyestprémről anélkül, hogy egy szót is szólott volna. Mások csak időről időre *éljen!*-t, aztán *halljuk!*-ot kiáltottak, de *kérem!*-mel sohasem jelentkeztek szólásra.

A teremben a felügyeletet, amint már mondtam, az első alispán gyakorolja hajdúi által. Olyan szerepe van, mint a *speaker*nek az angol parlamentben.¹⁸⁸ Aki illetlen kifejezéseket használ, azt rendre utasítja, aki nem akarja a rendet megtartani, azt pénzbüntetéssel sújthatja, vagy akár ki is utasíthatja a teremből. Mint ahogyan az egész magyar államigazgatásban vannak furcsaságok, így az említett pénzbüntetésnél is, amelyet itt *actiónak* neveznek. Lehetőség van ugyanis arra, hogy a vétkes elkerülje a büntetést, amennyiben még az előtt, hogy az alispán végigmondja az ítéletet („Ezért az illetlenségedért 25 forint bírságban részesítlek”), elhagyja a termet. Ehhez persze el kell kerülnie a hajdúkat, akik az alispán intésére elállják az útját, és ha ezt nem tudja megtenni, fizetnie kell. Ha a pénzbüntetést ott helyben nem tudja leróni, később a szállására érkező törvényszolgának a dupláját kell fizetnie. Amikor egy városi küldöttet

¹⁸⁷ Kohl erre a német szakterminust (*Deputiertenkammer*) használja.

¹⁸⁸ Az angol szó jelentése 'szónok', de az angol parlamentben az elnököt nevezik így.

megkérdeztem, hogy milyen kihágásért jár büntetés, így válaszolt: „Ohó, ha pl. egy városi küldött a nemesség valami fontos előjogáról tiszteletlenül nyilatkozna, akkor bizonyára számolnia kellene egy *actió*val, mert a városi küldötteknek van ugyan helye a megyegyűlésen, szavazatuk azonban nincsen.” Ennek kapcsán aztán hosszú beszélgetésbe fogtunk, és közben elhagytuk a termet.

A pesti híd építése

Egyetlen olyan hídról sem tudok, amelyről újabban annyit írtak és beszéltek volna, mint az új Duna-hídról, amely Pest és Buda között épül. De az is bizonyos, hogy kevés híd van, amelynek a kivitelezésével kapcsolatban annyi rendkívüli politikai és fizikai akadály merült volna fel. Valóban óriási munkáról van szó, és a magyarok nagy nemzeti vállalkozásuknak tekintik. Így megéri a fáradságot, hogy külön figyelmet szenteljünk neki, annál is inkább, mert a híres Traianus nevéhez köthető orsovai híd után ez lesz az első, amelyik a folyó alsó és középső szakaszán átível majd a Duna fölött.¹⁸⁹

A Dunán – az oroszországi folyók kivételével – a legkevesebb híd épült Európában. Míg a kicsiny Temze fölött, annak fő ágán, 50 híd ível át, addig a Dunán, Ulmtól lefelé, kevesebb mint egytucatnyi híd található. A hídépítés legnagyobb fizikai akadályai közé tartozik a folyó rendkívüli szélessége, a víz nagy sodra, kevéssé szabályozott folyása, és az emiatt bekövetkező nagy árvizek és jégzajlások, mindezen kívül az itt élő népek csekély készsége a közlekedésre.

Pest és Buda között a folyó átlagosan 250-300 öl széles,¹⁹⁰ és mivel a két város korábban nem sokat törődött egymással, nem merült fel egy híd szükséglete. Még 75 évvel ezelőtt is kötél mentén közlekedő komponon keltek át a Dunán. Csak 1767-ben készült el egy 50 pontonra épült híd a két város között, melyet II. József áthelyeztetett a mostani helyére, ezt 42 ponton tartja.

Ez a híd azonban teljesen elégtelen tákolmány. Télen semmit sem használ, mert decembertől márciusig szétszedik, és a part mellé tolják, vannak napok, amikor a két testvérváros teljesen el van szakítva egymástól, mert senki sem meri megkísérelni az átkelést. Amellett a híd a rendszertelenül áthaladni akaró állatcsordák, nagy társzekerek vagy katona-

¹⁸⁹ Kohl lábjegyzete: A Rajna alsó és középső szakaszán még egyáltalán nincs híd. Napóleonnak ez a terve nem valósult meg.

¹⁹⁰ Az öl régi hossz mérték, átlagosan 2 m, országonként, sőt tájanként 10-20 cm különbséggel.

ság átkelésére alkalmatlan, ehhez keskeny, így ilyenkor a forgalmat le kell zárni. Nyáron, ha a víz nagyon sekély, a híd középső része úgy lesüllyed, hogy a lovaknak úgyszólván fából rakott hegyre kell felkapaszkodniuk ahhoz, hogy a partra kijussanak, és már többször megtörtént, hogy nagy kocsik alatt átszakadt, és azok a pontonokba vagy a vízbe estek.

Ezeket a viasz állapotokon már többször elgondolkodtak, különösen ezelőtt 14-15 évvel. Az újságokban számtalan cikk hangsúlyozta egy pesti híd létrejöttének fontosságát, a kérdést több országgyűlés megvitatatta. De csak amikor a lelkes, hazafias és befolyásos Széchenyi gróf állt a vállalkozás élére, és miután a gróf Angliába utazott, az ottani mérnökökkel tárgyalt, és erről tudósítást adott ki, vette kezdetét a tervezés. Végül sok vita után az utolsó országgyűlés elfogadta a tervet, mire a híd építése elkezdődött.

Nálunk alig lenne elképzelhető, hogy két város között létesítendő híd építése egy egész királyság érdeklődésének homlokterébe kerüljön, és hosszas országgyűlési viták tárgya legyen. Ez azonban egyrészt a hídnek az egész ország számára való fontosságából, másrészt költséges voltából, harmadsorban pedig bizonyos hátráltató politikai körülményekből adódik.

Egy szilárd, állandó kőhíd elsősorban Budának és Pestnek válik majd hasznára. A rajta keresztül végbemenő közlekedés sokkal jobban összekapcsolja a két várost. Sőt nagyon valószínű, hogy a szilárd híd a két városnak egy egységes városközösségbe való egyesülését is előkészíti és előmozdítja. Nem is szólva arról, hogy az egész királyság egyik városának javát sem kíséri olyan nagy figyelem, mint a fővárosét, Pestét és Budát. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a Duna teljes magyarországi szakaszán, azaz mintegy 100 mérföld hosszan, egyetlen szilárd híd sincsen (Komáromnál és Péterváradnál csak hajóhidak, Pozsonynál és Esztergomnál pedig csak köteles átkelők vannak),¹⁹¹ így aztán, ha a Dunán zajlik a jég, vagy ha a partjait úgy elborítja a víz, hogy nehéz, vagy lehetetlen rajta átkelni, az ország bizonyos értelemben véve két részre szakad, melyek egy ideig egymástól el vannak vágva. Így az egész országnak érdekében áll, hogy valahol lehetőség nyíljon az állandó összeköttetésre, és hol legyen ez, ha nem a birodalom szívében, Pest-Budán, melyen áthalad az egész kereskedelem ütőere.

Sok nehézséget okoznak még az építkezés költségei. Úgy vélik, hogy az új híd nem kevesebb mint 500 000 font sterlingbe kerülne, és egy olyan országban mint Magyarország, amely terményekben oly gazdag, de pénzben oly szegény, nem volt könnyű ezt az összeget előteremteni,

¹⁹¹ Kohl itt a második helyen *Gratz* helynevet ad meg, ami valószínű sajtóhiba *Gran* (Esztergom) helyett.

vagy abban megegyezni, hogy ezt honnan teremtsék elő. Így került arra sor, hogy egy bécsi tőkéshez, a Magyarországon is hatalommal rendelkező Sina bankárhoz fordultak, aki elvállalta az építkezés anyagi oldalának megszervezését.¹⁹² Persze sok magyar fel van háborodva, hogy ezt az ügyet egy idegenre bízták, és sokaktól hallottam: „Ó egek, miért nem indítottak inkább országos gyűjtést? Nem jegyeztem volna én magam is 100 forintot, és nem akadtak volna sokan, akik még ennél is többet örömmel adakoztak volna, annak megakadályozása érdekében, hogy az egész ország egy idegennek fizesse a kamatokat?” Annak fejében ugyanis, hogy Sina báró a hidat saját költségén építi fel, csaknem 100 évre (pontosabban 85 évre) át kellett neki engedni a híd vám jövedelmét. Persze, e kérdésben nem tudnék dönteni. De aki tudja, hogy Magyarországon milyen kevés a mozgatható tőke, és milyen nehéz ilyen látszólag egyszerű ügyeket intézni, az talán nem egészen osztja azoknak a hazafiaknak a szemrehányását, akik most olyan készségeseknek mutatkoznak a hídépítés támogatására.

A harmadik oka annak, hogy a hídépítés az országgyűlés elé került, azok a bizonyos előjogok voltak, amelyekről a nemességnek le kellett volna mondania. Az egész magyar nemességnek megvolt ugyanis az a privilégiuma, hogy a pest-budai híd gyalulatlan fenyőgerendáin átjárhatott, átkocsizhatott vagy átlovagolhatott anélkül, hogy egy garast is kellett volna fizetnie, miközben mindenki mástól, aki nem számított nemesnek, a híd fenntartására és a városok bevételeinek növelésére egy-krajcárnyi hídadót róttak ki. Az új híd építéséhez azonban Sina bankár, de egy másik tőkés sem volt hajlandó előleget adni, csak akkor, ha minden nemes, és bárki vele egyenlő, lemond erről az előjogáról, mert különben attól lehetne tartani, hogy a befektetett tőke nem térül meg. Ez persze összefügg a nemesség többi privilégiumával is, amelynek birtokában a királyság összes hídján és útján, minden vámház mellett a nemeseknek csak ki kellett jelenteniük: „Én nemesember vagyok”, és akkor máris adómentességet élvezett. Félték tehát, hogy egyetlen, bár nagyon kicsiny előjoguk elleni támadás azt a kísérletet jelentené, hogy privilégiumaik védőfalán egy kicsiny rést üssenek, ami által azonban az egészet kétségbe lehetne vonni. Ezért aztán egyesek sokáig és makacsul vonakodtak, hogy ezt az engedményt megszavazzák. Ennek ellenére végül is sok felvilágosodott férfiú igyekezetének köszönhetően az indítvány,

¹⁹² A görög származású, de magyar nemességet, majd 1822-ben bárói címet nyert Sina Györgyről van szó (1782–1856), akinek a Lánchíd építése terén szerzett érdemeit a pesti hídfőn emléktábla örökíti meg. Sina és Széchenyi további együttműködéséről ld. Fónagy Zoltán: Sina György és Széchenyi István közös vállalkozásai. *História*, 34 (2012), 9–10. sz. 52–53.

hogy az új híd érdekében a nemességnek is engednie kell, keresztülment, így aztán az építkezési egyezményt meg lehetett kötni.

Ezzel mindenesetre a magyar nemesség adómentessége bizonyos értelemben megszűnt. Sajnos azonban a többi híd esetében továbbra is fennáll, és még bizonyára sokáig fog tartani, amíg a magyar nemesi privilégiumok várfalán ütött rést annyira ki lehet tágítani, hogy minden becsületes ember minden hídon és úton szabadon közlekedhessen. Minden tisztességesen gondolkodó embernek becsületére válna, ha az előjogok felháborító alkalmazása ellen felszólalna. Ami engem illet, én nem tudtam őszinte ellenkezés és felháborodás nélkül a régi pest-budai hídon átkelni.

Képzeljék csak el: A híd mindkét oldalán egész csapat bajuszos fickó áll (sajnos, általában németül beszélnek), akik minden nemes előtt (a törvény szerint annak számítanak először is a valódi nemesek, aztán a szabad királyi város polgárai, valamint egy lassan érvényesülő szokás alapján minden jól öltözött, azaz tehetős ember) azonnal megnyitják a sorompót, miközben minden iparoslegényt, minden jogtalan koldust, minden zsidógyereket, egyáltalán minden zsidót, legyen gazdag vagy szegény, minden parasztot, végül minden szegényesebben öltözött idegent, ha már nem mutatja nekik messziről a vámpénzt, karon ragadnak, és fizetésre kényszerítenek. A hídrők a hosszú idő során, mióta a hídvárat felügyelik, különös ügyességre tettek szert abban, hogy minden embert állapota és méltósága szerint felbecsüljenek. Minthogy hiúzszemekkel lesnek mindenkire, aki a hídhöz közeledik, csaknem minden budai és pesti polgárt, azok alkalmazottait, gyermekeit házanépét stb. személyesen ismerik, és tudják, hogy azok rendelkeznek-e a megfelelő előjogokkal. Az idegeneket azonban, akiket nem ismernek, azonnal felfedezik, és felbecsülik, hogy mi fán terem, anélkül hogy mint a boszorkányokat előbb vízbe dobnák vagy mérlegre állítanák.¹⁹³ Ezért aztán nagyon ritkán tévednek, és nem kerülnek abba a helyzetbe, hogy egy nemesember kioktassa őket. Különösen vásár- és ünnepnapokon csodálkozik az ember, amikor az iparoslegények majdnem ugyanolyan elegánsan öltözködnek, mint más tisztas emberek, ilyenkor aztán nagyon kell figyelniük. De felismerik ők első látásra az iparosokat és a zsidókat, még ha a párizsi Bouton öltöztetné is őket!¹⁹⁴ „Hó, hó! Ide, ide, megállni!”, kiabálnak rá minden szegényre, és többször tanúja voltam, hogy rongyos, szegényes zsidólegényeket lekergettek a hídról, mert nem tudtak fizetni. A pesti gazdag zsidók azonban, hogy ne legyenek ilyen botránynak kitéve, évente egyszer előre fizetnek egy összeget, aztán szabadon közle-

¹⁹³ A boszorkány felismerésének népi módszerei: nem merül el a vízben és nincs súlya.

¹⁹⁴ Híres párizsi divatszalon.

kedhetnek. Egyedül a cigányok, ahogyan egy nem egészen megbízható forrásból hallottam, azok a szegényemberek, akik, akár a nemesek, nem fizetnek hídpénzt. Nem tudom, hogy honnan van nekik ez a privilégiumuk, talán mint ahogyan a francia közmondás szól: *les extrêmes se touchent*.¹⁹⁵ Talán annyira nullának számítanak a polgárok szemszögéből, hogy mint a madarak szabadon röpködhetnek ide-oda.

Ezek a dolgok eleinte annyira felháborítottak engem, hogy az első napokban a vámosok szándéka ellenére is megfizettem a hídpénzt, mert az ember szívesebben csatlakozik önként az elnyomottakhoz, semmint az elnyomókhoz. Eleinte egyszerűen nem értettem, hogy az előkelő osztályokban, vagy legalábbis azok nemesebb részében miért nincs annyi nagylelkűség, hogy önként alá vessék magukat ennek a kötelezettségnek, hogy ezzel a mások botránys elnyomásának, lealacsonyításának és megterhelésének szokását aláássák. De hát ilyen az ember, a nemtelen dolgok tűrését, sőt gyakorlását könnyen megszokja.

De ugyanilyen kevéssé, mint a kivételezetteket, tudom azt a népet megérteni, amelyik ilyen súlyos terhet hosszú éveken át megtűr anélkül, hogy megkísérelné ezt a láncot elszakítani, és urainak megmagyarázni, hogy miben állnak az emberek és állampolgárok általános jogai. Persze másutt is bírnak bizonyos előjogokkal az előkelőbbek az alacsonyabb sorúakkal szemben. De ez ott jobban el van rejtve, nem annyira szembe-tűnő és nap mint nap megfogható, mint Magyarországon, nevezetesen ennek a hídnak az esetében, ahol a gazdag dukátokkal teli pénztárcájával szabadon áthaladhat, míg a szegényt feltartják, és utolsó krajcárját kell előkeresgélteni rongyai közül, hogy aztán átadja.

Mint már mondtuk: Áldott legyen az új híd építése, melynek során a jogok és kötelességek egyenlősége meg fog nyilvánulni, és áldott legyen ennek a hídnak az alapköve, amely egyúttal a magyar egyenlőség alapköve is lesz, és vele együtt az igazi szabadságé, melytől az egyenlőség elválaszthatatlan. Többször is felkerestem ezt az áldott hidat azzal a látogatási jeggyel, melyet a hídepítési hivatalnál lehetett megszerezni. A híd ügyében folytatott levelezés, a pénzek kezelése és a vele kapcsolatos ügyintézés ugyanis olyan jelentős, hogy külön hivatalt kellett létesíteni számos alkalmazottal.

A régi köteles híd és az első hajóhíd messze lejjebb volt a Dunán, és a budaiaknak hosszú utat kellett odáig megtenniük. A mostani hajóhidat ettől jóval feljebb létesítették, az új kőhidat pedig még feljebb, a budai központ közelében építik meg. Feltűnő, hogy sem a budai, sem a pesti hídfő nem lesz összeköttetésben egy a város közepébe vezető széles úttal. Sőt a híd budai vége a meredek várhegy közelében lesz, de azt

¹⁹⁵ A végletes dolgok érintkeznek.

mondják, ezt azért nem lehetett elkerülni, mert a meder altalaja sem lefelé, sem felfelé nem lenne ilyen kedvező. Angolok vezetik az építkezést. Minthogy megismerkedtem velük, a legjobb vezetőket nyertem bennük az építkezés megismeréséhez. Elkészítették ugyanis a híd modelljét, amin mindent pontosan tanulmányozni lehet.

A híd mintegy 250 bécsi öl, vagyis 1500 láb hosszú lesz. A híd ívének viseléséhez, ami vasláncok rendszeréből fog állni, négy hídpillérre lesz szükség, amelyből kettő a part közelében, kettő a folyó közepén fog megépülni. A főláncok, amelyek majd a legnagyobb terhelést hordozzák, 42 000 tonnát nyomnak. Ezeket Angliában gyártják, mert Magyarországon ezek elkészítéséhez nincsenek meg sem a kohók, sem a szerszámok, de nincsenek olyan szerkezetek sem, amivel a lánc egyes részeinek szilárdságát meg lehetne vizsgálni, hogy kibírják-e majd a terhelést. Ilyen szerkezet legyártása magában is óriási költséggel járna, és csak Angliában, ahol ilyeneket gyakran alkalmaznak, éri meg ekkora befektetés. Magyarországon a híd elkészülte után fölöslegessé is válna.

1840. május elsején kezdődtek meg a munkálatok, és ami azóta elkészült, az csupán a négy közül két pillér építéséhez szükséges két gát. Ahhoz ugyanis, hogy ezt a két pillért a folyóba beépítsék, amelyek alul és közepükön mészkőből készülnek, felül és sarkaikon pedig gránittal veszik őket körül, nagy rekeszeket és gátakat kell a vízbe behelyezni, amelyekből aztán ki lehet szivattyúzni a vizet. Egyedül ezek a gátak óriási munkálatokkal járnak, amint az a következő adatokból érthető lesz. A körül a hely körül, ahová a pillérek kerülnek, sűrűn egymás mellé, kettős sorban oszlopokat kell beverni. A két oszlopsornak vagy falnak 8 láb távolságra kell lennie egymástól. A folyami homokot, ami a munka közben a két fal között összegyűlt, óriási merőkanalakkal, melyeket négy-négy ember kezel, és egyszerre 4-5 mázsa homokot fogadnak be, el kell távolítani, és helyébe vizet át nem eresztő agyagot kell bedöngölni. Ezen a fáradságos és körülményes módon készülnek a vízhatlan rekeszek, amelyek elé, hogy a sodrásnak, nevezetesen a jégzajlásnak elment tudjanak állni, biztonságos jégtörőket kell építeni. Ezenkívül a rekeszeket, hogy szilárdabbak legyenek, minden irányba futó keresztgerendákkal is meg kell erősíteni. Minden hídfő gátjához nem kevesebb mint 2000, a középső pilléreknél pedig 1400, az egész hídhöz tehát összesen mintegy 7000 oszlopra van szükség, melyeknek mindegyike egy-egy hatalmas fenyőfa törzse. Egész erdőket kellett emiatt kivágni. Mindegyik oszlop végét egy mázsa súlyú vashegygel látták el, ennek következtében csupán ezáltal 700 000 fontnyi vas kerül a folyómeder aljába. Mindegyik oszlopot háromölnyre kell a folyó aljába beverni, az összes oszlop tehát 21 000 öl, azaz kb. 5 mérföld mélyre hatol a mederbe. Ezt az óriási távolságot vaspörölyök számtalan, fáradságos csapásával érik el, eleinte egy

csapással kétcollnyira, majd csak egy-, később fél- vagy harmadcollnyira tudnak egy oszlopot beljebb verni. Ha fél coll átlagot számítunk, akkor minden oszlopra kb. 400 ütést kell a vaspörölyvel mérni, ami az egész híd összes rekeszének esetében 5 millió ütést jelent. És mindehhez a gátak építése úgyszólván hiábavaló munka, mert ha a hídpillérek elkészültek, az egészből csak annyi marad meg, ami a meder talajában van. Az oszlopokat ugyanis, miután megtették a magukét, a víz alatt lefűrészelik. Hát mondhatom, semmi pénzért sem szeretnék ennél a hídépítésnél ács lenni, hogy miután agyondolgoztam magamat, azt kelljen látnom, hogy a kőműveseké lesz minden dicsőség.

A két hídfőbe aztán 24 lóerős gőzgépeket helyeznek el, amivel belsejükből kipumpálják a behatolt vizet. A fenyőfák, amelyekből az oszlopokat faragják, Bajorországból érkeznek, a tölgyfát pedig, amire szintén szükség van, Szlavóniából hozzák, minthogy Szlavónia szállítja mindenféle célra Magyarországra a tölgyfát, Bajorország pedig a fenyőfaanyagot. Ha a munka úgy folytatódik, mint eddig, akkor minden nyáron egy gát elkészültével lehet számolni, és a hídépítéshez alkalmazott munkásoknak, amíg az egész elkészül, még jó pár évig nem kell aggódnium, hogy munka és megélhetés nélkül maradnak.

Az építészeti hivatal néhány kormányzati épület ügyében, amelyeket le kellene bontani, mindeddig nem tudott a kormánnyal megegyezni. Ez azonban minden bizonnyal meg fog történni, így azon az oldalon is megindulhat az építkezés.¹⁹⁶

Az egyik vezető építőmesterrel kimentünk a Duna közepére az egyik pillérhez. Engem ugyanis rendkívül érdekelték az ott dolgozó német, magyar, angol, szlovák munkások, akik mint a hangyák nyüzögtek a folyam közepébe beépített állványokon. Több mint húsz állványos döngölőt számoltam meg, melyek ennél az egy hídfőnél kerültek alkalmazásra, mint valami kalapácműhelyben. Ezek a döngölők már sok munkást megnyomorítottak, karjukat vagy kezüket szétzúzták, mert bármilyen egyértelműen hangzik, hogy nem szabad a döngölő alá tenni a kezünket, ami 10 mázsa súllyal 30 láb magasságból zuhan le, mégis vannak, akik nem vigyáznak, és nem elég óvatosak. Az is többször előfordult, hogy a vassúlyokról az odacsapódáskor kis darabok leváltak, és a fejükön sebesítettek meg embereket. A Szent Rókus Kórházban megtudtam, hogy az első nyáron a hídépítésről különböző sérülésekkel és csonkításokkal 15 embert szállítottak be. Ha minden nyáron ennyi lesz a sebesült, akkor 70-80 sebesülttel lehet számolni akkor is, ha nem történik valami rendkívüli szerencsétlenség.

¹⁹⁶ Valószínűleg a pesti oldalról van szó.

Az angol munkások, akiket az építészek Angliából magukkal hoztak, a többi munkásnak minden egyes munkafolyamatnál az élén állnak. Rajtuk kívül még Triesztből és Velencéből olasz munkásokat is hozattak, mint akiknek a legnagyobb tapasztalatuk van a vízi építkezéseknél. Aztán vannak még a pestiek, németek, magyarok és szlovákok. Az angol felügyelő, akivel erről beszélgettem, nem sokra becsülte ezt a munkásosztályt, többször is mondta: *a stupid people*.¹⁹⁷ A hazaiak közül csak egyetlenegyét méltányolt, akit a szolgálatába fogadott, és a legnagyobb dicséretben részesítette mondván: *Yes, yes, he is somewhat like an Englishman. There is some spirit about him*.¹⁹⁸ Hogy azonban milyen megbecsülésben részesül ez az egész pesti munkásosztály a többiekhez viszonyítva, azt hamarosan a munkabérek megszabásából megtapasztalhattam. Az olaszok 25 bécsi forintot kaptak egy hétre, a németek és a magyarok pedig csak tízet. Megkérdeztem a kísérőmtől, hogy legalább a németeknek nem adhatna-e többet, de ebből nem engedett.

Kimásztam a jégtörő külső hegyére, és innen, a nagy folyam közepének kicsiny, szilárd pontjáról élveztem a pompás kilátást, ami a budai hegyekre és a pesti oldal háztengerére nyílt. Közben a pillér közelében több hajó úszott el, amelyek ismertetőjelként a magyar címet viselték.

A múlt télen a jégtörőt és a pillérrekeszt a jégzajlás miatt nagyon féltették a pestiek. Attól félték, hogy a jégnek nem tudnak ezek az építmények ellenállni, mert az angolok nem tudják elképzelni, hogy milyen hatalmas erejük van az itteni jégzajlásoknak. Az angolok diadalára azonban minden állva maradt, bár a kételkedők azt mondták, hogy ez tiszta szerencse volt, mert ezúttal a jég nagy tömege a budai part mentén ment le, és a hídépítőknek még sok iskolapénzt kell fizetniük. Némelyek még abban is kételkednek, hogy egyáltalán sikerrel járhat-e a hídépítés. Az ég adja, hogy ez a félelmük alaptalan legyen!

Még sokáig kint maradtam a jégtörőn, amíg csak a munka végét jelző harang meg nem kondult. Aztán sokadmagammal a partra hajóztam, hogy a bér kifizetésénél jelen legyek. Éppen szombat volt.

Az építkezés raktárainak az udvarán, ahol az anyagkészleteket egymásra rakva felhalmozták, ahol több kovács- és más műhely, épületelemek csarnokai álltak, két kifizetőhely is volt. Az egyiknél, ahogy mondták, „a Sina” fizetett, a másiknál az angolok. Az angolokat minden bizonnyal elválasztották a belföldi munkásoktól, és a bérüket is a saját honfitársaik fizették ki. A legtöbben „a Sina” felé igyekeztek. Egy fafészer alatt hosszú asztal volt, nagy halomban álltak rajta a különböző, kis és nagy pénzérmék. Micsoda édes, jótékony teher!, gondolhatta a sok ember, akik

¹⁹⁷ Buta népség.

¹⁹⁸ Igen, igen, ő majdnem olyan, mintha angol lenne. Sok esze van.

az asztal körül vágyakozó pillantással álltak. Az asztalnál ült a pénztáros, aki a kifizetést végezte, mellette egy másik, aki a kifizetett összeget egy könyvbe beírta. Sorra szólították a munkásokat az asztalhoz, hogy megkapják a heti bért. A pénztáros gyorsan nyúlt a pénzhalmok után, ugyanolyan gyorsan kiszámolta a csillogó érméket, és távozásra szólította fel az illetőt. Istenem, micsoda részvétlenül bánnak ezekkel az értékes kis tárgyakkal, a pénzekkel, amelyeket a szegények a markukba zárnak, és negyvenszer is megfontolják, mielőtt bármennyit is kiadnának belőle! És ez a pénztáros csak úgy dobálja őket, mintha csak pelyvát szórna szét!

Újra egy új nevet kiáltanak. Egy szerény, félszeg ember lép az asztalhoz. Hatszor is végigsimított a fején, hogy rendbe hozza a haját, mielőtt sorra került. Még egyszer kiáltják a nevét: „Gyorsan, öreg, gyorsan! Sietünk a pénzosztással!” De gazdag lehet az a Sina, hogy így siet a pénzét kiadni! Végül odalépett az öreg, bizonyára új munkás lehetett, megkapta a pénzt, anélkül hogy megszámlolta volna, oly szorosan szorította a markában az osztrák bankókat, hogy reszkető ujjai azokat teljesen összegyűrték.

Mindenki kimutatta a maga jellemét a fizetéskor, miközben a pénzt átvette. Egyik büszkén előlépett, ha hallotta a nevét, vonakodva vette le a sapkáját, mintha mondta volna: „Nos, ide velem, ami nekem jogosan jár, amennyit adnotok kell!” Egy másik sovány, megvető tekintetű mogorva arcáról ezt olvastam le: „Hej, ti gazdag csirkefogók, annyi pénzetek van, mint a pelyva, és nekünk, szegény nyomorultaknak ilyen keveset adtok! De csak egyszer állna módomban, hogy...!”

Az egyik zsebre vágta a pénzt, a másik a sapkájába rejtette, a harmadik úgy markolta, mint egy éhes keselyű az egeret. Kijebb aztán mind-egyik elővette, kétszer, háromszor átszámlolta, minthogy a kifizető pult tekintélye elfojtotta a bizalmatlanságát. Láttam, ahogyan a megszolgált heti bér azon nyomban forgalomba került, kisebb adóságokat megadtak a kollégáknak, mások kint már ott találták a feleségüket, aki gyerekestül várt a heti bérrre. Sokan azon vitatkoztak, melyik lesz ma estére a legjobb vendéglő, és vidáman, hangosan távoztak a kapun át.

Rácváros, a török fürdők és a keleti zarándokok

Ha szállodámnak, az Angol Királynőnek nagy balkonjáról ránéztem a szép budai panorámára, ami éppen velem szemben tárult fel, nevezetesen a Várhegyre, annak templomaira és palotáira, lábainál, a Duna felé a házak tömegeire, a Gellérthegyre, rajta a csillagvizsgálóra és a városnak arra a területére, ami közötté és a Várhegy között fekszik és felhúzódik a Gellérthegy lejtőire, mindig pontosan ez a városrész keltette fel

KILÁTÁS A BUDAI VÁR KAPUJÁBÓL A TABÁNRA

(Rudolf Alt metszete, 1845)

különösen a figyelmemet. Ez az ún. Tabán vagy a Rácváros, Budának az a kerülete, amelyben főleg rácok, vagyis szerbek laknak.

Csaknem ezer (pontosan 956) kis ház, csaknem valamennyi egyforma nagy vagy kicsi, öt vagy hat különböző csoportosulásban épült a Gellérthegy elég meredek lejtőjén. Minden házacskának a frontja Pest felé néz, és alulról nézve úgy tűnik, hogy arrafelé mindnek csak egy ablaka van. Minden házcsoporthoz vízszintesek az utcák, de ezeket felfelé keskeny, meredek utcácskák, gyakran csak ösvények vagy lépcsősorok kötik össze. Az egész úgy néz ki, mint egy nagy amfiteátrum, amelyben a páholyokat a házacskák képviselik. Nagyon különösnek találtam ezt a látványt, és elhatároztam, hogy közelebbről is megnézem. „Hát, ha akarja, nézze meg azt a dolgot, kedvesem”,¹⁹⁹ mondta a magyar kísérőm, „de én nem megyek magával, mert tudom, hogy ott nincs mit keresni.” Én így is tettem és még abban a *mömáng*-ban elindultam a Rácvárosba. A *mömáng* az osztrák-német és magyar szó a pillanat kifejezésére, va-

¹⁹⁹ Kohl itt a megszólítást a *Ding* szóval adja vissza, majd a következő hosszú bevezést annak szenteli, hogy milyen kapcsolatban használatos a magyarban az általa *Ding*-nek ('dolog')-nak fordított magyar szó. Talán *izét* ért alatta, de ennek használata sem felel meg mindenben Kohl szemantikai kitérőjének.

lószerűleg a francia *moment* szóból származik, amit mi *Moment*nek is ejtünk, jóllehet az osztrákok igyekeznek, hogy ezt és általában minden franciából átvett szót ne németesen, hanem franciásan ejtsenek,²⁰⁰ de eközben olyan különösen hangsúlyozzák, hogy azt sem egy francia, sem egy északnémet nem tudná utánozni.

„Erre menjek a Rácvárosba?” – kérdeztem meg valakit a pesti híd végénél. „Igen – hangzott a válasz –, de sokkal jobb, ha emerre megy.”²⁰¹

Ahogy az ilyen nyelvjárási sajátosságok, úgy a rácok is egész Magyarországon megtalálhatók, hazájuktól, Szerbiától kezdve felfelé egészen Bécsig, ahol a legtávolabbi kolóniájukat alkotják. Magyarországi fő telephelyeik a Bánátban, a Bácskában és a Szerémségben vannak. Ott majd újból találkozunk velük. Észak-Magyarországban, a szlovákok és a rutének hazájában nagyon kevesen laknak, vagy egyáltalán nincsenek is. Mint hajósok és kereskedők inkább a Duna mentén telepedtek le, itt majdnem minden városban külön negyedben élnek, amit rácvárosnak neveznek, hasonlóan, mint ahogyan Németországban külön zsidónegyedek voltak és még mindig vannak. Győrben, Komáromban, Esztergomban, Vácott, Budán (csupa Duna menti város) van külön negyede a rácoknak, Újvidéket, ami Belgrádból települt be, és még néhány déldunai várost pedig egyenesen tőlük alapított kolóniának tekinthetjük.

Részben ennek a népnek a kereskedésben mutatott zsenialitása, részben azok az elnyomások, amelyeknek a törökök részéről ki voltak téve, az okai annak, hogy különböző időkben elmenekültek, és szállásterületeiket magyar és osztrák védelem alá helyezték. 400 év óta, amikor a törökök megjelentek Európában, folyik a szerb fejedelmeknek és alattvalóiknak ez az Ausztriába irányuló menekülésáradata, kezdve akkor, amikor az első szerb fejedelem Zsigmond magyar király uralkodása alatt, 1419-ben a közeledő törökök elől Budára menekült, és híveivel ott letelepedett, egészen napjainkig, amikor Miloš szerb fejedelem Bécsbe érkezésének lehattunk tanúi, aki a császárt arra kérte, hogy a Bánátban birtokokat szerezhessen. Valami egészen hasonlóan lehetünk itt tanúi, mint a Kaukázusban egy hasonló nép, az örmények esetében, akik kereskedői ösztönüktől és a törököktől úzve ismételten Oroszországba vándoroltak ki, és a délorosz államokban egészen Lengyelorszáig megtelepedtek.

Ugyancsak rácok, azaz szerbek, később németek voltak, akik, miután a 17. században Lotaringiai Károly a barbár törököktől visszavette Budát, itt megtelepedtek. A rácok a Gellérthegyet, a németek a másik oldalt, a Várhegyet választották. A város elnémetesedett, a rácok pedig,

²⁰⁰ Kohl jegyzete: Egészében véve mi németek nem vagyunk e téren következetesek.

²⁰¹ A *hanem* szó Kohnnál a *sondern*nek felel meg. Kohl itt is e szó használatára hoz példákat.

felerészben maguk is elnémetesedve, elég nyomorúságos szállásokban élnek.

Néhány lépcső vezetett fel az egyik első házhoz. Beléptem a kapun, balra mindjárt ott találtam a disznóólat. Föléje egy képet szögeztek, ami a nagy angol léghajót, a *Sast* ábrázolta. A rácok, mint a szarkák kapkodnak a tarka képek után, és teleragasztják velük a házak ajtait és gerendáit. A magyar nemzeti viseletben ábrázolt porosz király portréja is ott volt az egyik pajta ajtaján. A háztulajdonos, akit Bogdanovitsnak hívtak (ami Istentől adatott fiút jelent), nem volt otthon. „A szőlőbe ment,” mondta a felesége. Ugyanis minden budai, a szegényebb rácok is ’kapások’ (*Hauer*), azaz vincellérek, vagy legalábbis csószók lettek a németek szőlejében. A szobákban, amelyek igen tiszták voltak, egy *Jesus Kerst*- (Jézus Krisztus) kép függött, mellette Szent Rozália képe több más szentkép társaságában. A háziasszony, aki a fiával otthon volt, beszélt németül és szerbül, ahogyan az itteni szerbek általában ezt a két nyelvet bírják. A fiú egyetlen gyermekük volt, és a szegény asszony sokat panaszkodott amiatt, hogy egyetlen gyermekük se testileg, se szellemileg nem egészen egészséges. A szerb anyáknak általában egy vagy csak kevés gyermekük van. Ez a magyar asszonyokkal közös vonásuk, akik szintén kevés gyermeket szülnek, sőt szégyellik magukat, ha a házasságuk kezdetén mindjárt várandósak lesznek, ellentétben a német és még sokkal inkább a szlovák asszonyokkal, akiknél mindig nagy a gyermekáldás.

A rácoknak egész Magyarországon nincs jó hírük, a közmondás szerint „egy rácból kitelik legalább négy zsidó és öt cigány, annyira tele vannak csalárdsággal, hamissággal és hízelkedéssel”. Ebbe az előítéletbe beleértendő az újjörögök, a macedóniaiak és a cincárok is,²⁰² akik ugyancsak minden magyar városban feltalálhatók, akiknek azonban a szerbekkel csak a vallásuk közös (bár ez sokat, esetenként mindent jelenthet!). Ezt az ítéletet egészében nem lehet légből kapottnak tekinteni, mert nagyon is hasonlóan hangzik ahhoz, amit más népek, függetlenül a magyaroktól, Odeszában, vagy más városokban ezekről a népekről állítanak. Sőt majdnem úgy hangzik, mint amit korábban a velenceiek és a génuaiak tartottak a szerbektől és a görögökről, és a római közmondás is erről tanúskodik: *Graeca fides, nulla fides*.²⁰³ Persze egy ilyen kemény ítéletet nem szabad általánosítani, mintha ezzel a szerbektől mindent elmondott volna az ember, és feljogosítva érezze magát, hogy a rácoktól, mint a pestistől féljen. Ha az ember ezeket a szerencsétleneket a saját nyomorúságos hajlékukban keresi fel, oly sok jó, emberi tulajdonságra talál náluk, hogy inkább részvétet és megértést érez.

²⁰² A Bulgáriában élő románokat nevezték így.

²⁰³ A görög hűség nem hűség.

Ahogy egész Magyarországon a rácoknak, úgy Pesten különösen a budai Rácvárosnak rossz a híre. Félreeső részeiről úgy beszélnek, mint a bakonyi erdőről. „Hát, mostanában nem hallottam róla semmit,” válaszoltak a kérdésekre, „de ott nem valami biztonságos, éjszaka senkinek se lehet ott biztos az élete.” – Egyik nap ez valóban bebizonyosodott, mert a következők történtek meg velem. Egy este elsétáltam a Gellért-hegyre, mert egy ismerős csillagász ígérte, hogy onnan a hold tányérján valami jelenséget megmutat, így hát sötétedéskor oda és vissza bejártam a Rácváros zezugos, piszkos utcácskáit. A kutyák, akikből arrafelé bőven akad, voltak az egyetlen élőlények, akik „megszólítottak”. Gondoltam: Na, most rajtad is bebizonyosodhatna a Rácváros rossz híre. De aggodalmam ellenére szerencsésen elértem a németektől lakott, jól megvilágított utcákat. És mi történt másnap, amikor újra arra vettem az utamat? Ott találtam egy meggyilkolt embert, körülötte nagy tömeg és a rendőrség, éppen bevitték az egyik közeli házba. „Mi történt?” – kérdeztem. – „Bizony, a rácok éjszaka már megint valakit megöltek. Egy fakereskedőt, aki szlavóniai tölgyfát hozott a hídépítéshez, és megkapta már érte a fizetséget. A szép holdfényes éjszaka lefeküdt aludni a hegy oldalába, közel a vízhez, a pénzével együtt. Elég oktan dolog volt, de az emberek ezt sokszor megteszik, mert zsugoriak, és nem akarják, hogy a vendéglősök megvágják őket. Most aztán oda a pénze. Ő maga ugyan még megvan, de láthatja, hogy elintézték.” – „Édes Istenem! De hát hogyan történhet ilyesmi az utcán, a házak között?” – „Hát, sok olyan ember lakik errefelé, aki semmit sem akar meghallani. A városnak ebben a részében annyiféle ember megfordul, állatkereskedők, hajóseemberek, hajóvontatók. Talán olyasvalaki tette, aki a lova hátán már Isten tudja, hol jár.” – Én meg örülhettem a szerencsémnek és sajnáltam a szegény fakereskedőt, akinek szánt halálos nyíl olyan közel suhant el mellettem.

Ez az eset azonban, mint már említettem, egy jóval későbbi időben történt. Most még csak első tabáni látogatásomnál tartok, amikor is folytattam utamat Bogdanovics asszonytól, és betértem egy *kreizlereibe*, az osztrákok így nevezik a kis szatócsboltokat, ahol az élelmiszereken kívül mindenféle egyebet is lehet kapni.²⁰⁴ A tulajdonosnő német volt, aki a boltjára ezt írta: „Ez a ház Isten kezében és Leitnerné Mária tulajdonában van.”²⁰⁵ A felirat németül volt, mint ahogyan a többi ház felirata is a Rácvárosban. Mondta is a boltosasszony: „A rácok itt mind sváb lábon élnek.” Ettől függetlenül még mindig nagy a rivalizálás a németek és

²⁰⁴ Kohl németesen *Gräßlereinek*, vagy *Greißlereinek* nevezi az ilyen boltokat, a régi magyar köznyelvben 'kreizlerei'-nek hívták.

²⁰⁵ A felirat eredeti szövege: *Dieses Haus steht in Gottes Hand, und wird bei der Maria Leitherin genannt.*

a rácok között, sőt kölcsönös gyűlölködésről is lehet beszélni. Ezt a nemzetiségi ellentétet elsősorban a templom használata idézi elő. A templom ugyanis közös tulajdonban van, egyszer német, egyszer szerb nyelven prédikálnak benne. Különösen a körmeneteknél van nagy veszekedés, mert a németek a rácok előtt, a rácok a németek előtt akarnak menni. Az egyházi és a világi hatóságoknak sokszor kell ilyen ügyekben békéltetni.

Meg kell ugyanis jegyeznünk, hogy nagyon különös, de a budai szerbek nagy részét ferencesek térítették meg, így római katolikusok lettek, nem pedig görög katolikusok. Nem hallottam még egy ilyen esetről, és egy világlátott szerb férfi is megerősítette, hogy ez az egyetlen római katolikus szerb egyházközség. Ismeretes ugyanis, hogy mennyire ragaszkodnak a szerbek a görög hithez. Nem gondoltam volna, hogy ez alól a szabály alól is van kivétel.

A szatócsné szerint az ebben az egyházközségben lakó szerbek sokkal istenfélőbbek, mint a németek, többet és áhítatosabban imádkoznak, és szigorúbban megtartják a böjtöket. De sokkal több pálinkát isznak, mint a németek, és torkosabbak is. Ezért aztán a rácok miatt tart a boltban pálinkát és bonbonokat. Az itteni németek csak bort isznak. És szerinte van még egy különbség a németek és a rácok között, legalábbis itt, Budán: A német vincellérek takarékosabbak, a rácok pazarlók (fentebb már volt erről szó), ha egy forint van a zsebükben, úgy viselkednek, mint ha száz forintjuk lenne. Ennek alapján mindig meg lehet különböztetni a rácokat a németektől. Érdekelték engem a tudományos könyvekben már régen megírt nemzeti sajátságok és a vélemények, melyeket a német nép a szlávokról alkot, ami ennek a szatócsnénak a pletykálkodásában is megnyilvánult, aki nem láthatott a saját házának kerítésén, vagy legalábbis a Rácváros falain túl. Leitnerné asszony Budán, a magyar fővárosban született, 43 évet leélt az ország szívében, és, ahogyan efelől biztosított engem, egy árva szót sem tud magyarul. Sokan akadhatnak még Budán és Pesten, akik amilyen jó németek, olyan rossz magyarok.

Míg a Rácvárosban sétáltam, a Gellérthegy egyik kis dombjának tetején egy kanással találkoztam, egy szerbvel vagy ráccal. Vele voltak a disznai, azt állította róluk, hogy azok Szlavóniából valók, a budai szerbeknek adja el őket, és nagy irántuk a kereslet. Onnan, ahol álltunk, át lehetett tekinteni az egész Rácvárost, lefelé jól lehetett látni a különböző szinten fekvő házakat és udvarokat. Kísérőm pontosan meg tudta jelölni a Rácváros határait és az utcákat, ahol már németek laknak: „Ebben az utcában már nem tűrik meg őket – mondta –, abban ott még igen, emitt már megint nem.”

Az, hogy annyira élesek a településük határai, különben csak az egyszerű, jelentéktelen szerbekre áll. Ahogyan nálunk Rotschildék a zsidónegyeden kívül laknak, úgy Pest belsejében is sok a gazdag rác, a pesti

A RUDAS FÜRDŐ BUDÁN

(Rudolf Alt metszete, 1845)

vendégfogadóknak is, mint ahogyan az egész országban mindig sok szerbet találni, akik kereskedelmi utazók vagy a rokonaikat látogatására jöttek. Én is a fogadómban két szerb nagybojárral laktam együtt (így nevezték meg magukat a vendégekönyvben), az egyik tetőtől talpig feketébe, a másik vörösbe volt öltözve. Két szerb hölgy is lakott ott, egy csúnya és egy szép, mindketten aranypártában, és mindkettő, ahogyan az osztrákok mondják, *millioneser*. A fiatalabbnak, úgy hallottam, 2 millió forint a hozománya.

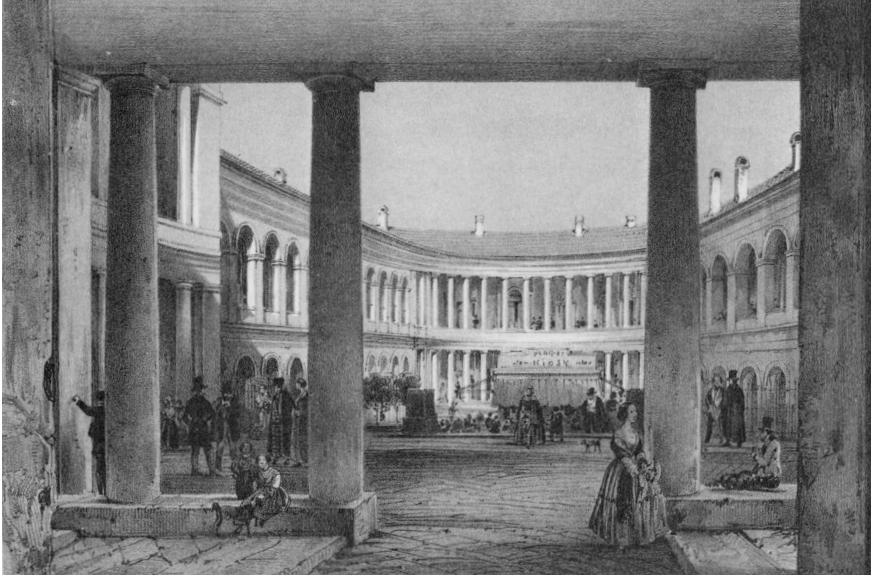
A rácoknak, mint minden keletinek, szenvedélye a meleg fürdő, ezzel függhet össze, hogy Buda azon részén telepedtek meg, ahol a Budán található öt kénes meleg forrás közül három is fakad. A Gellértfürdő, a Hídfürdő²⁰⁶ és a Rácfürdő van a Rácvárosban, csak két további budai fürdő, a Királyfürdő és a Császár fürdő fekszik távolabb, fölfelé a Duna mentén. Ezeket a fürdőket már a rómaiak is ismerték és használták. De a fürdők mégis a törököknek köszönhetik a legtöbbet, akik – gondolhatni – nem tudtak betelni velük. A fürdőépületek még ma is olyan állapotban vannak, ahogyan a törökök megépítették őket. Legnagyobb a Rácvárosban a Hídfürdő. Sokszor el kell oda látogatni, hogy a helyi

²⁰⁶ A mai Rudas fürdőt hívták Hídfürdőnek.

életmódot megismerje az ember, mert a kénes fürdők szenvedélyes szeretete a törököktől és a szerbektől ráragadt a magyarokra is, és sokan vannak olyan előkelő és egyszerű emberek, akik naponta eljárnak a fürdőbe. A nagy épület belsejében több udvar van, melyekben mindig nyüzsögnek a vendégek, akik be akarnak jutni a fürdőbe, vagy már éppen megfürödtek, és utána kávéházba vagy színházba készülnek, vagy csak föl és alá sétálnak a napon.

A bővizű, erősen kénes forrásvíz csöveken át bejárja az egész épületet, elvezetik az elegáns, többé-kevésbé előkelőknek szánt fürdőszobákba, majd végül egy nagy fürdőmedencébe, az úgynevezett közfürdőbe, amely, mint már mondtam, még ugyanolyan, ahogyan a törökök megépítették. Lehet itt olyan fürdőt venni, ami óránként két forintba kerül, de néhány krajcárért egész napig üldögélhet az ember a közfürdőben. Több szűk folyosón át jutottunk el oda, végül egy félhomályos helyiségbe értünk. Eleinte alig láttunk valamit, mert páras, forró gőzös légkör burkolt be mindent. Lassan hozzászokott a szemünk, és sok mezítelen alakot láttunk, akik ültek vagy úszkáltak a zavaros vízben. A víz egy magas, bolthajtásos helyiség medencéjében folyik össze, melyet oszlopok tartanak. Az oszlopkról halvány fényt adó lámpák lógtak, jobbra és balra a vastag falba vágott folyosók vezettek két ablakhoz, amelyeken át szűrődött a nappali fény. A kőmedence körül kővel kirakott térség van, körben a falak mentén kőpadok állnak. Minden csillogott és csöpögött a gőzből és a kénes vízből kicsapódó párából. Öregemberek, asszonyok, gyerekek, lányok pancsoltak összekeveredve a vízben, vagy öltöztek, vetköztek valamelyik sarokban. A fiúk ki-be ugráltak a medencébe, vagy nevetve, tréfálkozva csúszkáltak ide-oda a nedves márványpadlón.

A kísérőm azt mesélte, hogy ismer egy festőt, aki gyakran jár ide, hogy az emberi testeket tanulmányozza, és valóban láttam, hogy nem kell ahhoz keletre menni, hogy érdekes, keleti csoportképet lásson az ember. Itt volt a szemem előtt. Érdekelt, hogy ezek között a nehézkes körülmények között, ezekben a fürdőkben, hogyan nyilatkozik meg az emberekben gyökeret vert szégyenérzet. Úgy vettem észre, hogy senki sem törődik a másikkal. Mindenki keresett egy száraz helyet a padokon a ruháinak, összerakta őket egy csomóba, nyugodtan bement a vízbe, locsolgatta magát, aztán csendben leült egy oszlop tövében. Különösen megfigyeltem egy fiatal lányt, aki egy távoli, sötét sarokban levetkőzött, szépen összehajtogatta ruháit, csak egy kis alsószoknyácskát hagyott magán, amit nem mindenki viselt, anélkül hogy egy cseppet is zavarhatta volna magát, odament a medencéhez, és beugrott a forró vízbe. Aztán leült az egyik boltívet tartó oszlop mellé. Egy férfi se ment a közelébe, mindenki megtartotta a maga helyének a határait. Csak egyvalaki, talán a fivére vagy a vőlegénye, merthogy együtt jöttek be a terembe,

A CSÁSZÁR FÜRDŐ BUDÁN

(Rudolf Alt metszete, 1845)

úszott oda a közelébe, amikor minket, idegeneket észrevett. Úgy látszik, különös vendégeknek és túlságosan is kíváncsiaknak tűnhettünk neki. Sohasem fogom elfelejteni, milyen ijedten, riadtan nézett felénk a lány, amit a lámpa ráeső fényében nagyon jól észlelhettünk, és milyen sötét pillantást vetett ránk a vőlegénye, amint felmerült a vízből és gőzből, és közénk és a lány közé állt. Különben nem hiszem, hogy mindig a legerényesebb lányok járnak a fürdőbe. De sokan vannak a vendégek között, akiket a szegénység és fürdőzés öröme hoz ide.

Hasonló, de azt hiszem, a látottnál is nagyobb a Császár fürdő, amely a város végén, a Duna mellett fekszik. Egy este elsétáltam oda, hogy ott is, ahol erősebb a keleties jelleg, megfigyeljem az odajáró embereket. Ennek a fürdőnek a közepére kertet telepítettek, ahol cigányzenészek játszottak, a fürdővendégek fel és alá sétáltak, szerbek, németek, magyarok, zsidók, de még török alattvalók is, akik évente hosszú utat tesznek meg, hogy meglátogassák ezt a fürdőt, és itt is laknak a fürdőházakban. Ebben a kis kertes udvarban főleg szerb és bécsi divat szerint öltözött embereket lehetett látni. A fürdő berendezése körülbelül olyan volt, mint a Hídfürdőben. A nagy közös fürdő előtt török felirat volt. Ezenkívül még két török fürdő van Budán. A szegények három krajcárt fizetnek a fürdésért. A fürdő télen is ugyanúgy tele van, mint nyáron, so-

kan a szegények közül ugyanis felhasználják a lehetőséget, hogy három krajcárért egyszer alaposan átmelegedjenek.

Azt hallottam, és valahol leírva is láttam, hogy ennek a fürdőnek a kénes meleg vizében előfordulnak halak, melyek azonban a hideg vízben elpusztulnak. A fürdőben azonban hiába érdeklődtem, nem tudtak ilyen halakról. Arról azonban biztosítottak, hogy békákat láttak már a vízbe ugrálni olyan helyen, ahol a víz már némileg lehűlt. A víz ugyanis a fürdőből egy malomhoz folyik, amit meghajt, majd néhány lépéssel odébb beletorkollik a Dunába, s itt, ahol még mindig némileg meleg a víz, asszonyok szoktak mosni. A víz partján láttam azt a növényt, amit a botanikusok *Nymphaea thermalis*nek neveznek.

A Császár fürdő és a malom éppen ott áll, ahol újból meredek hegyek közelítik meg a Dunát, és ahol Buda, amint már említettem, két házsornyi szűk területre szorul össze. Ennek a szorosnak a végén, ahol Buda az Óbudának nevezett szélesebb településsé válik, a törökök egy négyszögletes, négy kerek, vastag falú toronnyal ellátott erődítményt emeltek. Ez most a magyar Kamara tulajdonában van, és azt a malmot üzemeltetik benne, amelynek kerekeit a kénes meleg víz hajtja, és amelynek a többi budai malommal szemben az az előnye, hogy a munkát sem a forró, száraz nyár, sem a hideg tél idején nem kell szüneteltetni, mert a meleg víz sohasem fagy be, és a legmelegebb nyáron is ugyanolyan erővel folyik ki a sziklából. Így aztán a molnár nem kevesebb mint 6000 forint bért fizet. Felesége elég természetes, de szép, kellemes asszony volt, aki néhány nálánál is szebb lánnyal ajándékozta meg a férjét. Én mindig azt hiszem, hogy a molnárlányok mindenütt szépek, és ezúttal nem kellett ebben a hitemben csalódnom. – Megismerkedtünk a molnárfamiliával, és szívesen megígértük, hogy még egyszer meglátogatjuk őket, amikor is előbb megnéznénk a tőlük nem messze fekvő mohamedán imaházat.

Már különböző útleírásokban olvastam és hallottam erről az imaházról, hogy az egy szent mohamedán sírja fölé épült, és még ma is északi irányban a mohamedán zarándokutaknak a legtávolabbi célja.²⁰⁷ Kíváncsi voltam, hogy milyen híreket gyűjthetek róla még össze, ott helyben. A helybeliek mindig jobban kiismerik magukat ilyesmiben, és sok mesés dolgot tudnak az utazónak mesélni. A mecset kulcsait állítólag Konstantinápolyban őrzik, a zarándokokat, akik minden második évben jönnek, egy konstantinápolyi alapítvány szereli föl, hogy a szent sírjánál imádkozzanak, és indulás előtt kapják meg a kulcsokat.

Felmentünk a hegyre, melyre még néhány budai ház is épült. A széles utcáról végül gyalogösvényekhez értünk, aztán át kellett menni egy budai vincellér udvarán, mögötte egy szőlőhegyre vivő lépcsősor kezdő-

²⁰⁷ Gül Baba türbójéről van szó a Rózsadombon.

dik, amely oly közel vezet el a vincellér disznóólja mellett, hogy a mohamedánoknak jól össze kell fogniuk bő ruháikat, hogy ne érintkezessenek ezekkel a hitük szerint tisztátalan állatokkal. A szent hely egy erős kövekből épített nyolcszögletű mauzóleum, ahogyan ez szokásos a mohamedán templomok udvarán. Bemenni nem tudtunk, minthogy az ajtó zárva volt, de azt hiszem, ha jobban előkészítjük látogatásunkat, bejuthattunk volna, mert a kulcsok nincsenek Konstantinápolyban, hanem a budai magisztrátusnál vehetik át a zarándokok. A vincellér felesége azonban, aki odakísért minket, hozott egy létrát, és így a rácsos szellőzőnyílásokon át benézhattünk a mauzóleum halványan megvilágított belsejébe. A falak fehérre voltak meszelve, és különböző tárgyakkal teleaggatva, volt köztük kard, tőr, zászló, egy darab szövet (valószínűleg egy darab a Kába fekete lepléből) és még több más dolog. Az asszony azt mondta, hogy egy kő is van ott felfüggesztve, de azt onnan, ahol álltunk, nem lehetett látni. A kő félig áttetsző, mint a sókristály, és a Koránból vett mondások vannak ráírva. Nem messze innen, a hegy tetején, egy keresztény kápolna áll.

A férfit, aki itt van eltemetve, Hadzsi Gül Babának hívták, és kiváló basa volt Budán, akit itt halála után is tiszteletben részesítenek.²⁰⁸ Hammer írt valamit erről a basáról, de ezt nem tudtam elolvasni.²⁰⁹

A vincellér felesége, egy becsületes, idős német asszony, akivel szemben semmi okunk sem volt arra, hogy bizalmatlanok legyünk, és aki a zarándokoknak bizonyos dolgokban a szolgálatára áll, pl. vizet ad nekik a mosakodáshoz, azt mondta, hogy általában évente ketten, hárman vagy négyen jönnek, de ebben az évben, nem tudni, hogy mi lehet az oka, nem kevesebb, mint tizennégyen érkeztek. Legtöbbjük látszólag szegény ember. Néha azonban olyan is van, aki a szolgáját is hozza. Mielőtt a mauzóleumba belépnének, mind leveti a cipőjét. Azok, akiknek szolgájuk volt, a lábaikat valami drága tömjénnel, amit magukkal hoztak, megfüstöltetik. „Mindnyájan, azok is, akik akkor jöttek először, jól kiismerik magukat a mauzóleumban, mert már Törökországban pontosan leírták nekik a helyet. Ha az ajtón belépnek, lábukat egymás után téve kimérik, hová esik a sírban a szent feje. Ott leborulnak, és fejükkel a földet verve imádkoznak. Némelyikük olyan buzgó, és a nagy áhítattól és elmélyültségtől annyira veri a fejével a földet, hogy szinte holtra vál-

²⁰⁸ Gül Baba (jelentése 'rózsák atyja') a muszlimok által szentként tisztelt dervis, nem pedig pasa volt. Rózsadombi türbéje (állítólagos sírhelye) máig a legnevesebb hazai muszlim zarándokhelye.

²⁰⁹ Joseph von Hammer-Purgstall (1779–1856) osztrák diplomata és orientalista, az Osztrák Tudományos Akadémia első elnöke *Geschichte des Osmanischen Reiches*. 1–10. Pest, 1827–1833 c. művére gondolhatott Kohl.

tan kell kivinni a levegőre. Ha van kísérete, az bedörzsöli valami kenettel, attól aztán magához tér.”

A zarándokok nem csak Konstantinápolyból érkeznek, hanem a török birodalom különböző részeiből, Kis-Ázsiából, Szíriából, akár a perzsa határ mellől is. Legtöbbjük, ahogy már mondtam, szegény. Gyalog mennek Belgrádig, onnan vagy hajóval a Dunán, vagy tovább is gyalog. Általában a katolikus papoknál vagy kolostorokban szállnak meg, ahol vendégszeretően elszállásolják és támogatják őket. Általában szerényen és rendesen viselkednek, de sokan rendetlenek, adósságot csinálnak, és Buda városának csak terhére vannak, amely aztán saját költségre elviteti őket a török határig. Az egyik zarándokot (általában dervisek jönnek) bemutatták a palatinus főhercegnek, a palotája egyik szobájában látható is a festett arcképe.

Teljesen besötétedett, miközben ott tartózkodtunk a hegyen, melyre a mauzóleum épült, és amelyhez a végeláthatatlan budai szőlők csatlakoznak, és elgondolkoztunk a világ különös változásain. Valaha a török haderők, szultánjuk vezetésével, félelmet és rettegést keltve a Duna mentén nyomultak felfelé, most magányosan, vagy kettesével-hármasával szegény, kolduló zarándokként jönnek ugyanannak a Dunának partjain felfelé, és vendégszerető védelemre találhatnak azoknak a keresztényeknek a fiainál, akiknek szülei rabszolgáik voltak. Jönnek, hogy mérhetetlen birodalmuk legkülső határainak egyik kormányzóját itt egykori északi őrhelyén, a budai hegyekben imáikkal tiszteletükben részesítsék. Jó volna egyszer megtudni, meghallgatni annak a buzgó zarándoknak a gondolatait és szavait, akit ájultan kell a síremlékből kivinni, hogy a lelke mélyén nem arra vágyik-e, hogy Allah ezt az országot ismét adja vissza Mohamed prófétának és az igazhitűeknek.

Sötétben tértünk vissza a régi török erődítményben lakó kedves molnárnéhoz, akivel aztán egy kis ideig elbeszélgettünk. Elmesélte, hogy van Budán egy török dervis, aki már néhány hete tartózkodik itt. A Császár fürdőben lakik, ahogyan a legtöbb török, mert annyira kedvelik a meleg fürdőket. Ez minden este meglátogatja őket, valószínűleg azért, mert a régi török épület kellemes emlékeket kelt benne. „Lehetséges, hogy a lányaim is tetszenek neki. Rendkívül beszédes és mindenfélét mesél nekünk, jóllehet egy szót sem értünk az ő nyelvén. Leginkább a lányaimmal értik meg egymást, ők mutogatnak neki, az meg visszamutogat, néha kiegészíti magát egy-egy szerb szóval, amit még Törökországból hozott magával. Már megtanult két német szót is, ha bejön, mindig azt kérdezi először: »Anyácska hol?« Ma reggel, mikor a sezloneon ültem és fáj a fejem, jött, és megint kérdezte: »Anyácska hol?« A lányok a fejükre mutattak, és szerbül mondták neki: »Bali, bali!« (fáj, fáj). Megértette, és ő is megismételte: »Ó, ó, bali!«, és jellel az értésükre adta, hogy hoz-

zám szeretne jönni. A lányok előbb nem akarták beengedni, de ő nem engedett, és végül bevezették a szobámba, mert látták rajta, hogy nagy részvéttel van irántam. Értésünkre adta, hogy meg akar engem gyógyítani, és hagytuk neki. Erre magasra feltúrta a ruhája bő ujjait, megérintette a földet, aztán egész testemet a kezével körülrajzolta, mintha meg akarna varázsolni. Végül a hosszú, csontos ujjait többször a halántékomra nyomta, megint megérintette a földet, és tényleg jobban éreztem magam.” (Ismeretes, hogy a törökök magnetizmussal valóban kúrálják a betegeket.) „Amikor először idejött, rossz, szakadozott lábbelit viselt. A lányaim mondták neki, hogy ez nagyon csúnya, másnapra aztán szép sárga papucsokat vásárolt magának, és azokban jött, mert pénze aztán van! Azt hiszem, legalább 150 dukátot rejteget a turbánjában, a nagyobb aranypénzeket fölül, a bélés alatt, a kisebbeket lejjebb, a szélső bélés alatt. A ruhájában is rejteget még pénzt. Azt mondta, a hazában mindenki így csinálja, az emberek összes pénzüket a turbánjukba és a ruhájukba rejtve magukkal hordják. Ezért aztán egyszer egy nagy perzsa királynak, aki pénzhányba került, a következő ötlete támadt. Fővárosában kihirdette, hogy minden szegénynek, koldusnak, dervisnek és bárkinek, aki ezt szeretné, a régi szakadt ruháiért királyi kegyessége folytán szép, új selyemruhákat ajándékozik. Erre nagy tömeg jelent meg, hogy a ruhákat átvegye. A király hivatalnokai azonban arra kényszerítették őket, hogy régi ruháikat azonnal vessék le és adják át. Hiába tiltakoztak, így aztán szépen felöltöztetve, de a pénzük nélkül, amit a régi ruhájukban rejtettek el, távozhattak haza. A király a régi, rongyos ruhákat egy halomba hányatta, alájuk gyűjtatott, és hatalmas aranykincset olvasztott ki belőlük.

Ugyanez a dervis, miután a mauzóleumban elvégezte az előírt imádásokat, elhatározta, minthogy annyit hallott Bécs városának nagy hírérről,²¹⁰ hogy meglátogatja ezt a várost, hogy az Eufrátesz és a Jordán menti honfitársainak beszámolhasson róla. Sajnos azonban ezt a tervét az osztrák határrendőrség megghiúsította. Török útlevelel egy szép napon neki is indult gyalog, többnapos út után néhány mérföldnyire Bécstől odaért az osztrák határra. Mivel azonban az osztrák katonai határőrség által kiadott vízum csak Magyarországra szólt, és a katonák makacsul ragaszkodtak az előírásaikhoz, a szegény ártatlan dervist könyörtelenül visszafordították, aki is aztán, újra rongyossá járt papucsában, szomorúan térhetett vissza Budára. Édes Istenem, micsoda politikai elővigyázatosságot akartak ezzel a szegény dervissel szemben statuálni, aki egy több száz éve elhunyt pasa sírjának látogatására jött az országra!”

²¹⁰ Kohl délnémet nyelvjárás szerint *Pécset* ír.

A pesti vendéglők és a Casino

Meg kell vallanom, hogy már több napja az Angol Királynőben laktam, és ott nagyon jól éreztem magamat anélkül, hogy eszembe jutott volna, hogy ennek a háznak a szerkezetét jobban megnézzem magamnak, azt a többi pesti vendégfogadókkal összehasonlítsam, és azokat aztán a bécsi és más városok szállodáival is összevessem. Pedig ez biztosan nem érdektelen, különösképpen egy olyan feltörekvő, forgalmat és látogatókat elősegíteni igyekező városban, mint Pest.

A megszámlálhatatlan jó és előkelő vendégfogadók létrejötte Németországban és az ezzel járó hatalmasan megnövekedő forgalom az utóbbi évtizedek békeidejében olyan jelenség, ami bennem mindig csodálatot keltett. De azt kell mondanom, hogy amit Pest az utóbbi 20 évben ebben a tekintetben az idegenek érdekében tett, azt össze sem lehet hasonlítani azzal, ami a német városokban történt, annyira felülmúlja mindet.

A pesti vendégfogadók nagyszerűsége annál jelentősebb, ha az ember azzal hasonlítja őket össze, amilyenek évtizedekkel ezelőtt voltak. Ebből lemérhető, hogy mivé fejlődött azóta az egész város, és azt is jelzi, hogy még milyen fejlődésnek néz elébe. Ebben a tekintetben Buda nem jön szóba, mert ugyan ott is van nem kevesebb mint 20 vendégfogadó, de azok közül egy sem vetekedhet a legelőkelőbb pestiekkel. Ezek a következők: az Angol Királynő, a Vadászkürt, a Palatínus, a Hét Választófejedelem, a Fehérhajó, a Magyar Király és még néhány, összesen kb. egy tucat, de elsősorban a Tigris, amit ebben a formájában, ez évben (1841-ben) nyitottak meg, és mind közül ez nyeri el a koronát. Be kell vallanom, hogy ezek a szállodai berendezések célszerűség és nagyvonalúság tekintetében kétség nélkül felülmúlják a bécsi szállodákat. Ha az ember egyet közülük bemutat, úgy valamennyit ismertette, mert mindegyik hasonlít a másikhoz, csak a luxus és a ragyogás mértékében különböznek egymástól. Eszembe se jutna, hogy egy német város bemutatásánál részletesen foglalkozzak a vendégfogadókkal, de ennek, mint már mondtam, Pest esetében, kétnapi útra a török határtól, különös jelentősége van, egyebek között azért is, mert még csak kevésé ismertek.

Valamennyi pesti vendégfogadó nagy palotaszerű, négyszögletes épület, melybe általában kétfelől, előlről és hátulról lehet behajtani, így a vendégek poggyásza és kocsijai azonnal fedél alá kerülnek. Minden fogadóban két étterem van, az egyik az alsó, a másik a felső emeleten. Az előbbi az udvar felé félig nyitott, és mint egy kert, tele van virágokkal, az utóbbi az épület belsejében van, és az előkelőbb vendégek látogatják. Az alsóban délben és este általában zenét szolgáltatnak, ez egy olyan kellemes jelenség, amit sok más város vendégfogadóiban hiányol az em-

ber. A legújabb fogadóban, a Tigrisben az éttermeket olyan pompásan, szépen rendezték be, hogy Párizsban se számíthat az ember különbre.

Minden fogadóban az alsó szinthez egy kávéház is csatlakozik, ami mindazokat a lapokat is kínálja, amihez csak Pesten hozzá lehet jutni, így a magyar és a német újságokat is (köztük az *Allgemeine Zeitungot*). Egyetlen fogadóból sem hiányzik egy óra, ami jelzi a ház életének időpontjait, ezt általában az udvaron állították fel. A szobák és a lakosztályok oly tágasak, ragyogóak, amit csak tele pénztárca birtokában kívánhat magának az ember, a konyha pedig, ezt pártatlan ízlésem birtokában állíthatom, semmi kívánnivalót nem hagy maga után.

A belső berendezések minden tekintetben oly fényűzőek, amiben másutt nem minden tekintetben részesül a vendég, a széles, világos lépcsők pl. mindig márványból készültek. Különb, ahol csak erre lehetőség kínálkozik, magyar nemzeti színekben, azaz piros-fehér-zöldben pompázik minden. A zöld azt a halmot jelzi, ahonnan a magyar királyok a koronázáskor meglengetik a kardjukat (a magyar címerben is ott van), a fehér (a címerben ezt négy ezüst csík képviseli) a Királyság négy legfontosabb folyóját, a Dunát, a Tiszát, a Drávát és a Szávát jelenti, végül a piros, a magyar pajzs alapszíne, valószínűleg a királyi bíborpalástra utal.

Pesten mostanában a nap sugara is mindenütt erre a három színre bomlik szét. Piros-fehér-zöldre ül le az ember, mert a székek, díványok, kanapék ilyen színű anyaggal vannak bevonva, ezekkel a színekkel szűrnek meg a nap erős fényét az ablakokon, sok házban piros-fehér-zöldbe öltözik a szolganép, pl. a pesti lövölde szolgálói, akik a céltáblákra ügyelnek. Egyáltalán mindenütt, de főleg vendéglőkben és kávéházakban áldoznak a hazafiságnak, színekkel, formákkal, feliratokkal, képekkel figyelmeztetnek a legnagyobb értékre, a hazára. Több vendéglő és kávéház a magyar koronát, a magyar címert, a magyar királyt választotta cégérül. Az egyik vendéglő falán a magyar címer látható, amint két angyal lebegve a levegőben tartja. Ha egy kávéházban leenged az ember egy redőnyt, hát ott látja a piros pajzsban a négy fehér csíkot, a zöld halmot és a tetején az apostoli kettős keresztet. Ez a magyar címer látható az egész kávéház vászonredőnyeiben. A Zrínyiben, a Palatínusban és a Mátyás Királyban más hazafias cégéreket és jeleket is láthat a vendég. Deák Ferencnek, az utolsó országgyűlés legnevezetesebb küldöttjének, a szintén hazafias képviselőknak, Wesselényinek és Bezerédynek, a kiváló költőnek, Kölcsey Ferencnek, a Széchenyi, Erdődy, Batthyány, Pázmándy grófoknak jól sikerült portréit sokszor látja az ember a falakon függeni. Szent István neve (ő volt Magyarország első királya) a nemzeti ünnepeken megkoszorúzza és kivilágítja ragyog a középületek falán. Érdekes a pesti polgári lövölde falán végignézni az évek óta kiakasztott céltáblákat, hogy mikor tűnnek fel a magyar nemzeti színek. 1829 óta valamilyen formában már mind-

egyiken szerepelnek. Az egyiken még az angyalok is, akik nem is tudom már, mit tartottak, nemzetiszínű ruhába voltak öltöztetve.

A vendéglősök és a pincérek Pesten, de Magyarországon mindenütt, egészen a török és az oláh határig, németek, és a legjobb bécsi iskolákból kerültek ki. A magyarok részben túl büszkék, részben túl ügyetlenek ahhoz, hogy a készséges és figyelmes vendéglős szerepét betöltsék. „Ők túl közömbösek,” vélte egy bécsi főpincér, „és nem is olyan barátságosak, mint a németek. Meg az itteniek nem is vágnak bele szívesen egy ilyen vállalkozásba, mindjárt azt hiszik, hogy tönkremennek. Magasabb alkalmazást nem is kapnak a magyarok a vendéglőkben. Legfeljebb alacsonyabb munkakörben, ahol nem kell németül tudni, lehet magyarokat találni.” Így aztán az étlapok és a számlák is minden vendéglőben német nyelvűek, csak az ételfajták általános megnevezésére, mint ’sültek,’ ’halak,’ ’levesek,’ használják a magyar szavakat.²¹¹ Az egyes ételek német vagy osztrák elnevezését egyelőre még nem fordítják le magyarra. A művelt magyar közönségnek kell segítségére lennie a vendéglősnek ezek lefordításában, ami esetenként nem valami könnyű dolog, hiszen némely osztrák ételnevet németre is nehéz lefordítani, pl. *Beischel* (egy levesfajta), *Blamage* (egyfajta kocsonya), *Galantine mit Aspick* (hideg húsfétel), *gesetzte Eier*, *Jungschweineres*, *Krapfen*, *Schmankerl* (fagylaltfajta).²¹²

Ezt a különös németet meg kell tanulniuk azoknak az idegeneknek, akik pesti vendéglőkbe térnek be, legyenek szerbek, törökök, szászok, poroszok vagy akár hazafias magyarok. Más föliratot azonban minden más nyelven is kiírnak, találtam olyan vendéglőt, ahol a feliratok németül, magyarul, görögül, törökül és latinul voltak.

A vendégfogadók nagyszabású stílusban épültek, akár a gazdagok új lakóházai is Pesten. Megkérdeztem egy pesti polgárt, hogyan lehetne ezt a stílust jellemezni, vajon német, olasz vagy keleti stílus ez? „Hát ez csak amolyan közönséges építészeti stílus”, válaszolta. – Úgy hiszem, lényegében ez olyan növény, amit Bécsből ültettek át, s amelyik aztán az itteni helyi viszonyok között tovább fejlődött. Többet is megnéztem kívül is, bévül is ezek közül az új, pompás lakóházak közül, és mondhatom, nagyon meg voltam lepve. Nem hiányoztak bennük a kutak, faragott oszlopok, a bejárattól mindig jól megtervezett rálátás nyílt az épületre. Nagyszerűek mindenütt a lépcsők, amelyek, mint már említettem, a jobb házakban vörös márványból készültek. Ez a különleges márvány, ame-

²¹¹ Kohl helyenként hibásan, a magyar megjelöléseket adja meg, de németre is lefordítja.

²¹² A három ételfajta, amelyeket Kohl csak bécsi nyelvjárásban nevez meg: tükörtojás, malacpecsenye és fánk.

lyet Pesten mindenütt használnak, a Dunán érkezik a már leírt neszmélyi kőbányából. Azon a környéken több híres bánya van: Neudorf, Küh-Grand, Domosloch.²¹³ Ugyanezt a vörös márványt, ami Pesten olyan sok helyütt kerül feldolgozásra, siremlékekhez is használják a temetőben, mert ahogyan Pest mai lakói ragyogó palotákban élnek, úgy a halottak sírjaira is jobb kőtömbök kerülnek. Ennek a fajta kőnek a tulajdonságait és a feldolgozás módját tanulmányozni lehet a kőfaragó műhelyekben, ahol részben, legalábbis én úgy találtam, zsidók dolgoznak. Ez a kő nem túl kemény, minthogy a csiszoláskor nem lesz nagyon fényes. Sok kagylót és más megkövesült élőlényt (cordiát, cyclostomot, ammonitát) találni benne, melyek a csiszolás során nagyon szépen előtűnnek. Egy pesti sírkőben szép nagy, finoman rajzolt, mintegy 3 láb átmérőjű kagylót láttam, ez az élettelen kagylóhévely most egy elhunyt ember porhüvelyé fölért pompázik. Ezt a fajta követ, minthogy nem nagyon kemény, könnyen meg lehet munkálni, a zsidó kőfaragó a szemem láttára véste egy sírkőre az egykor bizonyára csinos *Louise, Amalie, Fride*[rike] nevét (a családnév elkészültét már nem tudtam megvárni).

Emlegettek és jellemeztek nekem olyan építőmestereket, akik Pesten váltak híressé. „Ez nagyon szolid, de nehézkes épületeket emel, amaz nagyon elegáns, de nem elég stabil házakat épít”, mondták, ami jele annak, hogy Pesten megbecsülik a jó építészeket. Nem a magyar főurak kezdték el a várost szépen, ízlésesen kiépíteni, hanem a pesti polgárok és kereskedők. A nemesek csak mostanában követik őket. Sok nagyon jelentős magyar ember van, akinek eddig nem is volt saját háza Pesten, hazája fővárosában, mert eddig a több szórakozási lehetőséget nyújtó Bécszet részesítették előnyben.

A legszebb polgárház, a gazdag U...n tulajdonában²¹⁴ (övé volt a városi dohánymonopólium), már évekkel előbb állt, mint hogy a pesti mágnáspaloták ékszere és koronája, a gróf Károlyi-palota megépült volna.²¹⁵ Ez az utóbbi valóban az elődje lehetne egy talán hamarosan megépülő pesti királyi várnak, és azt kell mondanom, hogy a Bécsben látott főhercegi lakrészek luxus tekintetében mögötte maradnak. Miután egy nagyobb, urakból és hölgyekből álló társasággal megtekintettük a szobák hosszú sorát, amelyekben, amint mondták, csak a bútorok huzatának és a tapétáknak felhasznált selyem 14 000 forintba került, megnéztük a súlyos, Bécsből származó pompás csillárokat és a csodála-

²¹³ Neszmély és Dunaalmás térségében egész sor régi kőfejtő van. A Kohl által megadott nevek nem azonosíthatóak.

²¹⁴ Talán az Ullmann-házról van szó, amely a mai belügyminisztérium épülete helyén állt.

²¹⁵ Kohl csak kezdőbetűjét írja ki a Károlyi névnek. A Károlyi-palota az 1830-as évek bővítése során nyerte el mai alakját.

tos könyvtártermet, mindnyájan el voltunk ragadtatva – és fel voltunk háborodva – ettől az eleganciától, és utána hosszan vitatkoztunk, hogy mi magunk szeretnénk-e ilyen gazdagságtól körülvéve lakni. A Károlyi grófok a leggazdagabb magyar mágnások közé tartoznak, és példájuk talán másokat is arra indít, hogy tanyájukat – őseik talán azt mondták volna, hogy sátrukat – Pesten építsék fel. Csak 7-10 éve kezdenek a magyar mágnások Pest felé orientálódni. Azt a tekintélyes magyar családot, amely egyáltalán az első házat építette Pesten, a továbbiakban még megnevezjük. Ha összevetjük az ő mintegy ötven évvel ezelőtt épült alacsony, ízléstelen házát a Károlyi-palotával, ezen le lehet mérni azt az óriási fejlődést, ami az építészet terén Pesten végbement.

E két palotán kívül párhuzamot lehet még vonni a régi és az új Vigadó, a régi és az új, még épülőben lévő múzeum, a régi és az új, még csak tervben létező megyeház és száz más régi, részben már eltűnt és a helyükön épült új házak között. A magyaroknak most semmi sem elég jó a fővárosukban, amelyet alapjaiban fognak újjáépíteni, részben már újjá is építették. Ebben segített nekik az utolsó szörnyű árvíz által történt pusztítás is,²¹⁶ ami elsősorban a szegények kunyhóit és kicsiny házait tette tönkre. Míg ez a nagy árvíz be nem következett, Pest hasonlatos volt egy olyan hölgyhöz, aki felül már csinosan öltözködik, de lábai csupaszok és piszkosak. Ez a bizonyos árvíz a város lábait mosta meg, persze nagyon durva kefével, ami fájó sebeket hagyott hátra. Mára ezek a sebek nagyrészt begyógyultak, a régi piszkos lakások, vályogházak, fabarakok helyére tetszetős házsorok épültek. Csak kívánni lehet, hogy ezek a házak sokáig ilyen szépek maradjanak, de éppen Széchenyi gróf írta le egyik könyvében, hogyan piszkítják be a szép, elegáns dunai gőzhajók fedélzetét a Magyarországon átutazó népek, és valószínű, hogy a Pesten lakó népek sem tisztaságszeretőbbek, akkurátusabbak, elővigyázatosabbak, mint az utasok, így aztán feltehetőleg nem fog sokáig tartani, míg egy újabb mosdatásra nem lesz a városnak szüksége, ha nem is olyan kegyetlen módon, ahogyan ezt a Duna tette.

Valójában nem lehet elhallgatni, de ez tulajdonképpen magától értetődő, hogy a szép házakon kívül van egy másik Pest is, amely nagyon nyomasztó hatást tesz, és amelyet az év egyik felében beborít az állandó por, a másik felében pedig elsüllyed a sárban. Az egész városra, a palotáival együtt, mint mindenre, ami még alakulóban van, rányomja a bélyegét az elsietettség, a tökéletlenség, valamint a teljesség és befejezettség hiánya.

Azt különben nem is vetném a pestiek szemére, hogy a legújabb épületek között nem egynél az építőanyagok felhasználásában nagy könnyelműséget láttam, pl. egy éppen elkészült ház gerendáiban olyan

²¹⁶ Az 1838-as árvízre gondol a szerző.

repedéseket tapasztaltam, hogy azokba a tenyeremet is bedughattam, mert úgy tűnik, hogy az elővigyázatlan építkezés olyan káros jelenség, ami a békés fejlődésben előrehaladt emberiséget mindenütt veszélyezteti. Amikor Prágát elhagytam, az előző éjszaka egy nagy, újonnan épült ház omlott össze. Berlinben jelenleg is egy nagy, új épület hatalmas repedéssel a falában áll a szomszéd házak között, és kérdéses, hogy ezek meg tudják-e támasztani, vagy összeomolva őket is magával rántja. Ezt ott megmutattam egy franciának, aki azt mondta, hogy Franciaországban egy hajszálnyira sem jobb a helyzet. Újabban ott is sok hanyagul megépült házat látni.

A pesti Vigadóban két olyan nagy és pompás teremre találtam, amelyeket az előkelő világ nyilvános báljainak megrendezésére szolgáló más épületekben (pl. Drezdában) nem lehet találni. Az egyik nagy táncteremben akkora csillárt láttam (itt lüszternnek nevezik!), hogy a teljes felszereltségéhez 3000 viaszgyertya tartozik. De valamennyit nem is merik egyszerre meggyújtani, mert olyan nagy lenne a hőség, hogy a rengeteg gyertya megolvastaná egymást.

A nyilvános szórakozásokat szolgáló legnagyobb épület a Pesti Casino, amelynek léte, amint már említettem, sok hasonló intézmény létesítését mozdította elő. Ez az intézet, ez alatt, ahogyan itt mondják, a Nemesi Casinót értem,²¹⁷ elsősorban a társas összejövetelek (bálok, koncertek, vacsorák) rendezésére akar lehetőséget nyújtani, ezenkívül azonban az újságolvasásra is. Több elegáns és kényelmes szobában elsősorban a magyar újságokat (kivételesen nélkül valamennyit!) találja meg az ember, de a németeket, sőt néhány angol és francia, de még amerikai lapot is tartanak. A könyvtár számára beszereznek minden magyar nyelven megjelent művet. Itt a teljes magyar irodalmat megtalálja az ember, alighogy kikerült a nyomdából, de azokat is, amelyek bármi más nyelven Magyarországról szólnak, mindezekon kívül pedig még sok kiváló munkát.

Azt kell mondanom, hogy a Casinónak rendkívül kellemes és élvezetes pillanatokot köszönhetek. Három szép, ízlésesen berendezett olvasószoba és egy kényelmes, karosszékekkel berendezett könyvtárterem állt itt rendelkezésemre. A biliárdszobát is beleszámítva harminc jó fényt árasztó lámpa volt ezekben a helyiségekben, meg is gyújtották számomra valamennyit, a szép könyvszekrények készségesen megnyíltak előttem, az irodalom teljes kincsesára kínálta magát nekem, mert, be kell vallanom, minden alkalommal egyes-egyedül voltam ezek között az értékek között. Csak nagyon ritkán akadtam még egy olvasóra, de az is hamarosan ásitozva odébbállt. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy

²¹⁷ Az intézményt 1827-ben alapította Széchenyi István Pesti Casino néven, 1830 óta Nemzeti Casino. Nemesi Casino sohasem volt a hivatalos neve.

a pesti Casinót állandóan kevéssé vagy ritkán látogatják, csak annyit állítok, hogy én így találtam a termeket, és nagyon élveztem a könyvek terén nyújtott bőséges kínálatot. Azt is hozzá kell tennem, hogy általában a színházi előadások után mentem oda, amellet augusztus vége volt már, amikor sok család vidékre költözik. Lehetséges, hogy télen szorgalmasabban látogatják.

A Casino egyik olvasószobájában készen állt sok magyar dohánnyal megtömött pipa. A húsz pipa egyikét meggyújtottam a harminc lámpa egyikének lángjánál, összeszedtem egy csomag érdekes újságot és könyvet, elhelyezkedtem az egyik kényelmes, puhán kipárnázott karosszékben, és megnéztem, mi az új, és mi az, ami már elmúlt a nagyvilágban.

Fellapoztam gróf Marsigli nagy művét is, a *Danubius Pannonico Mysicust* (azaz a magyar-oláh Dunát).²¹⁸ Ebben a műben még a nagyítóüveg alatt rajzolt dunai homokszemcsék ábrái is közölve vannak, és meg voltam döbbenve, hogy ezeket a folyókat ilyen részletességgel írta le és ábrázolta a szerző.

Rátaláltam a Casinóban Miss Pardoe Magyarországról írt könyvére is,²¹⁹ és meg kell vallanom, hogy ő is, mint általában az angol szerzők, egy kissé túlságosan dicsérik Magyarországot.²²⁰ Nem hiszem, hogy ez a hölgy olvasta volna, ami kritikát és elmarasztaló megjegyzést gróf Széchenyi és a korán elhunyt gróf Dessewffy és más magyar hazafiak írtak saját országukról, sőt hogy az említett urak bátran és előítéletektől mentesen milyen filippikákkal ostorozták a hazai visszás szokásokat és körülményeket. Ha mindezekről tudomása lett volna, aligha illett volna egyoldalú dicséretben mindent, amit látott. Mindenesetre bizonyos vonatkozásban csak a mindent áttekintő hazaiaknak van ahhoz joga, hogy erről vagy arról a jelenségről, telve hazafias javító szándékkal, bírálóan nyilatkozzanak, és a népek általában az idegenektől származó, az őket gáncsoló, bár javító igyekezetet visszautasítják. Másrészt azonban éppen az előítéletektől mentes idegen képes és hivatott arra, hogy kritikus és a másutt látott viszonyokkal összevető megjegyzéseivel némely dolgokra felkeltse a hazaiak figyelmét, amennyiben ezt igazságszeretet és szerénység kíséri. Azonban sem a külföldieknek, sem a hazaiaknak

²¹⁸ Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) Lipót császár szolgálatába állt olasz természettudós, Kohl által említett 6 kötetes, gazdagon illusztrált munkája 1626-ban jelent meg Amszterdamban.

²¹⁹ Julia Pardoe: *The city of the Magyars, or Hungary and her institutions 1839–40*. 1–3. London, 1840 c. műről van szó.

²²⁰ Az angol szerzőkre vonatkozó többes számú megjegyzés talán arra utal, hogy Kohl ismerte John Paget könyvét is: *Hungary and Transylvania with remarks on their condition, social, political and economical*. London 1839, amely Kohl magyarországi útleírásával egy időben, Lipcsében németül is megjelent.

nem használ az, aki mindent megszépítő megvilágításba helyez, és dicséretben részesít.

Az angolok rokonszenveznek a magyarokkal, részben a kereskedelmi kapcsolataik miatt, elsősorban azonban azon nemes okból, hogy ők lelkes hívei a politikai szabadságnak, és ebben találkoznak a magyarokkal. Eközben azonban könnyen megfélemedeznek a magyar és az angol alkotmány közötti különbségekről, amelyek, anélkül hogy hosszas fejtegetésekbe kezdenék, röviden, néhány szóban abból állnak, hogy náluk az arisztokrácia a mérlegen ugyan (képletesen) ezer fontot nyom, de a harmadik rend a maga ezer fontjával egyensúlyban tartja a mérleget. Magyarországon a nemesség ugyanilyen nagy súlyt jelent, de a többi rend súlya a nullával azonos. Bár Magyarországon is, mint a többi európai országban, négy rend van képviselve az országgyűlésben, először a főpapság, másodszer a mágnások, harmadszor a lovagok, de ez a három nemigen törődik a polgárság érdekeivel, negyedszer a városok küldöttei képviseltetik magukat, akiknek azonban, az ismert magyar anekdota szerint, helyük ugyan van az országgyűlésben, de szavuk nincs.

Sokszor vettem a kezembe a magyar országgyűlésre vonatkozó törvényeket, amelyek több szép példányban, külön asztalon található a Casinóban. A magyar alkotmány olyan, amilyen. A magam részéről azt hiszem, sok szép dolgot tartalmaz, de mindenestre nagyszerűnek tartom, hogy oly sok nyilvános helyen, ott, ahol a polgárok össze szoktak jönni, ki van téve, szabadon hozzáférhető. A törvények által szabott mérték legyen mindig a polgárok keze ügyében, hogy mondhassák: „Nézd csak, itt áll ez vagy az, feketén és fehéren!”

A törvénygyűjtemény a következő címet viseli: *Decreta, constitutiones et articuli serenissimorum et apostolicorum Regum ac inclitorum statuum et ordinum Regni Hungariae.*²²¹ Először ezt a könyvet ütöttem fel, hogy saját szememmel lássam a híres hiányt, amiről eddig csak hallottam, amit a Mária Terézia és II. Lipót által kibocsátott törvények között van, ahol II. József törvényeinek kellene állniuk. Ismeretes, hogy József halála után az 1791-es országgyűlés megsemmisítette valamennyi törvényét, mivel azokat nem egy koronás király hozta. Valóban ott volt a hiány: Mária Terézia törvényei után minden további nélkül II. Lipót törvényei következnek. Persze egyáltalán nem lehet a magyaroktól zokon venni, hogy a jozefinizmus valamennyi törvényét megsemmisítették, mivel azokat törvénytelenül hozták meg. Különösen azután érthető ez, hogy 1790-ben maga József semmisítette meg őket, de mivel csak a formájuk volt rossz, csak a forma eltörlésére kellett volna szorítkozni. A nagyon is kitű-

²²¹ A magyar törvénytárról van szó, amely először Nagyszombatban, 1584-ben jelent meg. Kohl *Hungarici*-t írt *Hungariae* helyett, s a címet németül is megadja.

nő tartalmat nem lett volna szabad a formával együtt kidobni, hanem új keretbe foglalva, azt meg kellett volna menteni. Hát nem fájdalmas dolog, hogy nyomokban sem mutatkozik meg ennek a kitűnő embernek, ennek a remek, jóakarátú, a lehető legjobbat, ha nem is a legjobb módon akaró uralkodónak, Magyarország legkiválóbb királyának emléke? Sőt egyáltalán meg sincs említve, mintha emléke el volna átkozva! Hát nem lett volna az sokkal nemesebb, hazafiasabb, nagyszerűbb eljárás, ha egy külön záradékkal a jozefinista törvényeket új fogalmazásban „II. József” cím alatt hozták volna, és kb. ezt fűzték volna hozzá: „Ez a tartalma II. József király kiváló törvényeinek, amelyek azért nem léphettek érvénybe, mivel kibocsátójuk nem volt megkoronázva, melyeknek kiválóságát azonban a fentiekben igazoljuk.” Hát nem azt fogja mondani sajnálkozva a magyarokról az utókor: „A legfelvilágosultabb és legjobb királyról, akit valaha is bírtatok, a törvénykönyvetekben még csak említés sem történik, és így valamennyi rendelete megsemmisült.”

Az egész magyar törvénykezésem és történelmem végighúzódik az a különös jelenség, hogy a magyarok olyan nagy értéket tulajdonítanak a koronájuknak, azaz Szent István gyöngyökkel és gyémántokkal díszített arany fejének. Ez a kézzel fogható korona csak annak az eszmei síkon létező koronának a megjelenítője, amely az állam építményének alap- és sarkköve, de annak mintegy csúcsát is képezi, amely állameszme szintén megfoghatatlan valami. Persze más nemzeteknél is nagyra tartják történelmi szempontból a felség legfőbb méltóságának ezt a jelét, és bizonyos értelemben szentként tisztelik. Magyarországon azonban nem csak „bizonyos értelemben”, hanem valóban szentnek tartják, amely megszentelő erőt sugároz magából, ezért aztán ezt a fémtárgyat *Sacra Regni Corona cum clenodiis suis*-nak nevezik,²²² és azt a törvényt hozták, hogy aki szó szerint és testi valóságában ezt a koronát nem hordja a fején, az nem lehet király. Ezért itt nem a Franciaországban érvényes elv uralkodik, hogy a király nem halhat meg. Magyarországon meghal a király, de olyankor a korona, amely, ha a magyarok a saját történelmükről beszélnek, mint valami élő, misztikus lény szerepel, egymaga uralkodik, amíg az új király nem köti magát össze vele. A magyar király csak akkor lesz *sacratissima Majestas* (legszentebb felség), miután a koronát a fejére tette. Innen származik a sokszor megismételt mondás: *neocoronata sacratissima Majestas* (újra koronázott legszentebb felség).

Az út, amit a magyar törvényjavaslatoknak a magyar országgyűlésben végig kell járnia, amíg az összes vita, az összes mellette és ellene való szónoklatok után a törvénykódex fehér lapjaira fekete betűkkel felkerül, rendkívül komplikált és körülményes. Először a király megte-

²²² Magyarul: A királyság szent koronája ékszereivel.

szi a felterjesztését (*Propositiones Regiae*), aki ezeket, amint egy magyar országleírásban áll, „illő pompával” adja elő a trón körül összegyűlt rendek előtt.

Ezeket az előterjesztéseket ezután mindkét tábla, a főrendi („mágnásoké és prelátusoké”) és a nemesi („lovagi rendké”) megtárgyalja, szócátákban ide-oda megvitatja, egyúttal azokat a kifogásokat („gravameneket”) is, amelyek a királyi előterjesztések ellen felhozhatók. A vitáról a két tábla értesíti egymást, azután vegyes, majd ismét különálló üléseket tartanak, amíg végül a többség egyetértése kialakul, hogy mit válaszoljanak a királyi előterjesztésre, és milyen gravameneket szegezzenek vele szembe. „Mindezeknek a tárgyalásoknak a során”, jegyzi meg szellemesen egy magyar szerző, „a küldöttek még sem jót, sem rosszat nem okoztak az országnak.” Egyik fő nehézség az, hogy a legtöbben németek, és nem értik és nem tudják jól használni a magyar nyelvet.

Ha a király és a rendek nem tudnak megegyezni, és legalábbis az országgyűlés elején általában ez a helyzet, úgy kettejük között számtalan tárgyalás, határozat, előterjesztés következik, közben pedig a két tábla közös és külön ülésein folynak az esedékes tanácskozások, megbeszélések, amíg csak a király és a rendek egymással meg nem egyeznek. Azokat a pontokat, amelyekben nem tudtak megegyezni, átteszik a következő országgyűlésre.

Minden országgyűlés végeztével írásban összefoglalják mindazokat a kérdéseket és gravameneket, amelyekben a király és a rendek megegyeztek, a következő címen: *Articuli Dominorum Praelatorum, Baronum, Magnatum et Nobilium ceterorumque etc.* (A prelátus urak, bárók, mágnások nemesek stb. artikulusai, ahol a stb. a többi 12 000 000 magyart jelenti, akik nem nemesek.)

Ezeket az artikulusokat aztán felolvassák, és a királynak általános, ünnepélyes jóváhagyásra tisztelettel betérjesztik.

A király, mielőtt aláírja, újabb ellenőrzésre (*Contestatio*) továbbítja azokat az udvari kancelláriának

Ha a felterjesztett anyagot rendben találják, úgy újból letisztázzák, ennek során a király a számára benyújtott artikulusokat dekrétum formájába átíratja, különleges és általános szankciókkal látja el, amelynek értelmében mindezeket elfogadja, jóváhagyja és megerősíti, ő maga is betartja és mások által is betartatja.

Ezeket a dekrétumokat (*Decreta serenissimorum et apostolicorum etc.*) ezután ellátják a királyi nagypecséttel, aláírják, és a birodalmi rendeknek ugyanolyan pompával nyújtják át, ahogyan a királyi előterjesztéseket átvették.

Ezután a dekrétumokat minden vármegyében közzéteszik, amelyek a kihirdetés napjától kezdve törvényerőre emelkednek.

Ilyen módon, ilyen fáradságos, körülményes hivatalos eljárás után jön létre az a könyv, amelyet a Casinóban a kezemben tarthattam.

Egy könyvnek sem örültem minden alkalommal a Casinóban úgy, mint gróf Széchenyi írásainak, és ha a kezembe vettem valamelyiket, amit mindig utoljára hagytam, átmentem a már említett szobába, ahol a 20 frissen tömött pipa található, fogtam egyet, és helyet foglaltam az egyik kényelmes karosszékből. Ez a fáradhatatlan, nemes és híres férfi, aki hazája érdekében oly sok kiváló és hasznos dolgot hozott létre, a Duna alsó folyásánál utat építtetett Törökország felé, a pesti Tudós Társaság, a Casino és sok más hasznos intézmény alapításának fő kezdeményezője volt (hiszen jóformán egy ilyet sem lehet megnevezni, ahol a gróf ne lett volna jelen), mondom, ez a férfiú mindezek mellett még arra is talált időt, hogy egy sor olyan művet írjon, melyek célja ugyancsak hazájának megreformálása, vagy legalábbis a szükséges reformok megnevezése volt. Ezeknek a műveknek nagy része német fordításban is megjelent.

Első és legnevezetesebb műve a *Hitel*.²²³ Ebben a könyvben szó esik szinte minden, az ország számára fontos kérdésről: a kötelességek szent voltáról, a mezőgazdaságról, a szőlőművelésről, a borkereskedelemről, általában a kereskedelemről, az útépítésről, a gőzhajózásról, egyáltalán minden olyan dologról, ami a magyar nemzet számára a világ államainál hitelt hozhat.

Széchenyi gróf egy másik művének címe *Világ*, vagy kiegészítő megjegyzések a *Hitel*hez. A *Hitel* ugyanis Dessewffy gróf személyében kritikusra talált, aki ellene *Taglalat* címmel könyvet jelentetett meg. Erre a *Taglalatra* volt viszontválasz a *Világ*.

Sajnos, a híres grófnak csak ezt a két munkáját olvastam,²²⁴ de meg kell mondanom, hogy csodálkoztam, elsősorban a gróf honfitársai fölött, akik ilyen dolgokat olvasva nem neheztelnek, akik ilyen gondolatokat és megállapításokat nemcsak elviselni tudnak, hanem ezek szerzőjét dicséretben részesítik, felmagasztalják, híres emberré teszik, mint liberális hazafit a tenyerükön hordozzák, arcképét hivatalaikban és hálósobáikban országszerte kiakasztják. Mert valóban nem hittem volna, hogy ilyen kiváló, éleselméjű, bátor és találó igazságokat, amelyeket a gróf kimond, meghallgassanak és megszívleljenek. Nem hittem volna, hogy Magyarországon bárki is merészelt volna, azt nem is mondom, hogy az osztrákokkal szemben, hanem a magyar nemzeti előítéletekkel, szokásokkal, erkölcsökkel szemben ilyen egyenesen, bátran és ékesszólóan

²²³ Németül 1830-ban jelent meg Lipcsében Michael von Paziazi és Vojdisch (Vajdafy) József fordításában, Georg Marèt kiadásában.

²²⁴ A *Világ* 1832-ben jelent meg németül, szintén Paziazi fordításában.

szólaljon fel. Ezeknek az írásoknak az olvasása közben valósággal úgy éreztem, mintha Démoszthenész vagy a Római Köztársaság idejéből hallanék valakit, aki népe erkölceit és szokásait bírálja.

Be kell vallanom, hogy sok mindent láttam Magyarországon, ami nem tetszett nekem, de egyúttal azt is be kell vallanom – és ezt örömmel teszem –, hogy semmivel sem találkoztam az országban, ami annyira tanúskodott volna ennek a nemzetnek egészben véve nemes érzülete és a műveltség befogadásának képessége mellett, mint egyrészt az a bátorság, ahogyan Széchenyi, Kossuth és mások, nem is azt mondom, hogy egyes visszaéléseket, visszas helyzeteket, alkotmányuk hibáit, hanem honfitársaik jellemének árnyoldalait felfedték, és – hogy úgy mondjam – lelkük mélyébe hatoltak, másrészt pedig az a készség, ahogyan ez a nemzet e férfiak írásait elfogadta, és mellettük mindmáig kiáll.

Ezek az urak, akik mint buzgó hazafiak hazájuk felvirágzását és haladását kívánják, mint már említettem, korántsem értenek mindenben egyet. Sőt inkább azt kell mondanom, hogy egyikük sem vall olyan szint, mint a másik. A Dessewffy grófok, mind a röviddel ezelőtt elhunyt fiatal, nemes Aurél, mind nagybátyja, József, aki a *Taglalatot* írta, nagy, hazafias arisztokraták, emellett olyan hazafiak, akik oly módon hívei a haladásnak, hogy azt kívánják, a magyar alkotmány, mint egy tisztán arisztokratikus alkotmány, az elődök által hozott elemekkel együtt fejlődjön és erősödjön. Kossuth úr más módon hazafi. Ő liberális haladást kíván. Körülbelül azt mondja, mint gróf Széchenyi a könyveiben, de ezt nem körülményes művekben fejt ki, hanem mindenütt elterjedt, mindenki számára hozzáférhető újságjában, a *Hírlapban*. Közben az említett gróffal gyakran vitába bocsátkozik, jóllehet lényegében egy véleményen vannak. A gróf egy brosúrájában kifogásolta, nem is annyira Kossuth tételeit, inkább azt a formát és módot, ahogyan azokat előadja, és azokat újságjában mindenütt terjeszti.

Ez az irodalmi vita vagy inkább politikai ellentét Széchenyi és Kossuth között éppen akkor, amikor Pesten voltam, képezte általános érdeklődés és napi beszélgetések tárgyát. Széchenyi brosúrájának rövid idő alatt két kiadása jelent meg, és el is fogyott. Elég sokáig maradtam a városban, hogy megérjem Kossuth válaszána megjelenését is, amelyben a gróffal szemben saját eljárását mint célszerűbbet és jobbat védelmezi, ahogyan a haza ügyét is képviseli a nagyközönség előtt.

Akkoriban Pesten minden utcasarkon piros és sárga lapokon hirdették Kossuth brosúráját: *Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajos-tól.*²²⁵ Szájrol szájra járt: „Mit tartalmaz Kossuth *Felelete*? Olvasta már Kossuth *Feleletét*?”

²²⁵ A helyesírási hibákkal közölt címet Kohl németre is lefordítja.

Nekünk, németeknek fogalmunk sem lehet a hazafias ügyek iránt megnyilvánuló olyan érdeklődésről, amit Pesten tapasztaltam. Valami ehhez hasonlót csak Párizsban vagy Brüsszelben lehet észlelni. Amellett meg kell jegyezni, hogy a közönség, amely ilyen ügyek után érdeklődik, nem is olyan kicsiny, amint ez már a *Hírlap* előfizetőinek számából (állítólag 4000 példányban fogy!) és abból a tényből is kiviláglik, hogy az ilyen brosúráknak egy-egy kiadása több ezer példányban jelenik meg. Sok olyan pont van, amelyben minden magyar, bármelyik rendhez tartozzon is, egyetért, és ha azok, akik a harmadik rendhez tartoznak, nem játszanak is önálló szerepet a politikai színpadon, de annak, ami ott történik, a brosúrák szorgalmas olvasása által tájékozott és az eseményekről állást is foglaló szemlélői.

A Tudós Társaság és a magyar nyelv

A középkorban Pestet *Teutonica urbs*nek, német városnak nevezték, de még húsz évvel ezelőtt is teljesen német város volt, és a művelt társaságban magyar szót nem lehetett hallani.²²⁶ A vendéglőkben, a kávéházakban, a bálokon, a vigadóban, a házak lakásaiban, mindenütt csak németül beszéltek. Sőt azok a magyarok, akik csak rosszul beszéltek németül, igyekeztek azt a kevés német fordulatot, amit tudtak, alkalmazni. Nemcsak sok magyarországi német, hanem magyar mágnás is akadt, akik szülőhazájuk nyelvén nem tudtak. Egy pesti könyvtár által kiadott magyar lexikon még 1825-ben is csak nagyon lassan, nehézkesen fogyott.²²⁷ De aztán egyre inkább felcsendültek Pesten a magyar hangok. Egyre inkább lehetett magyarul hallani, és ez a hullám lassan, hangosan és fenyegetően elnyomta a latin, német és szláv nyelvet, sőt helyenként ki is iktatta azokat. Az a bizonyos lexikon, amelyikből három éven át nem sok példányt tudtak eladni, 1828-ban egyszerre elfogyott, és az új kiadása is, amit gyorsan ki kellett nyomtatni, rövid időn belül teljesen elkelt.

II. Lipót császár uralkodása idején, tehát ötven évvel ezelőtt, a pesti egyetemen még nem volt tanára a magyar nyelvnek és irodalomnak. Csak az 1790. évi országgyűlési határozatok 16. cikkében kéri a magyarok a királyt, *ut in Gymnasiis, Academiis et Universitate Hun-*

²²⁶ A pest-budai nyelvi viszonyokról ld. a *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest*. Hg. von Wynfrid Krieglleder, Andrea Seidler und Jozef Tanzer. Bremen, 2012. kötet tanulmányait, amelyek nem mindenben igazolják Kohl megállapításait.

²²⁷ A Wigand Ottó által kiadott, Döbrentei Gábor által szerkesztett *Közhasznú Esmeretek Tára*. 1–12. Pest, 1831–34. c. lexikonról van szó, amely 1835–36-ban, majd 1843-ban ért meg új kiadásokat.

garica peculiaris Professor Linguae et stili Hungarici constituatur (hogy a gimnáziumokban, akadémiákon és a magyar egyetemen külön professzora legyen a magyar nyelvnek és stílusnak).²²⁸ Most meg már elvárják, hogy nemcsak minden német, szláv és magyar professzor magyarul adjon elő, hanem azt is, hogy minden német és szláv paraszt, ha nem lesz is a magyar nyelv professzora, de igyekezzen magyarul megtanulni.

A magyarok követeléseit, hogy a németek és szlávok magyarul tanuljanak és magyarokká váljanak, részben mint egy, persze kissé késői választ is tekinthetjük II. Józsefnek a velük szemben támasztott követelésére, hogy a magyarok tanuljanak meg németül, és váljanak németekké. II. József úgy vélte, hogy a magyar nyelvet, szokásokat és jogokat mint régóta ósdivá vált dolgokat elvetheti, és nem sejtette, hogy ez alatt olyan szikra rejtőzik, ami halála után magas lángra csaphat. Alighogy II. József meghalt, a magyar rendek már megfogalmazták utódjának gravamenjüket: *De lingua Peregrina ad Manipulationem Negotiorum publicorum non introducenda* (idegen nyelvet ne lehessen bevetni a nyilvános ügyek intézésére), és kérték *ut autem nativa lingua Hungarica magis propagetur et expolietur* (hogy a magyar anyanyelv jobban terjesztessék és műveltsék). A II. Józseftől elindított folyamat csak később éreztette a hatását, azután azonban annál erősebben, minthogy Napóleon hadjáratai Európa valamennyi nemzetét és államát felrázták, és éreztették velük erejüket és önállóságukat. A magyarság lelkesedése nem áll egyedül Európában. Ugyanakkor Németországban is feltámadt az emberek lelkesedése német voltuk mellett és – ami még fontosabb – a szlávokban is a szlávok mellett.

Ha a magyarság feltámadásához akaratlanul II. József adta az első lökést, és Napóleon erősítette azt meg, miközben Európa minden nemzetében feltámasztotta az alvó erőket, úgy végül is a mostani irányát az ún. pánszlávizmus szabta meg. A magyarok a szláv tengerben, vesztett helyzetben, ahogyan joggal vagy jogtalanul hiszik, az egymással rokon és egymással összeesküdött nemzetektől körülvéve úgy vélik, hogy fenyegettetett nemzetiségüket és létüket a legjobban úgy védelmezhetik, ha nyelvüket és ezzel együtt gondolkodásmódjukat és szokásaikat minden szlávra rákényszerítik, akik királyságuk határain belül élnek. Úgy látszik, hogy az osztrák kormány a magyarpártiaknak egyre inkább engedményeket tesz, és ezeket az elképzeléseket támogatja. Ismeretes, hogy Arnulf császár mintegy 1000 évvel ezelőtt a számára terhessé vált nagy szláv birodalom ellen a magyarokat hívta segítségül.²²⁹ Ezt a hely-

²²⁸ A *stilus* fogalma alá a stilisztikailag megformált írásbeliség is odatartozott.

²²⁹ Arnulf (896-tól német király, majd 887–899 között császár) 892-ben, tehát még mint király, kötött szövetséget a magyarokkal a morva-szláv állam ellen.

zetüket, a szlávssággal szemben a németekkel szövetséges állam helyzetét a magyarok ma is megtartották, amikor újból egy nagy szláv birodalom van kialakulóban.

A magyar nyelv azonban mindeddig nagyon kevésbé volt kiművelve ahhoz, hogy azt más nemzetek legalább egy bizonyos fokig elfogadhas-sák. Semmit, vagy legalábbis semmi jelentőset nem írtak ezen a nyelven. Nem is volt ennek a nyelvnek igazi irodalmi virágkora a letűnt évszázadokban sem, nem úgy, mint pl. a cseh nyelvnek vagy más szláv nyelveknek. Ezért semmi más nem mozdíthatta úgy elő a magyarok hazafias célját, mint egy magyar tudós társaság alapítása, amely minden jelentős hazai tehetséget egyesítve céljául tűzte ki, hogy grammatikai és filológiai kutatásokkal, magyar nyelvtanok és szótárok kidolgozásával, egy magyar irodalmi folyóirat megjelentetésével és prémiumok kiírásával előmozdítja magyar művek írását, kérdéseket tesz fel, melyek a magyarok számára érdekesek, ezek megoldását jutalmazza, és mindezzel az irodalmat, valamint a nyelv ápolását és terjesztését támogatja.

Több sikertelen kísérlet után végül 1825-ben létrejött ez az intézmény, mégpedig az országgyűlésen, néhány perc alatt. Az általunk már többször emlegetett nemes hazafi, gróf Széchenyi tett egy 60 000 forintnyi felajánlást a társaság létrehozására, és ezzel más hazafiakat is a haza oltárára tett hasonló adományok megtételére indított. A Társaságnak van már elnöke, vannak igazgatósági, rendes, levelező és tiszteleti tagjai, pillanatnyilag összesen százötvenen. Jelenleg 400 000 forint vagyonnal rendelkezik, van egy jelentős könyvtára, és tizenöt éve tevékenykedik a nyelvművelés és az irodalom pártolás terén. Segítségével már számos filológiai, költői és történeti munka jelent meg, és a legkiválóbbak jelentős díjakat nyertek el. Ez a Társaság tehát Magyarországon a francia akadémiaénak a megfelelője.

A Társaság nagy üléstermében egy hatalmas olajfestmény függ, amely a Társaság eszméjét a következőképpen jeleníti meg: Az előtérben egy szép női istenalak (Minerva?) áll, aki egy ivóedényt tart a kezében.²³⁰ A háttérben a pannon síkság terül el, leghátul sötét felhőkbe burkolva magas hegyek látszanak, amelyek a síkságot szegélyezik. A hegyek felől minden irányból sasok közelednek, hogy az istennő pompás ivócsészéjéből a nyelv tisztaságát, az ékesszólást és a költészetet igyák; „Ezek szkíta sasok – mondta nekem egy magyar –, minket magunkat jelképeznek.” Az egyik sas már ott lebeg a csésze fölött, mögötte, a távolból, a sötét-

²³⁰ Johann Nepomuk Ender *A Magyar Tudományos Akadémia allegóriája* c. festménye 1831-ben készült. A középső nőalak Hébé, a görök mitológiában Zeusz és Héra leánya, az örök ifjúság istennője, aki az olimposzi lakomákon a nektárt szolgálta fel az isteneknek.

ló alkonyati fényben közeledik a többi. Úgy vélem, hogy a magyarok ezzel a képpel, amelyhez a tervet maguk szolgáltathatták, nem nagyon hízelegtek maguknak, talán túl szerényen tartózkodtak az öndicsérettől.

Ennek a teremnek az előterében megmutatták nekünk Széchenyi grófnak, ennek a nemes és fáradhatatlanul tevékenykedő hazafinak az arcképét is, aki a hazája érdekében folyó csaknem valamennyi vállalkozást vagy egyenesen maga irányít, vagy hatalmas vagyonával támogat. Ez a bécsi Amerlingtól róla készített portré a legjobb,²³¹ amit eddig láttam, és szeretném, ha erőteljes, férfias vonásait, élénk szemeit, ezeket a jellemző, dús, az orr fölött némileg összehúzott szemöldököket és egyáltalán a gróf által keltett energikus, nemes benyomást úgy tudnám e könyvben leírni, ahogyan azt Amerling színei a vásznon ábrázolták. Érdekes hozzájárulást jelentene a magyar nép fiziognómiájához. Ma minden magyar előtt jelen vannak ezek az arcvonások, mert nincs Magyarországon még egy ember, akinek képe a magyarok lakásaiban és szívküben annyira otthonos volna, mint Széchenyié. Mit sem kívánok jobban, mint hogy ez a kép még sokáig ott legyen a Magyar Tudós Társaság előszobájában, mert azt a törvényt hozták, hogy a Társaság élő tagjának képe ne kerüljön e terem falára.

A Társaság figyelme elsősorban a drámairodalom felé fordult, német és francia drámai művek sok fordítását és önálló művek létrehozását is előmozdította, így azután lehetősége nyílt a magyaroknak arra, hogy Pesten saját nemzeti színházat létesítsenek. Eddig fővárosukban, de az egész országban is mindenütt, csak német színház volt. A Nemzeti Színház építéséhez 400 000 forint támogatásra volt szükség, ezt az országgyűlés megszavazta, és néhány év óta folyik az építkezés. Amilyen nagy volt a lelkesedés a színház felépítése ügyében, olyan nehézségekkel kell most szembenéznie a színjátszás felvirágoztatásának. Elsősorban hiányoznak a kiváló hazai drámai művek, de hiányoznak a jó színészek és színésznők is. Azt hiszem, a magyaroknak általában alig van hajlamuk a színészethez. Csekély a népességnek az a rétege is, ahonnan ilyen tehetségek kikerülhetnének. Azt mondták nekem, a legkevesbé a vígjátékhoz van tehetségük, sikeresebbek a tragédiában. Ezt szívesen el is hiszem, mert nekem úgy tűnik, hogy a magyar jellem inkább hajlik a tragikus és elégikus érzések felé, semmint a vidámságra és a komikumra.

Kijutott nekem az a sors, hogy megnézzek egy vígjátékot a magyar színházban, amely Scribe *L'art de conspirer* c. darabjának a fordítása volt.²³² Nem tudom felfogni, hogyan történhetett, hogy az a darab,

²³¹ Friedrich von Amerling festménye 1836-ban készült.

²³² Augustin Eugène Scribe (1791–1861) kora egyik legnépszerűbb színpadi szerzője volt.

A PESTI NÉMET SZÍNHÁZ
(Rudolf Alt metszete, 1845)

ami Párizsban legfeljebb két és fél órás, a magyar színházban négy óra hosszat tartott. Mivel semmit sem értettem belőle, végtelen hosszúnak tűnt nekem az előadás. A színészeknél leginkább a mimika hiánya tűnt fel. A 24 páholyból csak 8 kelt el, a többi 16 üres volt, de a földszint és a karzat megtelt. A művelt és előkelő közönség, a magyarok is, inkább a német színházat látogatják. De a fiatalok, az egyetemisták és a jurátusok a magyart részesítik előnyben.

A szóban és előadásban megnyilvánuló művészet után újabban a képzőművészet pártolása is sorra került. A mi német művészeti egyletünk mintájára egy Pesti Műegylet is létesült,²³³ melynek kiállítását megtekintettem. A festmények nagyrészt Bécsből érkeztek, részben Münchenből is és más németországi városokból. Kiváló művet nem találtam köztük, olyat sem, ami megtetszett volna. – Egyébként több kiváló magyarországi festőtehetség él külföldön, de ezek nem magyar, hanem német családokból származnak. De, amint mondtam, ezen a kiállításon, amit láttam, tőlük sem volt semmi jelentős.

Egy fiatalasszony, egy bécsi német hölgy, akinek a férje itt volt alkalmazva, mesélte nekem, közben itt-ott mosolyogva, hogy nemrégén egy magyar, aki az ország közepéről jött, ezeket a műveket mind ma-

²³³ A Pesti Műegylet 1839-ben alakult.

gyaroknak tartotta, és nagyon rossz néven vette, amikor megjegyeztem, hogy egyik-másik Bécsből való. Szidta a katalógust is, hogy ott az egyik oldalon német, a másikon magyar szöveg áll. „Miért nyomtatnak még Magyarországon németül?”, mondta német nyelven. „Miért tudatják ezt a németekkel? Mi mind csak magyarul akarunk érteni. A német fölösleges.” Azzal elkezdte a katalógusból a német lapokat kitépkedni, de aztán abbahagyta, amikor észrevette, hogy így a másik oldalon lévő magyar szöveget is eltávolítja. Bécsi ismerősöm mindezt halkán, nagyon halkán mesélte el nekem egy ablakmélyedésben. Kezdetől fogva éreztem, hogy német szívem rokonszenvezik vele. Miközben velem beszélt, néha aggódva tekintett az ajtó felé, mintha valami összeesküvésben vennék részt, és kintről a „magyarizmus” fenyegetne. „Egyébként – mondta – a magyarok egész rendes emberek, ha az ember egy kicsit hízeleg nekik, jól ki lehet jönni velük. Csak egyet nem szabad, kigúnyolni a nyelvüket, mert akkor mintha az ördög bújna beléjük.”

Újból tiltakozom az ellen, hogy a mondottakkal a már 2000 tagot számláló Pesti Műegyletet és az alakulásban lévő magyar festőiskolát gúnyolni akartam volna, sőt én igazán azon igyekszem, hogy örüljek annak, ha egy nemzet a művészetek terén fejlődésnek indul. Én csak elmondom: ezt így láttam, közben így és így éreztem, ezek és ezek a gondolatok ébredtek bennem, összegezve az a véleményem, hogy a magyaroknak bizonyos eredményeik láttán nem kellene olyan gyorsan diadalmaskodniuk, főleg őrizkedniük kellene attól, hogy a katalógusból minden német lapot kitépjenek, mert ezzel – képletesen is – sok jó magyar oldalt is kiirtanak. Bécsi ismerősöm is így vélekedett. „Egy magyar ember azt mondta nekem, tíz év múlva nem telepedhet le senki sem Pesten, aki ne tudna magyarul. Na, hát hogyan akarják ezt elérni? – Le akarnak vizsgáztatni minden pincért, szabót, kézművest, mielőtt letelepedési engedélyt adnának nekik? Vagy tönkre akarnak tenni minden ipart és művészetet az országban? Akkor aztán nem lesz itt semmi. Hogy jön majd ide a bécsi divat, mit szólnak majd ehhez a pesti hölgyek? Azok nem fognak a magyar mesterek által készített csizmában és atillában járni. Ez ki van zárva, ebből, míg én élek, nem lesz semmi! A magyar egy szörnyű nyelv: 'meklereksed' és 'rökkelekből', 'ok, mok, tok', csupa ilyen lehetetlen kifejezésből áll! Én a magam részéről ebből semmit sem tudok és nem is akarok megérteni! Sok embert ismerek, aki itt született, nevelkedett, tanult, és egy szót sem ért ebből!”²³⁴

Valóban az a helyzet, ahogyan nekem is már többször nyílt alkalmam megjegyezni: a kiművelt német nyelvnek a súlya még mindig olyan nagy, hogy bizonyos körülmények között a magyarok, sőt a hazafias érzelmű

²³⁴ Kohl az osztrák hölgyet bécsi nyelvjárásban beszélgeti.

magyarok is valamiféle szégyent éreznek, ha nem tudnak németül. Ez úgy van, mint nálunk a francia nyelvvel. Jóllehet mi németek mindnyájan szorgalmasan igyekszünk a német nyelvet ápolni, de elég sokan vannak közöttünk, jó német hazafiak is, akik, ha tudnak franciául, nagyon igyekeznek ezt bemutatni, ha alkalom kínálkozik rá. Ezt már többször észrevettem.

Egyszer a színházban három úr ült mögöttem, akik szemlátomást magyarok voltak, és elég hangosan németül beszélgettek. Egyikük, akit a német nyelv kellemetlenül érinthetett, mindig magyarul szólt közbe, a többiek is néha magyarul válaszoltak neki, de aztán a beszélgetés mindig visszatért a német mederbe. Sok ilyen tapasztalatra tettem szert. A magyarok bizonyos német fordulatokat sokszor közbeszőnek beszédjükbe. Fentebb már említettem ilyet. Hallottam olyat is, hogy valaki magyar beszéd közben az „erkölcsi vonatkozásban” (*in moralischer Beziehung*) és „politikai értelemben” (*in politischer Hinsicht*) fordulatokat mindig németül használta.

A pesti rendőrségnek is általában a német nyelvet kell használnia, hogy a nagyszámú városi közönség megértse. Részt vettem egyszer egy nyilvános eseményen, a pesti zsidó kórház alapkövetésénél, ahol nagy tömeg gyűlt össze. A városi darabontok,²³⁵ akik a nádornak, a pesti polgármesternek és más előkelőségeknek helyet csináltak, a közönséget ugyan magyaros ruhában, de németül szorították vissza: „*Zurück, zurück da!*”, mert a pesti publikum egésze ezt megértette, jóllehet a palatínus érkezését „*Éljen, éljen*” kiáltással üdvözölték, nem a német *vivattal*.²³⁶ Abból, hogy a pesti németek a németeknél megszokott *vivat* helyett a sokszor hallott *éjient* használták, valamint abból, hogy a nem pesti lakos németek is egy másik nyelvből vették ezt a kifejezést, én arra következtetek, hogy mi németek nem nagyon szeretünk hangosan *vivatozni*.

A mély gyökereket vert német szónak a magyar köznyelvből való kiiktatásánál könnyebb feladatot fog jelenteni a latinnak mint az eddigi politikai és diplomáciai nyelvnek a száműzése. Azt mondom, hogy „fog”, mert erről is csak jövő időben lehet beszélni, hiszen ez a folyamat is még csak megindult, és egyáltalán nincs lezárva. Azok a nyilak, amelyeket a nyelvvédők a latin nyelvvel szemben lőnek ki, hogy úgy mondjam, egy a levegőben lógó, gyökértelen növényre irányulnak, mert ez a nyelv a népesség egyetlen rétegének szellemében sem vert gyökeret, minthogy senki sem gondolkodik, fantáziál, érez szívében és keblében „rómaiul”.

²³⁵ Kohl, bizonyára a zsinóros ruha hatására, 'városi huszárokról' (*Stadthusaren*) beszél.

²³⁶ Kohl itt megfélekedezik arról, hogy a *vivat* az *éjient* latin megfelelője, amit a magyarok is használtak. Következő mondata is ezen a félreértésen alapul.

Ez hamarabb meg fog szűnni, és részben már szűnőben van. Használatát a tudományban, a diplomáciában, az országgyűlésben és az iskolákban már törvény tiltja, de még itt is, főleg az iskolákban, sokára fog ez a gyakorlatba átmenni. Némely tudományág is, ahogyan sejtem, még továbbra is megmarad a latinnál. A legtöbb tudomány számára azonban ez év kezdete jelentette a latin holtta nyilvánításának napját, mostanra a professzoroknak fel kellett készülniük a magyar előadások tartására. Nem is akarok arra gondolni, hogy milyen nehéz lesz ennek az előírásnak eleget tenni, arra sem akarok vállalkozni, hogy ennek nehézségeit ecseteljem, minthogy azok annyira kézenfekvők.

Van egy ága az államigazgatásnak, melybe nem a latint, hanem a németet már régtől fogva bevezették, s ez a hadügy, a hadsereg, pontosabban az állandó magyar hadsereg, a tábori és határőrezredek, mert ami a rendkívüli magyar sereget, az insurrectiót illeti, az egészen más dolog. A tábori és határőrezredeknel minden német lábön áll, a vezénylés, a hadparancsok és beszámolók nyelve ugyanúgy német, mint másutt az egész Osztrák Császárságban. Így aztán minden katonai intézményen, a kaszárnyákon, erődítményeken, őrhelyeken nem a királyi magyar színeket (piros-fehér-zöldet), hanem a császári osztrák színeket (fekete-sárgát) látni. Csak az osztrák tengerészeti viseli a császári helyett a főhercegi piros-fehér színeket.

A magyaroknak persze ez se tetszik, szeretnék az államigazgatásnak erről a területéről is ugyanúgy számúzni a német nyelvet, ahogyan azt a katedrák és előadótermek esetében a latinnal tették. Csakhogy amilyen engedékeny volt más pontok tekintetében az osztrák kormány a magyarokkal szemben, úgy ezer ok szól amellett, hogy ebben ne engedjen. Ausztria az állam területén meglévő nemzeti és provinciális különbségek elé nem gördít akadályokat, sőt figyelemben részesíti ezeket. Az ellen sem támaszt kifogást, hogy Magyarországon a magyar, szláv, német érdekek ütközzenek egymással. Azt gondolja közben: *Divide et impera*.²³⁷ Hogy azonban az *imperának* nagyobb nyomatéka legyen, bizonyára szükséges, hogy az egész országot egy németül szervezett, többé-kevésbé német vagy legalábbis németül beszélő tisztiek által vezényelt katonaság fogja össze. De ha ettől eltekintenénk is, nyilvánvaló, hogy az osztrák hadsereg az ellenséggel szemben nem sokat érne, ha a száznyelvű állam minden nemzete a saját nyelvén kapná a parancsokat. Hogyan lehetne úgy a harcmezőn az egész hadi szervezetet kellő energiával és gyorsasággal irányítani?

A magyar vezénylési nyelvnek a hadseregbe való bevezetését a következő országgyűlés egyébként újból indítványozni fogja. A szép, nagy,

²³⁷ 'Oszd meg és uralkodj!'

új épület, amit a magyarok egy katonaiskola számára Pesten építettek, egyelőre még üresen áll, mert a magyarok azt követelik, hogy ott magyar legyen az oktatási nyelv, a kormányzat azonban a németet akarja bevezetni. A magyarok azonban, akik az épületet saját költségükből emelték, nem akarják azt a kormányzatnak átadni. Kíváncsi vagyok, hogy végül mi történik majd az üres épülettel.

Sok magyar dicsérte már nekem nyelve előnyeit és gazdag kifejezőképességét. Ezt természetesen nem tudom megítélni, minthogy ehhez a nyelvhez nem értek, de készségesen elhiszem, amit ezek a dicsérő szavak állítanak, mert az csodálatra méltó, hogy nincs olyan nyelv, amelynek ne lennének utánozhatatlan fordulatai, más nyelvben meg nem található előnyei. Hát nem dicsérik magukat a lettek, az észtek, a finnek, csupa olyan nemzet, akiknek alig van ún. művelt néprétege (az a kevés, ami van, más nemzethez tartozik), hogy nyelvük olyan finom fordulatokkal, olyan találó, jellemző kifejezésekkel és különös hajlékonysággal rendelkezik, melyeket egyetlen más nyelven sem lehetne visszaadni? Nekem úgy tűnik, hogy egyetlen nép sem tudja a természetet, az embereket, a dolgok egymáshoz való viszonyait, az időket, a cselekvéseket, a lélek rezdüléseit a maga teljességében felfogni és a maga nyelven kifejezni, és ezért minden nyelvnek vannak hiányosságai, amelyek egy másikban nincsenek meg, és gazdag lehetőségei, melyekkel a többi nem rendelkezik.

Ugyanúgy minden nép a mindenki által megtapasztalt dolgok kifejezésére más és más utat talált. Ez nem csak abban mutatkozik, hogy ugyanazon dolgok megnevezésére más és más nevet használ, hanem abban is, ahogyan ezeket a neveket különbözőképpen ragozza, változtatja, szerkeszti össze, helyezi egymással kapcsolatba. Mindebben minden nyelv különböző módon jár el, az egyik ügyesebben, a másik ügyetlenebbül. E helyen csak keveset szeretnék a magyar nyelv általam említett sajátosságairól és előnyeiről elmondani, csupán azokat, amelyekről úgy vélem, hogy a gondolkodó embereket, különösképpen német honfitársaimat érdekelhetik.

[...] ²³⁸

²³⁸ Kohl a következő hús oldalon (322–342.) elemzi a magyar nyelv szerkezetét, amely egy dilettáns, de jó megfigyelő ember kísérletét mutatja, hogy egy számára nemcsak idegen hangzású (az idézett magyar szavakat sok hibával írja át), de idegen szerkezetű nyelvet is a német és a latin nyelv ismerői számára bemutasson. Ezek az oldalak a komparatív nyelvtudomány számára lehetnek tanulságosak, de szélesebb érdeklődésre aligha tarthatnak számot, így lefordításuktól eltekinttünk.

BUDA

Egy szép meleg reggelen elmentem az egyik hideg vizű dunai fürdőbe, hogy egy nagy budai gyalogláshoz felüdítsem magamat, mert arra figyelmeztettek, hogy sokat fogom koptatni a lábamat, és eközben jócskán szenvedek majd a portól és a hőségtől. És valóban, utóbb úgy találtam, hogy ugyanolyan szívesen másznám meg a Montblancot, mint hogy még egyszer forró délidőben, egyik végétől a másikig végigjárjam Buda városát. Hát ezért mentem el reggel az egyik szép folyami uszodába. Van most néhány ilyen Pesten, hála annak, hogy elsősorban az egész Osztrák Császárság területén, inkább mint Németországban, általánossá vált a hideg víz iránt megnyilvánuló szenvedély. Nem tudom, hogy ennek az egészséges szenvedélynek a gyökereit Gräfenbergben kell-e keresni, ahol a beteg osztrákok ivó-, fürdő-és zuhanyozókúra formájában ennek hódolnak, az azonban biztos, hogy ez létezik, és ha egy divatnak jó és egészséges következményei vannak, hát akkor ez a forró szenvedély a hideg víz iránt.

Nem csak Bécsben, Prágában, Linzben és a birodalom több más művelt, német városában vannak olyan intézetek, ahol minden elképzelhető módon lehet hidegvizkúrát venni, hanem Magyarországszerte jelentéktelen kis városokban is, ahol ilyen haladást nem várna el az ember, elszaporodtak az ilyen fürdők, úgyhogy most már nem csak az elbai, moldvai, dunai, hanem szávai, drávai, murai, tiszai, marosi, körösi, balatoni és Fertő tavi fürdőhelyek is ismeretesek. Az Osztrák Császárság valamennyi nemzetiségének tagjait napjainkban olyannyira szorgalmasan mosogatják a folyóistenek, hogy most értjük meg igazán Goethe halászdalának sorát: „Hát nem merül fel szebben arca a hullámok lehelte mélyből?”²³⁹

Az Osztrák Császárság valamennyi nyilvános intézményébe, az elemgyógyintézetekbe, a kórházakba, (részben) a nyilvános iskolákba

²³⁹ *Kehrt welleathmend ihr Gesicht nicht doppelt schöner her?* (J. W. Goethe: *Der Fischer*). A sor Hárs Ernő műfordításában: „Hát nem kétszer olyan szép, ahogy lélegzik a habon?”

bevezették a környék folyóinak, patakjainak vizét, hogy a víz gyógyító hatásában részesedhessenek a betegek, az ifjak és az öregek, de mindezekelőtt a katonai intézményeket is bőségesen ellátták vízzel. Ahol ma az osztrák csapatoknak jelentősebb garnizonja van, ott mindenütt létesítettek egy követésre méltó, jól berendezett úszóiskolát.

Bécs környékén, a Duna mentén vannak uszodák a katonák, a civilek, a hölgyek, az urak, a gyermekek és felnőttek, szegények és gazdagok számára, ezek természetesen a birodalom legnagyobb, legegységesebb uszodái. Berendezésük oly célszerű, hogy az emberiség egészségének fontosságára való tekintettel rendkívül hasznosnak tartanám, ha ezek pontos leírását az egész világban terjesztenék, mert Németországban egyetlen város sincs, ahol ezeket az életerő megújulását szolgáló intézeteket ilyen tökéletesen kifejlesztették volna.

A pesti dunai fürdők persze kisebbek és kevesebben vannak, mint a bécsiek, de a célszerűség tekintetében semmiben sem maradnak el amazoktól. Van bennük egy nagy közös fürdő az úszóknak, külön fürdők a különböző vendégeknek, különböző kényelmi és fényűző fokozatokkal. Vannak esőző és zuhanyozócsapok, a létesítményeket hordozó tutajok be- és kijáratát gazdagon díszítették virágokkal. Itt is, mint oly sok helyütt, nemzetiszínű zászlókat lobogtat felettük a szél.

Hát amint már mondtam, az egyik ilyen fürdőbe mentem el, hogy felkészítsem magamat a budai vándorútra. Ahogyan a budai oldalon lévő forró, vulkanikus fürdőkben rendszerint inkább törököket, oláhokat és szerbeket találni, a pesti oldalon lévő folyami fürdőket inkább németek és nyugat-európai vendégek látogatják. Ezeket Neptunus híveinek, amazokat Vulcanus híveinek lehetne nevezni. A „neptunisták” közé tartoznak a németek és az előkelő, művelt magyarok is.

Neptunus hívei között ezúttal néhány 12-13 éves kislányt találtam, akik okos viselkedésükkel feltűntek nekem, és beszédbe elegyedtem velük. Egy pesti művelt német úr gyermekei voltak. Észrevettem, hogy a legidősebb közülük ugyanolyan folyékonyan beszél latinul, szlovákul, magyarul, mint németül. Az mondta, hogy a latint hétéves korától fogva kezdte el tanulni, és itt még senki sem csodálkozott azon, hogy tizenhárom évesen már jól beszéli. Be kell vallanom, hogy nem vehettem volna fel vele a versenyt. A szlovákot, mesélte, szlovák földön tanulta, ahová szülei tízévesen iskolába küldték. Most tért onnan vissza Pestre, hogy itt a magyarba újból beletanuljon, mert a szlovákok között kissé elhanyagolta. A latin nyelvet, mint a tudományok és tudósok nyelvét, feltétlenül szükségesnek tartotta, a magyart pedig szerinte mindenkinek tudnia kell, aki nem akar kényelmetlen helyzetbe kerülni, a szlovák pedig, mint egy szláv nyelvjárás, jó szolgálatokat tehet neki nem csak a szlovákok, hanem a rutének, horvátok, szlavónok, szerbek és általában

a magyarországi szlávok között, akikkel mindenféle ügyben dolga lehet az embernek. A német azonban az anyanyelve, és neki a legkedvesebb.

Az a szokás, hogy a gyermekeket a birodalom más-más országába küldjék nyelvet tanulni, egész Ausztriában elterjedt, így Csehországban is, ahol a vidéki városokban élő családok időben gondolkodnak arra, hogy fiaikat Prágába küldjék, hogy ott németül tanuljanak. Hasonló a gyakorlat Tirolban, Karintiában és Krajnában, ahonnan a német gyerekeket olasz vidékre küldik, hogy ott olaszul tanuljanak, ugyanúgy az olasz fiúk német tartományokba és városokba mennek, hogy a német nyelvet sajátítsák el. Sokszor ismerős szülők megállapodnak, hogy gyermekeiket kicserélik egymással. Hasonló, de változatos gyermekcserék történnek Magyarországon is. Pesti németek szlovák iskolába küldik a gyerekeiket, szlovákok pesti barátaikhoz, magyarok mennek a szlávokhoz, az oláhok a magyarokhoz, ilyen módon, részben szándékosan, részben sorsuk alakulása folytán sokan még gyermekkorukban körbejárják az országot, négy-öt nyelv ismeretében nőnek fel, ezekben oly otthonosak lesznek, mintha dajkáik nyelve volna. Fentebb már megjegyeztem, hogy nyelvtanulásra parasztcsaládok is elküldik gyermekeiket. A magyar újságok naponta felszólítják erre a szülőket.

A „hullámok leheletétől” felfrissült arccal indultam hát el Budára. Útközben sok felhevült arcú, kénes kipárolgást árasztó emberrel találkoztam. Ezek a török fürdőkből jövő Vulcanus-hívek voltak. A budaiak és a pestiek ebben sem hasonlítanak egymáshoz. A pestiek Neptunus talaján, folyami homokra és régi tengeri üledékre építették házaikat, a budaiak vulkanikus talajra, főképpen mészkő tartalmú talajra építkeztek. A budaiakat, ha átjönnek Pestre, a csizmájukra rakódott finom, fehér mészkőporról azonnal fel lehet ismerni (nekem is mindig egész fehér lett a lábbelim, ha a budai várhegyről jöttem). A pestieket meg a pusztai homokról lehet felismerni, ami a városban, legalábbis annak egyes részein szállong. Nemcsak a házaik, de egész városi létük, polgári foglalkozásuk különbségei is ebből származnak. Buda vulkanikus hegyein nő a szőlő, terem a bor, házaik mögött több négyzetmérföldre terjednek szőlők, ahol tőke tőke mellett áll, a pestiek élete pedig első- és másod-sorban is a kereskedelmen alapszik.

„Nem csak a csizmájukra tapadt mézporról, más dolgokról is azonnal fel lehet ismerni a budai vincelléret, ha átjönnek Pestre. Egész lényükben van valami jellegzetes”, mondta nekem egy pesti polgár, és bár leírni nem tudta ezt a jellegzetességet, mégis hajlok arra, hogy elhiggyem, mert teljes bizonyossággal lát, érez, regisztrál az ember dolgokat, amelyeket szóban kifejezni nem tud.

Ha az ember figyelmes, egy városközösségben élő emberek között is felfedezhet bizonyos féltékenységet a különböző városrészek között. Az

elővárosiak rivalizálnak a belvárosiakkal, az új lakótelepek az óvárossal. Ez természetes is, bár jogosultságuk különböző. Buda és Pest esetében, melyek egyelőre még mindig külön várost alkotnak, ez még inkább természetes. A budaiak nagy riválisai és antagonistái a pestieknek. Jóllehet a boron kívül mindent tőlük szereznek be, egy jobb túért is átszaladnak Pestre, mégis mindig hadakoznak a pestiekkel. (A rácvárosi szatócsboltos is bevallotta, hogy minden apróságot, cernát, kötelet, szalonnát, italokat Pesten szerez be, mert ott minden árucikk olcsóbb, mint Budán, és mindent első kézből kaphat meg.)

A budaiak a Dunán túl, Pannóniában laknak, amely mindig az a része volt az országnak, ahol a német befolyás jobban érvényesült. A pestiek ellenben a Dunán innen, a dák sztyeppéken élnek, jóllehet Pesten is többségben vannak a németek, de náluk jobban érvényesül a magyar hazafias mozgalom, mint a budaiaknál. Budán, a házakon még minden felirat németül van, ritkán áll alatta a magyar fordítás, Pesten azonban mindig a magyar nyelvű van felül, és alatta a német.

Nemcsak az általános hazafias lelkesedésben osztoznak kevésbé a budaiak, mint a pestiek, de az egész város gazdagításában, az ipar fejlesztésében, az új építkezésekben stb. is kevésbé vesznek részt. Pest a Duna bal partján egy amerikai város lendületével, gőz- és vízerővel fejlődik, Buda a másik parton csendben meghúzza magát, az ősi idők megszentelt foglalkozásait űzi, Ceres és Bacchus misztériumait ünnepli.

Azt hiszem, ha kellő figyelmet fordítana az ember rá, a budaiak és pestiek között minden téren lehetne véleménykülönbségeket felfedezni. Várostörténeti szempontból ez bizonyára így is van. Buda, miközben kisebb testvérét, Óbudát bekebelezte, Pest szülőanyjának tartja magát. Pest ezzel ellentétben, régi oklevelekre hivatkozva, Budát tartja leányának. Mivel mindkét város keletkezését homály fedi, ezt a vitát aligha lehet meggyőzően eldönteni. De mégis valószínűbb, hogy az emberek hamarabb telepedtek meg a termékenyebb és az ellenség ellen nagyobb biztonságot nyújtó budai hegyek mentén, mint a minden szélnek és ellenségnek kitett pesti pusztaságon.

A pestiek képviselik azért az erősebb felet, és egyszer bizonyosan elnyelik a budaiakat, főleg most, hogy a híd által közelebb kerülnek hozzájuk. A budaiak, mint a gyengébb fél, természetesen ellenzik a két városnak egy Buda-Pestté való összeolvasztását, most még maguk irányítják városi ügyeiket, az egyesítés azonban alárendelné őket a pesti polgármesternek, és végül aligha választanánek budai lakost közös polgármesternek.

Ezúttal Buda legkülső része, Óbuda felé indultunk el. Nem kevesebbszer, mint tizenkétezerszer kellett a poros, napsütötte, kis viskóktól szegélyezett, néptelen utcákon egymás elé tenni lábainkat, mire Óbu-

dát megpillantottuk. A városnak ebben a részében találkozik egymással Buda-Pest történelmének eleje és vége: Itt található ugyanis a legtöbb római régiség, római fürdő, római földhányás, erődítmény, de itt találhatóak a hajógyárak is, ahonnan a legújabb gőzhajókat bocsátják vízre. Minket, a mai idők gyermekeit, a legújabb csoda-létesítményhez, a hajógyárhoz vitt a kíváncsiság, amely Óbudával szemben, egy kis szigeten épült.

A hajógyárat egy pesti hajóépítő mester létesítette, és mára a magas fákkal benőtt szigetet megtöltötték a különböző műhelyek, melyek mind a hajóépítést szolgálják. Nem kevesebb mint ötszáz ember dolgozik ma a gyár műhelyeiben. Ezek különböző országokból jöttek, ahol a hajóépítés már eredményeket ért el. Ahogyan mesélték nekem, van közöttük 8-9 angol, 50-60 olasz érkezett az olasz-osztrák kikötőkből (ezeket mint hajóskapitányokat, híd- és hajóépítőket mindenütt megtalálni a Duna mentén), körülbelül ugyanannyian jöttek a Rajna vidékéről és Svájcból. Ezeket az utóbbiakat azért választották ki, mert már vannak tapasztalataik a folyami és tavi hajóépítés terén. Van közöttük még néhány holland is.

Eddig összesen tizenegy gőzhajó került a Dunára ebből a gyárból, további hármat még munkában láttunk. A Dunán és mellékfolyóin közlekedő gőzhajók számát aligha lehet húsznál többre becsülni, ami kb. a negyedrésze a Rajnán és mellékfolyóin járó gőzhajóknak. Hátrányt jelent még, hogy a hajógyár és a gőzgépgyár külön van, az egyik Pesten, a másik Bécsben. Nagy előnnyel járna, ha a gépet itt helyben lehetne a hajótesthez megtervezni és abba beépíteni. Amellett ha a hajó hajtóműve meghibásodik, javításra Bécsbe kell küldeni. Ebben az évben négy hajó vár a gyárban jelentős hibával a javításra. Valószínűleg még sok tapasztalatot kell gyűjteni ahhoz, hogy rájöjjenek, milyen építésű hajó felel meg leginkább a dunai meder- és áramlási viszonyoknak. „Általában,” mondta az egyik holland, „túlságosan megterhelik itt a hajókat, a hajtóművek túl gyengék, a hajótest pedig nehézkes.” Persze nem tudom megítélni, hogy ez igaz-e, de ha így lenne, az megfelelné a körülményeknek.

Állítólag kétmillió forintnyi nyersanyagot (köteleket, láncokat, stájer vasat, fát stb.) tárolnak a szigeten. Ha ez majd mind gőzhajókká átfórmálva a vízen úszik, úgy ez bizonyára nagy tőkét fog jelenteni Magyarországnak, ami tíz és még több millió kamatot hoz.

A sólyán lévő hajók között az egyik vasból készült. Csodálkoztunk, hogy milyen vékonyak a vaslemezek, Kunz von Kaufingen és Götz von Berlichingen viselhettek ilyen vastag páncélt a mellükön.²⁴⁰ Mutattak

²⁴⁰ Híres középkori lovagok, Götz von Berlichingen Goethe azonos című drámájának hőse.

nekünk olyan láncokat, amelyek Angliában és olyanokat, amelyek itt helyben készültek. Ég és föld volt közöttük a különbség. Mi inkább kívántuk volna, hogy horgonyunkat angol láncon süllyesszék a mélybe. Készült egy teljes vasból való disznószállító hajó is, és még több teherhajó, amelyeket majd vontató után kötnek.

Amikor megérkeztünk, éppen munkaszünetet tartottak, melynek akkor lett vége, amikor látogatásunkat befejeztük. Érdekes látvány volt, amikor a kemencék elkezdtek tüzet okádni, és a kovácsok (többségükben németek) dolgozni kezdtek, a hatalmas fogók és ollók szétnyitották szájukat, és a kemény fémet könnyedén elvágták (csak szabóműhelyekben lát az ember valami ehhez hasonlót), az óriási emelők és lyukasztók úgy ütötték át a vasat, mintha viaszból vagy papírból volna. A huzalok forogtak és nyúltak, a láncok új szemekkel hosszabbodtak, a kalapácsok dübörögtek és csattogtak, a hajók csupasz bordáit befedte a fa- és vasborítás. Maradtunk addig, amíg a Dunai Gőzhajógyártó Vállalat száz műveletből álló tevékenysége egycollnyit előbbre haladt, és pontosan megállapíthattuk, hogy Magyarország az újabb időkben milyen óriási lépéseket tesz a hajózás és a kereskedelem fejlődése terén, miközben minden kalapácsütéssel egy-egy szeget a helyére tesz.

A római időkből származó romok többnyire Óbuda szélén található, részben állítólag elmoszarasodott vidéken. Ezekhez sajnos már nem jutottunk el, mert túl sokáig elidőztünk a Margitszigeten, hogy megkeressünk egy régi római fürdőt, amelyet állítólag a sziget csúcsánál félig elborított a víz. Azt mondták, magas vízállásnál teljesen víz alá kerül, de ha alacsony a Duna, akkor jól lehet látni. Minthogy a fürdő aligha süllyedt mélyebbre, úgy a mai helyzetéből következtetni lehetne arra, hogy a meder feltöltődése folytán római idők óta a Duna hány lábnyit emelkedett.

A Margitsziget vagy Nyulak szigete nagyon keskeny, hosszában mintegy fél óra alatt lehet végigjárni, jelenleg a nádor főhercege, aki az egész területet szép kertté alakította. Régebben a sziget meg volt nyitva a nagyközönség számára, most azonban sajnos csak egyes látogatók jöhetnek, mert a tömegesen érkező látogatók nem bántak kíméletesen a növényekkel és a létesítményekkel. IV. Béla egyik lányának és a tatároknak emlékezete a kertnek romantikus jelleget kölcsönzött. Az ifjú hercegnő (Margit) ugyanis itt kolostort, templomot és néhány házat építtetett, a tatárok azonban minden felégetettek, így a romos falak, a megmaradt boltívek és a park növényzete festői egészsé tette az egész területet. A sziget közepén, mint egy nagy kúp, egy mesterséges domb emelkedik, amelyen szőlőt művelnek.

Óbudát részben zsidók lakják. Itt épült új zsinagógájukra nagyon büszkék. Ebben láttam először egy körülmetéléshez készült széket,

amely rendkívül díszes volt. Ahogy mondták nekem, ebben a zsinagógában a zsidók nem túrnak meg szegény embereket és koldusokat. Az egyes ülőhelyeket, mint minden zsinagógában, nagyon drágán árúsítják; a szegényeknek még azt sem szabad, hogy a templom belsejében álljanak, nekik megvannak a maguk kis piszkos zsinagógáik. A kísérőm katolikus volt, és szemrehányást tett nekem, bizony némi joggal, hogy a mi protestáns templomainkban sem sokkal különb a helyzet, és hogy őt mindig bántotta, hogy ott sokszor Isten gyermekeit, akik Isten előtt mindnyájan egyenlők, hovatartozás, méltóság és vagyoni helyzet szerint megkülönböztetve ültetik le különböző helyekre és stallumokra. Jobban tetszenek neki a katolikus templomok, ahol különbség nélkül állhat és térdelhet mindenki Isten előtt.

A Duna partja felé, szoroson egymás mellett, zöldségeskertek húzódnak le, amelyekben azokat a zöldségfajtákat, amelyeket errefelé leginkább szeretnek, nagy mennyiségben termelik, elsősorban paradicsomot, aztán uborkát és dinnyét. Engem a tatár földön, Dél-Oroszországban, Bastanban látott zöldségeskertekre emlékeztettek. Minden kertben a növények öntözésére szolgáló kút áll, és a napnak szinte azonos órájában több száz kútból öntöznek. Olyan nagy a szárazság, hogy egy nyolcadholdnyi területnek már saját kútra van szüksége. Pest külvárosaiban is lát az ember ilyen zöldségeskerteket, némelyiket hatalmas területen. Ahogyan Óbudán a fő haszonnövény a paradicsom, úgy Pesten a „káposzta”.²⁴¹ „Ez egy igazi magyar zöldségfajta és egy igazi magyar szó”, mondta egy magyar kísérőm, „egyetlen más növényből sem természetnek annyit, mint a káposztából. A hét elején megfőznek egy nagy bogrács káposztát, és egész héten át megmelegítve azt eszik. Úgy tartják, hogy a káposzta ettől egyre ízletesebb lesz, és a legjobban utoljára, a hetedik napon ízlik”. Ez az utóbbi állítás igaz lehet, ami azonban az elsőt illeti, úgy barátom szavaiból arra következtettem, hogy nagyon keveset tudhat arról, mennyi mindent köszönhetnek a magyarok a szlávoknak, nevezetesen a zöldségtermesztésben is, mert a 'kapuszta' igazi szláv szó, és amit így neveznek, meg az abból készült ételt, amely a Dunától Novaja Zemljáig el van terjedve, meg az olyan káposztaföldeket, mint a pestiek, mindenütt lát az ember Krakkóban, Varsóban, Moszkvában, Pétervárott. A 'kalász', a 'széna' és a 'szalma' szavak is szláv eredetűek. Sok kultúrnövény esetében német szavakat fogadtak be a magyarok, mint a 'tönköly', 'lencse' és 'saláta' szavakat.²⁴² Egyszer egy kis magyar városban káposztából jól beebédeltem, és az ottani magyarok nagyon

²⁴¹ Kohl a magyar elnevezést használja.

²⁴² Ezek közül egyedül a 'tönköly' származik a német 'Dinkel'-ből, a többi szláv eredetű. Vö. *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. I–III. Budapest, 1976.

megdicsérték, hogy a nemzeti eledelüket így megbecsültem. Ennyire eltanulták a szlávoktól a káposztaevést.

Újlakon és a Vízivároson keresztül értünk a Várhegyre. Újlak Buda legunalmasabb része, és a Víziváros se sokkal különb nála. Újlak alapnépessége mindenféle európai néptörödékből összeállt keverék, olaszok, németek, spanyolok, franciák stb., a császári hadsereg maradványai, akik Lotaringiai Károly vezényletével Budát a töröktől visszafoglalták. A vár elfoglalása után ajándék földekre telepítették le őket, elsősorban valószínűleg a rokkantakat, meg azokat, akik nem akartak visszatérni a hazájukba, hanem inkább a meghódított földön vonultak nyugalomba. Az idő múltával aztán ezek az elemek beolvadtak a német lakosságba. Mára teljesen elnémetesedtek, nagyrészt szőlőtulajdonosok, leszármazottjaik csak néha idézik fel ősük emlékét, aki egy távoli országból sietett a kereszténység ellensége ellen felvenni a küzdelmet. Ahogyan ezeknek a családnévei, úgy a Várhegy sétaútjáról látható, környező szőlőhegyek elnevezései is emlékeztetnek a háborús időkre, így a Svábhegy, amelynek ellaposodó platóján Buda ostroma idején a német (sváb) csapatok táboroztak, és ahol ma kis tanyaépületek láthatók, ahova a városiak nyaranta feljárnak üdülni, aztán a Sashegy, mely onnan kapta a nevét, hogy ott az elhullott törökök hulláin a sasok lakmározta. Egy kitörési kísérletkor ugyanis sok törököt öltek meg ott az ostromló csapatok. Régebben ezt a helyet Királyhegynek hívták.

Különben a Várhegyen a törökök egyrészt alig emeltek szilárd épületeket, másrészt a különböző ostromok, majd a visszafoglalás során minden az alapokig elpusztult, így aztán itt házak csak nyomaikban láthatók. Semmi sem maradt a régi magyar királyok várából, semmi a sok keresztény és számos mohamedán templomból, melyek korábban a hegy ékkövei voltak. Csak egy épület emlékeztetett engem mecsetre, ha jól emlékszem, valóban úgy is nevezték. A szörnyű pusztítások, amit a magyarok két oldalról is elszenvedtek, először a 13. században kelet felől a tatároktól, azután a 16. és 17. században dél felől a törököktől, akik ellen németek és más európai nemzetek küzdöttek az ország birtoklásáért, olyan gyökeresen elpusztították a királyi rezidenciát, ahogyan az más európai ország esetében sehol sem történt. Krakó, Varsó és Moszkva is sok ostromot állt ki, de mégis sokkal több régi épülettel rendelkezik, mint Esztergom, Buda vagy Székesfehérvár. Esztergomot a tatárok égették fel, Budát és Székesfehérvárt a törökök.

A Várhegyen a fegyverraktárban, melyet meglátogattam, állítólag 80 000 ember felszerelésére elég fegyver áll rendelkezésre. A legkülönbözőbb tárgyakat őrzik itt, pl. olyan vértet, amit állítólag Attila viselt (akár igaz, akár nem, maga a tény érdekes, hogy egy páncélt, mint Attila vértjét, ma a budai Várhegyen mutogatnak, és a közönség egy része el

is hiszi!); aztán a híres huszita hős, Ziska vértjét. Ez a vért olyan vastag vasból van, hogy hihetetlennek tűnik, hogy ezt egy sérülékeny emberi bőrön viselhették. Ennek egyes darabjait már akkor kellett a vérhez hozzácsavarozni, amikor a testén viselte, olyan kényelmetlenül tervezték meg. Volt ott még egy hosszú botra tűzött piros sapka a francia forradalom idejéből, amilyennel a szabadság istennőjét ábrázolják. Nem tudok róla, hogy bárhol Európában még egy ilyen sapkát őriznének. Láttam még egy vastag selyemből készült zászlót a kereszties hadjáratok korából. Egyik oldalára az osztrák sast hímezték (vagy festették?), a másik oldalán egy Krisztus-kép van. Állítólag ez alatt a zászló alatt osztrák seregek vonultak Palesztinába, és onnan vissza is jöttek. Azt hiszem azonban, ha egy ilyen hadjáratban részt vett volna ez a zászló, sokkal rosszabb állapotban kellene lennie. (Talán inkább a magyar kurucháborúk idejéből való?) Volt ott még sok zászló a *République Française*, a *Respublica Cisalpina* és a nápolyi karbonárik egykori tulajdonából. Ezen a karbonári-zászlón, amilyent Nápolyon kívül csak Magyarországon lehet látni, a piros sapkát két tör keretezi, mellette a szabadkőműves-jelek láthatók, és a patetikus, hibásan leírt szavak: „*Egualianze o morte! Subordinazione alle legge militari!*”²⁴³ Jellegzetes ezeknek a hadi emlékeknek a gyűjteménye, ami jelzi azt is, hogy melyikhez fűződik Magyarországnak valami-féle szerepe.

Itt Budán még nagy salétromraktárak is vannak, salétromot ugyanis a magyar sztyeppéken oly sokat és olyan jó minőségben találni, mint Kelet-Indiában. Ahogyan a magyar katonai egységek a legjobbak az osztrák hadseregben, úgy a magyar salétromból készül az egész osztrák ármádia számára a puszkapor. A magyar 'salétrom' szó ugyanúgy, mint a szlávoknál és oroszoknál a 'salniter' vagy 'saliter', valószínűleg a latin 'sal nitrum'-ból keletkezett. (De honnan származik a német *Salpeter*? Talán a németek félreértették a *nitrumot*, és *petrumot* csináltak belőle?) A Magyarországból Ausztriába érkező salétrom mennyiségét 10 000 mázsányira becsülik. Lengyelországba (Galíciába) is szállítanak kisebb táblákban magyar salétromot, de csak a gyógyszertárakba. A magyar salétromot nagyrészt Pozsonyban dolgozzák fel puszkaporra.

A Várhegyen lévő kastély, melyben a nádor-főherceg lakik, a régi királyi vár helyén áll, amely a török időkben romhalmazzá vált.²⁴⁴ A kastély szép, nagy épület, de a Várhegy szélén való kellemes elhelyezkedésén kívül sem a külseje, sem a belseje nem különösen jelentős. A belső kirá-

²⁴³ Helyesen: *Eguaglianza o morte! Subordinazione alla legge militari!* Magyarul: Egyenlőség vagy halál! Aki nem engedelmeskedik, katonai törvényszék elé kerül! (Az utóbbi mondat szó szerinti fordítása: Alárendeltség a katonai törvénynek!)

²⁴⁴ Habsburg József főherceg (1776–1847) volt ekkor a nádor.

lyi szobákban sok festményt látni, csataképeket a harmincéves háborúból, Mária Teréziát a magyar királyi ornátusban és hasonló más képeket. A kastély gondnokától könnyen megkaptuk az engedélyt, hogy mindent megtekinthessünk. Egy udvarhölgy, külön engedély nélkül, még a nádor feleségének a szobáját is megmutatta. Az idegen utazó kívánságait Magyarországon a lehetőség szerint mindenütt, még a királyi kastélyban is, készségesen teljesítik.

Minden, amit ott láttunk, a főúri hölgy jámbor, vallásos érzületéről tanúskodott. Az éjjeliszekrényén egy Zinzendorf-portré²⁴⁵ és egy magyarázatokkal ellátott Biblia volt, mellette egy kérvény, amit majd ha visszatér (férjével, a nádorral éppen vidéken, nyári lakhelyén tartózkodott) nyújtanak át neki. Lakószobájában egy rokka állt, mellette egy bohóc-baba és a gyerekek más játékszerei heverték szerteszét. A falon a nádor két idősebb gyermekének arcképe függött, Istváné és Helmináé, az ikertestvéreké, akiket mindenki nagyon tisztelt és szeretett. István főherceget, egy élete teljében lévő tevékeny, jóindulatú, művelt férfit, különösen Magyarországon kedvelik, ő a nádori méltóság következő jelöltje.²⁴⁶ Az utolsó nagy pesti árvíz óta, amelynek során más fiatalokkal együtt tevékenyen részt vett a mentésben, különösen megszerették, arcképével az egész országban sok helyütt találkozik az ember. Olyan arca van, hogy azonnal a szívébe zárja őt mindenki.

Szép, fiatal húga, Helmina főhercegnő, aki nagyon hasonlít hozzá, már akkor elnyerte rokonszenvenem. Megkérdeztem az öreg palotaórt, aki kísért minket, hogy valóban olyan jóságos-e, amilyennek a kép mutatja? „Bizony,” válaszolta, „nézze csak meg, hogy milyen jóságosan néz. Amilyennek kinéz, olyan is a valóságban. Jobbat el se lehet képzelni. Nem is lehet senki nála jobb. Nem itt lakik a földszinten, hanem följebb.”²⁴⁷ Most már bizony valóban „odafönt” lakik. Valamennyi osztrák lap mély együttérzéssel emlékezett meg a múltkoriban történt korai haláláról.

Szép kilátás nyílik a kastély ablakaiból. Rálát az ember a széles Duna nagy ívére, amit Buda és Pest között leír, azután a pompásan kiépült pesti partra. Pest fölött, legalábbis azokban a nyári napokban, amíg ott voltam, homályos, sötét párafelhő terült el, a nap sem hatolt át rajta. A kastélyból már a pesti elővárosokat is alig látni. Mögötte felködlik

²⁴⁵ Gróf Nikolaus Ludwig Zinzendorf (1700–1760) cseh pietista főnemes, birtokain letelepítette a Cseh Testvéreknek nevezett pietista szektát.

²⁴⁶ Valóban a tragikus sorsú István főherceg lett Magyarország következő és egyben utolsó nádora, vö. Gergely András: *Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye*. Budapest, 1989.

²⁴⁷ Kohl a teremőrt bécsi nyelvjárásban beszélgeti.

a Rákosmező és az azt körülvevő erdő. „Az erdő szélén emelkedik a Királyhegy, mi magyarok legalábbis így nevezzük. Ki tudja venni?” „Igen”, feleltem, „elég jól fel lehet ismerni”.

A kastély egyik részében helyezték el a magyar királyi koronát és a koronaékszereket (*corona cum clenodiis suis*). Ha erről egy magyar ember beszélt, úgy tűnt fel, mintha egy a házban lakó hercegnőről és gyermekeiről beszélne. Külön szobája van, de oda nem lehet bemenni. Ameddig csak lehetett, az előszobáig elvezettek, ott két katona áll őrt éjjel-nappal. Külön őrséget rendeltek neki. A koronaőrségnek 64 tagja van, akiknek nincs más feladata, mint ellátni a korona őrzését. Nem sok szórakozást nyújtó feladat lehet. A koronaőrség kaszárnyája vagy inkább őrháza szemben van a kastély azon szárnyával, ahol a koronát őrzik. A szobának mindkét ablakát befalazták, csak három kis szellőzőnyílást hagytak nyitva, a következő formában: ● ■ ●, feltehetőleg azért, hogy a levegő meg ne romoljon. Van még egy szellőző a vasajtón is, amely a szobába vezet, és amely előtt évről évre, évszázadokon át fel és alá járnak az örök. Ezen a vasajtón három hatalmas lakat van, melyeknek kulcsai fölött három magas rangú hivatalnok rendelkezik, gondolom a primás, a nádor és a koronaőrök. A két koronaőr a királyság legmagasabb tisztviselői közé tartozik, őket mindig a legtekintélyesebb főurak köréből választják ki. Szóval ebben a szobában, egy gondosan kibélelt, a király, a primás, a nádor és a két koronaőr pecsétjével ellátott vasládában tartják a koronát. Ha koronázásra kerül a sor, akkor az öt említett uraság jelenlétében a ládából kivesszük, és a testőrség fedezete mellett Pozsonyba szállítják. Minden vármegye határán a főispán fogadja, és adja neki a kíséretet. A koronázáskor a király fejére teszik, de a királynőnek csak a jobb vállát érintik meg vele. Ezután ugyanilyen pompával kerül vissza az elsötétített szobába és a vasládába.

Nincs még egy korona Európában, amelynek olyan különös sorsa lett volna, mint a magyar koronának. Mert annak ellenére, hogy a magyarok oly nagy mértékben szentnek tartják, már többször elveszítették. Egyszer zálogban volt egy német császárnál, máskor, sokáig egy erdélyi főúr kastélyába került. El is rabolták. A nemzet akarata ellenére Csehországba szállították. Legutóbb II. József vitte el Bécsbe. Amilyen nagy volt a magyarok – bizonytalanság – felháborodása emiatt, olyan nagy volt a lelkesedés, amikor visszakerült Budára. Ez az útja, II. Lipót idejében, felért egy diadalmenettel.

Ami számomra a legkülönösebb ebben a koronában, hogy az fele részében keletről (Konstantinápolyból), másik részében nyugatról (a Német-római Birodalomból, pontosabban Rómából) származik. Az aranyabroncsot és a félgömb alakú diadém homloklemezét Dukasz császár

ajándékozta 976-ban Géza fejedelemnek.²⁴⁸ A felső rész pedig, a két egymást keresztező ív, annak a koronának a töredéke, amelyet 1000-ben Szilveszter pápa küldött Istvánnak. A két rész művészi kivitelezése, a feliratok nyelve és írása feltűnően különbözik. Az egyikén minden bizánci, a másikon minden római.

Tükröződik ebben Magyarország földrajzi helyzete: Az itáliai és a görög félszigettől északra, Európa keleti és nyugati fele között fekszik, és ez az adottság mindenben, politikai és vallási viszonyaiban egyaránt megnyilvánul, egész történelmének elsődleges, legfontosabb meghatározója, és megnyilvánul koronájának összetételében is. Bizánc és Róma, amelyeket a nyugati katolikus osztrák birodalom képviselőinek és társainak is tekinthetünk, bejegyezték magukat a magyar állam aranykönyvébe.

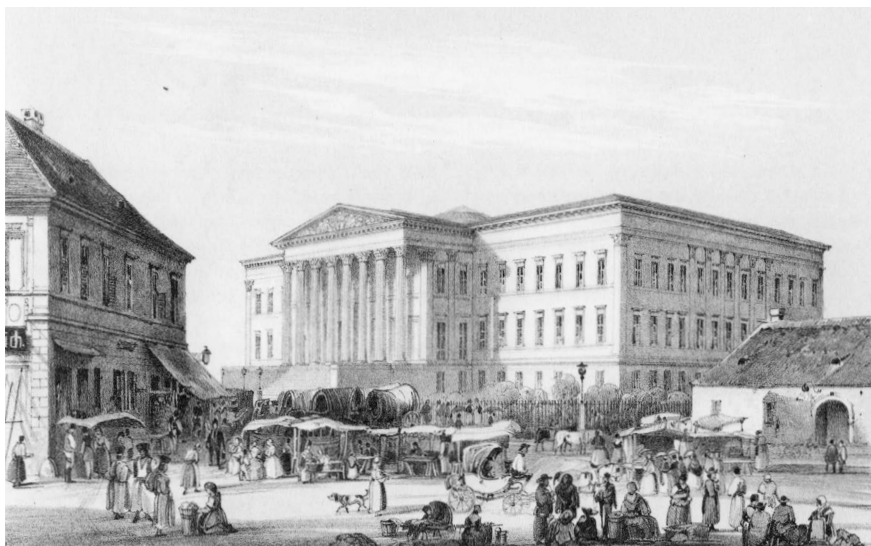
A nyilvános gyűjtemények

Pesten ma még nem sok gyűjtemény létezik. Ennek egyrészt kelet felől a törökök mindent elpusztító szenvedélye, másrészt, nyugat felől, a bécsiek gyűjtőszendélye az oka. (Magyarországon ugyanis, hogy bármi ügyben tisztán láthassunk, mindig kétfelé, keletre és nyugatra is kell tekintenünk.)

A törököknek számtalan kolostori könyvtár elpusztítása szárad a lelkén, de ugyanúgy az egykor oly híres és kiváló Corvina gyűjteményé is, amelyet Budán őriztek, és egyrészt elégett, másrészt szétszóródott egész Európában. A bécsiek gyűjtőszendélye az utóbbi időben különösen sok mindent vitt ki az országból. Amint valami érdekes dolgot felfedeztek Magyarországon, ami egy múzeum számára jelentős lehetett, Bécs azonnal igényt formált rá. Ott ugyanis részben jobban megfizetik az ilyesmit, részben jobb eszközök és kijárt utak állnak rendelkezésre, hogy ezeket megszerezzék, részben jobban is törekednek rá, mint Pesten. Ennek ellenére ma már itt, Pesten is kétségkívül vannak olyan gyűjtemények, amelyek az utazó érdeklődését felkelthetik.

Elsősorban a Nemzeti Múzeumba igyekeztem, amely gróf Széchenyi [Ferenc] kezdeményezésére és részben az ő adományából jött létre. Sok minden található itt, ami nálunk nincsen. Sajnos sem nekem, sem más, ezekben az években Pestre látogató idegennek nem állt módjában, hogy az

²⁴⁸ Kohl királynak nevezi Gézát, és a korona adományozását 1076-ra teszi, ami a további dátum (1000) megadása alapján is tévedés. A Szentkorona összetételéről vö. Tóth Endre–Szelényi Károly: *A magyar Szentkorona, királyok és koronázások*. 2. kiad. Budapest, 2000, és a kötet bibliográfiájában (79.) közölt irodalmat.

A NEMZETI MÚZEUM PESTEN

(Rudolf Alt metszete, 1845)

egész gyűjteményt megtekintse. Minthogy a régi, lebontott épület helyén egy új, görög templomra emlékeztető múzeum épül, a gyűjteményt egy másik épületbe szállították, ahol még részben becsomagolva áll.

Kár, hogy nem gondoskodtak arról, hogy a Múzeumban felhalmozott tudományos kincsek még évekig hasznos élvezetet jelenthessenek a látogatóknak. Mert még arra sem gondoltak, hogy a gyűjtemények megtekinthető részét legalább valahol a város közepontjában helyezték el. Ugyanis a nagy kiterjedésű városon kívülre vitték, ahová még kocsival is csak egy jó kis utazás után jut el az ember.

Nem is lehet kérdéses, hogy a gyűjtemény, ahogyan ott felállították, sokat veszített eredeti rendjéből, és majd nehéz lesz a régi rendet újra visszaállítani. Különbözik ma még egyáltalán nem lehet olyan, általános jellegű magyar múzeumnak tekinteni, amely mindenből valamit bemutatna, ami Magyarország természetét, művészeti törekvéseit, ásványi, régészeti kincseit, iparát képviseli.

Egészen kiváló a Múzeum barnavasérc-gyűjteménye. Ez az érc sehol a világon nem öltött olyan csodálatos, hihetetlenül finom formákat, mint Magyarországon, a Gömör megyei Sirk környékén. Bármilyen finom öntöttvas tárgyakat is tudnak manapság Berlinben és másutt készíteni, azt hiszem, ott is nehéz lenne ezeket a természet által kialakított formákat mesterségesen utánozni.

Jóllehet egy nagyon híres mineralógussal és geológussal csodáltam meg ezeket a tárgyakat, mégsem tudom elképzelni, hogy ezek a csinos, kecses formák hogyan keletkeztek, milyen halmazállapotú lehetett az anyag, amiből ezek létrejöttek. Néha úgy tűnt, hogy nagyon sűrű lehetett, kisebb és nagyobb cseppekben hullhatott le, amelyek egymáson azonnal megmerevedtek. A cseppek néha egymással vese alakúan összeforrtak, máskor mint fonalra vagy pálcára húzott finom kis gyöngyök sorakoznak egymás után. Előfordul, hogy olyan benyomást keltenek, mintha az anyag olyan híg lett volna, mint az enyv, vagy mint az olvasztott pecsétviasz, mert olyan vékony fonalakban merevedett meg, mint a haj, vagy mint egy keresztül-kasul szőtt pókháló. Néha az érc egy üregében, mint egy fészekben, ugyanazt a képződményt száz alakban látja ember: egyre kisebbedő, végül kihegyesedő cseppek, mint gyöngyök, finom egymás mellett álló tornyocskákat alkotnak. Előfordul, hogy a vasgyöngy-füzérek úgy keresztezik egymást, mint szövetben a szálak, az embernek néha az a benyomása, mintha vasfonalakból készült brabanti csipkét látna. Kerültek a magyar barnavasérc-képződményekből a bécsi és más európai gyűjteményekbe, múzeumokba is, de a legjobbkat itt lehet látni helyben, saját hazájukban. Sok Mármarosból származó ferrificatumot is kiállítottak. Magyarországnak ezen a keleti vidékén egész erdőségek váltak vassá. A fák minden elképzelhető része látható vassá átalakulva: fenyőtoboz, fa, ágak, fakéreg, még egy mogyoró is, amiben kis vasdarab zörög.

Az állattani gyűjteményben érdekesnek találtam egy kígyászölyvet, amelynek lábából egy baskír nyílvesző állt ki; a madarat 1825-ben, Potarasztban ejtették el. A nyíl a felső comb vastag izmába fúródott, a vessző kiálló részét a madár valószínűleg letörte, a nyíl vasvége azonban összenőtt a hússal. Az állat mellett egy több személy által aláírt papír található, amely mindezt igazolja.

Látható itt az igazi magyar birka is, amelyet a magyarok még a Kárpátok túlsó oldaláról hozhattak be, és amely már egyre ritkább. Ennek két lábánál is hosszabb szarvai vannak, amelyek egymástól messzire szétállnak és önmaguk körül meg vannak csavarva. A magyarok 'magyar kosnak' nevezik.²⁴⁹

Spirituszba eltéve vagy kitömve, a falra felszögezve látható itt a Duna, a Tisza és a Balaton összes halfajtája, amelyek oly sokszor kerültek, jó paprikásan elkészítve, a tányérunkba: a süllő (*perca lucioperca*), a tokhal (*accipenser huso*), a kecsege (*accipenser sturio*) és az ízletes fogas, amely egyfajta süllő (*perca lucioperca*), aztán a harcsa (*silurus glanus*), amelynél magyar kísérem megjegyezte, hogy náluk a fecsegő emberről az a mon-

²⁴⁹ Kohl itt a magyar elnevezést használja. Bizonyára a racka juhokról van szó.

dás járja, hogy „nagy a szája, mint a harcsának”, volt még ott kárász is (*cyprinus carassus*), meg cigányhal, amit mi *Schleinek* nevezünk.²⁵⁰ Megkérdeztem a kíséromet, hogy miért nevezik itt így ezt a halat? „Hát azért, mert az minden pocsoljában megtalálható, ahogyan a cigányok minden bokorban, minden eldugott helyen elvannak,” hangzott a válasz.

Meg lehet tekinteni a gémfajtákat is, melyeknek tollait a magyar nemesek a kalpagjuk mellé tűzik. Ezek elsősorban a kócsagok és a bíborgémeek. Az előbbi három-négy fonálszerű, hosszú tollat hord a fején, ami onnan a kalpagokra kerül. A bíborgémnek csak két-három fekete fejtolla van. Ezek a legdrágábbak, és csak a legelőkelőbbek, leggazdagabbak hordják.

Egy vadmacskát az Arany Egyszarvúhoz címzett budai vendéglő tejeskamrájában fogtak és öltek meg. „A legények, akik megfogták, lenyúzták a bundáját, a húsát pedig megsütötték és megették,” mesélte a kísérom. A budai hegyekben nem ritka a vadmacska. Magyarország déli részein már skorpiók is vannak, és teknősök. Több példányuk ki van állítva a pesti múzeumban.

A magyar művészeti alkotások között sok volt, amelyeket akár nálunk is készíthettek volna, de feltűntek közöttük egy szorgalmas pásztor munkái. Ő a sajtot szálakra bontotta és ezekből mindenféle figurát font, pl. paszományokat, bojtokat, ezeket aztán megszáritotta és ezáltal konzerválta. Kisérom szerint a pusztai pásztorok között sok jeles művész van ezeknek a sajtból készült díszeknek.

A sajt-filigránok mellett megcsodáltuk egy szegény asszony művészi alkotását, fehér selyemre barna emberi hajjal hímezte ki a magyar király képmását. Fehér selyme volt neki, de a barna selyemfonalra nem volt pénze, így a saját haját használta fel hímezésre.

Vannak eszközök, amelyek a magyaroknak úgyszólván a fán nőnek, pl. a hébér. Van ugyanis egyfajta növény, amit a magyarok lopótöknek neveznek, ezt a németek 'hosszúnyak'-nak (*Langhals*) is hívják. Ennek hosszú, de kis térfogatú termése van, amelynek nyelét a magyar parasztok kivájják, és a bort vagy a sört ezzel emelik ki a hordóból. A múzeumban egy hat láb hosszú lopótököt is láttunk.

Egy másik teremben olyan tárgyak voltak felhalmozva, amelyeket a történelmi emlékezet nagy becsben tarthat Magyarországon, pl. Báthory István és a két Hunyadi, János és Mátyás páncélját, az utóbbi ezüst sodronypáncél. A múzeum magyar látogatói mindjárt megnézik ennek a sodronypáncélnak a bal vállát, ahol egy török csákány ütötte lyuk látható, amikor a király megsebesült, erről megállapítható a páncél hitelessége. Látni még ott sok művészien kidolgozott, vasból és ezüsből

²⁵⁰ Kohl többé-kevésbé pontosan adja meg magyarul a felsorolt halak nevét.

készült buzogányt, híres kardpengéknek és lándzsáknak nagy gyűjteményét, melyeket egyik vagy másik nevezetes magyar hős tartott a markában, hogy megvédje hazáját. A fegyverek között azonban leginkább újra csak Attila íja, nyílveesszői és kardja tűntek fel nekem, állítólagos gazdájukat Magyarországon sokan a magyar Napóleonnak tartják. Végül látható volt még a híres felkelő, Rákóczi zászlaja, a következő felirattal: *Deus non derelinquet justam causam* (Isten nem hagyja el az igaz ügyet).

Néhány év múlva, amint mondtam, az egész érdekes gyűjteményt már másképp tudják bemutatni. Meg is fog nagyban növekedni, mert több magánszemély gyűjteményét is megvásárolták, és akkor méltóképpen csatlakozik a többi európai múzeumhoz, és sok kevésbé ismert kincset kínál majd a tudósoknak megtekintésre.

Az új épület váza már el is készült, csak a „ruha” hiányzik róla. Az épület briliáns felszerelésén nem takarékoskodnak, csak a helyét választották meg szerencsétlenül, minthogy a város középpontjától elég távol fekszik, és csupa jelentéktelen kis épület veszi körül, de ezeket a múzeum közelsége miatt idővel bizonyára szebb stílusban fogják átépíteni. Az oszlopokat, amelyek a homlokzatot hordozzák, korinthusi oszlopfők koronázzák. Ezeket Bécsben ónból öntötték.

Az első termet, a bejárat közelében, úgy rendezik be, mint egy pantheont: a magyar hősök és zsenik szobrait állítják fel benne. Ha az építőmester nekünk, laikusoknak, megmutatta volna ennek a teremnek a terveit, még mielőtt az építéséhez hozzáfogott volna, megmondhattuk volna neki, hogy a teremnek a szélességi és hosszúsági átmérőjéhez képest fele olyan magasnak kellene lennie. Pontosan megmértük ugyanis, a 40 láb átmérő mellett a terem legalább 10-12 öl magas. A kupola így toronyszerűen emelkedik a magasba, az egészet két egymás fölött álló vékony oszlopsor hordozza. A pantheonhoz jobbra és balra, a négy szárny hosszában, a földszinten és két emelet magasságában, körben a termék hosszú sora csatlakozik. Olyan sok helyiség áll rendelkezésre, hogy a magyarok gyűjtőszenvédelmét semmi sem fogja korlátozni, hogy valamennyi termet megtöltsék.

A pesti könyvtárak közül az egyetemi könyvtár a legjelentősebb, amely, mint Ausztriában csaknem minden, II. József fáradozásainak köszönhető. Állománya jelenleg 90 000 kötet. A könyvtár előterében címerével emléket állítottak a másik nagy magyar könyvgyűjtőnek és könyvtárosnak, Mátyás királynak, amely ott látható az előcsarnokban abból a vörös neszmélyi márványból kifaragva, amelyet oly szívesen alkalmaznak most mindenütt Pesten az épületek díszítésére. Azt mondták, ez az egyetlen címer, ami az oly sokat magasztalt budai királyi palotából a törökök után megmaradt. A címeren egy holló látható, amely gyűrűt tart a csőrében. Fiatal korában ugyanis állítólag egy holló ellopta

a király gyűrűjét, ezért nagy szerencsét jóstak neki, és amikor ez be is teljesedett, bevette a címerébe a hollót a gyűrűvel.

Mátyás és József némely dolgokban hasonlít egymáshoz, és megérné a fáradságot, hogy összehasonlítsa az ember kettejüket. József, mint ismeretes, Morvaországban maga szántott néhány barázdát, hogy lássa, milyen nehéz, vagy milyen könnyű ez a munka. Mátyás király is valami hasonlót tett. „Egyszer Gömör megyében tartott udvart, és azt javasolta előkelő vendégeinek, hogy ebéd után dolgozzanak a szőlőben. A király maga, egy karcsú, vidám, mozgékony ember, dalolva, szinte játszva dolgozott, de a vendégei panaszkodtak a nehéz munka és a fáradság miatt. Ekkor felmentette a király őket a munka alól, ugyanakkor figyelmeztette őket, hogy sohase felejtsek, milyen fáradságába kerül a parasztnak, hogy megtermelje, megszerezze azt, amit ők könnyelműen eltékozolnak és elmulatnak.”²⁵¹ Mindketten, József és Mátyás, erejük teljében haltak meg, és haláluk után az oligarchák és a főpapok ujjongtak, a polgárok és a parasztok azonban zokogtak. József halála után azt mondták a parasztok, hogy apjukat vesztették el benne, Corvin Mátyás után pedig azt mondták, halálával Magyarországon oda az igazság.

A könyvtár nagytermében először is két óriási régi földgömböt láttam, amelyeket Morosini dózse idejében, Velencében készítettek.²⁵² (A magyarok egy időben tudományt és művészetet az Adriai-tenger vidékéről plántáltak át országukba.). Ugyanott volt két Magyarországon készített földgömb is, amelyekről lemérhető volt, hogy milyen fejlődést tett meg a magyar nyelv, mert az egyenlítő, a fokokat, sőt a legtöbb csillagképet is magyarul adták meg. Két könyv került még a kezembe, az egyikben Batthyány gróf ünnepi beszédje volt olvasható, amelyet II. József császár emlékművének felavatásakor mondott, a másik Bornemissza Péter imakönyve volt. Reméltem, hogy az előbbiben az elhunyt császár dicséretét olvashatom, de csak az életben lévő Ferencről volt benne szó. Bornemissza Pétert nem ismertem, és megkérdeztem, hogy ki ő? A könyv maga adta meg a választ: *Fuit hereticus Lutheranorum ministellus* (Eretnek papocskája volt a lutheránusoknak).

A pesti magánkönyvtárak között a történész Horváté a legjelentősebb.²⁵³ A történettudomány számára ez az egyik leggazdagabb gyűjte-

²⁵¹ Kohl az idézőjel ellenére nem nevezi meg, hogy milyen forrásból vette át az általánosan ismert anekdotát. Vö. Garay János: *Mátyás király Gömörben* c. verse.

²⁵² A híres velencei család tagjai többször viselték a dózsei tisztelet, itt valószínűleg Michele Morosiniról van szó, aki 1382-ben került a köztársaság élére.

²⁵³ Horvát István (1784–1846) történétíró, egyetemi tanár, 1816-tól a Nemzeti Múzeum könyvtárának őre volt.

mény, ami csak létezik. Még néhány német birodalmi városról is elég kimerítő irodalmat találtam ott.

Nagyon szegény viszont Pest a festménygyűjtemények terén. A művészetek iránt érdeklődő magyar főurak Bécsben halmozták fel kincseiket, Pest ebben a tekintetben provinciális városnak mondható. Csak egy művészpártoló kereskedő, Iszer, aki hat külföldi művészegylet tagja, gyűjtött össze sok szép festményt.²⁵⁴ Azt kell hinnem, hogy nincs Európában még egy királyi főváros, amely eddig oly keveset tett a képzőművészetekért, mint Pest. Itt inkább természetben látni a párolgó sülteket, a szép hölgyeket, a tüzes borokat, mint festményeken, melyek, mint a csalóka délibáb, csak a képét varázsolják elénk annak, ami a valóságban nincs is ott.

Látogatás a pesti izraelitáknál

Schwartner szerint 1785-ban az egész magyar királyságban 75 000, 1805-ben 130 000, Steller statisztikája szerint 1834-ben 246 000, 1837-ben pedig 254 000 zsidó élt.²⁵⁵ Ha ezeknek az adatoknak alapján évente átlag 3000 lélek gyarapodást veszünk, úgy most, 1842-ben számuk 270 000-re emelkedhetett. Így mintegy 50 év múlva Magyarországon a zsidók száma megháromszorozódik. Ezzel szemben a jozefinista népszámlálások adatai szerint az ország egész népessége (a katonai kerületek nélkül) 1785-ben 7 000 000, 1839-ben 11 973 000 volt, 1842-ben valószínűleg kevéssel több mint 12 000 000 lesz, azaz még távolról sem duplázódott meg. Magyarország zsidó népessége ilyenformán csaknem kétszer nagyobb arányban növekszik, mint az egész ország népessége.

Ez valóban különös tény. Az Osztrák Császárságban Galícia után Magyarországon él a legtöbb zsidó. Galíciával szemben persze még így is jelentős hátrányban van, mert a 4 millió lakosú kis országban ugyanannyi zsidó él, mint a 12 millió lakost számláló Magyarországon. Galíciában Magyarországhoz viszonyítva tehát háromszor annyi zsidó lakik, mert ott minden 16 lakosra egy zsidó esik, míg Magyarországon az arány 48:1.

Jóllehet az ország nagy részein, pl. a katonai kerületekben, Horvátországban és Szlavóniában törvény tiltja a megtelepedésüket, a zsidók mégis nagy szerepet játszottak az országban, és voltak korok, amikor, hogy úgy mondjam, az összes pénz- és kereskedelmi ügy az ő kezeikben volt. Az

²⁵⁴ Feltehetőleg Iszer András gyárigazgatóról van szó, aki 1846–1850 között román nyelvkönyvet és román–német szótárt is kiadott.

²⁵⁵ Schwartner Márton statisztikájának (*Statistik des Königreichs Ungern*) első kiadása 1798-ban, harmadik kiadása 1815-ben jelent meg Pesten.

újabb időkben II. József hiába fáradozott polgári felemelkedésük ügyében, és most az országgyűlés igyekszik követni azokat az intézkedéseket, amelyeket Európa más országai már megtettek, hogy a zsidók jogainak kiterjesztésével sorsukat, de jellemüket is javítsák, és a többi polgárral való egybeolvadásukat elősegítsék.

Sok minden történik ebben az ügyben magában a zsidóságnak a kebelében is, és a Berlinben, Bécsben, Prágában és másutt a zsidó egyház és oktatás érdekében végrehajtott reformok Magyarországnak is impulzust adtak az ilyen kísérletek végrehajtására. A pesti zsidó közösség, amely 1400 családból áll,²⁵⁶ ebben a tekintetben a bécsi hitközség példáját követi. Prága esetében már szóltunk ezekről a törekvésekről. 1826-ban bevezették őket Bécsben is, 1828-ban pedig Pesten. Ez jelzi, milyen gyorsan hat a bécsi példa Pestre.

Ugyanúgy, mint Prágában és Bécsben, itt is két részre oszlanak a zsidók a régi és az új szokások követésében, anélkül hogy két pártra szakadtak volna. Schwab úr,²⁵⁷ a tudós rabbi, akit felkerestem, ugyanúgy, mint Prágában Rappoport úr,²⁵⁸ a kettő kibékítésére törekszik, mindkét frakciót, az újat és a régit is látogatja, és igyekszik megegyezést létrehozni.

Az itteni zsidók jellemükben, lényükben, szokásaikban és foglalkozásaikban megegyeznek a lengyel és a cseh zsidókkal, mert legtöbbször ezekből az országokból érkezett ide. A spanyolországi és a keleti zsidók, akik itt is és Bécsben is kisebb kolóniát alkotnak, a többi zsidó véleménye szerint fogyóban vannak. (Róluk a statisztikákban hiába keresünk adatokat.) Ezek a spanyol zsidók, mint a cigányok és más népek is, Konstantinápolyon át jöttek fel a Dunán. A vele szemben, észak felől érkező bevándorlási hullám napjainkban is tart, és ha az utolsó országgyűlésen előterjesztett liberális indítványok keresztülmennek, melyeknek értelmében a zsidók földhöz is juthatnak, úgy a bevándorlás még fokozódik, és a zsidók majd úgy zarándokolnak Magyarországra, mint az ígéret földjére.

Évente négyszer, a pesti vásárra, sok zsidó érkezik ide Morvaországból, Sziléziából, Krakkóból és Lembergől, és természetesen sokan közülük maradandó kapcsolatot teremtenek az itteniekkel, és Pesten is maradnak. A felvilágosult és ipart űző zsidók Morva- és Csehországból kerülnek Ma-

²⁵⁶ Kohl lábjegyzete: Így tájékoztattak engem a pesti rabbi. Statisztikai munkákban 5000, 6000, sőt egy helyütt 14 000 lélekre vonatkozó adatot találtam. Az 1400 családból kb. 8500 lélekre lehet következtetni.

²⁵⁷ Schwab Löw pesti főrabbi (1794–1857). A szabadságharc pártolása miatt az osztrákok 1849-ben bebörtönözték.

²⁵⁸ Valószínűleg Salomon Loeb Rappoport rabbiról van szó. A vele egykorú Moritz Rappoportnak (1808–1880), aki a Kohl által megadott formában írta a nevét, szintén vannak zsidó tárgyú írásai, de ő elsősorban mint német nyelvű költő ismert (Max Reinau álnéven is publikált).

gyarországra. Bécsből kevésbé, mert az ottani zsidó közösség kisebb. Csehország folyamatos jótékony, felvilágosult hatást gyakorol Magyarországra. (A cseh gyáripárosok bevándorlását már fentebb említettük.) Abból a hat tanítóból, akiket a pesti zsidó iskola alkalmaz, négyen Csehországból jöttek, és csak kettő közülük a magyar. A képzett és művelt cseh zsidók bevándorlása a jövőben inkább csökkenni fog és meg is szűnhet, mert mostantól fogva minden magyar tanítónak és alkalmazottnak tudnia kell magyarul. Különben, mondta nekem az egyik tanító, a pesti születésű zsidók nagy buzgalommal tették magukévá a magyarosító mozgalmat, és már nagyon sokan vannak, zsidó hölgyek is, akik már csak magyarul akarnak beszélni, buzgón olvassák a magyar újságokat, és a németet már kezdik megvetni.

Meglátogattam a legelőkelőbb pesti zsidó fiúiskolát, és részt vettem egy-egy rajz-, írás- és történelemórán. Háromszáz tanuló jár ide, láttam közöttük rongyokba öltözött koldusgyerekeket és gazdag kereskedők gyermekeit is. Mindeddig még az a helyzet, hogy a gyerekek, akiket ide felvesznek, a nyolcadik, kilencedik, tizedik évükig csak németül értenek jól, és magyarul általában csak keveset. Az alsóbb osztályokban magyar nyelvtant tanulnak, azután a magasabb osztályokban bizonyos tantárgyakat már magyarul tanítanak nekik. Mint már mondtam, nehéz lesz jó tanárokat találniuk, mert zsidók számára magyarul eddig még semmit sem írtak. A lengyel és magyar zsidóknak csak héber és német irodalma van, és a műveltségük ezer szállal fűződik Németországhoz és a német nyelvhez.

Az a módszer, ahogyan a pesti zsidóknál a történelmet tanítják, nagyon tetszett nekem. A tanító először egy történelmi vázlatot diktált le a gyerekeknek, amely a legfontosabb tényeket, neveket, évszámokat tartalmazta, azután az egészset elmesélte nekik szabad előadásban. A vázlatot azonban, amelynek megtanulására súlyt fektetett, a gyerekeknek otthon szó szerint be kellett magolniuk. Ez lenne az egyetlen módja annak, ahogyan a történelmet tanítani kellene, de sajnos még nem alkalmazzák mindenütt. Láttam, hogy a tanulók néhány magyar szót felírtak a táblára. Ebben egyik diáktársuk számára kértek valamit. A tanítónak azonban sok idejébe telt, amire megértette.

A rabbik itt még visszavonultabban élnek, mint nálunk. Leginkább otthon tartózkodnak, nem szabad színházba járniuk, egyáltalán minden nyilvános szórakozástól vagy összejöveteltől lehetőleg tartózkodniuk kell, hogy a hitsorsosaikat meg ne botránkoztassák. Ismerősöm, Schwab úr elmondta, hogy most sok zsidó kiadványt Galíciában, Zólkiewben nyomtatnak. A Talmudot és a törvénykönyvet azonban Bécsben vagy Prágában kell kinyomtatni. Korábban Sulzbachban és Dürrenfurtban jelent meg a legtöbb zsidó kiadvány. Valószínű, hogy a Talmud Bécsben vagy Prágában való kiadási kötelezettsége nem valami törvénykezési előírás, hanem azokkal a nehézségekkel függ össze, amik ennek kinyomtatásával járnak, amihez a feltételek

csak e két város nagyobb nyomdáiban adottak. Barátom könyvei között látam pl. egy Bécsben tizenkét kötetben kiadott Talmudot, amely a következő részekből állt: elsősorban a babiloni Talmudot tartalmazta (a jeruzsálemi sem itt, sem másutt a zsidók között nem tartják sokra). A *Mischna* és a *Gemara* szövegét a lapok közepén nagy betűkkel nyomtatták. A híres francia zsidótól, Salomon Jarschitól hozzáírt kommentárokat a széles margón, a főszöveg körül kisebb betűkkel nyomtatták. Ezt a kommentárt a zsidók nagyra tartják, a pesti zsidók csak 'Raschi'-nak nevezik, sokszor lehet ugyanis hallani: „Mit mond erről Raschi?” Ez alatt a szerzőt és a kommentárokat egyaránt értik. Legkívül a lapszélen állnak a *Tossephit*nek nevezett kommentárok, melyek több orléans-i és avignoni rabbtól származnak.

Amilyen ez a nyomtatvány, olyan az egész zsidó vallás rendszere, a szellemes törvény rövid szövege eltűnik az értelmezések halmazában.

A Szent Rókus Kórház

Meg kell döbbseni mindazon orvosolatlan nyomorúság, mindazon figyelemre sem méltatott szenvedés, a sok gondozatlan beteg és szenvedő fölött, ami Magyarországot jellemezte, ha az ember a kiváló és hitelt érdemlő magyar hazafinak, a szellemes és tudós férfúnak, Schwartner úrnak statisztikáját olvassa,²⁵⁹ amelyben az áll, hogy Magyarországon és Horvátországban valamennyi árvaház tőkéje csupán 610 852 koronát tett ki, hogy valamennyi magyarországi szegényház és kórház az előző évszázadban még annyi pénzből sem gazdálkodott, amennyivel egyetlen németországi kórház, nevezetesen a würzburgi Julius-kórház. Ez utóbbinak 120 000 forint állt ugyanis rendelkezésére, az előbbieknél pedig összesen csupán 101 000 forint.

Persze azóta csaknem egy fél évszázad telt el, de az államkormányzatnak az emberek és polgárok javát szolgáló költségvetése terén lényegében semmi sem változott, minden maradt a régiben. Amilyen buzgón gondoskodnak a magyarok a politika terén a szabadság eszméjének megvalósításáról, annyira megfelelkeznek arról, hogy az állampolgárok anyagi jólétével valamennyire is törődjenek. Míg a pompás Duna-híd, a Nemzeti Múzeum, a Nemzeti Színház számára – amint hallottuk – nagy összegek gyűlnek össze, és ezekről az utolsó országgyűlésen élénk tanácskozás folyt, addig hiába érdeklődik az ember az olyan ráfordítások után, amelyekkel a nyilvános jóléti és egészségügyi intézkedéseket támogatnák.

²⁵⁹ Vö. az előző fejezetben Schwartner nevének első említésekor közölt lábjegyzetet.

A mai napig nincs az országban egyetlen állami pénzből épült és fenntartott beteg- és járványkórház vagy árvaház. A betegápolás részben még a szerzetesek, az irgalmasrendiek és az Erzsébet-nővérek kezében van, részben pedig mindig is a jótékony magánemberek és a városok ügye volt. Az állam részéről ez ügyben mindeddig semmi sem történt. Ez nem Ausztria bűne, hanem a magyar arisztokratáké, Ausztria ott, ahol ez rajta múltott, pl. a hadikórházak terén tett egyet s mást. A jótékonyági intézetekért legtöbbet a német városok tettek.

Csaknem hihetetlen, de igaz, hogy csak 1793-ban jelentette meg a siker esetleges reményében dr. Haffner a *Vorschlag an das Pesther Publicum zu Errichtung eines Krankenhospitals* c. röpiratát,²⁶⁰ és ugyanolyan hihetetlenül hangzik, de igaz, hogy csak ilyen módon jött létre a jelen évszázad elején a legtöbb, bizonyos mértékben jelentős jóléti intézmény Pesten és Budán.

Ennek a jószándékú orvosnak a kezdeményezésére aztán valóban megalakult egy szép városi kórház, a Szent Rókus Kórház, amelyet jelenleg a mindenki által nagyra becsült, idős dr. Windisch igazgat.²⁶¹ Ő lett dr. Haffner utódja, és az elődje által létrehozott intézetet az ő kezdeményezésére rendkívül célszerűen kibővítették. A kórháznak ugyanis mindeddig még két kihelyezett fiálét kellett a városban ellátnia, ezeket most az anyakórháznak egy újonnan hozzáépített részében helyezték el. Ez a kórház mintegy 300 beteget tud fogadni, és ezzel a legnagyobb kórház Magyarországon. Pétervároton, Bécsben és Párizsban azonban vannak olyan kórházak, amelyek 3000 beteget is el tudnak látni.

Természetesen nincs szándékomban, hogy részletes leírást adjak erről a kórházról, nem is lennék erre képes, most is, mint eddig mindig, csupán olyan megjegyzéseket teszek, amelyek általános érdeklődésre számot tarthatnak, és a magyar viszonyok jellemzését szolgálják.

Több olyan beteggel találkoztam a kórházban, akik a már említett csömör nevű betegségben szenvedtek. Azt mondták, hogy ebben általában csak a parasztok betegszenek meg, de „az alsóbb vidékeken” a nemes emberek is kapnak csömört. Az „alsóbb vidékek” alatt errefelé a Tisza, a Dráva és a Száva torkolatának környékét értik.

Néhány szobát bolondoknak tartottak fenn, az egyikben egy őrjögő stájerországi fuvaros volt, aki Magyarországon vesztette el az esztét.

²⁶⁰ Haffner Mihály a kórház első igazgatója volt 1798-tól haláláig (1806). Röpirata magyarul és németül 1793-ban jelent meg Pesten, magyarul: *Szabad kir. Pest városa tanácsának és közönségének szőlő projektum egy alkalmazatos betegek ispotályának felállítására, beszerzésére és tartására.*

²⁶¹ A morvaországi Windisch Lipót (1765–1842) 1824-ben magyar nemességet nyert, 1825-től volt a Rókus Kórház igazgatója.

Bolondokháza még nincs az országban, pedig nagy volna rá a szükség, mindeddig a bolondokat a fogházakban, a bűnözőkkel együtt tartották. Nálunk helyenként éppen a fordított helyzettel találkoztam, amennyiben a bűnözőket, mint szegény bolondokat, elmeógyógyintézetbe vitték. Azt mondták, a magyarok általában dühöngő örültekké válnak, és ezt hihetőnek is tartom, mert úgy tűnik nekem, a magyarok inkább kolerikus és melankolikus, mintsem szangvinikus és flegmatikus vérmérsékletűek.

A beteg foglyokat is a Szent Rókus Kórházba hozzák. Ez bizony rendkívül visszás dolog, mert a kórházakat a közönség nem részesíti sem szeretetében, sem bizalmában, és ha még bűnözőkkel is meg kell osztania a betegeknek a helyüket, úgy az előítélet bizonyára csak növekedni fog. A fegyházaknak saját kórházakkal kellene rendelkezniük. Milyen áldást jelentene egy ilyen megoldás a Rókus Kórház tiszteletreméltó igazgatója és orvosai számára.

A *Hírlap*, ez a már többször emlegetett újság korábban azt írta, hogy egy hozzá érkezett híradás szerint Pesten évente nem kevesebb mint 250 halottat találnak az utcákon, akikről nem lehet tudni, hogy kicsodák, hova tartoznak, hogyan vesztették el az életüket. A kórházban azonban azt mondták nekem, hogy a *Hírlap* által megnevezett szám tízszerese a valóságnak, mert Pesten évente 20-25 olyan halottat találnak, akiről semmit sem tudnak. De nekem még ez is elég soknak tűnik.

Ismeretes, hogy a Duna mentén, főleg „az alsóbb vidékeken”, pl. a Bánátban és a Bácskában van a legtöbb epegyulladásos és váltólázásos beteg. Temesvárott, ahol leginkább dühöng ez a láz, már nem emlékszem rá, melyik évben, napi 17-18 font kinint adtak el a lázas betegeknek. Ha erről a vidékről Pest felé jön az ember, egyre jobb lesz a helyzet. Ezen a nyáron, 1841-ben, Pest volt a legegészségesebb város. Állandó forráság volt, és ez kedvezhet az egészségnek, mert a Szent Rókus Kórházban, ahol általában 500 beteget ápolnak, a két nyári hónap alatt csak 200 ágy volt foglalt. Ilyen kevés beteg még sohasem volt, mondták. Később majd írok arról, hogy ezzel szemben milyen nyomorúságos egészségi állapotokat láttam Dél-Magyarországban.

Azon a bizonyos március 18-án is, így mesélték nekem, 42 Réaumur-fokot mértek az árnyékban Pesten.

Az 1838-as márciusi borzalmas árvíz idején nem kevesebb mint 4000 ember gyűlt össze a kórházban, minthogy közel s távolban ez volt a legerősebb és legnagyobb épület. Az áradás rendkívül gyorsan jött, de az óvatos és gondos igazgatás a betegeket még idejében a második emeletre vitette. Mindazokat az embereket, akik mint valami ostromlott várba, a Rókus Kórházba menekültek, három napon át a kórház készleteiből egyre kisebb és kisebb adagokban ételmezték, mégpedig egy kivá-

ló, áldozatkész, energikus és jótékony hölgy vezetésével, akit szerencsém volt itt megismerhetni.

A kórház és az ott tartózkodó összezsúfolt, rémült, kétségbeesett, beteg, éhező emberek állapota leírhatatlanul borzalmas volt. Az árvíz után csak a kórház udvarán 450 az ártól odasodort, az utcán talált, idegenektől odahordott holttestet, többnyire gyermekekét, bocsátottak közszemlére, hogy a hozzátartozóik felismerhessék és elszállíttathassák őket.

A pesti emberekkel sokszor beszélgettem az árvízről, és közben valamennyien még mindig mintegy újraélték a borzalmas napokat. Elképzelni sem lehet, mondták, milyen félelmetes volt az egész. „Bizony”, mondta nekem egy budai gyógyszerész, „így igaz. Nincs olyan költő, poéta, író, aki híven le tudná írni ezt a borzalmas, félelmetes eseményt. Csak *a facie loci* lehet megismerni, mit jelent az ilyen árvíz. És ha valaki *purum putum* elmondaná az igazat, az utódaink nem is hinnék el neki”.²⁶²

A víz már március 12-én és 13-án nőni kezdett. De, mint más években, nyugodtan lefolyt volna, ha Pest alatt, a Csepel-szigetnél a jég nem torlódott volna össze. Ezután jelentősen emelkedett a víz, és egy Pesten már többször fellépő árvízről tartottak, de még mindig nem gondolt arra senki, hogy ebből most olyan árvíz lehet, amit Pest még sohasem ért meg. Beállítottak sok munkást, kivezényelték a katonaságot is, hogy a város alatt gátakat emeljenek, minthogy most a természetes iránnyal szemben, délről folyt visszafelé a víz.

Ezrek, részben kíváncsiskodók, részben olyanok, akik izgatottan várták az események alakulását, vonultak ki a városból, hogy figyeljék a munkálatokat. Egy hosszú földhányást emeltek, melyen számtalan ember dolgozott, és amelyet az emelkedő vad víz őrzöngő hullámai át-töréssel fenyegettek. Egy ifjú hölgy, aki szintén odaszaladt, felkiáltott: „Istenem, milyen szörnyű látvány!” – Hamarosan nemcsak mint látvány volt szörnyű, hanem szörnyűsége valósággá vált.

A víz csak emelkedett és emelkedett. Egyre több munkást hoztak, valamennyi katonai ezredet bevetették, de hiába. A gyenge emberi kezek műve a vad természet hatalmának nem állhatott ellen. Miközben a munkások a vízzel szembe lévő oldalt egyre erősítették, rémülten vették észre, hogy már mögöttük is emelkedik a víz. A gátak alulról átáztak, átszakadtak, és csak a gyors visszavonulás mentette meg az embereket. Mindenki menekült a városba, a házakba. A Duna a sarkukban volt. A rémület utcáról utcára terjedt.

²⁶² Kohl a latinus műveltségű gyógyszerész beszédportréját megtűzdeli latin kifejezésekkel: *a facie loci* (a helyszínen), *purum putum* (régies latin mondás, 'színtisztán', 'teljesen tisztán' jelentéssel).

A város egyik legalacsonyabb részét, ahová mindig feljön az árvíz, azonnal elöntötték a hullámok. Mindenki igyekezett a saját házát megerősíteni, és ahogyan csak tudták, földdel, szeméthalmokkal, deszkákkal körülvenni. Különösen igyekeztek a szép Váci utca, a gabonapiac és a pesti Graben lakói. Azt hitték, hogy nyugodtan ülhetnek a deszkákból, hulladékból emelt gátjaik mögött.

Ezeket a víz csakugyan nem szakította át, de ahogyan nagy népmozgalmak esetében a felkavart szellemi erők az eléjük emelt határokat és gátakat tekintetbe sem veszik, és anélkül hogy azokat támadásra méltatnák, megkerülik, és ott is megjelennek, ahol a politikusok rövidlátása ezt fel sem tételezte, ugyanígy tett a Duna is. Egyszerre csak magukban a házakban kelt életre. A házak és szobák padlóin, fűgáin kis buborékok keletkeztek, és az épületekben olyan zajt lehetett hallani, mintha alul mindenütt üstökben vizet forralnának. Az egérlyukakból és az ácsok furataiból források fakadtak, és a Váci utca szép házait, az áruraktárakat egyszerre csak víz vette körül, és a vízszint egyre nőtt.

De eközben még senki sem vesztette el a fejét. Beugrottak a vízbe, az árukészleteket hamar néhány lábnnyival magasabban, a felsőbb emeleteken helyezték el. – Nem, az hallatlan, az elképzelhetetlen lenne, hogy a víz annyira megemelkedne! – De a vágyakozó dunai sellők utánamentek az emberi kéz alkotásainak, és 5-6 lábnnyira is behatoltak a házakba. A készleteket a legnagyobb elővigyázatossággal még két szinttel feljebb vitték. Azonban a vízisellők már 7-8 láb magasra hatoltak. Most már sokan, hogy valamit is megmentsenek, vállig a vízben álltak. Ezt azonban senki sem tudta sokáig kibírni. A víz ugyanis szörnyű hideg volt, éppen hogy csak felolvadt a jég. A legszegényebbek is otthagyták már mindenüket, amijük csak volt, és már csak a maguk és övéik életét igyekeztek menteni.

Az a talaj, amelyre Pest épült, csupán laza hordalékföld, felül folyami homok, alatta mindenféle hordalék, kavics-, márga- és agyagrétegek, ahogyan azt a 10 öl mélyre hatoló artézi fúrások bizonyították.

A Duna, ahogyan ezeket a hordalékanyagokat megtámadta, ősi jo-gaival élt. Árkokat és csatornákat vájt ki bennük. Hogy ez így történt, abból is lehetett látni, hogy egy háznak egyszerre csak megemelkedett a padlója, és egy olyan nagy, kövér hordó jelent meg, ami nem is a ház tulajdonosáé, hanem valamelyik szomszédjáé volt. A ház mélyre lenyúló falai alatt egy ilyen csatornába sodorta az ár, és fölszínre dobta. Nem számított, hogy a házakat erőse építették. A legerősebb falak is meginogtak, végig megrepedtek, sok ház össze is dőlt. A jól vagy rosszul épült házak közül Pesten akkoriban 3000 is összeomlott. A gyógyszerész, aki minderről tudósított, mesélte, hogy egyik szekrényét, amit a földszinten tartott, később, nagy csodálkozására az első emeleten találta meg. A feltépett ajtókon keresztül oda sodorta az ár.

A második napon lett a helyzet a legsúlyosabb. Az volt a nagy kérdés, hogy bírják-e még a házak, vagy összeomlanak. A legerősebb épületeket, az Újépületet, a kórházat és a magasabb helyeket, mint az Újpiacot, a budai várhegyet, ezrével szállták meg az emberek. Az Újpiacon tömegesen vertek sátrat, és a zord idő ellenére napokig ott laktak, voltak köztük nemesek is, akik nem bíztak benne, hogy a házaik kitartanak. Aki csak tudott, és nem féltette hátrahagyott javait, átmenekült Budára. A budai vár lakói csónakokat küldtek segítségül, melyeket István főherceg, Széchenyi gróf, az országgyűlési küldött Deák, a híres Wesselényi és más főnemesek, hivatalnokok, vagy egyetemisták irányítottak. A csónakokkal Pest utcáit járták, mentettek, akit és ahol csak tudtak, felvették azokat, akik el akarták hagyni a házukat, és valami szilárd és száraz helyre vitték őket.

Mivel a víz már két napja még mindig fenyegető magasságban állt és nem apadt, az emberek már azt hitték, hogy Pest számára elkövetkezett az utolsó ítélet. Elterjedt az a vélekedés, hogy a Duna talán már új medret vájt magának, és Pest városa örökké víz alatt marad, a föld is elfogy alóla. Mások azt hitték, hogy a város nagy tová változik, amely sohasem szárad ki.

Végül a harmadik napon megmozdult a makacs víz. Valószínűleg Csepelnél megindult a jégtorlasz. A víz lassan lefolyt. Pest felmerült az őt beborító vízből: rom és omladékhalma volt.

Voltak olyan utcák, melyeket leszakadt tetők, gerendák, falak, emberi és állati hullák úgy eltorlaszoltak, hogy napokig tartó munkába került, amíg azok újra járhatóvá váltak. Mintegy 3000 ház, jórészt persze vályogkunyhó omlott össze, részben a vízben szinte lassan szétmállott, mintegy feloldódott. A víz csendes, lassú hatalma három nap alatt több kárt okozott, mint egy száznapos ostrom.

Azt a látványt, amit akkor Pest nyújtott, még nehezebb leírni, mint magát az árvizet. Mert ha egy báli éjszaka után kellemetlen az ébredés, és a kiürült, józan bálterem látványa lehangolóan hat, mit lehet mondani egy olyan háromnapos tánc után, melyet a költőktől oly sokszor megénekelt folyami tündérek, sellők, folyóistenek jártak. Ez után különösen szomorú lehetett az ébredés. Nem tudom, milyenek lehettek a többi boltok, de néhány könyvkereskedésben, amelyeket nem tudtak elég gyorsan kirámolni, papírlekvárból, papírlevesből olyan irodalmi egyveleg keletkezett, amilyent sem azelőtt, sem azután nem látott senki. A könyvek felpuhultak, feloldódtak, Goethe, Schiller, Shakespeare, Voltaire, Jean Paul, az egész német, francia és magyar irodalom egy masszává olvadt össze. Úszkáltak ebben a vízben magyar nyelvűkönyvek, pesti újságok, angol díszművek, mellettük francia regények, német lexikonok, olasz zeneművek, és a Duna képletesen százszorosan falta fel önmagát. A sok

dunai látkép, dunai útleírás, dunai panoráma, dunai térkép ugyanis mind-mind tönkrement a vízben. Ha egy papírgyáros megvásárolja ezt a pépet, jó néhány ív, akár már előre nyomtatott papírt gyárthatott volna belőle. Csinálhatott volna ebből az irodalmi egyvelegből egy egységes brosúrát.

A Duna-víz hosszú hónapokra átitatta a pesti talajt, a pincékben még három-négy hónapig állt a víz. Hiába pumpálták ki, mindig újra feljött.

A szerencsétlen pesti polgárok segélykérése hallható volt egész Németországban, és mindenfelől érkezett segítség. Elmondhatjuk, hogy fél Európa segített Pestet újra felépíteni. Jóllehet az építőanyag nagyon megdrágult – az épületkő ára két-háromszorosára nőtt –, Pest mégis újra felépült, a régi sebek behegedtek, és a város ma szebben, pompásabban áll előttünk, mint azelőtt, ahogyan erről már fentebb megemlékeztünk.

A DUNA ALFÖLDI SZAKASZA

Augusztus utolsó, szeptemberre virradó éjszakáján a nagy dunai árvízről álmodtunk, amiről annyit meséltek a pestiek. Amikor a következő reggel, négy órakor ágyúlövésre ébredtünk, első gondolatunk az árvízveszély volt. Az Angol Királynőből kiszaladtunk az utcára, és csakugyan, az egész partot elárasztotta a nagyra nőtt folyó. Százával menekültünk a szállónk közelében horgonyzó gőzhajó fedélzetére, és a magunk részéről elhatároztuk, hogy elhagyjuk az árvízről fenyegetett Pestet, és elindulunk Törökország felé.

Öt órakor húztuk fel a horgonyt. Még szinte éjszaka volt, és a hold még nem tudta eldönteni, hogy átadja-e a helyét a tiszta égbolton a közelgő napnak. A hajó orrán, egy padon foglaltam magamnak állandó helyet, és onnan néztem le a széles Dunára. A folyó Pest és Buda között a legkeskenyebb (mintegy 250 öl), hiszen a parti sávok, melyeket most, szeptember elsején ellepett a víz, ősidők óta a mederhez tartoznak. Közvetlenül Pest alatt, ahogy kilép a Gellérthegy szorításából, csaknem háromszor olyan széles lesz, de a város fölött is ennyivel szélesebb. Ennek a körülménynek különös jelentősége van, mert a pest-budai folyószűkület kétségkívül nagy befolyást gyakorolt az éppen e helyen létrejött népek közötti találkozásra – a folyamon való átkelésre – és ezáltal a két város létrejöttére.

Mindjárt Pest alatt átér a folyó arra a második nagy magyar síkságra, amely a középhegységtől a szlavóniai és szerbiai hegyekig húzódik. A budai Gellérthegy az utolsó hegy, amely ennyire megközelíti a Dunát. Közötte és a pesti oldalon lévő dombok között a két város mint valami hatalmas kapuban kerül el. A látványt szépen lehet nevezni. Éppen a kapu közepén látható a Várhegy a maga pompás épületeivel. A Várhegy még sokáig a kép *point de la vue*-jét képezi.²⁶³ Minél jobban közeledett a napfelkelte, annál jobban vált minden láthatóvá, és amikor végül ragyogva a horizont fölé emelkedett, megvilágította a tőlünk már jócskán eltávolodott Gellérthegy és Várhegy csúcsait, mintha az el-

²⁶³ *Point de la vue* (francia): a látvány közepe.

tűnő tablót a maga teljes szépségében még egyszer meg akarná mutatni és emlékezetünkbe vésni. Végül Pest és Buda, a maga 90 000, illetve 30 000 lakosával együtt, a habokba merült. Ó, a boldogok! Nem éreztek semmit, mert még nyugodtan aludták reggeli álmukat.

Ahogy a pozsonyi kapun kijőve a Duna a kis magyar alföldre érkezik, és mintegy az így elnyert nagyobb szabadságának örülve a lapos vidéken, melyet árvíz idején közel s távolban eláraszt, több ágat alkotva, új, nagy területeket hódít meg, ugyanígy jár el Pest alatt is, ahol két nagy ágra oszlik. Így keletkezett itt a Csepel-sziget, ott pedig a Csallóköz. Hét mérföldet tettünk meg ennek a szigetnek a partjai mellett, melynek neve a 'csép' szóból származik.²⁶⁴ Az elnevezés talán azokkal a termékeny szántóföldekkel függ össze, amelyek a szigeten találhatóak. Rétek, erdők, szántók és falvak váltakozva borítják a szigetet. A gőzhajóval való utazás gyorsasága azonban nem engedte, hogy sokáig élvezhessük a vidék változatosságát. A középső magyar Duna-medence első fejedelme, Árpád főleg ezt a szigetet választotta legfontosabb tartózkodási helyének, és 907 óta itt, hódításainak központi helyén, a Duna két ágától körülzárva fekszik sírjában.²⁶⁵

A Dunának a magyar középhegységtől a határig, azaz a Szerémségig, Belgrádig és a szerbiai hegyekig húzódó szakasza a folyó völgyének legjelentéktelenebb része. Miközben Belgrádtól kezdve az oláh Duna, azaz az Ister, híres városnevekkel dicsekedhet, és a történelemben jelentős szerepe volt, miközben Belgrád és Viddin történelmi jelentőségén túl a természettudományok számára is nagy fontossággal bír, addig az előbb említett szakasz, amely a pannóniai–dáciai pusztán halad keresztül, minden tekintetben jelentéktelennek mondható. Partjai mentén nem találkozunk jelentős hellyel, csak kisebb-nagyobb falvak rejtőznek a parti löszfalak mögött, sehol sem emelkednek festői hegyek, tágas, végeláthatatlan lapos vidékek terülnek el, fűzfabokrok végtelen sorai, egyhangú, pusztasíkságok szegélyezik az agyagos partokat. A folyó jobb partja, a pannóniai part, Valéria hercegnő tartománya, jóval magasabb, mint a bal. Falvakat és településeket (Földvár, Tolna, Bába, Mohács) így inkább ezen az oldalon lehet látni. Ezek közel fekszenek a parthoz, míg a szemben lévő part általában teljesen kopár, mocsaras, bokros síkság. Az itteni városok, Kalocsa, Baja, Zombor, Bács, mind távolabb esnek

²⁶⁴ A helynév eredete vitatott, talán a népnyelvi *cseplye* – *csepely* 'sarjadék erdő, bokros, cserjés hely' szóból származik. Vö. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest, 1980.

²⁶⁵ Árpád szállásterületéről és bizonytalan temetkezési helyéről vö. a *Korai magyar történeti lexikon*. (Főszerk. Kristó Gyula). Budapest, 1994. 'Árpád' címszavát.

a parttól. Ezért a Pestről Szlavóniába vivő Duna menti postaút is a jobb oldali, magas part mentén megy végig.

Ahogy az emberek, úgy a madarak is többnyire a Duna jobb partján ütöttek tanyát. A magas agyagos partokban ezernyi lyukat lát az ember. Ezek bejáratok különböző madarak fészkeihez. Leginkább olyan madarak laknak itt, amelyek többé-kevésbé alkalmazkodtak az emberekhez, így pl. a különböző fajtájú fecskék, különösképpen a parti fecskék, magyar elnevezésük a 'fecsegní' szóból származik, mert folyton csicseregnek. A gólyák is, mint az emberek települései, elsősorban a jobb parton telepedtek meg, főleg a nagy réteken látni őket, amelyek a magas partok lehasadásai közötti síkságokon képződtek.²⁶⁶ Egy ilyen nagy gólyatelep, egy magyarországi híres gyülekezőhelye ezeknek a madaraknak pl. a Tolna melletti nagy réten van. Ősszel, mielőtt, mint a keresztes hadak, Egyiptomba vonulnának, nagy rajokban, ezrével gyülekeznek itt a Duna mentén. Sajnos már későn érkeztünk Tolnához, hogy mint küldöttek részt vehessünk ezen a pannóniai madár-országgyűlésen, mert az idén, ahogyan egy idevalósi ember állította, a gólyák már augusztus 20-án elhagyták az országot. Nagyon korainak tűnt nekem ez a dátum, de el kellett hinnem, mert a helybeli ember, aki szűkebb hazáját jól ismerte, teljes bizonyossággal állította: „Augusztus 20-a óta nincs gólya, szeptember 8-tól kezdve pedig nincs fecske Magyarországon!” A falvak szélén libák, kacsák, pulykák csapatosan legelnek, miközben az elvadult bal parton vadmadarak fészkelnek és költenek. Időnként kisebb csapatnyi kövér daru húz el alacsonyan a puszta felett, a mocsarakban állítólag húsz szalonkafajta tanyázik, időről időre bölömbika harsány hangja hallatszik, néha gémm repül el a nádak bugája felett. A nádas vadonban akkor sem bízhat meg az ember, amikor csendesnek látszik, mert ilyen helyeken tanyázik leginkább a nádi farkas. Meg kell ugyanis különböztetni a Kárpátokban található hegyi farkast a folyami árterek nádi farkasától.

A Duna folyása mint Ariadne fonala vezetett minket a bokrok és pusztaságok labirintusán keresztül. Egy nagy folyamtól vitette a pusztaság közepén sem eshet kétségbe az ember, ez lehetne a legszebb szimbóluma a bizakodó reménységnek. Bizonyosak lehetünk, hogy nem tévesztjük el az utat, meg lehetünk róla győződve, hogy pályánk nem ér véget, különösen, ha gőzhajóval megyünk, amely folyamatosan halad, hajón nem kell előfogatot váltani, nem kell pihenőt beiktatni, ahol a messzire vágyakozó utasnak az a megnyugtató érzése lehet, hogy megtette a magáét, megebédel, megpihen, alszik, kávézik, sétál egyet, és ahol mindig elmondhatja: „Istennek hála, éjjel is szorgalmas voltam, tizenöt

²⁶⁶ Kohl lábjegyzete: A római helynevek (*Intercisa*, 'bevágás', Földvár latin neve; *Alta Ripa* 'magas part' Tolna neve) is a part ilyen jellegére utalnak.

mérföldet tettem meg”, vagy: „Míg ebédeltünk, két mérfölddel értünk tovább.”

Unatkozni aztán nem lehet egy ilyen úton! Egyesek szerint 400 utas volt a fedélzeten (a kapitány 350-et mondott), ezenkívül olyan sok kocsi, árubála, hogy a fedélzeten annyira össze kellett ezeket zsúfolni, hogy csak oldalt maradt egy keskeny közlekedő út, szabad tér nem is volt. Nagyrészt piacozók, kereskedők, hivatalnokok, magyar kismanesek, szerbek, illírek, a középső és alsó Duna-szakasz mentén lakó különböző fajtájú népek utaztak, akik a nagy pesti vásár után hazai gyerekeket. Jobbra is, balra is különböző kikötőkben osztoztattuk szét őket, akik odaválósok voltak, vagy onnan akarták lakhelyüket elérni. De volt még néhány oláh bojár is a hajón, akik európai kirándulásból tértek haza a hazájukba, voltak spanyol zsidók is, akik Thesszalónikiba igyekeztek, bosnyák ferencesek, néhány konstantinápolyi lakos, franciák, németek, akik török vidékekre mentek szerencsét próbálni, egyszóval mindazon tartomány és ország lakosainak választéka, akik Pesttől délre egészen a „fehér tengerig” élnek.²⁶⁷ Csak egy pillantást kellett vetni hajónk populációjára, hogy azonnal fel tudjuk mérni mindazokat a kapcsolatokat, amit a délnéki tartó Duna a környező országok között létrehoz. Ezt a képet oly tanulságosnak és érdekesnek találtam, hogy itt némileg elidőzöm, és a Duna-parti kedves tájképek hiányában, hajónk közvetlen környezetét mutatom be.

Mint ahogyan a délvidék Duna menti magyar városai lakosságának összetétele visszaadja közel s távolban az egész tájnak viszonyait, úgy hajónk utasai is ugyanezt tükrözték vissza, és én hajónk fedélzetét magamban egy dunai város építkezési és népességi viszonyaival hasonlítotam össze.

Ahol mi ültünk, a hajó hátsó fedélzetén, az első kajütök bejáratának közelében, ott volt úszó városunknak fő- és kastélytere. Itt ült tanácsot – a legfontosabbakon, a kormányosokon kívül – először is néhány magyar főnemes, közöttük a híres követ és szónok Batthyány, aki az utolsó országgyűlésen tűnt fel, egy kicsiny, de igényesen viselkedő férfiú.²⁶⁸ A mi tanácsunkban keveset beszélt, láthatóan gondolataival volt elfoglalva, vagy a legújabb pesti újságokat olvasgatta. Egyszerűen volt öltözve, magának való embernek látszott, amilyen keveset beszélt, olyan keveset evett. Pestről jött, egy üzleti útról, és a vidéki szép napokat, melyek még a nyárból hátravoltak, birtokán akarta tölteni. „Látta már Batthyányt? Ő is itt van a hajón!” – mondták többen is, amiből arra következtettem, hogy ez az ember nagyon népszerű lehet Magyarországon.

²⁶⁷ Kohl feltehetőleg az Adriát érti ez alatt.

²⁶⁸ Kohl csak a név kezdőbetűjét írta ki.

Aztán itt voltak az oláh bojárok, hollófekete hajuk, kerek arcuk is elárulta őket. Londonból, Párizsból jöttek, sok szép dolgot összevásároltak, pisztolyokat, bizsukat, divatos bécsi ruhákat, órákat, ezekkel utaztak haza. Mindegyik tudott annyit németül, hogy a pincérrel megértesse magát, némelyikük folyékonyan is beszélte ezt a nyelvet. De a hátsó fedélzetközi társalgásban inkább a franciát részesítették előnyben. Ehhez a körhöz tartozott még egy francia úr is, aki egy párizsi cég megbízásából Iași-ba tartott, hogy valamiféle kereskedelmi összeköttetéseket hozzon létre.

Sok pesti polgár, urak és hölgyek, utaztak velünk, akik vidéki rokonaik meglátogatására indultak, csupa kedves, német népek, azután még néhány vidéki magyar asszonyság, akik férjeikhez tértek haza. Egyiküknek, egy feketébe öltözött, különösen csinos, barátságos, okos hölgynek a francia utasunk olyan tolakodóan udvarolt, hogy energikusan védelmére keltem, amihez azon a réven is feljogosítva éreztem magamat, minthogy a hölgy már régi ismerősöm volt. Mindeddig ugyan szemtől szembe soha sem láttam, de Pesten az Angol Királynőben a szomszéd szobában lakott. Így aztán ismertem a hangját, a járását, hallottam a szomszédból, hogyan üdvözli barát nőit, hallottam, hogyan köszörüli a torkát, megfigyelhettem azt a szokását, hogy ujjával az asztalon dobol, monológjaiból megismertem érzéseit, titkos gondolatait, egyszerűen nagyon jól ismertem, csak a külsejét nem láttam még eddig. Most, a hajón pillanthattam meg először. Ott ült egy padon, és ujjával a korláton ugyanolyan ritmusban dobolt, amit már az Angol Királynőből ismertem. Megszólítottam, és csakugyan, a torokköszörülés, a hang, ez ő volt! El kell árulnom, hogy én minden ismeretlen nőbe, akinek halk lépteit egy szomszédos szobából hallom, már eleve egy kicsit beleszeretek, és most egyáltalán nem kellett csalódnom, mert benne egy csendes, nemes, szeretetreméltó lényre találtam. „Ön lakott az Angol Királynőben a harmincas szobában?” – szólítottam őt meg. „Igen – mondta –, ott laktam”. „Ő akkor hát engedje meg, hogy tudtára adjam, hogy én már régóta nagy figyelemben részesítettem Önt”. Elmeséltem neki, hogy ez miben állt. Társaságunknak egész este ő állt a középpontjában, amíg csak estefelé le nem szállt Baján, hogy ott férjével találkozzon, és továbbutazzanak Szabadkára.²⁶⁹ A franciánk a beszélgetés közben, mialatt tette neki a szépet, ujjhegyeivel megsimogatta a hölgy csupasz tarkóját, erre aztán én és egy másik úr, akik alig akartunk hinni a szemünknek, jól megmondtuk neki a magunkét. „*Comme vous êtes vous allemands!*”²⁷⁰ Bolond idealisták vagytok, csak kerülgetitek a kását, nem értetek hozzá,

²⁶⁹ Kohl az akkori Monarchiában használatos *Theresiopolis* helynevet használja.

²⁷⁰ Magyarul: Hogy milyenek vagytok ti németek!

mit szeretnek a nők! Illetlennek és visszataszítónak neveztek olyasmit, ami teljesen helyénvaló.”

Mellettünk, ahol üldögéltünk, kétoldalt két elegáns hintó állt a fedélzeten. Az egyikben egy oláh bojár lakott, aki egész nap a kocsijában tartózkodott, csak este jött elő, akkor aztán furcsa elképzeléseivel és együgyű ötleteivel nevettegette meg minket és honfitársait, értelve ugyanis korától messze visszamaradt. A másikban egy család nyújtott kedves, idilli képet. Egy anya, egy rendkívül művelt németországi hölgy lakott benne aranyos kis gyermekeivel, akik a kocsiban játszottak, ki- és beugráltak, és rendkívül találékonyan tudták magukat a szűk helyen szórakoztatni.

A hátsó fedélzet, egészen a kéményig, zsúfolásig tele volt gazdag újvidéki, zimonyi és eszéki kereskedőkkel: németekkel, szerbekkel és néhány spanyol-török zsidóval. Egyik társaságukban egy fiatal, csinos szerb nő volt a középpontban, aki alakján végigomló, izgató török neglizsében üldögélt, miközben a szerb urak udvarlását és kedveskedéseit barátságosan és szellemesen viszonzta. Egyikük odasúgta nekem, hogy egy Zdravkovics a férje, az apja belgrádi és Miloikovits Péternek hívják.²⁷¹ A hölgy Belgrádtól kétnapi útra lakik Szerbia felé, az egész ország leggazdagabb és legszebb asszonya. A férje kereskedő. Az asszony valóban oly csinos, kecses hölgyemény volt, hogy egy festő azonnal kész lett volna róla portrét készíteni, és eladhatta volna egy perzsa hercegnő képeként. Szűk selyemruhája és fölötte a prémmel szegett köpeny nagyon jól állt neki. Fekete haját két vastag copfba fonva, mint valami turbánt, a feje tetején, kissé ferdén tűzte össze, mintha egy hanyagul feltett koszorút viselne. A hajába tűzött tükön rövid aranyzsinóron dukátok és más szerb aranypénzek függtek. A feje tetejére még egy arannyal hímzett piros fezt tett, amelyről arany fonaton függő, tömött bojt lógott a nyakába, melyen hosszú aranylánc függött, karcsú derekán a ruhát egy ezüstdíszekkel borított öv fogta össze. Oly rendkívül karcsúnak látszott, hogy azt kellett hinnem, olyan gerince van, mint egy kígyónak. Bizonyos, hogy a szerb nőknek nagyon finom a csontozata.

Megcsodáltam csillogó köpenyét. „Ó, látnia kellene a gyöngyökkel és arannyal teleszótt ünnepi öltönyét! Akkor aztán csodálkozhatna!” – mondta egyik kísérője. Két kis kezét általában kétoldalt zsebre dugta, közben – úgy tűnt – szórakozva figyelte a német asszonyokat, akik körülükben ültek és kötögettek. Kora virágján már túl volt, minthogy már 22 nyarat ért meg, és ilyenkor a szerb nők már nem számítanak fiatalnak. De már 14. éve óta férjnél volt. „Nálunk a gyerekeket már a bölcsőben összeadják” – mondta egyik szerb utastársunk.

²⁷¹ Mindkét családnév máig használatos Szerbiában (Kohl németes helyesírással: *Sdrawkowitsch*, ill. *Miloikowitsch* adja meg a neveket).

A spanyol zsidók egész keletiesen voltak öltözve, egész lényüknek inkább mór és török, mintsem zsidó jellege volt. Mondták nekem, hogy van Bécsben néhány keleti zsidó cég, amelyek már régóta elfogadottak. Egyikük cégének, amint mondta, *Buenvinista* a neve, és már 200 éve létezik Bécsben. Zimonyban és Újvidéken is vannak lerakataik, de a cég központja Bécsben van. Legtöbb testvérük Thesszalónikiben és Isztambulban él, és e két város, valamint Zimony és Bécs között közlekednek és leveleznek. Magyarul nem beszéltek, németül viszont, amely egészen a török határig nélkülözhetetlen kereskedelmi nyelv, jól tudtak. Egymás között azonban spanyolul leveleznek, amelyet anyanyelvüknek tekintenek. Ebbe a spanyolba azonban több olasz és török szó is keveredik, így pl. a *tüten* (törökül 'dohány') vagy a *csibuk* (törökül 'pipa'). Három ilyen zsidó volt a hajón. Mindnyájan jól tápláltak voltak, ellentétben a mi szegény, sovány zsidainkkal.

Ezekből sokan a hajó elülső fedélzetén laktak, ahol úszó városunk külvárosa volt: mintegy az itteni zsidónegyed, a Rácváros, az előváros a maga német kertészeivel, vendéglőseivel, és egyszerűbb kézműveseivel, közöttük illírek, horvátok, szlovákok, már ahogyan minden magyar városban előfordulnak ezek. Minden, az árubálák, a horgony vaságai, a hajóágyúk, a kötélcsomók, az ablaknyílások, a kötélletrák és a lépcsők, minden tele volt ezekkel az üldögélő, ácsorgó emberekkel, és a szabadon hagyott utcákon nagyobb volt a tülekedés, mint a pesti piactereken. Néprajzi szempontból rendkívül érdekes anyag élt, nyüzsgött itt, és aki mindenkit, aki itt bocsánatkérés nélkül a lábára lépett, akivel itt léptenyomon összefutott, aki őt odébb lökte, aki amott süttette magát a nappal, vagy emitt az árnyékban horkolt, aki a hajófenéken evett és iszogatózott, aki amott, abban a lyukban óbégatózott és átkozódott, aki fekete köpenyébe burkolózva melankolikusan elmerengve üldögélt, miközben semmi sem látszott belőle, csak a láb- és ujjhegye, szóval aki mindenkit és mindent felfogni és célja, szándéka, kora, neme, nyelve, nemzetisége, életsorsa szerint leírni, értelmezni tudott volna, az rendkívül hasznos tanulmányt szolgáltatathatott volna a tudománynak.

Két ferences barátot is találtam e között a népség között, mégpedig olyanokat, akik Törökországból vagy Boszniából valók voltak. Bajuszt és széles karimájú kalapot viseltek, egy szót sem tudtak németül, annál inkább latinul. Most Magyarországból, az egri főiskolából jöttek, ott fejezték be tanulmányaikat, és Eszéken át mennek vissza Boszniába. Azt mondták, hogy Boszniában vannak ugyan iskoláik, de ott csak *grammaticam*, *rhetoricam* és legfeljebb *poeticam* tanulhattak,²⁷² *sed philosophiam et theologiam absolvere in nostris scholis impossibile est, et*

²⁷² Magyarul: nyelvtant, retorikát, poétikát.

*earum gratia in Hungariam venimus.*²⁷³ Minden évben jönnek néhányan az északi török tartományokból Magyarországra, a katolikus hit fénylő országába, hogy tanulmányaikat filozófiával és teológiával megkoronázzák, és ezen ékességek birtokában térjenek vissza hazájukba.

Azt mondták, hogy három ferences kolostor van Boszniában, és néhány ezer katolikust számlálnak híveik, akik az ő irányításuk alatt élnek. Dél-Horvátországban még többen vannak. Ismeretes, hogy Bosznia lakossága eredetileg a görögkeleti egyházhoz tartozott, de az előkelő réteg nagyobbik része mohamedán lett. Bosznia (latin-magyar kifejezéssel *Rama*) különböző korokban a magyar királysághoz tartozott, és a török fennhatóság alól újra a magyarokat szeretnék visszaszerezni, mint ahogyan a franciák a Rajna bal oldalát a németektől, de az utóbbiaknak nincs sok reménye a sikerre. Talán az említett katolikusok még a magyar időkben maradtak meg, kolostoraik is régiek lehetnek. A ferencesek azt mondták, hogy Rómából a pápa is támogatja őket, tőle és az osztrák császártól is (*a rege*, mondták ők)²⁷⁴ kapnak évente egy kis segítséget, a pápától 300 tallért, a „királytól” 400 tallért, ami a nagy szegénységben, amiben élnek, nagyon sokat jelent nekik. Később Dél-Horvátországban is találtam magyar ferences kolostort, de vannak Bulgáriában is.

Figyelemreméltó, hogy az összes katolikus szerzetesrend közül, amelyek a török idők alatt Dél-Magyarországban léteztek, és amelyek részben, pl. a Bánátban, jelentős vagyonnal rendelkeztek, csaknem egyedül a ’kisebb testvérek’ (*fratres minores*)²⁷⁵ szegény, kolduló és tanulatlan rendje tudott megmaradni és tudta létezését a törökökkel elfogadtatni. Ez persze ennek a rendnek jellegével és megjelenésével is összefügg, mert részben vagyonuk nem keltette fel a törökök bírvágyát, másrészt a törökök szemében a franciskánusok meglepően hasonlítottak a der-visekhez (dervis annyit jelent, mint ’szegény’, és valóban, szó szerint ők képviselték a török koldulórendet), végül pedig a legkevésbé művelt és tudós ferenceseket botránkoztatta meg legkevésbé a törökök viselkedése és léte, így könnyebben feltalálták magukat közöttük. Ezért, és még sok más okból, ők voltak azok, akik a katolikus kereszténység gyenge kis lángját Dél-Magyarországban és a vele határos vidékeken a török uralom alatt is életben tudták tartani, táplálni és ápolni. Áll ez néhány más török tartományra is, sőt Jeruzsálemben is a ferencesek a Szent Sír őrei.

Már említettem, hogy társaságunk kis körében néhány oláh kedvéért franciául is beszélgettünk, míg a szép szerb nő imádóival szerbül társal-

²⁷³ Magyarul: de a filozófiát, teológiát a mi iskoláinkban nem lehet elvégezni, és ezek kedvéért Magyarországra jöttünk.

²⁷⁴ Magyarul: a királytól.

²⁷⁵ Kohl tévesen ’kisebb atyák’ (*patres minores*) rendjének nevezi a ferenceseket.

gott, a boszniai ferencesek csak latinul beszéltek, s hogy voltak, akik egymással illír, görög, oláh és magyar nyelven érintkeztek. Hozzá kell még fűznöm, hogy a személyzet egy része, maga a kapitány is, olasz volt, és egymással olaszul beszéltek, és még sokan voltak, akik nem szólaltak meg, de bizonyára a maguk nyelvén gondolkodtak. Egyszersmind azt is állíthatom, és ez mondanivalóm legfontosabb része, hogy ebben a babiloni nyelvzavarban mégiscsak a német volt az a nyelv, amelyet leginkább mindenki értett, és amely – úgy tűnt – a hajón utazókat mint egy közös szalag, mint egy közös érintkezési mód egymással összekötötte. Először is német volt a fő társalkodási nyelv a hátsó fedélzeten. Németül folyt a hajón a vendéglátás és minden, ami ezzel összefügg. A németet még az oláh bojárok is törték, és – ahogy már mondtam – a szerbek egész folyékonyan beszéltek. Még az olasz kapitány is németül adta ki a parancsait: „Los! Seppel! – Anziehen, Seppel!”²⁷⁶, és hasonló német parancsszavakat harsogott a szócsöve. Németül beszéltek természetesen a zsidók, a magyarok között is a műveltebbek, és persze a németek, akik legtöbben voltak a 350 utas között. Ezzel kapcsolatban nem bírom elfojtani magamban a következő gondolatokat.

Tudom, hogy sokan azon a véleményen vannak, hogy a már megnyílt dunai gőzhajó-közlekedés segítségével Magyarországon olyan óriás lehet életre, aki veszélyt jelenthet Ausztriának. Igen, vannak Magyarországon olyan hazafiak, akik nem csupán a jó és mindig jobb ügy érdekében, hanem az Ausztriával szemben növekedő nemzeti hatalom reményében is rendkívül pártolják a gőzhajózást, büszkén és nagy várakozással tekintenek a füstöt és gőzt okádó *Zrínyire*, *Erősre* és a többi hajóra, mintha ezek azt mozdítanák elő, hogy egykor majd újra egy független magyar birodalom jöjjön létre. Azt hiszem, Bécsben nem így vélekednek, sőt szerintük a gőzhajózás inkább válik a németiség, mint a magyarság előnyére. Magam is azt hiszem, hogy inkább ez fog történni. A gőzhajók kétségkívül sok kereskedelmi és ipari vállalkozás magvát viszik magukkal és hintik el a Duna mentén. Akik azonban ezeket a magvakat elvetik és gondozzák, azok sokkal inkább németek és más nyugati népek fiai lesznek, és nem maguk a magyarok. Így a jövőben Ausztriából még több német áramlik be Magyarországra, mint eddig. A városok és a városi ipar szaporodik majd az országban, a városok és polgáraik egyre jelentősebbek lesznek, és ezek a máris gyarapodó városközösségek inkább az osztrák, mint a magyar oldalt képviselik. Pest eddig három-négy napi távolságra volt Bécstől, most ez a távolság egynapi utat jelent. Ha korábban egy német Magyarországra jött, az leginkább csak annyit jelentett, hogy látta Pozsonyt, a határvárost. Most már a legkisebb utazásra fordí-

²⁷⁶ Magyarul: Rajta, Szepli!, Húzd meg, Szepli!

tott idő is annyit jelent, hogy elért Pestre, és azt hiszem, a bécsi rendőrség az utóbbi években legalább háromszor annyi Pestre szóló útlevelet adott ki, mint eddig. Úgy tűnik tehát, hogy a gőzhajózás inkább a hazafias magyar igények ellen, mint azok érdekében dolgozik. A magyar szív gyökerei a mezőkből, a sztyeppékből táplálkoznak. Minél inkább fognak ezek a mezők termőfölddé, a falvak városokká válni, minél inkább válik az ország kiépített utak, vasúti vágányok, hajózási útvonalak hálójává, nem fogja-e akkor mindezt sokkal inkább a németiség asszimilálni?

Ha a földet, Isten ne adja!, e percben egy új vízözön megsemmisítené, úgy az emberek tarka rakományával, amit hajónk gyomra rejtett, mint egy új Noé bárkájával, a földet minden nemzetével, vallásával és eretnkségével újra be tudnánk népesíteni. Hát ezzel a rakománnyal érkezünk meg estére utunk negyedik állomására, Bajára. A város a Duna bal partján fekszik. Nekem azonban, ha visszagondolok rá, úgy tűnik, mintha a jobb parton lenne, mert hajónk előbb egy nagy kanyarral megfordult, majd folyással szemben érte el a kikötőt, így aztán én Baját csak a hajó jobb oldaláról láthattam. Ismeretes, hogy ez minden folyón így történik, de ez a hajó utasaiban geográfiai zavart idézhet elő, hacsak nem figyeli jól a folyó mozgását, vagy nem tart egy térképet a keze ügyében. Aki ezt nem teszi, annak az utasnak a bal parti városok, mint jobb partiak, a jobb parti városok pedig mint bal partiak maradnak az emlékezetében.

Baján elhagyott minket az Angol Királynő 30. sz. szobájának kedves lakója. Mi is leszálltunk vele az egykori jazigok földjén, és átadtuk őt férjeura kezébe, aki természetesen jól öltözött férfi volt, de egyszerű magyaros kinézetével – úgy tűnt – nem illett egészen a finom asszonyhoz. Én megszólítottam őt németül, francia útitársunk franciául, de csak a felesége válaszolt: „Férjem sajnos nem ért se németül, se franciául”. Erre a francia, anélkül hogy ezzel féltékenységet ébresztett volna, csak megengedett magának egy – szerintem odaillő – *bonmot*: „Látja, hölgyem, ez a szerény német a tüskéket magának tartja meg, az ajkán nyíló szép rózsákat azonban meghagyja”. Én ugyanis, „a szerény német”, útitársnőnk ruhájáról leszedegtettem a bogáncsokat és tüskéket, amelyek a parton rátapadtak. Mosolyogva és halványan elpirulva tűnt el a kedves lény a tömegben, mi pedig gyorsan felugráltunk a hajóra, mert a kikötő pallót már éppen fel akarták húzni.

Baja mintegy félóránnyira fekszik a mocsaras parttól. Egy keskeny csatorna – nem tudom, természetes-e, vagy mesterséges – vezet a városhoz. Az oda tartó utasokat kis evezős csónakok vitték tovább. A város fehérre meszelt épületei fűzfabokrok mögül integettek felénk. Baját ugyanis nem egy árvíz, hanem egy tűzvész kényszerítette arra, hogy épületeit teljesen felújítsa. A bajai tűzvészrel egy időben több tűz is keletkezett az

országban. Nagy szárazságok idején ugyanis Magyarországon úgy terjednek a tüzek, mint a járvány, vagy mint Franciaországban a forradalmak. Bajától hét mérföldnyire keletre fekszik Szabadka, hét mérföldnyire pont nyugatra pedig Pécs, mindkettő e vidék jelentős városa. Amikor hajónk újra leírt egy félkört, és ráfordult a folyam sodrára, felidéztem mindazt, amit a 30-as szoba kedves lakója ezekről a számára jól ismert városokról mesélt nekünk, a kaszinókról, a bálokról, a színházról, melyeket időnként, de csak ritkán, látogattak. Szabadkának ugyan 30 000 lakosa van, de azért a társas együttlétekre Pest szolgáltalt igazán alkalmat. Szabadka területe 36 négyzetmérföld, ebbe 3 falu és 10 birtok tartozik, hozzá számtalan szarvasmarha. A várost Mária Terézia tiszteletére nevezték el,²⁷⁷ ugyanúgy, mint ahogyan Jekatyerinopolis, Jelisabetopolis és még hasonló nevű sztyeppe-i városok Dél-Oroszországban uralkodónok után kapták nevüket.

Pécs, németül *Fünfkirchen*, a Duna másik oldalán Szabadka ellentéte. Ősrégi város, római neve *Sopianae* volt. A török császár, Szulejmán, aki egy ideig itt tartózkodott, a kellemes völgyben való fekvése miatt földi paradicsomnak nevezte a várost. A magyarok pedig Béccsel hasonlítják össze, amiről az ismert mondás tanúskodik: „Németnek Bécs, a magyarnak Pécs”,²⁷⁸ amivel azt akarják kifejezni, hogy mindenkinek a maga hazája tetszik jobban. Sokat meséltek nekem a város mostani püspökéről, Szepesyről, erről a tiszteletreméltó férfiúról, aki a város szépségét sokban növelte.²⁷⁹ Az ő kezdeményezésére úgyszólván az egész város újjraépült, jövedelme nagy részét a város és lakói javára fordította, így aztán Pécs közel s távolban a vidék legszebb városa, jóllehet csak 12 000 lakosa van.

Bajáról Mohács felé mentünk tovább. A látvány, amit a partok nyújtottak, változatlan maradt. Fű-, hárs- és nyárfák, bokrok bal felől, kopár partok jobbról, középen pedig a széles, csodálatos folyó. Több társaságra oszlottunk a magunk „tanács- és kastélyterén”, s egyszer csak mankóin odasántikált hozzánk a hajó előteréből egy kolduskatona, és elmesélte hiányzó lábainak történetét. Tőle első kézből megismerhettük azokat a veszélyeket, melyeknek a katonai határőrvidék szegény őrzői ki vannak téve, mert onnan jött ez a szerencsétlen katona. 1838. január 31-én, mesélte, egy magányos őrhelyre, a török határra kellett vinnie egy hírt. Meglepte őt a sötétség és egy hóvihar, és a széllel és a hóval küszködve csak nagyon lassan tudott haladni, amikor hirtelen farkasok üvöltését hallotta. Eleinte még folytatta útját, de aztán tanácsosabbnak

²⁷⁷ A Monarchiában használatos neve *Theresiopolis* volt.

²⁷⁸ Kohl magyarul és német fordításban is idézi a mondást.

²⁷⁹ Szepesy Ignác (1780–1838) 1838-tól Pécs püspöke, a város nagy jótévedője volt, tanítóképzőt, líceumot alapított, számos teológiai és hitbuzgalmi művet adott ki.

látta felmászni egy fára, mert a farkasok egyre inkább bekerítették. A fán persze nem támadhatták meg, de ott egész éjszaka fogoly maradt, mert a bestiák körbevették a fát, néha nekiszaladtak, és próbálták a fára felugrani. Eleinte tüzelt rájuk, de a farkasokból nagyon sok volt, patronja pedig csak hat. Mivel folyton attól félt, hogy valamelyik felkapaszkodik a fára, megpróbált tüzet gyújtani. Az ágakról összekapart némi száraz folyondárt és mohát, letört néhány száraz ágat, és gyutacsai segítségével többször sikerült tüzet szítania, ami egy kicsit melegítette őt, a farkasokat pedig távol tartotta. Azonban egyre hidegebb lett, érezte, hogy a lábai elhálnak, ereje ellankad. Erre egy kendővel odakötötte a derekát egy vastagabb ághoz, azt minden erejével átkarolta, hogy ne essen le a vadak torkába. Ebben a helyzetben bizonyára megmerevedett, elaludt, vagy elvesztette az eszméletét, mert mire másnap reggel magához tért, bajtársai karjaiban találta magát, akiket utánaküldtek, és akik őt halottnak vélték, amikor a fáról leszedték. Halott ugyan nem volt, de nyomorék lett, mert mindkét lába úgy elfagyott, hogy amputálni kellett. Most Bécsben járt a császárnál, hogy az megkönyörüljön rajta. Megkérdeztem, hogy elért-e valamit. Igen, kapott egy kis támogatást, válaszolta. Mi is gyűjtöttünk a számára, és adtunk neki két „pisztoly” törökvért inni. Ekkor tanultam meg, amit eddig nem tudtam, hogy a „pisztoly” egy kis Magyarországon használatos pohárnak is a neve, törökvérnek pedig a katonák és határőrök, aki annyi török véret ontották, egyfajta vörösbort neveznek, melynek fogyasztásánál bizonyára azt képzelik el, hogy a törökök véret isszák.

Volt a fedélzeten egy festő is, aki többször is panaszkodott, hogy nem talál a hajón semmi olyat, amit lefesthetne, pedig ő kimondottan azért utazik velünk, hogy pittoreszk témákat találjon. Azt a tanácsot adtam neki, fesse meg egyszer katonánkat a behavazott fán, amint félénk sietőséggel, mohából és száraz ágakból tüzet élesztget, alatta a hóban a mohó farkasok szemei világítanak, az erdő és körvonalai a halvány fényben kirajzolódnak, de csak annyira, hogy a főmotívum a fán rejtőzködő szerencsétlen ember maradjon. Azt mondtam neki, ebből egy szép éjszakai kép lehetne. Ő azonban nem akart ilyen témával foglalkozni. Úgy vélte, hogy ez valami túlságosan is újat jelentene, hogy egy festő egy egyszerű katona együgyűen előadott meséje után egy jó képet tudjon festeni. Én megmondtam neki, hogy ilyen felfogással, sohasem fog nagy dolgot alkotni, mert a legszebb zsánerképek és helyzetek olyanok, mint a gyémánt, gyakran jelentéktelen alakban rejtőznek. A drágaköveket sohasem találja az ember a hegyekben csiszoltan, sugárzó szépségben.

Mohácsra már éjszaka érkeztünk. Szegény Lajos király nappal érkezett ide, de számára a nappal szomorúbban végződött, mint nekünk az éjszaka. Ő ugyanis nem távozott innen élve. Az övéitől (Zápolyától)

elárulva, a törököktől legyőzve, egy fáradt ló hátán jutott a mocsárba, melyben lesüllyedt egészen az alvilágba, Tartarosz birodalmába. A mohácsi ütközet 1526. augusztus 29-én hosszú időre, szomorú évekre döntötte el Magyarország sorsát, mert a csata következményeként a törökök megszállták az országot, több mint száz évig tartott a török elnyomás, a népesség a felére csökkent. A fiatal király az országgyűlés után, amelynek ülései inkább ünneplő bacchanáliákra emlékeztettek, 20 000 emberrel indult el a 200 000 katonával felvonuló Szulejmán szultán ellen. Lajos hadvezérei jól látták vállalkozásuk értelmetlenségét, és tréfálkozva mondták, hogy aki közülük életben marad, az utazhat Rómába a többiek szentté avatására, mert ahány katonát visznek a harcba, annyi áldozata és vértanúja lesz a keresztény hitnek. Mintha megváltoztathatatlan végzet hajtotta volna őket, olyan lelkesedéssel mentek a halálba. Későbbi magyar írók az mondták, még sohasem pusztult el királyság ekkora lelkesedéssel és vezetőik ilyen nagy könnyelműsége folytán. Az önálló, hatalmas, nagy középkori Magyarország pusztulását valóban ez a veszített csata jelentette, mert a későbbi ország, amikor a török uralom alól felszabadult, egészen más volt, mint azelőtt. A csatában nem kevesebb, mint hat hősiesen küzdő püspök és érsek esett el, talán egyetlen más csatában sem, amit a történelem feljegyzett, halt meg ennyi főpap. Különös, hogy kb. 200 évvel később, ugyanezen a harcmezőn, mintegy bosszúként, Savoyai herceg nagy csapást mért a törökökre.²⁸⁰

A mohácsi csata emlékét minden évben augusztus 29-én megünnepelik. Az egész környék és Mohács városának lakói kivonulnak a csataterre, és ott német, illír és magyar nyelven mondanak beszédet. Azon a helyen, ahol Lajos király meghalt, most egy kis kápolna áll. A királyt voltaképpen lova nyomta le az iszapba, ugyanis a ló, miközben egy utolsó ugrással el akarta érní a szilárd partot, levetette őt a nyeregből, és maga alá temette. A [pécsi] püspök palotájában több kép található, melyek a csatát és a csatater térképét mutatják be. A hitetlenkedő számára, aki nem hinné el, hogy ez a csata Mohácsnál volt, őt kézenfekvő tanút lehet felsorakoztatni, melyek nagyon is hangos bizonyítékul szolgálhatnak, és amelyek a Mohács felé vezető út menti homokban (esős időben mocsárban) található. Őt ágyúróól van szó, amelyeket a törökök itt hagytak, valószínűleg azért, mert a csata során tönkrementek. Valamennyit holdfénynél néztem meg. A három kisebb egy Szent János-kép mellett van felállítva, a két nagyobbik a mohácsi sóhivatal két sarkánál található.

Különben Lajos király, aki a Duna menti mocsarakban vesztette életét, Árpád fejedelem, akit dunai szigetre temettek, Valentinianus császár,

²⁸⁰ 1716. augusztus 5-én Savoyai Jenő (Eugen) császári hadvezér Pécsváradnál aratott győzelmet a törökök fölött.

aki Komáromnál lázban halt meg, nem az egyedüli olyan uralkodók, kiknek halála e vad folyóval van kapcsolatban. Mindazokat a fejedelmeket, királyokat, császárokat, akik ősidők óta itt a Dunánál barbárok fegyvereitől hulltak el, vagy a folyami láz, vagy a folyó árja ragadta el őket, meg sem lehetne számlálni. Aztán a Rajnához hasonlóan a Dunán is bőven akadnak olyan híres folyami átkelőhelyek, mint ahol Cézár a Rajnán átkelt, kezdve Dárius átkelőhelyétől a hídig, melyet Miltiadész őrzött, Lysimachos is itt keresztezte a folyót, amikor a dákok országába tartott, végül az orosz cár is itt kelt át egy kis csónakban. A magyar és a bizánci történelemből számos király és császár folyami átkelése rémlik fel nekem, akik ugyanúgy kicsiny ladikban keltek át a folyón, mint ahogyan az orosz cár átkelését az újságok leírták. Mindig is hiány volt dunai hidakban, így aztán természetes, hogy a királyok inkább a gyors kis csónakot használták átkelésre, amely csak nekik állt rendelkezésükre. De olyan folyó sincs Európában, amely történelmi szempontból annyi jelentős hajóhadat hordott volna a hátán, mint a Duna. Konrád császár és Frigyes császár egészen Szerbiáig vitte le hadát a Dunán, ahogyan ezt már a római időkben is több hadvezér megtette, aztán a törökök, osztrákok, magyarok flottái is sok csatát vívtak itt.

Mint hogy hajónk szemet vett fel Mohácson, volt rá időnk, hogy a sok császár, a sok halál és a sok csata emlékére, akikre ezekben az éppen elmúlt pillanatokban emlékeztünk, egy poharat ürítsünk. Mert valóban, minden utolsó pillanata életünknek minden eddig eltelt pillanat koronája és virága, a már elmúlt pillanatok vállán áll, és ezek szolgálnak dicsőségünkre. A legutolsó pillanatok mindig a legérdekesebbek és a legromantikusabbak, mert ezek mögött egyre több emlékünkhöz fénylik, egyre több elmúlt esemény van mögöttük, de a jövő titkai előtte állnak. Mögöttünk már minden világos, de előttünk még mindent mély homály fed. A következő pillanat, amelyet majd éppen megérek, az mindig a csúcs, mindig az izgalom.

Milyen élvezhetetlennek, kopárnak, minden romantikától üresnek tűnhetett fel a rómaiaknak az akkor még történelem előtti Duna! Nekik az a sanyarú sors jutott, hogy ezt a vad folyót beléptessék a történelembe. Milyen gazdagnak tűnik már nekünk, a 19. század gyermekeinek az a felhalmozódott történelmi anyag, azok az egymásra torlódó töredékek, azoknak a Duna mentén északra és délre, jobbra és balra fekvő egykori harctereknek és ütközeteknek emlékei, és mi mindenre tud majd 1000 vagy 2000 év után a Dunán utazó visszapillantani, milyen lelkesedést tud majd benne ébresztetni ez a visszatekintés! Mindig sajnálom, hogy nem ezer évvel később születtem, legszívesebben röviddel bolygónk pusztulása előtt születtem volna, hogy a történelem teljes folya-

mát át tudjam tekinteni, hogy meg tudjam írni a forrást és a torkolatot, a Duna történetének kezdetét és végét.

Mínthogy a köszén vételezése sokáig elhúzódott, („Szenát vételezni! Kenyeret vételezni! Lovat vételezni!” – ilyenek az osztrák határőrvidék tipikus parancsszavai), így aztán megfürödtünk a folyó lágy vizében. Közben láttam, hogyan dolgozik szünet nélkül a víz, küldi tovább és tovább sodrát és örvényeit, úgy éreztem, hogy Dél-Európa történetének verőere lüktet körülöttem. A fürdés nemcsak fizikai, de történelmi, azután pedig kulináris élvezetet is jelentett, ugyanis a parton összesereglett asszonyok, akik szőlőt árultak, jó üzletet kötöttek velünk. Probus császárra kellett gondolnom,²⁸¹ aki ezeknek a szőlőtöveknek őseit ültette el ezen a vidéken, és a Duna mentén lelte halálát.

Végül éjfélkor tovább indultunk. Mindenki kezdett elhelyezkedni éjszakára. Az elülső fedélzeten már minden sarokban, minden kuckóban báránybundáikba burkolódzva heverték a „külváros” lakói. A kis kabinokban a hozzánk tartozó hölgyek voltak, a nagy, közös női kabin zsúfolásig tele volt. A mi „kastélyterünkön” néhány útítársunk a szabadban helyezte magát kényelembe, mások, közöttük én is, a közös férfikabinban feküdtünk le. Különös látványt nyújtott ez a terem. A kajüt belsejét körülvevő díványokat ki lehetett húzni, ezek képezték az ágyakat, minden ilyen ágybetéten valaki elhelyezkedett a maga kabátjával, párnájával, takarójával. Ott volt mindenki, akiket fentebb bemutatam: a németek, a szerbek, a török zsidók, az illírek, a magyarok, mindannyiuk között, amint említettem, a német nyelv biztosította a kölcsönös érintkezést. Magam egy rénszarvasbőrbe burkolódtam, amit a pesti piacon szereztem be. Hamarosan azonban tapasztalnom kellett, hogy, most, amikor mindannyian csendesen ott feküdtünk, nem a német nyelv, hanem más kis láthatatlan lények, melyek ágyról ágyra ugráltak, biztosították mindnyájunk között azt a bizonyos közös összeköttetést. Ha az ember felvázolná egy térképre ezeknek a kis állatoknak a földrajzi elterjedtségét, és az olasz államokban előfordulásukat sűrű satírozással jelölné, úgy a török félszigetre és a vele szomszédos országokra a tintatartóból rá kellene öntenie minden maradék tintát, ezzel adhatna kb. megfelelő képet ezek mennyiségi előfordulásáról a különböző vidékeken. A magyarok azt állítják, hogy a poloskákat a németektől kapták, a bolhákból pedig mindig a törököktől jön az utánpótlás. (Persze a magyarok szerint ők mindig vagy a németektől, vagy a törököktől kapnak valami rosszat.)

Fogalmam sincs róla, hogyan tudtak az utasok többnyire olyan nyugodtan aludni, mert én úgy éreztem, mintha a férgék élve megenné-

²⁸¹ A Pannóniában járt Marcus Aurelius császár mellékneve, akiről Kohl már eddig is többször megemlékezett.

nek. Mivel amúgy is úgy látszott, hogy hamarosan hajnalodik, jobbnak tartottam, ha előbb a kajütben, aztán a fedélzeten sétálok, és közben a lámpák és a holdfény világánál az alvók arc kifejezését tanulmányozom. A fiziognómia kimeríthetetlen megfigyelések és örömök forrása.²⁸² Az emberi arc olyan forma és alak, amely mintegy 6000 év óta adott, és alapvonásaiban mindig megismétli magát. Mindaz, ami a legszebb, legnemesebb, legkedvesebb és legborzalmasabb, mindaz nem a virágok kelyhében, az égbolt kékjében, nem a földkerekség látványában, hanem a kicsiny emberi arc mélyén nyugszik. A földön látható minden dolgok közül az arc a legmagasztosabb, magában foglalja az istenit is, amit a földön érzékszerveinkkel felfoghatunk. Az isteneket is csak úgy tudjuk elképzelni, mintha emberi arcuk lenne. Ezek a szemöldökök Jupiter haragját fejezik ki, a száznak ezt az ívét Vénusz szépsége lengi körül, azokban a szemekben Diána tüzes, de kegyes tekintete rejlik, ez az áll Marsnak erélyét érezteti – és az egésznek a vonásokban tükröződő harmóniája Apolló arcát mutatja.

Amint az emberi arcot én egyáltalán a leginkább tiszteletre méltó anyagi formának tekintem, ami csak a földön létezik, ugyanúgy ennek az ábrázatnak változatai, amelyeket minden nép és a népek fiai felmutatnak, ugyancsak rendkívül méltók a tanulmányozásra. Mert ugyanezekkel a fekete bogarú kék szemekkel, melyek neked, németnek vannak, néztek szembe a cimberék és a teutonok a rómaiakkal.²⁸³ És ez az egyes római orr, amit ő, meg ő, meg még sokan a mai napig viselnek, egykor félelmet keltett az egész világban, és a rómaiak fiziognómiája millió és millió változatban évszázadokon át a világ győzelmes hódítóinak volt sajátja. – Hát ez a liburniai tengerpartról való hajóslegény,²⁸⁴ aki itt alszik a lábaimnál, még kinézetében, viselkedésében, kifejezőmódjában is nem ugyanolyan, ahogyan a rómaiak elődjeit jellemezték, akik Velence zsoldjában szolgáltak, és haltak meg a világtengereken? – Amaz öreg zsidó ott, a fehér szakállával, nem pontosan olyan, mint Ábrahám? Hát nem beszélnek szemeidre, homloka, szája szöglete arról a mérhetetlen

²⁸² A fiziognómia tágabb értelemben egy ember, ország, vidék stb. külső megjelenése. A fiziognómia (arctan, arcelemzés) tudományának alapfeltevése, hogy a test és a lélek kapcsolata elsősorban az arcban tükröződik, és az arcvonásokból következtetni lehet az ember személyiségére, jellemére. Mint tudományos gyakorlat már az ókori görögöknél is alkalmazást nyert. A modern fiziognómia megalapítója a svájci Johann Caspar Lavater (1741–1801) volt. Tanai, több folytatóval és módosítással, az egész 19. században nagy divatnak örvendtek. – A fiziognómiának az emberi fajokra való kiterjesztésével a fajvédők sokszor visszaéltek.

²⁸³ Cimberék és teutonok a rómaiak által részben meghódított német törzsek.

²⁸⁴ Liburnia a mai Horvátország nyugati, és Dalmácia északi partvidékének ókori neve.

fájdalomról, ami a világ keletkezése óta érte az ilyen arcokat? – Egészen a Tigranesekig el lehetne menni,²⁸⁵ hogy ennek az örmény kereskedőnek arcvonásait felfedezzük, és vele, mint egy varázsfáklyával, annyi sok mindent megvilágítsunk és életre keltsünk, mert bármilyen jelentéktelen is ő maga, olyan álarcot visel, amelynek hordozói már számtalan szerepet játszottak a történelemben. – A hegyes, kissé görbe orr, a némileg széles arccsontok, a fülek állása (azt hiszem, minden népnek más szögben állnak el a fülei), a hosszú és széles homlok, a szemeknek egymástól való távolsága, a keskeny ajkak, egyszóval a magyar arcnak minden szöglete és vonalainak aránya, már beláthatatlan idők óta olyanná szilárdult meg, amilyenek én most látom. És ilyenek látták azt 60 000 példányban sokszorosítva a merseburgi és az augsburgi csatatereken is, három éven keresztül száguldoztak az ilyen arcoknak viselői Franciaországban, Svájcban, Itáliában, és mint az elháríthatatlan jégverés pusztították a vetéseket és városokat. Manapság számtalan változatban és lepelben látni őket különböző királyok alattvalóiként. Látni őket Bécsben, a császári vár pompájában az udvari méltóságok között, és magyar puszták magányosan álló kunyhóiban. Ilyen ajkakkal harsogták parancsszavaikat a hatalmasok és vezérek, ilyenekkel mondták áldásaikat a papok és Isten jámborai, ilyen szemek, ilyen szájak, csak éppen női alakra formálva, ékesítették mindazokat a szép magyar asszonyokat, akiket mára már elnyelt a sír, és ezek ékesítik máig is a magyar asszonyokat és kisasszonyokat, akik örömmel élék életüket.

Úgy tűnik, mintha Isten kezdettől fogva a népek között bizonyos álarcokat osztott volna szét, melyeket az idők végezetéig hordozniuk kell. Persze az is valószínű, hogy ezek a maszkok nem merevek, nem élettelenek. Mint a világon minden, ezek is fejlődhetnek, alakulhatnak, a világ korszakai átformálhatják őket, elhalhatnak, megszűnhetnek. Ez a folyamat a történettudós homályos tekintete számára, amely annyira változhatatlannak látja az emberi fajokat, oly lassan megy végbe, mint a hegységek kialakulása.

Csodálatos, hogy az egyént vagy a fajt jellemző, oly nagy pontossággal kirajzolt, oly határozottan megjelölt, a gyakorlott szem számára eltevészthetetlen alapvető vonások állandósága mellett az egyéni változatoknak mekkora variációs lehetőségére van mód! Csodálatos, mondom, és felfoghatatlan, hogy a téma alaphangjainak állandósága mellett a variációknak oly nagy változatossága keletkezhet, hogy amíg a világ áll, nem lesz két olyan magyar arc, melyek ugyan világosan mutatják, hogy

²⁸⁵ Tigranes, ókori örmény királyi család.

Izrael melyik törzséből származnak,²⁸⁶ de a két arcot mégsem tudná senki sem összetéveszteni. Mert ahogyan a természet a teremtés egyetlen alkotásában sem mutatkozik meg olyan magasztos, isteni módon, mint az ovális emberi arcban, úgy ennek változatossága, gazdagsága is kiapadhatatlan. A virágoknak, de az állatoknak alakjai is a fajtájukon belül mindig azonosak, mintegy ugyanazon modell szerint készültek. Míg az alma-, cseresznye- és szilvafák virágai színükben és alakjukban a világ kezdete óta mindig önmagukkal azonosak, addig az emberi nem fájának virágai mindig más színűek és mindig más alakúak.

A legcsodálatosabb és a leginkább felfoghatatlan a kitekintés a jövőbe. Mert ha a múltban az elhalt gyümölcsök és formák megszámlálhatatlan mennyisége nyugszik, úgy a jövő ölében összehasonlíthatatlanul nagyobb tömegben rejtőznek a még kialakulásra váró lények csírái. Azok a szépségek, amelyeket évszázadok múltával dicsérnek és kedvelnek, semmiben sem fognak hasonlítani a már meglevőkhöz, és mégis ugyanúgy fogják gyönyörködtetni az akkori embereket. A nagy emberek beláthatatlan sora, akik még a porból fognak megszületni, de akiknek magvát a jelen nemzedékek hordozzák magukban, a maguk soha még meg nem valósított tetteit fogják létrehozni, a maguk eredeti, még soha meg nem született gondolatait fogják gondolni, és a maguk sajátságos, nagyszerű és magasztos fiziognómiáját fogják hordozni. Lehetséges, hogy az emberiség fő törzséből még számos nép származik? És akkor ezáltal nem keletkezhetnek még soha nem látott nemzeti vonást hordozó arcok, amelyek majd néhány világekorszakban uralkodnak, hogy azután még újabb, sajátságos arculatú nemzeteknek adjanak helyt?

Ahogyan gondolataink végül is álmodozásba csapnak át, úgy az enyém is egyre inkább közelítették az álmok birodalmához, és kék szemű, fehér bőrű, hosszú orrú, ovális, kissé kerek, 2000 év óta német jellegű, de 30 év óta egyénivé fejlődött arcomat lehajtottam a fedélzeten felhalmozott csomagokra egy már régóta alvó, kerek orrú, barna bőrű, fekete hajú ábrázat mellé, melyet egy oláh bojár tudhatott magáénak.

²⁸⁶ Az ókori és középkori fejlődéstörténet felfogása szerint minden népfaj Noé három fiától származik (Sem, Cham és Japhet), nem pedig Izrael hét törzsének egyikéből.

A BÁCSKA ÉS NÉMET TELEPESEI

Másnap, szeptember 2-a reggelén így szóltam egy ifjú német hölgyhöz, aki Pest óta társaságunkhoz tartozott, és akiről bizonyos értelemben gondoskodtam: „Látja, kisasszony, ez olyan ma, mintha egy új világ legfiatalabb napja virradna ránk!” – „Ó Istenem, de hát ez nem lehet, nem ezt jövendölték a próféták!”²⁸⁷ – „Nem, nem így gondoltam, majd Belgrádban többet mondhatunk erről a mai napról. Csak úgy értettem, amikor semmi sürgős dologra nem kell gondolnom napfelkeltekor, nagyon szórakoztat azt elképzelni, hogy ez a nap, ami most kezdődik, a legfiatalabb lesz az összes eddigi nap között. Ez az elképzelés egy se-reg érdekes ötletet, célzást enged meg. A tegnapi nap olyan, mint egy elhamvadt gyertyafény, mint egy réges-régi újság, mint egy darab száraz kenyér. Elsüllyedt, mint a homokóra lepergett szemcséi. A mai, a most felkelő, legfiatalabb nap azonban hatalmasan, frissen, várakozásokkal telve emelkedik fel szemünk előtt. A holnapi nap már ismét nem olyan érdekes számunkra, mert nem tudhatjuk, hogy megérjük-e. Még az éjszaka ölében fekszik, mint a meg nem született gyermek anyja méhében. A mai nap azonban, amelyet már látunk és tapasztalunk, olyan, mint egy menyasszony, akit magunkhoz ölelhetünk, a tegnapi csak hátrahagyott özvegyei vagyunk. Nézze csak, hogyan siklanak végig a nap sugarai a folyó felett, az alvókat felkeltik álmukból: megszületett a legifjabb nap! Ezek a sugarak, mint a harsonák hangjai, úgy terjednek szét az egész föld felett, számtalan ismert és ismeretlen élőlényt részesítenek jótéteményeikben. Most, ilyen kora reggel, még nem ébredt fel senkiben sem gonosz szándék, most még mindnyájan csak imádkozunk: Ó bár tartana meg minket ez a nap oly szeplőtelennek, amilyenek most mutatkozik! Mindent, amit ez az új nap hozni fog, már a kezében tartja, már elkészült, már megérett, megjelenésre kész, de bármennyire is a közepünkben van, még nem tudjuk, hogy mit hoz nekünk, szerencsét-e, vagy

²⁸⁷ Kohl beszélgetőtársának meglepő reakciójához tudni kell, hogy a német nyelvben az utolsó ítélet napját szó szerinti fordításban a 'legfiatalabb napnak' (*der jüngste Tag*) nevezik. A szójátékot magyarban nem lehet visszaadni.

szerencsétlenséget. A tegnapi nap már kihúzott lottószám, de a mai, az olyan, mint a szerencsekerék, amely felé reszkető kézzel nyúlunk, hogy sorsunkat elnyerjük. Milyen boldogok is vagyunk, hogy ezt a ragyogó, szép, legfiatalabb napot, mely előttünk áll, megélhetjük! Estére már ki fog hunyni. Hogyan fogunk majd beszélni róla, ha már, mint egy múmia, besorol az elmúlt napok közé? Hogyan igyekszünk majd megfejtetni, hogy milyen is volt, míg most boldogan élvezzük mint jelenlévőt.”

„Hát, nekem úgy tűnik, hogy elég hideg ez a fiatal reggel! Úgy látom, maga már eléggé átfázott. Fogja, uram, ezt a csésze forró kávé!” – mondta útitársnóm, és mivel egyre több kávézni kívánó utas csatlakozott hozzánk, véget vetettünk a filozofálásnak, és arra irányítottuk figyelmünket, amit körülöttünk a felkelő nap beragyogott.

Ez pedig az a sok sziget és folyóág volt, melyek a Duna Mohács alatti szakaszát jellemzik. A folyó itt széles ágakra oszlik, melyek aztán újból egyesülnek, sőt néha ugyanazon a helyen, különböző irányokba ágazik szét a Duna. Olyan látványt nyújt ez a táj, mintha egy óriási, messzire nyúló, elvadult parkban haladna a hajó, melyben kicsiny csatornák és patakok helyett folyók, virágágyak helyett nádrengetegek, ligetek helyett erdőségek volnának. Mikor aztán a Dráva a Dunába torkollik, egyesülnek ezek az ágak, és sokáig egy mederben folyik a Duna.

A Dráva torkolatától nem messze, ahol Hadrianus császár Mursia városát építtette, ahol Constantinus legyőzte Maxentiust, a törökök és a magyarok újból és újból összecsaptak, megálltunk előbb a Dálya nevű dunai átkelőhelynél, majd pedig Vukovárnál. A Dráva-torkolat környéke úgy tekinthetünk, ahonnan, Pesttől számítva, a vidék arculata, népességének jellege lassan megváltozik. Eddig minden változatlan volt. Amint azonban elhaladtunk a Dráva torkolata mellett, és a szlavóniai hegyek feltűntek, mások lettek az emberek, a viseletek, a természeti viszonyok, mégpedig mind az északi, mind a déli parton. Az északi oldalon az érdekes tájnak csak egy részét lehet belátni, amelyet a magyar földrajzban általában csak Bácskának neveznek, ahogyan a továbbiakban mi is ezt az elnevezést fogjuk használni. A vidék Bács városától kapta a nevét, mint ahogyan az egész megyét is róla nevezték el. Mindez egy különleges sajátosságokkal rendelkező földrajzi egységet jelöl. A helyzet ugyanis a következő: A talaj egész szintje a Duna és a Tisza között, ezen a pusztá, folyóközi vidéken,²⁸⁸ amely a vándor jászok,²⁸⁹ a csikósok és gulyások országa, délen megemelkedik, egy terméketlen platót képez,

²⁸⁸ Kohl e vidék megjelölésére a *Mesopotamia* nevet használja, ami görögül 'folyók közti országot' jelent, és a Tigris és az Eufrátesz közötti térség neve.

²⁸⁹ A jászok közvetlenül a tatárjárás előtt a kunokkal együtt érkezhettek a Kárpát-medencébe. Egykor valószínűleg a Temes folyó és az Al-Duna környékén is nagy tö-

amely kitölti a két folyó közti térséget. A pásztoroknak ez a kedvelt, magas síksága ugyanis Zombortól kezdve a Bács környéki Tisza irányában, a Duna mentén, egy délnyugatra terjedő nagy ívben megsüllyedt, és ennek a folyók közötti területnek ez a legtermékenyebb, földművelésre legalkalmasabb része. A búzatermesztésre kiválóan alkalmas, zsíros fekete talaj, a Nílus deltájához hasonlóan, valószínűleg folyóhordalékból keletkezett, és ez az, amit Bácska néven dicsérnek a gazdák.

Szinte az egész terület szántóföld, és nagyrészt német telepések lakják. Bács megye 128 települése közül csak 29-ben, leginkább a megye északi, kevésbé termékeny, pásztorkodásra alkalmas részén, amelybe belenyúlik a teletskai dombhát, akadnak magyarok. A németeken kívül 35 helységben sok szerb is él a Bácskában, a német falvak száma 41. Gazdagság, ipar, műveltség és általában nemzetgazdasági jelentőség tekintetében a német falvak túlszárnyalják a szerbeket. Egy művelt és rendkívül kedves magyar nemesúr, aki aztán innentől kezdve elhagyott bennünket, mert a Bácskában lakott, sokat mesélt nekem az itteni németekről. Azt mondta, hogy azt a földet, amit egy német 100 forintért vett meg a magyaroktól, amikor rendbe tette, megművelte, több száz forintért adta tovább. A német falvak nagyon gazdagok, nemcsak a földjeik és a gazdaságuk révén, hanem készpénz tekintetében is, amit a terményeik árából tesznek félre. Számlájuk nem mutat hiányt, a kasszában mindig van pénz. Történt egyszer, mesélte, hogy egy német falut 40 000 forint adóhátralék befizetésére köteleztek. Mindenki kíváncsi volt, hogyan tudják a parasztok ezt teljesíteni. Az ítélet törvényerőre emelkedése utáni első napon azonban a község vezetői, anélkül hogy ez szemmel láthatóan gondot okozott volna nekik, készpénzben kifizették az összeget.

Egy másik alkalommal pedig, mesélte, egy bácskai uraság fogadott egy másikkal, aki nála vendégeskedett, és kételkedett a bácskai parasztok gazdagságában, hogy 24 óra alatt 100 000 forint kölcsönt tud szerezni német bérleltől. A fogadást megkötötték, és az uraság még az este beállta előtt, csupán öt parasztgazdától, hiánytalanul felvehette az egész összeget. Sőt a következő reggel, amikor magához hívta őket és elmondta nekik, hogy az egész csak tréfa volt, kijelentették, hogy nekik bizony nincs most szükségük a pénzükre, ha már egyszer a szerződést megkötötték, tartsa csak meg a pénzt, ők nem hagynak magukkal ilyen tréfát csinálni. Nem akarták a pénzüket visszavenni, és a bőségnek ez a zavarása után nagyon kellemetlen volt az uraságnak.²⁹⁰

megben éltek. A 15. századtól az Alföld északi részén telepedtek meg, ma ezt a vidéket nevezik Jászságnak. Vö. *Korai magyar történeti lexikon*, i. m. 301.

²⁹⁰ A helyzetre Kohl az *embarras de richesse* francia kifejezést használja, ami a 'bőség zavarása'-nak felel meg.

Különös, hogy a bácskai föld kiválóságát valószínűleg a rómaiak is felismerték. Arról ugyan nem tudok, hogy a rómaiak itt nagyobb arányú földműveléssel foglalkoztak volna, de az mégis erre mutat, hogy az erődítményeik itt nem a Duna vonalát követték, hanem egy hatalmas földsáncsal, amelyet az említett fennsík kezdeténél, a bácskai csatornával párhuzamosan emeltek, körülzárták ezt a jó zsíros földterületet, és így megvédték a pásztorkodó pusztai népektől.

Úgy tűnik, hogy királyságuk virágkorában a magyarok is becsülték Bácskát. Szent István király püspökséget alapított a tartomány fővárosában, Bácscon, királyi várat emeltetett, több országgyűlést is tartottak itt. Bácska és a vele határos Bánát Magyarország legvirágzóbb tartományai közé tartozott, de aztán a törökök alatt, akik a termékeny és terméketlen vidékeket egyaránt elpusztították, ezek is tönkrementek, elmocsarasodtak.²⁹¹

Az a bizonyos kedves és tájékozott bácskai uraság mesélte még, hogy különös módon az ország déli vidékeiről az összes családi és bírósági levéltárat északra menekítették. Némelyik Pestre került. Ezeknek a levéltáraknak az okmányai a törökök kiűzése után nagyon fontosak lettek, és a földesurak, akiknek a birtokaira vonatkoztak, nagy pénzeket fizettek értük. Nem olyan régen egy Batthyány gróf és a bácsi püspökség pereskedett egymással, hogy bizonyos iratok melyikük birtokaira vonatkoznak. Magyarországon mindig a legrégebb oklevelekig kell visszanyúlni. Az említett bácskai úr látott olyan levéltárat, amelyben még 1001-ből származó iratok vannak, ezeket mint relikviákat őrzik, mert pusztulásukkal különböző jogok veszítenék el érvényességüket.

²⁹¹ Kohl jegyzete: Eszembe jutottak ezzel kapcsolatban Kelet- és Nyugat-Poroszországban a danzigi, tilsiti és több más lapályok, melyeket a lovagrend által odahívott német telepések gazdag termőföldekké változtattak.

SZERÉMSÉG, PÉTERVÁRAD ÉS A SAJKÁSOK

Ilyen hát a Duna bal partja. A jobb parton a Dráva torkolata után más, különböző változásokat tapasztalhatunk. Ha a Bácskát mint egy új kis telepes-országot jellemeztük, vele szemben Szlavóniában egy ősi, magyarok által régebben nem lakott vidék terül el. Ez a királyság egy szép hosszú, keskeny földterület a Dráva és a Száva között, melyek mindketten, párhuzamosan, nyugatról folynak keletre, és a Dunába torkollnak. Egyike a négy folyamközi tájegységnek, amelyek Dél-Magyarországban, keskenyebb végüknél összetalálkoznak és sorjában a következők:

1. Szlavónia, a Dráva, a Száva és a Duna közé szorítva.
2. Pannónia, illetve Nyugat-Magyarország a Duna és a Dráva között, amely keleten a Dráva torkolatáig tart.
3. A jászok földje vagy Közép-Magyarország a Tisza és a Duna között, melynek déli része az imént bemutatott Bácska.
4. A Bánát, amelyet a Maros, a Tisza és a Duna különít el, és amely a fenti három területtel határos.

Szavónia széltejében is, hosszában is több részre tagozódik. Széltejében a Szávához közeli és a Dráva menti tájakra. Amaz a katonai határvidékhez tartozik, és *Slavonia militaris*nak nevezik, ennek pedig *Slavonia provincialis* a neve, a mindennapi életben azonban csak *Provincial*nak, azaz Tartományinak, ill. *Militarén*nek, azaz Katonainak hívják.

Hosszában a Katonai több ezred állomáshelyére oszlik, a Tartományi pedig három megyéből áll. Ezek közül Szlavónia keleti csücskjében, a Duna, a Dráva és a Száva torkolatánál van Szerém megye, vagy ahogyan általában nevezik, a Szerémség.

A Szerémség – utunk közben egyedül vele kell foglalkoznunk – valószínű kis paradicsom, amely a maga 18 mérföldnyi hosszával és 3-4 mérföldnyi szélességével a Duna mellett, pontosan az imént leírt Bácskával szemben fekszik.

A kis országnak mint politikai egységnek a neve és keletkezése ősrégi időkbe, a dákok és a sordiskok idejébe nyúlik vissza.²⁹² Már Strabo megemlíti a *Sirmium* nevet,²⁹³ a római időkben Pannónia legfontosabb városa, az itt viselt háborúk idején a római császárok fő tartózkodási helye volt. Ma már az egykori nagyváros romokban hever. De az egész, egykor városokban oly gazdag tartományt róla nevezték el. A rómaiak után a keleti gótok vették birtokukba, azután Bizánc hódította meg, akivel aztán a magyarok sokáig küzdöttek, hogy megszerezzék. Ezután minden határos országgal egyetemben a törökök vették birtokukba, és a nagy seregek, amelyeket a török szultánok Kis-Ázsiából elindítottak, rendszerint ezen a termékeny vidéken át vonultak észak felé. A 17. században aztán kiűzték a törököket, és az eredeti szlavón népességhez különböző időkben szerbek csatlakoztak, egy ízben pátriárkájuk vezetésével háromszázezeren jöttek, és osztrák fennhatóság alatt itt telepedtek le. Szerémség lakosságának legnagyobb része a görögkeleti vallást követi.

Szerémség közepén húzódik egy 12 mérföld hosszú, kellemes erdővel és sok, egész Magyarországon híres szőlőheggyekkel borított hegyhát, a Fruška Gora. Ez tulajdonképpen folytatása a horvát-szlavón hegységnek, amely a két ország közepén, hosszában, a pannóniai és boszniai hegyekkel párhuzamosan húzódik, és ezzel a két folyó, a Száva és a Dráva völgyét és egyúttal a két folyó folyásának irányát meghatározza.

Azt hiszem, nincs még két olyan folyó Európában, amelyek egész voltukban, de nevükben is, úgy hasonlítanak egymásra, és egymás közelében olyan párhuzamosan folynának, mint a Dráva és a Száva. Mindkettő mintegy 70 mérföld hosszú. Forrásuk és torkolatuk is közel van egymáshoz, végig tartják az egymás közötti, átlagosan mintegy 10 mérföldnyi távolságot, nyugat-északnyugati irányból kelet-délkelet felé folynak, egyikük sem tér el az egyenes iránytól, nagy kanyarulataik nincsenek.

Ennek a hosszú hegyvonulatnak, amely a két folyónak ezt a ritka párhuzamát meghatározza, a szerémségi Fruška Gora az egyik vége és minden tekintetben a koronája.

Először is geológiai vonatkozásban meredeken határolja délről, keletről és északról a Bácskát, a Bánátot és a határvidéket, a síkságban teljesen elkülönülve áll, és a Dunát egy mélyedés vagy bevágás által maga mellett, lábainál eltereli.

²⁹² Jean Picot ad hírt a Macedóniában élő sordiskokról *Tabellen der allgemeinen Weltgeschichte...* Leipzig, 1809. c. művében.

²⁹³ Strabo (Strabón) görög földrajztudós, a Krisztus előtti első században egy földleírás szerzője.

Másodszor nemzetgazdasági szempontból, mert terményekben gazdag földek borítják, amelyeket a Dunán könnyen és gyorsan tovább tudnak szállítani.

Harmadszor politikai és történelmi szempontból, minthogy Probusnak és más császároknak kedvenc tartózkodási helye volt, a magyarok paradicsomnak nevezik, a görög hitű szerbek és szlavónok számára egy második Athos-hegy.²⁹⁴ A 16 görögkeleti kolostorból, amelyek Szlavóniában vannak, 13 ennek a kis hegységnek a völgyeiben és hegyein épült. Így aztán a szerbek Fruška Gorát szent hegyüknek nevezik, egész Magyarországon is és a környező török tartományokban is híressé vált. Egy szerb útítársunk mind a 13 kolostort a nevének tudta nevezni, látszott rajta, hogy nem először teszi. „Ezek a kolostorok”, mondta, „a hegy leg szebb, legtermékenyebb területein épültek. Valamennyi nagyon gazdag, és nemcsak egész Magyarországból, de Szerbia legtávolibb vidékeiről is zarándokolnak ide. Különösen ezen a nyáron jöttek sokan, amikor egy időre megkönnyítették az Ausztriába való beutazást. A Duna itteni szakasza és az Égei-tenger között nincs még egy az Athos-hegyhez hasonló hegy, amelyet ennyi kolostor ékesítene.”

A kicsiny Szerémség rendelkezik a legfontosabb disznóállománnyal, amelyből a magyarországi disznókereskedelem elsősorban szerzi be az állatokat, ezért Újvidéken és a többi itteni városban is nagy disznókereskedő társaságok alakultak. Csupán a Szerémségből állítólag 70 000 disznó érkezik a magyar piacokra. Ezek elsősorban a magyar fajtájú rövid lábú, göndör szőrű mangalicák, melyek kevesebbet esznek, mint a hosszú, kócos szőrű fajtájúak, és jobban elviselik a megpróbáltatásokat. Nagyon emlékezetes maradt számomra, hogy később a berlini disznókereskedők azt mesélték, hogy ezek a szerémségi, általában a törökországi (idesorolták a Szerémységet is) és magyarországi állatok a berlini piacra is kikerülnek. A mangalica nevet ott ugyan nem ismerték, de a göndör szőrű és hosszú szőrű fajta között ők is különbséget tettek. Ezeket az utóbbiakat bakonyi disznóknak nevezték. Évente mintegy 1000 darabot kapnak belőlük, mégpedig bécsi állatkereskedők közvetítésével, akik Cseh- és Szászországon keresztül hajtják fel Berlinig az állatokat. Az utóbbi években azonban úgy vették észre, hogy akadozik ez a kereskedelmi összeköttetés. Úgy vélték, hogy lent, délen szaporodik a népesség, és ezáltal ott is nagyobb lett az állatok utáni kereslet. Szerintük ezeknek a disznóknak jobb a szalonnája, és könnyebben is kiolvasztható, mert kukoricával hizlalják őket. Nagyon kitartóak és izmosak, a német disznók ilyen hosszú utat nem bírnanak ki. Emellett olyan vadak és harapó-

²⁹⁴ Az azonos nevű görög félsziget hegyén számos ortodox kolostor áll.

sak, hogy a berlini piacok korlátain átugorva kitörnek a szabadba. Néha hazuról jött emberek, akiket oláhoknak neveztek, terelik őket.

Mindezek az adatok és hírek megfelelnek azoknak, amiket itt helyben hall és tapasztal az ember, és elég csodálatosnak tartom, hogy ilyen vad kereskedelmi áru, mint a szerémségi és oláhországi disznók alkalmasak arra, hogy olyan távoli országok, mint Porosz- és Törökország, általuk békés érintkezésbe és kapcsolatba kerüljenek egymással.

Hát körülbelül ilyen ez a két kis ország, Bácska és Szerémség, amelyeket a Dráva torkolatánál elértünk. Hajónk, ugyanúgy, mint tekintetünk, csaknem mindig a jobb Duna-partot részesítette figyelmébe, minthogy az érdekesebbnek és fontosabbnak bizonyult.

Először egy Erdődy-kastély romjait pillantottuk meg a szerémségi parton, ahonnan egy híres magyar grófi család származik, és amelynek nevét viseli. Szerémségben alig laknak egyébként magyarok, csak két magyar falu van itt.

Aztán Dályába értünk. Itt is, mint a szerémségi kikötőkben mindenütt, sok illír csődült össze, különösen illír asszonyok, akik bábéskodva, csodálkozva több csoportban álltak a magas parton. Azt mondtam: illírek. Egyre inkább divatba jön ugyanis, hogy a déli Duna-menti szlávokat: a horvátokat, szlavónokat, szerbeket, néha még a bolgárokat, hercegovinaiakat, montenegróiakat, krajnaiakat is illíreknek nevezik. Mindezek a Fekete-tenger és az Adria között lakó szlávok ugyanis szinte ugyanaz a fajta nép, a származás, a nyelv és a szokások terén kevésbé különböznek egymástól, mint a bajorok a szászoktól vagy az osztrákok a stájerektől. Általában, legalábbis a szlavónok, krajnaiak és a bolgárok, egyszerűen csak *szlovencének* nevezik magukat, nem is ismerik azokat az elnevezéseket, melyeket mi adtunk nekik. Csak a szerbek nevezik magukat szerbeknek. Most azonban, amint mondtam, mindnyájan illíreknek akarják magukat hívni. Napóleon is hozzájárult, hogy ezt a híres nevet visszahozza a sírból, és mivel ezek a szlávok, ellentétben a mi tudósainkkal, akik úgy tartják, hogy ők az ötödik–hatodik században vándoroltak be erre a területre, magukat, véleményem szerint joggal, az őslakosoknak tartják, a rómaiaktól átvett „illír” nevet használják, és ezt minden Duna melléki szláv népre kiterjesztik. Ennek az elméletnek a fő székhelye Horvátország és Szlavónia, ahol az ottani patrióták a magyar terjeszkedés fő ellenlásasai, és erre az „illirizmust” használják fel.

Távolról feltűnt Vukovár, a Vuka városa. A Vuka a Fruška Gora egyik kis folyója. Sok faterméket láttunk itt: hordódongákat, palánkokat, oszlopokat, gerendákat stb. Majdnem minden szerémségi és szlavóniai tölgyfából készült, és láttunk is sok szép, hatalmas tölgyet, amely a horvát és szlavón erdők legjobb fája.

Nem hallgathatok ezekről a szép szlavóniai tölgyekről, hiszen látam őket. De azt sem hallgathatom el, hogy magamban mindig, ha nem Németországban látok szép tölgyeket, megbotránkozom, és számomra szinte hihetetlennek tűnnek, mert mindig azt tanultam, hogy Németország a tölgyek hazája. „Te tölgyek hona! Te hűség hona!” Hát hogy is élhet egy illír, vagy egy lett, egy észt, egy lengyel, egy orosz stb. tölgyek között! Körülbelül így gondolkodtam. Azt is be kell vallanom, hogy mindeddig nem hittem a szlavón tölgyek szilárdságában, kiválóságában, bármilyen dicséreteket zengtek is eddig róla a magyarok.

Vukovárnál néhány fiatal, csinos és kedves hölgy meglátogatta a hajónkat. Mindnyájan úgy voltak öltözve, mint az előkelő lovárnő, csak az ő öltözékük világoszöld volt, és egy sor fényes gomb díszítette. Azt mondták, most errefelé ez a divat. Megismertettük őket kapitányunkkal, körülvezettük őket a nagy hajón, megmutattunk nekik minden szobát, helyiséget, kis szögletet. Megjegyezték, hogy még sohasem láttak gőzhajót. Nagyon jó osztrák színezetű németet beszéltek, és amikor ezen csodálkoztam, azt felelték, hogy ezt beszélik általában a Szerémségben. Minden művelt, jómódú ember tud náluk németül, a városokban és falvakban is elég sok német lakik.

A történelem folyamán kétszer vert gyökeret itt az európai kultúra. Egyszer Probus császár és a rómaiak idején,²⁹⁵ másodszor most, amikor a németek az „illirizmus” és „magyarizmus” ellenére a művelt körökben főszerepet játszanak. Minden más, ami a római és a német befolyás mellett érte ezt a vidéket, nevezzük akárhogy, inkább csak eltávolította őket a nyugat-európai kultúrától.

Visszakísértük hölgyeinket a partra, és kértük őket, mutassanak meg nekünk valamit Vukovárból, mert a szétszórt kunyhók, amelyek a part közelében voltak, elég jelentékteleneknek tűntek. Biztosítottak minket róla, hogy vannak a városban szép épületek, kertek, templomok is, minél jobban eltávolodunk a parttól, annál tetszetősebbek. A hajóharang azonban figyelmeztetett minket, hogy ezúttal meg kell elégednünk a parti kunyhók látványával, és így gyorsan búcsút kellett vennünk Vukovártól és hölgyeitől.

A szerémségi part mentén utazván állandóan szerbek vetek minket körül, és egészen Péterváradig nem lehetett szabadulni tőlük. Folyton hazájukkal kapcsolatos történeteket meséltek, és csodálkoztam, hogy milyen jól tájékozottak mind a távoli történelem, mind az újabb esemé-

²⁹⁵ Marcus Aurelius Probus, aki maga is Sirmiumban, a mai Mitrovicában született, Kr. u. 276–282 között uralkodott. Katonái éppen amiatt lázadtak fel ellene és ölték meg, mert utak, házak építésére, mocsarak lecsapolására használta őket.

PÉTERVÁRAD LÁTKÉPE

(Jacob Alt metszete, 1824)

nyek terén. Amiket mondtak, nem is annyira az ismert történetek, mint inkább a elbeszélők miatt emlékezetesek számomra.

Kezdetől fogva sokat meséltek nekünk egy „Erős Dusán” nevű szerb cárról, II. Uros király fiáról, aki Róbert Károly magyar királynak a 14. sz. kö-

zepe táján kortársa volt. Szerbia akkoriban hatalma tetőfokán állt, Dusan császárnak nevezte magát, és sást viselt a címerében. Azt mondták, a Fruška Gorán, egy kolostorban van a sírja, ahol nagyon sok régiség található, és amelynek 80 000 forint jövedelme van (?). (Ezek a görögkeleti kolostorok a katolikusokkal szemben inkább szegényeknek nevezhetők.) Aztán Brankovics György despotáról kezdtek mesélni – több szerb despota is élt ezen a néven, akiről itt van szó, az a tizenhatodik században, Hunyadi idejében élt.²⁹⁶ – Ez a Brankovics György segítséget kért a magyaroktól a törökök ellen, minthogy ők azonban a segítséget ahhoz a feltételhez fűzték, hogy akkor megváltoztatja a hitét, azt válaszolta nekik, ne higgyék, hogy ő kilencvenéves korában azt, amihez mindaddig hittel ragaszkodott, megtagadja. Inkább elveszti életét, koronáját és hazáját, minthogy megváltoztassa hitét. Így vélekednek az övéi is. Ezután visszatért a hazájába, és egyedül kelt hadra a törökök ellen. Különösen érdekes volt számomra, hogy ez a szerb férfi éppen erre a történetre ilyen hűen emlékezik, és ez utalhat arra, hogy mennyire óvakodni kell attól, hogy ezeknek az embereknek a vallása ellen bármit is tegyenek.

A szerbek és a magyarok között a valláskérdés nem új, hanem inkább ősrégi probléma. Majdnem mindig, ha a szerbek segítséget kértek a magyaroktól, vagy a magyarok Szerbia egy részét megszállták, vagy a szerbek magyar területekre áttelepültek, újból és újból szóba került. Majdnem mindig ugyanez a követelmény merült fel magyar részről, és a szerbek mindig ragaszkodtak a hitükhöz.

Amikor később Slankamen [Szalánkemén] mellett hajóztunk el, amikor én a katonáitól itt megölt Probus császárra emlékeztem, a szerbek itt is a maguk Brankovics despotájának kiválóságát emlegették. Bátorsága miatt *Smai*, azaz 'sárkány' volt a mellékneve. Slankamen várában Brankovics egyszer magyar hadvezéreket vendégelte meg, az asztal körül a székek törökök csontvázaiból készültek. Az étkezés után, iszogatás közben „Brankovics despota, a Smai” (így használták a nevét), a hóna alá kapott négy törököt, és így járt el egy szerb táncot.

Az újabb kori szerb hősről, Petrovics Csornoi Györgyről („György, Péter fia, a fekete”) természetesen ugyanúgy tudtak minden részletet, ahogyan a mi újságjaink is ismerték ezeket. Napóleon is dicsérte őt, mesélték, hogy szándékában is volt őt szerb királlyá tenni. Amikor megkérdeztem őket, hogy vajon igaz-e, hogy a szerbek inkább az oroszokkal tartanak, mint a magyarokkal, azt válaszolták: „Nálunk azt mondják

²⁹⁶ Kohl itt egy évszázadot tévedett. Brankovics György (1377?–1456), a Sárkány Társaság (*Societas Draconistarum*) egyik alapító tagja előbb Zsigmond király híve és kegyeltje volt, később a törökökhöz csatlakozott (II. Murád szultán Brankovics veje volt!), Hunyadi rigómezei veresége Brankovics árulásának volt köszönhető.

a népek: Ne civakodj azzal, akivel úrvacsorakor ugyanabból a kehelyből iszol!”

A fent említett Slankamenben van egy templom, amelyet Brankovics, a „Sárkány” építtetett. Látható ebben a templomban egy szög, amelyet maga Brankovics vert a falba, hogy a kalpagját felakaszthassa rá. Ma senki sem él egész Szerbiában, aki elérné ezt a szöveget, mert a „Sárkány” mindenkinél, az akkori és a mai szerbiai embereknél is magasabb volt. Észrevettem, hogy társaságunk csinos szerb hölgye is részt vesz a társalgásban. „Ő egy valódi honleány – súgta oda nekem egyik kísérőnk –, a mi asszonyaink mind, mind ilyenek!”

Bécsben és Pesten, főleg azonban Pesten most valamennyi említett és még sok más, itt nem említett szerb hős, híres szerb érsek és archimandrita jó kivitelezésű rézkarcát, litográfiáját lehet kapni.²⁹⁷ Ezeket a Magyarországon mindenütt élő szerbek számára készítik, de Szerbiában is veszik, szerb honleányunk is sokat beszerzett belőlük, és vitte haza őket a férjének.

Elshantunk Opatovac, Saringrad [Sarengrad, Szárvár] romjai, az illoki kolostor, Kamenica vára²⁹⁸ és kertjei mellett, és végül megérkeztünk Újvidékre és Péterváradra. Szerémségben a legtöbb falu az Odescalchi hercegek, az Eltz grófok,²⁹⁹ a Jankovichok, valamint a Marzipanik birtokában van.³⁰⁰ Az Odescalchiakon kívül még sok olasz család van, akik Magyarországon szereztek birtokokat. Az Adrián keresztül az ország mindig is kapcsolatban volt Itáliával, Velencével, Firenzével, egy olasz fejedelmi család egyszer a magyar trónra is került. Néha azonban megtevesztheti az embert, mint korábban engem és azt hiszem, több tájékozatlan honfitársamat is, hogy magyar neveket olasznak gondol, mint a Pálffy, Szapáry nevet, jóllehet ezek ősi magyar családnevek. Ezt gondolhatná az ember a Marzipani névről is, amely olyan olaszosan, vagy inkább mesésen hangzik. A Marzipaniak azonban szlávok, nevezetesen egy szerteágazó szlovák család. A *pani* valószínűleg a szláv *pan* ('úr') szóból származik és nem a latin *panis* ('kenyér') szóból, mint a mi édes cukrásztermékünkben, a 'marcipán' szóban.³⁰¹

²⁹⁷ Archimandritának nevezik a görög kolostorok főapátjait.

²⁹⁸ A várat Szár László nyitrai ispán építtette a 14. sz. elején. Ma közigazgatásilag Lepoglavához tartozik.

²⁹⁹ Az Elz család családi vára a Mosel folyó mellett, Németországban van, a család egyik ága 1764-ben nyert magyar honfűsítést.

³⁰⁰ A Marcibányi családról van szó. Őseik a tatárjárás alatt Horvátországból (Szlovéniából?) húzódtak északra. A család előbb Trencsén megyében szerzett birtokokat, később a Szerémségben is nagy birtokaik voltak.

³⁰¹ A szó feltehetőleg a hispániai arabból származik, eredetileg nincs köze a latin *panishoz*. Európában olasz közvetítéssel terjedt el.

Ez a néhány gazdag uraság és a kolostorok birtokolják csaknem teljesen Szerémséget. A morzsák, amik ezen urak asztaláról lehullanak, nem a parasztnak, hanem a kisebb nemeseknek jutnak. A parasztnak többé-kevésbé jobbágyi állapotban élnek. Ez olyan helyzettel jár, hogy elvész az érdeklődés az egész néppel szemben, mert csak egy személyében is szabad ember tud érdeklődést és szeretetet ébreszteni, a szegény kis nyomorultak, halász, vadász, szőlőműves, vagy legyen akárki, csak akkor érdekel engem, ha a maga erejéből, asszonyával, gyerekeivel együtt segíthet a sorsán. Ha azonban azt látja az ember, hogy csak az uráért dolgozik, kialszik az érdeklődés lángja. Ez már színlelőadásoknál is feltűnt nekem, amelyek olasz, német vagy francia parasztnak mint hősöket állítanak a darab középpontjába. Kelet-európai parasztnak azonban alkalmatlanok arra, hogy színre vigye őket a művész.

Azokban a szláv tartományokban, amelyeket a törökök meghódítottak, és Boszniában, Szerbiában, Bulgáriában stb. részben még mindig török uralom alatt állnak, az a különös helyzet következett be, hogy a főnemesek lassan áttértek a török hitre. Ha ezek a tartományok leválnának a török birodalomról, akkor ez által nemességük is megszűnne, és az ottani szlávok már nem mint kicsiny földterületek birtokosai kerülnének ki a török uralom alól. Szerbiában már végbement hasonló folyamat.

Pétervárad és Újvidék, az előbbi a Duna jobb partján egy hegyen álló erődítmény, az utóbbi a bal parti síkságon fekvő kereskedőváros, párhuzamba állítható Budával és Pesttel. Kicsiben ismétlődik az a kép, amit a két északabbra fekvő város nyújt, és az is azonos, hogy Pétervárad, ugyanúgy, mint Buda, az idősebb, és Újvidék, Pesthez hasonlóan, az újabb és nagyobb. Újvidék, amely 80 évvel ezelőtt éppen hogy csak létezett, és ma több mint 20 000 lakosú város, ebben is Pest fejlődését követte. Hozzájuk hasonló várospár a Duna mellett még Belgrád és Zimony, Új- és Ó-Orsova, azzal a különbséggel, hogy ott a várhegyet (Belgrád és Új-Orsova) még a törökök birtokolják, de a kereskedővárosok (Zimony és Ó-Orsova) már osztrák kézben vannak.

Újvidék és Zimony ugyanazt jelentik a törökök felé irányuló magyar kereskedelem számára, mint a Duna felső folyásánál Pozsony a németországi kereskedelem számára. Ha Belgrád magyar maradt volna, úgy Zimony maga bonyolíthatná le az egész kelet felé irányuló kereskedelmet. Belgrád elvesztése után nőtt meg Újvidék jelentősége. Mindkét várost főleg keleti kereskedők lakják: örmények, zsidók, macedónok, szerbek, de persze németek is. A németet csaknem valamennyi városi polgár megérti.

Újvidékből nem láttunk sokkal többet, mint a halak, ha kidugják a fejüket a vízből. A hajóban ugyanis alacsonyan ül az ember, a város pedig olyan alacsonyan fekszik a bácskai alföldön, hogy már a hídfő

és a híd mögött lévő első kunyhók is eltakarják a kilátást a város felé. A gőzhajókon, amelyek olyan utasokat szállítanak, akik élvezetes, festői és tanulságos látványra vágnak, voltaképpen az árbocon egy kilátót kellene kialakítani. Sokkal élvezetesebbé tennék ezzel az utazást.

Ezzel szemben Péterváradot szemből, hátulról és minden oldalról is láthattuk, mert az a Fruška Gora egy magas, meredek nyúlványára épült, amit a Duna szinte megkerül. Pétervárad Komárom után az egész Duna mentén a legerősebb erődítmény, és helyzetét, nagyságát, látványát tekintve a rajnai *Ehrenbreitensteinnel* hasonlítható össze,³⁰² amely Franciaországgal szemben, szintén egy sziklaormon épült. Más várat nem is ismerek Európában, amelyet e kettővel párhuzamba lehetne állítani.

Emlékszem rá, hogy nálunk, fiatal koromban *Peterwardein* [Pétervárad] híres neve különböző magyarázatok és anekdoták kitalálására készített minket, de nem ismertük a név mögötti történelmi hátteret. Most már azt hiszem, hogy a német név a magyar név eltorzításából származik.³⁰³ Hogy melyik Péter tiszteletére nevezték el a várat, azt nem tudom. Az itt állomásozó osztrák katonák szeretik tréfásan *Peter scharrèin*-nek nevezni ('temesd be Péter') a tábor egészségtelen körülményei, a gyakori betegségek és halálesetek miatt.

A vár alatti sziklában, mint valami hangyabolyban, megszámlálhatatlan járat található, amelyek egy része nagyon régi. Mindmáig dolgoznak, javítgatnak az erődítéseken, rengeteg pénzt fordítanak rá.

Egy német kislány által, aki Pétervárad és szülővárosa, Újvidék láttán lelkesen felkiáltott, néhány pillanatra szinte otthon érezhettük magunkat: „Nézd mama! – kiáltotta, ott van a szőlőnk és a kis kerti házunk, ahol tavaly a virágokat ültettük!” (Az újvidéki szőlők mind a Duna túlsópartján vannak.) „Jézus, Mária, nézd csak, ott áll a hídon a tánctanárunk, hogy fog csodálkozni, ha meglát minket! Gyere, nehogy összegyűrdjének a kalapok a tömegben!” Vett ugyanis Bécsben két divatos kalapot a testvéreinek. Az utazó hajlamos rá, hogy az idegen dolgok mellett, melyekhez semmi érzelem sem fűzi, közömbösen elmenjen, ha nem keltenék fel figyelmét a hazaiak. Eszembe se jutott volna, hogy itt tánctanár is van, és hogy a kerteket itt is gondozzák és szeretik.

A Pétervárad közeli hegyeken teremnek Dél-Magyarország legjobb borai, a cserevici, a karlováci stb. A Fruška Gora vidékén évi 256 000 vödör bor készül, több mint a Hegyalján, a tokaji borvidéken, ahol 240 000 vödörnyi terem. Bacchus Ciprus felől érkezett a Duna mellé,

³⁰² Ehrenbreitenstein vára a Mosel folyó torkolatánál fekszik, ma Koblenz városához tartozik.

³⁰³ Kohl ezután hosszabb magyarázatba fog a magyar *vár* végződésű helynevekről és azok német megfeleltetéséről. Ezt nem közöljük.

a Dunától a Tisza vidékére, onnan a Donhoz. A Fruška Gora-i szőlők azoknak a ciprusi töveknek gyermekei, amelyeket Probus császár telepített ide, ezek lettek aztán a tokaji szőlők apjai és a doniak nagyapjai.

Amint már mondtam, körbeutaztuk Péterváradot, és csak késő este tűnt el a szemünk elől. A város minden oldal felől kimagaslik, uralkodik az egész katonai határvidék fölött, körülbelül a közepén is fekszik, székhelye a határvidék feljebbviteli bíróságának.

Mindjárt a kanyar után a határvidék egy másik fővárosa, Karlovác tűnt fel a szemünk előtt, amely félóránnyira fekszik Péterváradtól. Itt székel a katonai határvidék és egyáltalán egész Magyarország, sőt az egész osztrák Császárság görög egyházának a feje. A péterváradi szikla közelében, hogy úgy mondjam, a határvidék három fővárosa is található: az egyik, Újvidék, a kereskedelemé, a másik, Pétervárad, a katonaságé, és a harmadik, Karlovác, a vallásé. A karlováci érsek, az orosz cár, a konstantinápolyi pátriárka, a montenegrói püspök és a görög püspöki szinódus az európai görögkeleti egyháznak öt, egymástól teljesen független feje. Régebben minden a konstantinápolyi pátriárkától függött, egy ideig az orosz ortodox egyház is neki volt alárendelve. A karlováci érsek nemrégiben halt meg. Nagyon valószínűnek tartom, hogy a görög egyház az osztrák fennhatóság alatt sokkal nagyobb szabadságot élvez, mint az oroszok alatt, a törökök alatti helyzetről nem is szólva. A helyzet ugyanis a következő:

1. Az egyháznak saját, maguk közül szabadon választott feje van, ti. a karlováci érsek, akit az egyház, a görög polgárság és a görög katonaság köréből 75 erre jogosult személy szavazata alapján választanak. Oroszországban a világi hatalom egyúttal az egyházi főhatalmat is gyakorolja, így orosz fennhatóság alatt a karlováci érsek teljes jogköre megszűnne.

2. Maguk választják hat püspöküket is. Amint egy püspökség megürül, a többi püspök szavazattöbbséggel dönt a hely betöltéséről, a király csak jóváhagyja a választást. Ugyanígy az archimandritákat és igumeneket is a kolostorok maguk választják.³⁰⁴ Oroszországban mindezeket a helyeket az állam tölti be, így a papság olyan, mintha csak állami hivatalnok lenne.

3. A görög egyház püspökei egyúttal tagjai az országgyűlésnek, és így részt vesznek egész Magyarország törvénykezésében, mert szavazati joguk is van. Oroszországban nem is létezik országgyűlés, az egyházi vezetőknek semmi befolyásuk sincs az ország törvényhozatalára. Annak, hogy az országgyűlésben a görögkeleti egyháznak nincs jelentős befolyása, részben ők maguk az okai. Először is náluk az egyház nem olyan gazdag, így sokan már csak a költségek miatt sem látogatják az

³⁰⁴ Igumen a görög szertartású kolostorok apátjának, házfőnökének a neve.

országgyűlést. Másodszor a katolikus papság felülmúlja őket műveltség terén. Harmadszor a görögkeleti papság körében nem olyan nagy a közös, hazafias ügyek utáni érdeklődés, mint általában a népesség többi részében. A karlováci érsek legfeljebb egy-két püspöktársával jelenik meg az országgyűléseken.

Mindezek a jelentős jogkörök, amelyek aligha hagynak maguk után kívánnivalót, II. József idejéből származnak, s a kilencvenes évek elején állapították és erősítették meg őket az országgyűlések.³⁰⁵

A gyors Duna hátán, egy gőzhajón utazva, sokszor úgy jár az ember, mint élete gyors folyása közben. A gőzhajó is, és életünk hajója is kegyetlenül gyorsan elvisz minden mellett, ami az útjába kerül. Ezt is, azt is elszalasztja az ember, és az ismétlésre nincs lehetőség. Alig gondolkodik el az ember valamin, máris észreveszi, hogy egy szép lehetőséget elmulasztott. Alig tér vissza az ember egy kis szórakozásból megfigyelőhelyére, máris észreveszi, hogy egy vár már eltűnt, ezt a romot már eltakarja a folyó kanyarulata, vagy alámerül a horizonton, nem látja már soha többé, valamelyik jó barát az előző kikötőben kiszállt, pedig olyan szívesen mondtál volna még valamit neki, és most már olyan, mintha meg is halt volna, sohasem látod többé viszont. Miközben ebédelsz, alszol, álmodsz, kávézol vagy tréfálkozol, mindig, mindig továbbzakatol az élet gőzgépe, és másnap reggel már más barátok között, más országban, más helyzetre ébredsz. Ezért mondom: Figyelj mindig jól, az élet olyan, mint a Duna!

Valószínűleg az előző kikötőben vásárolt sok szép szepességi szőlő (némelyik fürt fél öl hosszú volt!) és őszibarack lehetett az oka, vagy egy bohókás osztrák elbeszélése kötött le minket, aki egy magyar országgyűlésről beszélt, amelyen részt vett, és amely olyan élénken folyt, hogy még a német küldöttek is folyton „halljuk, halljuk”-ot kiabáltak, a palatinus pedig folyton latinul pissegett; vagy talán az a szerb az oka, aki a szerb katonákról és egyenruhájukról mesélt, hogy ti. régebben a katonák „gusztus-ruhában” járhattak, azaz olyanban, amihez gusztusuk volt – elég az hozzá, hogy nem figyeltem fel a Tisza torkolatára, és amikor újra körülnéztem, és kitergettem a térképemet, a Fruška Gora keleti nyúlványa és vele a Tisza torkolata már eltűnt a láthatáron.

Pedig ez a folyótorkolat többféle szempontból is nagyon érdekelt volna engem. Azt reméltem ugyanis, hogy valami olyan körülményt tudok felfedezni, ami segítene megmagyarázni azt a jelenséget, hogy két ilyen nagy folyó, mint a Duna és a Tisza torkolatánál miért nem alakult ki egy jelentősebb város, miközben a környéken, de a föld más vidékein

³⁰⁵ II. József nem hívott össze országgyűlést. Halála után, 1790-ben II. Lipót hívta össze az első országgyűlést.

is a folyók torkolatát nagy városok ékesítik, mint pl. a Száváét Belgrád-Zimony, a Moraváét Szendrő (Semendria), a Marosét Szeged, a Körösét Csongrád. Ennek az általános földrajzi szabálynak itt egyedül a Tisza és a Dráva torkolata mond ellent. Sem a Dráva, sem a Tisza torkolatának közvetlen közelében nincs semmilyen emberi település, csak távolabb fekszenek jelentéktelen helységek, mint Bieloberdo és Titel.³⁰⁶ Csak arra gondolhatok, hogy semmi más, mint a hatalmas mocsarak, amelyekben a két folyó találkozik, az oka annak, hogy egyesülésüket ilyen pusztaság veszi körül. A Drávának és a Tiszának is jobbról és balról hosszan elterülő lapos partja van itt, amely magas vízállásnál el van árasztva, de ha a víz lepad is, nagy mocsarak maradnak vissza. A két folyón kialakult kereskedelmet ez azonban nem zavarja, mert a természetes parancsnak engedve más kikötő- és átrakodóhelyek alakultak ki, csak nem a kényelmesebb torkolatnál, hanem fölfelé a folyókon. Ez a Dráván Eszék lett, a rómaiak híres *Nursia* városa, a Tiszán pedig kétségkívül Újvidék, amely Szegeddel, Csongráddal és más Tisza menti városokkal, valamint Debrecennel áll szoros kereskedelmi kapcsolatban.³⁰⁷

A Tisza, amely nyolc mérfölddel a torkolata után élesen délkeletre kanyarodik, a kelet felé folyó Dunával hegyesszöget alkot. Ennek a szögnek a vége, egy kb. 20 négyzetmérföldnyi mocsaras terület, a sajkások vagy naszádosok birodalma. Ezek a sajkások alkotják a dunai osztrák hadiflotta legénységét. Ők is a határőrvidékhez tartoznak, ugyanúgy ott telepítették le őket, mint a más jellegű katonai szolgálatot teljesítő parasztokat, de azzal a különbséggel, hogy ők nem szárazföldi, hanem folyami szolgálatot teljesítenek. Egy zászlóaljnyi legénységet kell maguk közül kiállítaniuk. Főleg Titelben élnek, itt van a dunai flotta legfontosabb állomáshelye. Vannak közülük kisebb egységek Zimonyban és más dunai kikötőhelyen is.

A sajkások tisztában vannak a Duna medrének, folyásának minden adottságával és a folyami szolgálattal. Kis hajóik, ágyúnaszádjaik vannak, mindegyiken ún. latin vitorla van, és evezőkkel is rendelkeznek. Tulajdonképpen ezeket a hajókat hívják sajkának, róluk kapták az emberek is a nevüket. Kétféle sajka van, egy kisebb és egy nagyobb. A kicsinyek általában a járőrhajók, a nagyobbak a dunai hadihajók. A sajkások állandó őrszolgálatot teljesítenek a hajóikkal. Háború idején vagy különleges alkalmakkor behívják őket.

Ezek a hajók ma már csak kis részét alkotják annak a jelentős hajóhadnak, amely valaha a törököket, osztrákokat, a keresztes hadakat és a rómaiakat szállította a Dunán. Mint ismeretes, a rómaiaknak az

³⁰⁶ Bieloberdo egy szlavóniai falu neve Eszék körzetében.

³⁰⁷ Az utolsó mondaton változtattunk, mivel Kohl Debrecent is tiszai városnak nevezi.

egész Dunán, mélyen be Németországba voltak flottatámaszpontjaik, és a török háborúk során legalább annyi ütközetet vívtak a folyón, mint a szárazföldön, de ezeket egy festő sem ábrázolta, bármilyen látványosak lehettek is. Gondoljunk csak a Dunának egy szűk, meredek szikláktól körülvevett szakaszára, rajta a kisebb-nagyobb evezőshajók, az egyik oldalon törökök, a másik oldalon osztrákok és magyarok. Néhány sajka már összeütközött, összekapcsolódtak, de a folyó sodra magával ragadta őket. Az egyik sziklához csapódik, felborul, és a legénység csak nagy bajjal ér el egy homokpadot a folyó közepén. A többi erős evezőcsapásokkal támadja meg az ellenséget. Mindkét parton a szárazföldi csapatok állnak, és támogatják a hajóikat. Fel nem foghatom, hogy miért nem ábrázolt egy festő sem ilyen ütközetet! A helyzetek és lehetőségek, amelyeket egy folyó szolgáltat, nekem úgy tűnik, összehasonlíthatatlannul változatosabbak és festőibbek, mint amit a tenger állóvíze nyújthat.

A sajkások is többnyire szerbek. Zászlóaljuk kb. 1000 emberből állhat. Érteniük kell még a hídépítéshez is, és egyáltalán az utázmesterség minden ágához, különösen a csapatok folyami átszállításához, valamint ahhoz, amire gyakran szükség van, hogy a megáradt folyón át a szárazföldi őrhelyek között biztosítsák a kapcsolatot. Feltételezhetjük, hogy a sajkásokat a Tisza torkolatánál körülbelül éppen a dunai árterületek közepén állomásoztatják, amelyek a Bácskától kezdve a folyó bal partján, az egész Bánáton át, a Morava torkolata alatti hegyvonulatokig húzódnak. Ennek a nagy árterületnek azonban csak Belgrád és Újpalánka közötti szakasza határos Törökországgal.

Nos hát éppen ez a Belgrád és Orsova közötti mintegy 25 mérföldnyi folyószakasz a sajkások számára a legfontosabb, Orsovánál ugyanis a Duna mindkét oldala a törököké lesz. A Száván pedig, amely keskenyebb, és a partról jobban lehet felügyelni, de nem lehet rajta olyan könnyen közlekedni, mint a szélesebb, és gyakran több ágra szakadó Dunán, már nincs olyan nagy szükség a sajkásokra.

A SZÁVA TORKOLATA

A katonai igazgatás alatt álló jobb parti, száraz Szerémség és a bal parti mocsaras Bánát után az éjszaka folyamán végre megérkeztünk Zimonyba, a Száva torkolatához, mellyel szemben Belgrád híres városa fekszik. Zimony az utolsó város Szlavóniában és egyáltalán Magyarországon, Belgrád az első Szerbiában. Magyarország és Szerbia között a Száva a határ. Ezek a kapcsolatok ősrégiek, mert már a római időkben a *Savus* választotta el Pannónia alsó részét,³⁰⁸ melynek déli részét *Saviának* nevezték, *Moestiától*, azaz Szerbiától. Itt *Singidunum* (Belgrád), amott pedig *Taurunum* (Zimony) volt a legtekintélyesebb város.

Ezzel megérkeztünk pontosan a közepébe a Föld azon tájának, amelyet Goethe gondolt, amikor így szólt: „Ha messze távol, török földön a népek megütköznek”³⁰⁹ Mert valóban, ha az ember a közeli és távoli, sőt a távolabbi és legtávolabbi földrajzi viszonyokat veszi figyelembe, úgy meg kell hogy állapítsa, itt, a Száva torkolatánál Európa egyik legérdekesebb, legfontosabb közlekedőútjának kapuja nyílik meg a népek közötti békés érintkezés, de a háborús konfliktusok számára is. Ehhez először is Magyarország földrajzi helyzetét és mellette az ország más népekhez vezető közlekedő-útvonalait kell megvizsgálnunk.

Magyarország olyan, mintha egy hatalmas katlanban volna, köröskörül hegyek (a Kárpátok, az Alpok, az oláh és illír hegyláncok) veszik körül. Fő folyói a Duna, a Tisza, valamint a két másik, a Dráva és a Száva. Ezt a négy folyót viseli az ország a címerében.

A két legfontosabb folyó, a Tisza és a Duna az országot alkotó katlan peremén három helyen nyit kaput, illetve átmenetet, melyeken a népek közlekedése végbement. Ez a három:

³⁰⁸ A rómaiak Pannonia tartományt észak–dél irányában két részre osztották. A nyugati részt felső (*superior*), a keleti részt alsó (*inferior*) melléknévvvel különböztették meg.

³⁰⁹ A *Faust* első részében, a városkapu előtti jelenetben az egyik sétára induló polgár szavai, melyeket Kohl nem egészen pontosan idéz.

1. A pozsonyi kapu, ahol a Duna, áttörve a Kárpátok déli és az Alpok északi nyúlványait, belép az országba.
2. A belgrádi kapu, ahol a Duna déli áttörése kezdődik, amelyen keresztül a folyó áthatol a bánáti szerb hegyvidéken, és kiér az országból.
3. A Tisza forrásainál, ahol az erdélyi és az észak-szlovák nagy hegyvidék közé, egészen a Kárpátok széléig beékelődik a Nagyalföld.

Az elsőn, a pozsonyi kapun keresztül került Magyarország kapcsolatba Nyugat-Európával. Ezen a kapun keresztül, amelynek portáját *Carnuntum* jelentette, lovagoltak ki Attila vezetésével a hunok, hogy Nyugat-Európát feldúlják. Ezen a kapun át vonultak a vad magyarok seregei, élükön Árpáddal és Torussal,³¹⁰ hogy Németországot fosztogassák. Ugyanezen a kapun át nyomultak a törökök Bécs ostromára, amikor a Kárpát-medence közepének urai voltak. Ezen a kapun át jöttek be a nyugati népek, különösen a németek már Nagy Károly alatt, azután sok más császár és hadvezér vezetésével, hogy választ adjanak a magyarok pusztításaira, és hogy az őket fosztogató nomádokat letelepült polgárokká változtassák. Erre zarándokoltak a keresztések, a vezeklő német császárok és más fejedelmek, Franciaország jámbor királyai, az imádságokat énekelő rajnai és északi-tengeri lakosok, ezen keresztül masíroztak az osztrákok, hogy örökségüket érvényesítsék, azután jöttek nagy császáruk vezetésével a franciák, hogy magyar földön verjék meg az osztrákokat. Ezen a kapun át jutott el Magyarországra a kereszténység, a városiasodás, a kultúra, a német hatás. Itt terül el, a Kárpátok mindkét oldalán, az Alpok alján és a győri síkságon a számos magyar-német harcmező és csatater.

A második fontos kapun át, Belgrádnál, ahol a kontinenst átszelő, Kis-Ázsiáig tartó középső főútvonal éri el az országot, jöttek a Morava völgyén át a római császárok és a bizánci császárok hadvezérei. Ugyanezen a török félszigetet átszelő főútvonalon át ömlöttek be számtalanszor a janicsárok vad hordái, a padisah többi ázsiai és kelet-európai hóhérsegédei, és árasztották el az állathajcsárok útvonalain, Belgrádon keresztül az ország belsejét. De ezen a kapun kifelé irányultak a kelta népeknek, azután a jászoknak és a dákoknak támadásai a Keletrómai Birodalom ellen. Ezen át vonultak ki a magyarok és az osztrákok, hogy felvegyék a harcot a törökökkel. Ezért az átjáróért folytak mindazok a harcok, melyek a Duna mellett Mohácsnál, a Tisza mellett Zentánál, egyik harcmezőn a másik mellett folytak, melyeken mérhetetlen vér ömlött ki. Ezen a kapun keresztül érkezett a pusztító járvány, a pestis és a török veszedelem.

³¹⁰ Talán Taksonyra gondolt Kohl.

Végül a harmadik kapun át, amelyből a tiszai alföld nyílik, jöttek be maguk a magyarok, 215 000 fegyveres vitéz. Mert a moldovai síkságból érkezve itt keltek át a Kárpátokon, a máramarosi havasokon lezúdulva özönlötték el a folyó irányát követve a Tisza völgyét. Előttük ezen az úton érkeztek a hunok és számtalan más nép, majd követték őket a kunok, a tatárok, akik még a törökök előtt, de török módra égették fel az országot. Egyszer, ettől félnek a magyarok, az oroszok is innen támadhatnak.

Míg az ország belsejében magyarok laknak, a németek a nyugati vagy pozsonyi kapunál állnak, amelyet akár német kapunak is nevezhetnénk. A déli vagy belgrádi kapunál mindkét oldalon a szerbek terjeszkednek, így ezt szerb kapura is keresztelhetjük. A keleti kapunál pedig azok állnak, akik miatt a magyarok jöttek be ezen a kapun, az oroszok kívül, a rutének bévül, így ennek orosz vagy rutén kapu lehetne a neve.

A német kapu közelében Komárom fontos vára áll őrt, a szerb vagy török kapu bejáratánál Pétervárad erőssége. Az orosz vagy máramarosi portánál fekszik a régi, híres, sokszor ostromolt Munkács vára, és itt hamarosan még egy erős várra lenne szüksége a magyar királyságnak.

E három kapu között játszódik le Magyarország egész története. Mert annál fontosabb hódítások, mint ahogyan a magyarok keletről, a törökök délről, a németek nyugatról bejöttek – már amennyiben ezt az utóbbit hódításnak lehet nevezni –, bizonyosan nem történtek az országban.

Természetes, hogy a fentiekkel csak a fontosabb népáramlatokat neveztek meg. Nincs szándékunkban, hogy Magyarország egész földrajzi helyzetének és ettől befolyásolt történelmének összefüggéseire kitérjünk. Csak röviden szeretnénk a többi határátkelőhelyet említeni, mert ezek az utalások mostani fő témánkat, Belgrádot is érintik.

Itt elsősorban a Kárpátok láncán lévő nagy hasadékokat említeném, amelyeken át a Dunajec és a Poprád a Visztulához csatlakozik, és a Duna mellékfolyói, a Vág és a Garam a Dunába érnek. Ezek a hágókon keresztül került összeköttetésbe Magyarország Lengyelországgal, mely kapcsolatok hol békések, hol háborúsak voltak.

A Maros völgyében vezet Erdélyen keresztül az az út, amelyen át a tatárok és segédcapataik érkeztek.

Aztán említhetjük még a Száva és a Dráva völgyét, melyeken keresztül a fő római közlekedési utak Pannónia felső területe, az Alpok és Észak-Itália között teremtettek összeköttetést. A Száva mentén jutottak el a magyarok az Adriához, kerültek háborúságba Velencével, a Dráva völgyében pedig a törökök törtek be Stájerországba.

Végül még figyelembe kell venni a Vaskapu környékét, ahol Traianus hídjá állt, ahol a Csorna völgyén át több alkalommal a dákok jöttek. Erről a kapuról a továbbiakban még bőven esik szó.

Ezzel a földrajzi átkelőhelyek felsorolásának a végére értünk, de Belgráddal kapcsolatban néhány dolgot még szeretnénk megemlíteni.

A Dunába Belgrádnál torkollik utolsó fontos mellékfolyója, a Száva, és ezzel a vízgyűjtő terület összes folyója összeért. A Száva Belgrádhoz nyugatról érkezik, a Dráva nyugat-északnyugat felé biztosít vízi utat és járható völgyet, a Duna északnyugat, a Tisza pedig észak-északkelet felé. Ha Belgrádból visszafelé tekint az ember a folyók hálózatára, úgy a négy nagy folyó legyezőszerűen húz meg egy kört észak és nyugat felé.

Valamennyi általunk megnevezett folyamvidék, a szlavóniai, a pannóniai, a jászsági és a dáciai Belgrádra, mint középpontjára irányul. És amint az egész legyezőt kézben tartja ez ember, ha alul, a közepén, ahol a sugarai összeérnek, fogja meg, ugyanúgy az egész folyamvidéket az a hatalom birtokolja, amely Belgrádot és környékét tartja kezében.

Ezért nevezik a Duna közepén az egyik szigetet „a háború szigetének”, ezért folytak a szörnyű küzdelmek ennek a pontnak a birtoklásáért, ezért fáradozott, azt kell mondanunk, fél Európa (voltak köztük spanyolok, németek, franciák, skótok, olaszok magyarok, szerbek), hogy ezt a pontot a törököktől elragadják, ezért van Szerbiának ilyen rendkívül fontos helyzete ennek a pontnak a közelében, és ezért az a különös figyelem, amiben ez az ország részesül. És ezért van az is, hogy most már az általános vizsgálódásból visszatérünk utazásunk speciális helyére, ezért jár az a nagy dicsőség a nemes hercegnek és hadvezérnek, akinek zászlója alatt 1717-ben nem kevesebb, mint harminc német, portugál (velük a portugáliai Emanuel!) és francia herceg állt Belgrádnál, és ennek a városnak az ostromával Magyarország török uralom alóli tervszerű felszabadítására feltették a koronát, és akire mi ma este itt Zimonynál tisztelettel és szeretettel gondolunk. Értem ez alatt „Eugenius Liebdent, Savoya hercegét, az Aranygyapjú Lovagját, kinek fáradhatatlan, híres buzgósága, rendkívüli értéke, nagy bátorságú állhatatossága, fennen világító prudenciája, éles eszű elővigyázatossága és figyelmesége, legfontosabb érdekének figyelembevételében tanúsított folytonos alázata és integritása, más egyéb mindenki csodálatára szolgáló, összehasonlíthatatlan tulajdonsága” hozta meg ezt a győzelmet, amint tábornagyi kinevezésének eredeti oklevelében áll, akire „József császár különösen kegyelmes indíttatással tekintett”. Önkéntelenül jutott mindnyájunknak, már akik németek voltak, az eszébe a régtől ismert népdal: „Zimonynál veretett hidat, melyen a sereg átvonulhat, fel a város alá.”³¹¹ Énekelték már közülünk néhányan ezt a dalt, és most is egyre dúdoltuk, amíg Zimonynál horgonyoztunk. Talán nem is lehet még egy népdalt találni, amely egy-

³¹¹ A népdal idézett részlete németül: *Bei Semlin ließ er schlagen einen Brucken, daß man kunt hinuberrucken, mit der Armee wohl vor die Stadt.*

részt a vers szerkezete és formája alapján olyan kicsiny költői értékkel rendelkezik, másrészt azonban korhoz kötöttsége és a témája által keltett általános érdeklődés miatt, amihez talán már a nemes lovag, Jenő herceg személyisége is hozzájárult, így elterjedt volna Németországban. Valóban csodálatos! Azok fölött az események fölött, melyekről ez a dal szól, már egy fél évszázada oly sok új jelenségével elrohant az idő, és mégis ez a népdal még mindenki számára ismert, a közben lezajlott, látszólag sokkal mélyrehatóbb történések pedig nem születtek ehhez hasonló új népdalt.³¹² Mennyire kellett hogy foglalkoztassák abban az időben a német népi képzeletet a török háborúk! A magyarokét sokkal kevésbé, pedig az egész ügy elsősorban őket érintette. És még sincs olyan magyar népdal, amely a nemes lovagot hasonló módon dicsóítaná, legalábbis hiába kérdezősködtem utána. A magyarokat elgyöngítette a hosszú török uralom, belső viszályok is hozzájárultak ehhez, másoknak kellett helyettük cselekedni. Egy részük szívesebben maradt volna a törökök fennhatósága alatt. Így aztán *Ödön hercegről* (így nevezik őt a magyarok, mert magyarul *Eugen* annyi mint *Ödön*),³¹³ mint német hősről, nem maradt fenn magyar népdal. Az osztrákok az *Eugen* nevet nem kettős hangzóval ejtik, hanem az *e* és *u*-hangot külön mondják ki.

A Kelet-Európában jelentős keleti elemek által, akik a Duna felsőbb szakaszának városaiban, pl. a győri és a pesti rácvárosban is megtalálhatók, Zimonytól lefelé már egyre inkább keletiesse válik a környezet, Zimony már szinte egy török városhoz hasonlít. Minthogy hajónk itt szabadon hagyta az egész estét és a fél éjszakát, meglátogattunk több üzletet, tele török árukkal. Sok ember török módra, maga alá húzott lábakkal ült dohányozva a parton. Meglátogatott minket a hajón a belgrádi francia konzul, aki eddig Zimonyban lakott, és Belgrádban eddig csak osztrák vámhivatalnokok kíséretében járt. Érdeklődésünkre elmondta, hogy Zimonyból, Újvidékből és más városokból nagyon sok német vándorolt be Szerbiába mint vendéglősök, kereskedők és hasonló foglalkozásúak, és nagyon jól boldogulnak, mert szolgáltatásaikat jól megfizetik. Feltűnő, hogy a magyarok nem mennek Szerbiába, jöllehet határaikon túlra máshová könnyen elköltöznek. Úgy látszik, a németek és a magyarok szerepet cseréltek, a magyarok megelégték a folytonos vándorlást, és megszerették saját földjüket. A kereseti lehetőség nem csábítja el őket, az iparúzó németek azonban spekulálnak és terjeszkednek a keleti országokban.

³¹² Kohl jegyzete: Talán a híres [francia] *Malborough s'en va-t-en guerre* dalt lehetne még említeni.

³¹³ Kohl itt összekeveri a *Jenő* és az *Ödön* nevet. Ugyanezen névtévesztés miatt végzik ki Jókai *A kőszívű ember fiai* c. regényében Baradlay Jenőt fivére, Ödön helyett.

Feltűnt a hajón egy francia követ vagy konzuli tanácsos is, egy kíméletlen, ügyes, dörzsölt és okos ember, akinek cserzett, barna, sovány arcáról le lehetett olvasni, hogy sok vihart látott. Finom török dohányt hozott, amiből néhányunknak adott egy csipetnyit. Azt mondta, beutazta már Európát, Afrikát és Ázsiát, járt már Algírban, Franciaországban, Kis-Ázsiában, mint követ nyolcszor megtette az utat Konstantinápoly és Belgrád, kétszer Thesszalóniki és Belgrád között. Érdeklődtem nála, tud-e ezeken a helyeken németekről. Azt válaszolta, hogy Szerbia déli részében már nincsenek, itt, valamint Bulgáriában és Rumélia nagy részén már mindenütt bolgárok a vendégfogadósok, ha ugyan egyáltalán vannak. Sokszor nem marad más hátra az utasnak, mint hogy a szabadban táborozzon. Ahol sok török lakik, ott vannak vendégszerető karavánszerájok. Az általa megjelölt útvonalakon a postakocsisok többnyire cigányok, őket, de a lovaikat is többször megölik. Holttestük ott marad az út szélén, és senki sem törődik velük. Egy tatár azt mesélte neki, hogy már három postakocsist megölt. A török ruha és a korbács fontos kellék ezeken az utakon. Errefelé kereskedőkkel csak ritkán találkozik az ember, inkább európai utazó követekkel, időnként egy-egy angollal.

A belgrádi vár a pécsváradéhoz nagyon hasonlóan fekszik, csak ott minden rendetlen és omladozik, itt pedig mindent kijavítottak. A vár a törökök kezén van, a hegy lábainál fekvő városban azonban szerbek laknak. Kora reggel mindkettő, a város és a vár is, úgy suhant el mellettünk, mint egy homályos, rosszul kivehető festmény, csak a magas, vékony minareteket tudtuk felismerni. Sajnos a szél és az evezők csobbanása miatt a toronyból a müezzín hangját nem hallottuk, amit állítólag a Duna és a Száva túlsó partján a Bánátban egészen Zimonyig hallani lehet. Ez a legészakibb pont, ahol a törökök saját földjükön könyörögnek prófétájukhoz, de kiáltásukat most körös-körül csak ellenségeik, a magyarok, a szerbek és a németek hallják. Mohamednek azonban hamarosan itt is helyet kell adnia Jézusnak. Szent Kristóf át fogja őt hozni a Duna folyón is, és tiszteletére új, zöldellő fácskát fog ültetni a belgrádi hegyen.

Smederovo (Semendria) irányába haladtunk tovább, egyik oldalunkon az osztrák katonai határvidék, a másikon a török part kísért minket, bár ott tulajdonképpen szerbek élnek, de általában mégis töröknek nevezik. Az osztrák oldalon mocsaras lapályok húzódnak, a török oldalon kellemesebb látványt nyújt a dombos táj. A határvédelem őrszolgálatá az egész vonalon különös nehézségekkel jár, amit a mocsaras vidék okoz. A mocsárban, bokroktól körülvéve állnak a határőrök magányos őrházai. Ezek teljesen fából és az időnként fellépő árvizek miatt magas cölöpökre épülnek. Vannak kisebb és nagyobb őrházak, a nagyobbak egy egész szakasz vagy egy tiszt számára készültek, a kisebbek az egyes őrknek. Ezek a kisebbek is oszlopokon állnak, és csak arra szolgálnak,

hogy az őr szárazon legyen, ha emelkedik a víz. A faházak falaiban félkör alakú nyílások vannak, hogy minden oldalra kilátás legyen. Az őrök rendszerint olyan távolságban állnak, hogy nappal láthassák egymást, és éjjel meghallják egymás kiáltását. Ha az árvíz körös-körül mindent ellep, elég unalmas lehet egy ilyen kis házikóban az őrök élete. Napközben csak egy gólya vagy egy daru látogatja meg őket, de a török határ mentén a várható veszélynek megfelelően ritkábban vagy sűrűbben állítják fel az őröket. Ha a pestis közélről fenyeget, vagy rajtaütéstől kell tartani, vagy szaporodnak a csempészek, akkor sűrítik és megerősítik az őrseget. Néha kis szigeteken állnak őrházak, mert ugyan az osztrákok a legtöbb szigetet átengedték a törököknek és a szerbeknek, bizonyára azért, mert a parton könnyebb az őrszolgálat, azért az ő határterületükhöz is tartozik néhány.

ÉLET A HAJÓN

Plinius szerint a rómaiak Dunája itt megszűnik, és kezdődik az Ister: „A Dunának, miután számos ország és nép mellett mint *Danubius* folyt el, mostantól már, hogy Illíriába ért, *Isther* lett a neve.” Belgrád után ugyanis már Moesium kezdődik, a nagy Illiricum része, és éppenséggel itt, ahol a Duna már minden fontos mellékfolyóját magába fogadta, valóban arra lehet gondolni, hogy egy más nevű új folyó keletkezett.

Belgrád után a legérdekesebb látvány a Morava torkolata Smederovónál. A Morava Szerbia legjelentősebb folyója, és ugyanúgy behálózza ezt az országot, mint északi névrokona, a Moldva az ottani tartományokat. Így Szerbiát (*Moesia superiort*) déli Morvaországnak is lehetne nevezni, Morvaországot pedig északi Moráviának (*la Moravie*). Sokan vannak azok a tudósok, akik szerint a két folyóvidék a nevét is és a lakosait is egymástól kölcsönözte, de ez esetben inkább a déli, a szerb Morávia lehet a régebbi. A torkolatnál a Morava két ágra szakad, az egyik megtartja ezt a nevet, a másikat Jesobának hívják. Ennek a partján fekszik Smederovo vára.

Ennek a várnak a különlegessége az építészetében rejlik. Belgrád, Orsova és más, jelenleg a törökök kezén lévő várak egy ideig Ausztriához tartoztak, és ők, részben a modern erődítések építészeti szabályai szerint, újjáépítették azokat.³¹⁴ Ezek a várak, melyeknek védművei a török idők alatt persze károsultak, lényegében úgy néznek ki, mint általában a német várak. Smederovo azonban nem szenvedett olyan sokat a háborúk során, éppen ezért az újjáépítés előnyeiben sem részesült, mint a többi. Állítólag még Brankovics György építtette a 15. század elején, de a kinézete szerint akár régebbinek is tarthatná az ember, olyan kor

³¹⁴ Kohl leegyszerűsíti e városok hovatartozását. Belgrád (Nándorfehérvár) pl. 1426-ig Szerbiához, utána Magyarországhoz tartozott. A törökök 1521-ben foglalták el. Az egyesült keresztény seregek 1688-ban, 1717-ben és 1789-ben csak ideiglenesen szereztek meg, az 1791-es békében újra török lett. 1806-ban a szerbek foglalták el, és fővárosukká tették, de a belgrádi béke 1812-ben újra a törököknek adta. Ezután járt itt Kohl. Törökországnak csak 1867-ben kellett a várost végleg átadnia az Osztrák–Magyar Monarchiának.

ORSOVA LÁTKÉPE
(Jacob Alt metszete, 1824)

emléke lehet, amikor még nem ismerték az ágyút és a puskaport, mert a háromszöget képező falai magasra emelkednek, és végig bevágásokkal tagolt alacsony mellvéddel vannak ellátva. A háromszög sarkain magasabb, hat- vagy nyolcszögletű, ugyancsak mellvéddel ellátott tornyok állnak, és a saroktornyok között, a fal hosszában, további tornyok vannak. Ezek is többnyire hat- vagy nyolcszögűek, némelyek azonban, amelyeket később építettek hozzá, négyszögletesek vagy kerekék. Nekem úgy tűnt, mintha a falak és a tornyok is kettős háromszöget alkotnának.

25 tornyot tudtam felismerni, de azt hiszem, még több volt belőlük. Azt mondták, a vár szigeten áll, de ezt a távolból nem lehetett jól felismerni. A tornyok, a falak, de még a mellvédek is látszólag teljesen jó állapotban voltak. Az egész Duna mentén, a forrásától egészen Oláhországig nincs még egy ilyen módon megépített vár, de az oláh és a bolgár Duna partján is (Kunike nagy rézmetszetes könyve után ítélve) csak Bulgáriában Hirsova vára lehet Smederovóhoz hasonló.³¹⁵ Annak is hasonló tornyai és négyszögben álló, mellvéddel megépített falai vannak. A többi nagy vár, Viddin, Silisztria stb. más, bizonyára újabb tervrajz szerint épült.

Nekem úgy tűnt, hogy Brankovics egy római *castrum* mintájára építette a várát, és minden pillanatban azt vártam, hogy római íjászok jelenjenek meg a falakon, és a *legio quinta* vagy *sexta* illír és dalmát lovasai, vagy dák, szord és meosiai újoncok gyakorlatozzanak a síkságon. Ehelyett azonban távcsöveimmel csak egy csámcsogó török őrt fedeztem fel, meg egy szerb asszonyt, aki az őrnek valamit átnyújtott. Hogy mit, azt már nem tudtam felismerni. Smederovo a reggeli napfényben nagyon kellemes látványt nyújtott. A vár épülettömbje mellett, még a Morava torkolatának mentén fekszik ez a kis szerb város, a torkolat körül a nem túl magas hegyek mintegy kis amfiteátrumot alkotnak. Lefelé, egészen Orsováig, nincs már több török vár, csupán kisebb várromok, mint pl. Galambóc, amelyért egykor heves harcok folytak, mely körül azonban ma már csak a baglyok, valamint a mondák és népdalok hangjai röpködnek.

Az osztrák part azonban végig megőrizte katonai jellegét: egymásnak kiáltozó örök, elvonuló, az örököt leváltó csapatok. A török parton inkább látni idilli jeleneteket: állatokat hajtanak a legelőre, ökröket itatnak a parton, a falvaknál lányok mosnak a folyóban, török és szerb legények a part mentén vontatnak egy hajót, melynek fedélzetén a hajósok az áruhálmok árnyékában festői viseletben hűsölnek és dohányoznak; és mégis, a folyónak ez az oldala ébreszti fel bennünk a fenyegetettség érzését. Az idilli jelenetek mögött ott rejtőzik a háború, a pestis, a fosztogatás, míg az osztrák oldalon, Mars zord pajzsa mögött a béke virágozik, és a biztonság gyakorlatozik. Míg gőzhajónk mindeddig a jobb parton kötött ki, most már egészen Orsováig a bal parton létesültek a kikötők. Akik a jobb partra igyekeztek, azok már Belgrádban és Zimonyban kiszálltak.

Társaságunk így jelentősen csökkent, a háromszázötvenből, amennyien induláskor voltunk, Drenkovába, a gőzhajózó-társaságtól újonnan létesített kis telepre csak mintegy harmincan érkeztünk, ahonnan kezdve a gőzhajóforgalom megszűnik. Akik itt szálltak ki, azok legnagyobb részt orsovai német és rác kereskedők voltak, rajtuk kívül még

³¹⁵ Adolph Friedrich Kunike (1777–1838) kiadta Jakob Alt nagy rézmetszetes könyvét *Malerische Donaureise* címmel (Wien 1833).

néhány Selmecebányában tanult bányász, akik a bánáti bányavidékre utaztak, aztán három-négy oláh, akik Bukarestbe tartottak, és Konstantinápoly volt az úti céljuk, köztük egy gazdag raguzai kereskedő, és végül az a hölgy a helyes kis gyermekeivel, akit fentebb már megemlítettem.

Drenkovában mindnyájunkat egy kicsiny, de elég jól felszerelt evezőshajóra szállítottak át. Én azonban nem hagyhattam el úgy gőzhajónkat, ezt a rendkívül kellemes és kitűnő közlekedési eszközt, amelyet valaha is kitaláltak (ez kétségkívül folyami utazás esetében igaz, tengeren időnként jobb a vitorlás hajó) anélkül, hogy most, búcsúzaskor meg ne emlékezzek az ott megélt kedves jelenetekről.

Amint már mondtam, minél több hely lett a kis úszó kolóniánkban, minél több kisebb társaságot tettünk partra a különböző hajóállomásokon, minél inkább összeszokott a mi kis maradék társaságunk, tagjainkat egyre szorosabb baráti szálak fűzték össze, azaz annál kellemesebben, barátságosabban éltünk a hajón. A Rajnán ritkábban fordul elő, hogy egy útitársaság így összeszokjon, összebarátkozzon a hajón, ott minden kikötőben ahányan leszállnak, kb. annyian fel is szállnak. A dunai mellékállomásokon azonban nincs olyan nagy forgalom. Csak a főbb városok, Linz, Bécs és Pest a fontosak. Minél inkább távolodunk ezektől, annál kevesebb lesz az utas. Leginkább Linzben és Bécsben cserélődnek ki az utasok, azután Pest és Bécs között. Linztől felfelé, Passau és Regensburg irányába egyre kevesebben lesznek, ugyanez a helyzet Pesttől lefelé is. Legkisebb az utascseré a Drenkova és Orsova közötti szakaszon.

ORSOVA LÁTKÉPE
(George Hering rajza, 1838)

Minthogy egész utunkat szép idő kísérte, ezen a nyáron ugyanis egész Magyarországon és Olaszországban állandóan jó idő volt (míg Németországban rendkívül nedves és kellemetlen volt az időjárás, ahogyan hazatértünkkor csodálkozva hallottuk), így aztán szinte éjjel és nappal a fedélzeten tartózkodtunk. A mindnyájunk által tiszteletben részesített hölgy általában a kocsijában időzött, mint valami lugasban, ahol a nap sugaraitól védve volt. A hintó ajtajai nyitva voltak, kedves kis gyermekei, akikre egy gyereklány vigyázott, mint egy galambdúcból, ki-be szaladgáltak onnan. A hintó volt társaságunk középpontja, beszélgetésünkhöz az útközben látott számtalan érdekes dolog szolgáltatta a témát.

A vacsorát és az ebédet is általában itt költöttük el, mégpedig Zimonyban szép, frissen fogott halat. Egy idevalósi polgár azt állította, hogy egy zimonyi nem is szeret Pesten halat enni, mert ott az sohasem elég friss. Az oláhok sokat meséltek nekünk Oláhországról és Moldováról. E két ország nemessége nagyon különbözik egymástól, állították. Bukarestben a románok a hallatlan luxusban tönkremennek, Iași-ban azonban a moldvaiak sokkal józanabban élnek. Mutattak sok Oláhországból származó régiséget, pl. szépen faragott köveket, és kíváncsiakká tettek minket a birtokaikon található római régiségek leírásával. Az osztrák pénznem, pl. a húszasok, ugyanannyit érnek Bukarestben, mint Pesten, állították.

Fedélzeti ágyunk sokszor eldördült, Zimonyt és más helyeket is így köszöntöttük, néha válasz is érkezett. *Erőst*, ezt a nagy vontatóhajót is így üdvözlöttük, amely négy disznókkal tele uszályal már újból felfelé tartott. A dunai vízimalmok is érdekesek voltak. Sok helyen látni őket sorban, a folyó közepén, egészen úgy, ahogyan Bécs fölött, és mélyen bent Bajorországban is találkozik velük az ember. Jó volna tudni, de hajlamos lennék azt hinni, hogy így van, hogy a vízimalmokat végig a Dunán vajon a németek terjesztették-e el? Ha a molnárok nemzetisége felől érdeklődtem, azt a választ kaptam, hogy van köztük német is, és magyar is. Vajon mióta terjedtek el ezek a vízimalmok az egész Dunán? A mi folyóinkról a hajóforgalom miatt lassan eltűnnek. Azt hiszem, egy folyón sincs már annyi belőlük, mint a Dunán. Az itteni molnárokról is áll az, hogy nem szeretik a hajósokat. Grimaszokat vágta, mikor elmentünk mellettük, ha éppen ettek, egy tele kanalat nyújtogattak felénk, mintha azt mondanák: „Szeretnétek belőle? De nem kaptok ám!”, vagy átkiabáltak: „Hahó, süllyed a hajó!”, vagy valami mással szórakoztattak minket. Geymüllerről is sok szó esett.³¹⁶ A hitel és a készpénz, mondták,

³¹⁶ Az európai pénzpiac irányításában fontos szerepet játszó, híres svájci bankárdinasztia. Kohl korában a fiatalabb Johann Heinrich Geymüller (1781–1848) volt a bankház igazgatója.

pillanatnyilag teljesen eltűnt, és ezt ezen az elhagyott vidéken is észlelni lehet. Így például Bánátban a karánsebesi nagy és híres vasgyár, amelynek több millióra tehető az ingatlan vagyona, jelenleg nincs abban az állapotban, hogy 300 000 forint készpénzt összeszedjen.

Bácska és Bánát, Magyarország két legfontosabb gabonatermő vidékének határán már hallani lehetett a panaszt az idei rossz termés miatt, ami aztán az egész úton hazafelé, Szegedig, elkísért minket. A nyáron olyan kevés eső esett, hogy a gabona nagy része kiszáradt, a bánátiak, ahonnan rendszerint évi öt-hat millió véka gabonát visznek ki, az idén aligha tudnak egymillió vékánál többet eladni.

Miközben így beszélgetve együtt ültünk, pesti festőnk kijelentette, hogy most már talált ecsetjére méltó témát, és sorra kezdett rólunk portrét készíteni. Én szívesebben láttam volna őt a másodosztályon, mint magunk között. Egyszer kivittem a partra, és mutattam neki egy szegény, török ruhákba öltözött zsidót, aki ott hevert rongyokon és birkabőrön, de őt nem volt hajlandó lefesteni, pedig török rongyaiban is nagyon festőien hatott. Mindenféle kifakult selyemsálba volt öltözve, fején egy rongyos turbánt viselt. Szakálla piszkos és bozontos volt, arca a legmélyebb nyomorúságról tanúskodott, arcszíne sápadt, márványfehér volt, mintha haldokolna, szemei parázslottak, orrának vonala, arccsontjai, szemüregei élesen kirajzolódtak, gyönyörű, domború homloka volt, és nemes arcvonásai arra utaltak, hogy ez a férfi fiatal korában egy Adonis lehetett. Részvevő kérdéseinkre nem kaptunk választ, mindenki kerülte ezt a szerencsétlent, mert hemzsegték rajta a férgek. Megkérdeztem néhány zsidó török kereskedőt, hogy mit tudnak róla. Azt válaszolták, hogy egy elszegényedett, beteg, elnyomorodott konstantinápolyi zsidó rabbi, akit az övéi Bécsbe küldtek, hogy az ottani német orvosok és mások segítségével gyógyuljon, és magára találjon.

Hát ezt a kellemes, szórakoztató, kényelmes úti alkalmatosságot kellett nekünk Drenkovában elhagynunk. Szívélyes búcsút vettünk gyors gőzösünktől és előzékeny kapitányától, ládáink és csomagjaink között, ahogyan lehetett, elhelyezkedtünk a kis vadászahajón, amely a magányos és üres Dunán, mint egy dél-amerikai folyón, továbbsiklott velünk.

AZ ELSŐ DUNAI ZUHATAGOK

A felső- és alsó-ausztriai hegyszorosok után nincs még egy a Dunán, ami érdekesebb és figyelemreméltóbb lehetne annál, ahová most értünk. Az erdélyi oláh hegyláncok délnyugati irányba benyúlnak a szerb hegyvidékbe, elvágják őket egymástól, és egyszersmind lezárják a két nagy síkságot, a középmagyar és az oláh alföldet.

Az oláh síkságot, ugyanúgy, mint csaknem egész Dél-Oroszországot, az ősi időkben a Fekete-tenger áraszhatta el, a másik pedig ennek egy beltengere lehetett. Ezen a nagy sótartalmú, mocsaras síkságon most a magyarok élnek.

Lassan, az elemekkel való hosszas küzdelem után aztán ezeknek a beltengerben összegyűlt víztömegeknek sikerült áttörniük az említett hegyláncot, és a mai Duna-völgyön át lefolyniuk. Az ehhez szükséges erő, valamint az útjában álló hegyek oly hatalmasak voltak, hogy az emberi értelem kételkedik benne és csaknem lehetetlennek tartja, hogy ezt a hatalmas munkát az elmúlt évszázadokban Vulcanus segítségével egyedül Neptun végezte volna el, de bizonyos jelek mégis erre utalnak.³¹⁷

A hegyszoros kezdetét és végét nem nehéz elég nagy pontossággal megadni. A szerb part persze már mindjárt Belgrád alatt emelkedni kezd. Az osztrák oldal azonban még sokáig lapos marad, a folyónak még a Morava torkolata után is elég helye van ahhoz, hogy ágakra szakadjon és több nagy szigetet alkosson. Aztán hirtelen, a bal parton fekvő Újpalánkánál, mégpedig egy közeli alacsony mocsárból, emelkedni kezdenek a hegyek, és a Duna, mintha eleinte habozna, tétovázna, befolyik a hegyszorosba. Újpalánka egy körös-körül meredek dombon fekszik, vele szemben ugyancsak egy meredek, előreugró hegyre épült egy török erőd, a Rama. Már a rómaiak is erődítményeket emeltek itt, melyeknek romjai még láthatók. A két várat a kapu őreinek lehet tekinteni, és a hegyszoros nyugati kezdetét itt lehet megjelölni. Innentől kezdve a folyó sok kanyarulattal benyomul a 18 mérföldnyi hosszú, a Csernes nevű oláh városig tartó, némileg egyre szűkülő szorosba, ahol Traianus hídja

³¹⁷ Kohl itt arra gondol, hogy a víz erejét vulkanikus erőknek is segíteniük kellett.

állt. Csernessel átellenben van egy török vár, Cladova, és ezt a két várat a keleti kapu őreinek lehet tekinteni. Mert mögöttük ismét kinyílik a táj, és néhány dombtól eltekintve kezdődik az oláh alföld. Ezt az egész szűk hegyszorost *Clissurának* nevezik.

Legyen ez most ideiglenes áttekintése annak, amiről a továbbiakban részletesebben tudósítunk.

Újpalánka után mintegy három mérföldnyi távolságig a kétoldalt húzódo hegyvonulatok nem nyújtanak semmi rendkívülit. Moldovától (Ó- és Új-Moldovától) kezdve azonban jelentősen emelkednek. Óriásira megnőnek, és ha a folyó keskenyebb lenne, a meredek, kopár falak réműlettel töltenének el. De így, hogy a nagy folyam nyugodtan, szélesen folyik el közöttük, a sziklákat mint valami szép tükörben is láthatjuk, ami vad, ijesztő hatásukat mérsékli, és mi magunk is megnyugodva, vidáman siklunk tovább.

Moldova alatt azonban már találkozunk az első félelmes látvánnyal. Nem messze a régi, most már omlatag, elkorhadt és beporosodott, de a szerbektől oly sokszor keményen védelmezett, a magyaroktól és a törököktől oly sokszor meghódított, szétlőtt, újra felépített, a földig lerombolt, majd ismét új életre kelt Galambóc várától (amit inkább sárkánytanyának lehetne nevezni) – micsoda félelmetes, természetellenes látvány! – a víz közepén egy 20 öl magas, éles repedésektől szabdalt, hegyes csúcsokban végződő szikla emelkedik ki a folyóból: *Babagai*, azaz a 'magas asszony'. Hasonlít a Linz fölötti *Strudel*ben álló wörthi sziklához.

Hogy is tudhatott a kedves, életvidám Duna házasságra lépni ezzel a félelmetes, öreg, kőszívű asszonnyal, amikor az a hajókat, az ő kedves gyermekeit időnként úgy a kebléhez szorítja, hogy rapityára törí?! Ez a házasság őt magát is megviseli, mert ettől kezdve aztán nincs nyugalma! A *Babagai* után egy szinte folyamatosan örvényes és zuhatagos folyószakasz következik, a levegő sem nyugszik, bizonyos helyeken állandóan erős szél fúj. Az örvények miatt a gőzhajók rendszerint csak Moldováig mentek, de most, hogy az örvényes szakasz elejét robbantásokkal megtisztították, az, legalábbis magas vízállásnál, járhatóvá lett, a hajók pedig lemerészkedhetnek a két mérföldnyire lejjebb fekvő Drenkováig.

Evezős hajónknak *Tündér* volt a neve, amit jó előjelnek tekintettünk, és bízunk benne, hogy tündérünk nemcsak biztonságosan átvezet minket a veszélyes örvényeken, hanem valami tündéri szépet is fog mutatni nekünk. Valóban, mindkettőt megtette.

A hegyek és a sziklák magasságának, a folyó szélességének hiteles adatait nem ismerem, ezek megadásában csak a szemmértékemre és kísérőim valószínűnek látszó kijelentéseire támaszkodhatok. Szerintük a sziklafalak a vízszinttől számítva háromszáz öl magasak, és hajlamos

vagyok elhinni, hogy ez nem túlzás. Hát ilyen magasak a sziklák, melyek a vízből kiemelkednek, szakadékok és vad fennsíkok tagolják őket, tetejük helyenként félkör alakúra megkopott, másutt meredeken zuhannak a folyóba. Itt-ott a víz felszínének magasságában üregeket, kis fülkéket látni, melyekben locsog a víz, útitársaim szerint itt sokszor fognak vizákat.

A legmagasabb szikla a *Triskováci* csúcs. Ezután, a *Babagai* mögött következnek az első zuhatagok: az *Islac* vagy *Gerdap*. Az egyik elnevezést az oláhok és a magyarok használják, a másikat a törökök. Amint a sziklát elhagytuk, tompa zúgás közeledett felénk, és a távolban sötétebb foltokat láttunk a habokban. Ezek a víz alatti sziklafal magasabb csúcsai voltak, amely itt keresztben fekszik a folyamágyban, és amelyen zúgva örvénylik át a víz. Közelről már elég nagy szörnyetegeknek látszanak, és a nép vadállatneveket is adott nekik. Az elsőket, melyek megnyitják a táncot, *bivalynak* nevezték el, és ha az előbb az asszony-sziklát a wörthi sziklához hasonlítottuk, úgy az itteni *Bivaly* a *Strudel Golyóira* emlékeztetett.³¹⁸ De az itteni vadabb, félelmetesebb sziklák találóbb oláh nevet kaptak.

„Hóó-rukk! Hóó-rukk!” – biztatták egymást az evezőket kezelő hajósok, akik többnyire oláhok voltak, de akadt köztük néhány magyar is, meg egy bánáti német. „Hóó-rukk! Hóó-rukk!” – ismételték egymás után, hogy bátorítsák egymást, de azt elfelejtettem megkérdezni, hogy ez a környező vidékeknek melyik barbár nyelvén van. Megfeszített erővel szaporították az evezőcsapásokat, mert nem elég, hogy a harsogó víz egyre gyorsabban sodor minket, és mint egy kilótt nyílvevő suhanunk, de a gyorsaságot mégis egyre növelni kell. Ha ugyanis tétlenül hagynánk magunkat a víztől sodortatni, és attól félve, hogy a sziklához csapódunk, lassítanánk haladásunkat, úgy a számtalan örvénynek ki lennénk szolgáltatva, és attól kellene tartanunk, hogy a hajó irányítása kicsúszik a kezünk közül. A forgókat a hajónak nyílsebesen, mint valami éles késsel, át kell szelnie, és a hajósok megfeszített figyelmének egy pillanatra sem szabad ellankadnia. Ugyanaz a helyzet a természetben, mint életünk folyásában. Ha veszélyek, örvények fenyegetnek, a tétovázó elvész, a bátor azonban megkettőzött energiával, a gyorsaságot erővel és elővigyázattal egyesítve győztes maradhat.

Az átmenet a lassú folyásból a csobogó sodrásba, majd a sodrásból a száguldásba természetesen csak fokozatosan megy végbe. A víz eleinte csak lassan, majd egyre gyorsabban folyik, aztán zúgni kezd, majd megjelennek az első örvények. Ezek eltűnnek, de aztán jönnek a nagyobbak! Az örvények mélyebbek lesznek, a tölcsérük nagyobb, végül már keresztetik egymást, az egész egy áttekinthetetlen, hatalmas forrongássá válik.

³¹⁸ Ezeket a Linz feletti Duna-áttörés szikláit németül *Kugelnnak* nevezik.

Szemünk ennek már csak bizonyos részeit tudja a víz felszínén felfogni, de lelkünk sejti, hogy micsoda mérhetetlen erők dolgoznak a felszín alatt a mélyben. Ott csapnak össze az áramlatok és zuhatagok, az egyik szikla balra tereli őket, a másik jobbra, összetorlódnak, visszaáramlanak, megfordulnak, lezúdulnak a mélybe, feltörnek a felszínre, mert ők is, mint a szellem, felfelé törekszenek, szabad tért akarnak nyerni, haladni akarnak, „tovább! tovább!”, kiáltja nekik az egész, minden mellékfolyójával utánuk nyomuló Duna, mint a nép kiáltja az első sorban küzdő harcosainak. Olyan mindent betöltő tombolás, harsogás kíséri az elemek harcát, mintha a sziklák, mint oroszlánok vad csapata a békésen vonuló nyáját, úgy támadná meg a víz nyugodt folyását.

Bulbukunak (felbuzogásnak) nevezik az oláhok azt a jelenséget, amikor a víz a mélyből hirtelen a felszínre tör, egy pillanatig úgy jelenik meg, mint egy szélesen elterülő, domboruló félkör, aztán körkörös hullámokban megszűnik. Többen oláh evezőseink közül csak *buknak* mondták. Nagyon kifejezőnek találtam ezt a szót, mint általában minden olyat, amit ennek a Duna-szakasznak a jellemzésére használtak. Azt hiszem, ezen a nyelven lehetne erről a tájról igazán találó, erőteljes leírást adni.

Valamennyien a hajó első részében álltunk, ott, ahol az evezősök forgatták a lapátot, vagy oldalt dugtuk ki a fejünket, hogy jobban lássuk az elemek tombolását, ami mindannyiunkat teljesen lekötött. Csak a velünk lévő kisgyerekek játszottak vidáman, gondtalanul a hajó belsejében, kihasználták, hogy most bőven van helyük. A hajó végén, a hídon csak a kormányos állt, a fedélzet fölött éles szemmel figyelte a vizek áramlását. Az ő erős kezeiben nyugodott sorsunk. A tomboló, tajtékozó vízzel ellentétben az evezősök tartották a ritmust, csapásaikkal feljutottunk a *bulbukuk* hátára, és keresztülvágtunk az örvényeken. „Jaj Istenem, nézze csak, de borzasztó! Ott, az a feltorlódott hullámtömeg!” – kiáltotta egy női hang. „Ó, az csak habzás, az nem árthat nekünk!” – nyugtatta őt meg egy másik. „De nézze ott azt a kerek fejűt, amely itt mellettünk egy pillanatra arcának csak egy kis részét mutatja, aztán szétoszlik, ez olyan, mint a báránybőrbe bújtt farkas! Most, most újra felemelkedik, ó, hogy rázza magán a habzó báránybőrt!” De ezt a farkast is kikerültük, anélkül hogy belénk haraphatott volna.

Nem tudnám pontosan megmondani, meddig tartott a folyónak ez a tombolása. Azt is nehéz volna megmondani, hogy hol kezdődött, és hol volt vége, mert háromszor is újakezdte. *Islac*, *Tachtalia* és *Juc* az oláh neve ennek a három szakasznak. De mivel, mint már mondtam, a legkeskenyebb és legveszélyesebb helyet *Islacnak* nevezik, ezért az egész zuhatagos részt is ezzel a névvel lehet illetni. Azt hiszem, a Dunának ez az egész szakasza, a közben lévő szünetekkel együtt, másfél-két

mérföld hosszú lehet. A legveszélyesebb helyeken való áthaladás 5-10 percet vett igénybe.

Ami a Duna szélességét ebben a hegyszorosban illeti, azt sem tudnám pontosan megadni. Még itt is elég széles, méltóságos, de lényegesen kisebb előző terjedelménél. Azt mondják, hogy az *Islac* legkeskenyebb helyén is 100 öl széles lehet. Pest alatt viszont az általános szélessége 600 öl, és Belgrád alatt, főleg árvíz idején, olyan, mintha tenger volna. Ezt az egész tengert nyeli el itt a keskeny hegyszoros, amely az év egyetlen szakában sem lesz sem kisebb, sem nagyobb. Mindaz a számtalan vízfolyás, a csermelyek, a hegyi patakok, amelyek az Északkeleti-Alpokban keletkeztek, mindazok a tiszta vizű csorgókutak, melyekből a pásztorkutak állataikat itatják, mindazok a források és patakok, melyekben az asszonyok egész Dél-Németországban a ruháikat mossák, mindazok a nagy folyók, melyek Bajorországon, Ausztrián, Illírián, Bosznián, Magyarországon, Moldván, Szerbián, vagy kéttucatnyi királyságon és fejedelemségen folynak keresztül, hátukon hajókat visznek és malmokat hajtának, Erdélyből és a Kárpátokból jönnek, mind itt vannak összegyűjtve ebben a 100 öl széles mederben, zúgva, bőgve adják hírül azt a százezer nyi tettet, amit végrehajtottak, beszélnek azokról a különböző fajtájú, milliányi emberről, akiket láttak, és hangjukat százszorosan visszhangozzák ebben a vad magányban a Dunát szorosan körülzáró sziklafalak.

A Dráva, a Száva, a Tisza, amelyek 70, 80, 100 mérföldnyi útjuk során őrizték önállóságukat, és mint uralkodók oly sok tartományban behajtották az adót, itt most ők lettek az alattvalók, és a Dunával egyesülve őket is tovaragadja a nagy folyó sodrása. Sirathatják már Máramarost, a Szerémséget, a szőlőtermő pannon völgyeket, amelyeket öntöztek, és amelyek kedves tájait visszatükrözték, most a kavargó nagy víz őket is a tenger felé sodorja. A Maros, a Körös, melyek oly messziről törtek kelet felől, a Morva, a Drina, melyek északra törtek, itt legyőzetnek, és útjukat kelet felé kell folytatniuk. Az Isar, az Inn, a Rába, amelyek ott fenn oly nagynak gondolták magukat, oly nagyon terjeszkedtek, itt, ezekben a zuhatagokban már szinte észrevehetetlenek. Talán, mint megnyomított adófizetők, lent vánszorognak a mélyben, a folyó rögös alján, és csupán a nagy víztömeg piciny részeit alkotják.

Valóban, csodálatos látvány ezt a hatalmas, egyetlen folyóágyban összegyűlt 12 000 négyzetmérföldnyi víztömeget mint valami gigantikus éket szemlélni, amely nyílsebesen, óriási energiával hatol bele a tájba, melyre vízi titánok egyesült ereje képesíti.

Az egyik szikla előtt egy időre megnyugszik a víz. Talán a Vág folyó-istene pihen meg észrevétlenül itt egy időre.

Itt egy hatalmas sziklatömb áll, amelyet folyton paskolnak a hullámok, újra és újra ellepik, majd szétoszlanak rajta. Ez talán a Garam vize,

amely valahol feljebb azzal dicsekedhetett, hogy koronázóvárosnak adta a nevét,³¹⁹ és most azt az alantas feladatot kapta, hogy egy szikla fejét mosogassa.

Amott más sziklák között egy hatalmas forgó tölcseré kereng lassan. Talán ez a Lech és az Iller vize, amelyek folyásukban oly sok kis örvényt keltenek, és most ezt a nagy vízkereket hajtják.

Odébb két folyóág találkozik, erős sodruk csobogva feszül egymásnak; ők talán a német Enns és a magyar Temes, melyek itt sem tudnak kibékülni egymással, és az idők végezetéig hadakoznak? Jaj a szép nimfáknak, najádoknak, vízitündéreeknek, akik csak patakok gyepes, virágos partjain szeretnek a vizekből kiszállni! Itt aztán sajnálhatják meggondolatlan lépésüket, hogy az óriás Dunával keltek frigyre, aki odacsapkodja őket az éles sziklákhöz, aztán tépett ruhában és sebzett arccal taszítja ki őket a messzi világba.

Ennek a hatalmas víztömegnek a mennyiségét, amely a *Clissá*ból mint valami hatalmas ágyú torkából robban ki, szinte lehetetlen meghatározni, mert a folyam mélységét sehol sem lehet, még megközelítő pontossággal sem, megadni. A mélység folyton változik, így egy átlagot sem lehet megnevezni. Az egyik helyen a hajósok szerint 40 öl mély, másutt szerintük „a sziklák csak háromlábnyira vannak a hajófenék alatt”. Néha megtörténik, hogy miközben a hajó ide-oda hányódik a sodrásban, nekiütközik egy sziklának. A tapasztalatlan utas azt hiszi, hogy ez minden pillanatban megtörténik, mert a rövid, de erős hullámok ennél a haladási sebességnél úgy vágódnak a hajó oldalához, mintha kövek lennének. Szerencsétlenség azonban csak ritkán történik. Azt mondják, 100 hajóból 99 szerencsésen átjut. Szóval 99 egy ellen lehetett volna az életünkre fogadni. Magas vízállásnál persze kisebb a veszély, ilyenkor a víz több sziklát borít el, és így a biztos áthaladást ígérő szorosok szélesebbek. Völgyemenetben is kisebb a veszély, mint hegymenetben, mert olyankor tartani kell attól, hogy a vontatókötél elszakad, vagy valami más baleset történik a vontatás közben.

Ez történt meg a három évvel ezelőtti szerencsétlenségnél, ahol egy gőzhajó valamennyi utasa szerencsétlenül járt. 1839. május 14-én történt a baleset. Az utasok az *István* hajóval jöttek felfelé Csernesig, onnantól kezdve egy ilyen *Tündér*-bárkával folytatták útjukat, amelyet, ha jól tudom, emberek vontattak. Huszonnyolcan voltak a hajón, amikor az felborult, és csak nyolcat tudtak megmenteni. A halottak között volt a kis-ázsiai kereskedő, Agus Ibrahim Nebonból, a török nagykereskedő, Meman Billali, egy Szilevics nevű tolmács, ezek mind Bécsbe tartottak, azután a szaloniki-i osztrák konzul, aki szabadságra ment otthoni bará-

³¹⁹ A Garam folyó és Esztergom német neve egyaránt *Gran*.

taihoz, egy amerikai, Mr. Mellen Washingtonból, aki egy hosszú keleti utazásból távoli hazájába tartott. Mindezek az oly különböző tervekkel és szándékokkal hazafelé tartó utasok itt, az *Islac* hideg sírjában lelték halálukat.

Amikor a hajósok egy már nyugodtabb folyószakaszon elmondták ezt a történetet, valamelyikünk megkérdezte: „Volt közöttük hölgy is?” – „Ja, igen, volt köztük egy hölgy is.” Azonnal mindenki részvételt gondolt erre a hölgyre. Egy halállal küzdő asszony mindig sokkal meghatóbb, mint tíz vízbe fúlt férfi.

Később egy bánáti kolostorban láttam a szerencsétlenül járt amerikai bibliáját, ez is a kimentett tárgyak között volt, és a mentést követő árverésen egy szerzetes megvette. A kötet felkeltette érdeklődésemet, tulajdonosa láthatóan jámbor ember volt. Észre lehetett venni, hogy egész útján magával hordta, és Szíriában, Palesztinában itt-ott széljegyzetekkel látta el. A Biblia első oldalán a következőt lehetett olvasni: „1834. november 3-án lett feleségem hűséges asszonyom.”³²⁰ Később született egy kislánya: „Catharina Mellen, született 1835. augusztus 3-án.” Majd felesége halálát siratta: „1839. január 28-án ismét hazátlan lettem. Istenem, add, hogy úgy végezzem én is, mint ő. Édes azoknak halála, akik az Úrban halnak meg!” Megható olvasni az ilyen jámbor óhajt, amely oly kevésbé teljesedhetett, mert nehezen lehetett szegény embernek a hullámokkal küszködve még arra ideje, hogy összeszedetten készüljön a halálra.

A mi biztonságosan lavírozó *Tündérünk* azonban nem vesztette el egyensúlyát. Szerencsésen elhaladtunk a *Tachtalia* és a *Jutz* mellett is,³²¹ az utóbbival elhagytuk a folyóistenek harcmezejét, és újból kevésbé vad tájakra értünk. Svinica előtt hirtelen kötöttek békét a vízi istenek, ott, ahol a *Greben* nevű sziklakapu áll. A *Greben* után a Duna csendesebben folyik tovább, a nyugodt sorokba rendeződő hullámok néhány mérföld után már el is vittek Svinica mellett. Svinica a magyar királyság legdélibb helysége. Ez magában nem sokat jelent, de mégis megmozgatja az ember fantáziáját, magam sem tudom miért, ha azt hallom, hogy egy terület a legdélibb, vagy legészakibb, legkeletibb, legnyugatibb csücske egy királyságnak. Svinica félszigetre épült, melyet a Duna megkerül, és eddigi délkeleti folyásiránya északkeletire változik.

Itt újból láttunk embereket is. A magunk mögött hagyott szorosokban azokkal a kevesekkel, akikkel találkoztunk, ti. a sziklákon strázsáló

³²⁰ Ezt és a következő idézeteket Kohl angolul közli, de megadja a német fordítást is. Az utolsó idézet a 115,15 zsoltár variánsa: *Pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum eius*: Értékes (kedves) az Úr szemében szentjeinek halála.

³²¹ Kohl jegyzete: Szó szerint 'a gyors' a jelentése, ami az oláh *juste* ('gyors') szóból származik. Mindezeknek a folyószakaszoknak az oláh nevei hasonló értelműek.

osztrák határőrökkel, keveset tudtunk foglalkozni. A szerb oldalon egy elég nagy helység, Milanovic tűnt fel. Újonnan létesült, és Milán herceg, Miloš fiának tiszteletére nevezték el. Egy kanyargós, új út vezetett hozzá a hegyeken át. A következő település, egy szerb folyócska torkolatánál, Poretsa volt. Néhány sószállító hajó horgonyzott előtte. A világtól elzárva, magas hegyektől körülvéve, egy kis parti sávra épült ez a falu. Azt hinné az ember, hogy az itt élő emberek sokat tudnak Istenről, keveset a világról, és ebben a magányukban boldogan élnek. És mégis: az Ázsia belsejéből elinduló törökök megtalálták ide az utat, és meghozták nekik a nyomorúságos szolgaságot. Mire ideértünk, már este lett, a szerb libapásztor-gyerekek hazafelé terelgették az állatokat, közben énekeltek, odakiabáltak nekünk, amikor eleveztünk mellettük.

Szemben, az osztrák oldalon helyenként egy-egy úgy nevezett *skellát* láttunk. Nem tudtam, mi lehet ez, és megkérdeztem az egyik bojárt, de a magyarázatból nem értettem meg, hogy mit jelent a keleti világban a *scala* vagy a *skella*.³²² Valószínűleg lépcsők, amelyek a vízpartról egy piacra vezetnek. Itt, a Dunánál azonban azokat a helyeket jelölik ezzel a névvel, ahol a török oldalról átjöhetnek, és a kölcsönös forgalom a vámosságok felügyelete alatt bonyolódik le. Az elnevezéshez általában még hozzáteszik annak a helységnek a nevét, amelyik közelében ezt kiépítették, pl. *skella Cladova*, *skella Orsova*. Ezek a *skellák*on kívül, amelyek elsősorban az állatkereskedelmet szolgálják, vannak még nagyobb létesítmények is, amelyek a határvidéki kereskedelmet szolgálják a pestisnek kitett vidékekkel. Még lesz alkalmunk egy ilyet bemutatni. A törökök *eskelének* nevezik ezeket a helyeket. Vajon az ilyen kifejezések, valamint a keleti kereskedelmi gyakorlatban alkalmazott és a vámhivatalok által is használt sok más olasz szó Itáliából kiindulva terjedt el az egész keleti világban? – Az egyik ilyen *skellánál* öt-hat szerb kelt át a Dunán egy csónakban a hazai partra.

Lassan beesteledett a sziklaszorosban. A magyar oldalon, a lapály fölött még fenn lehetett a nap, de számunkra, amikor a déli Duna-kanyarból kieveztünk és északkeletre fordultunk, már lenyugodott. Azt mondták nekünk, hogy estére Orsovára érünk, legalábbis mi így értettük, és nem figyelmeztettek rá, hogy ez nem egészen bizonyos. Hamarosan arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy ebben az esetben bizony hanyagság történt a hajózási társaság részéről, mert, ahogy mondtam, már az éjszaka árnyai vettek minket körül, a folyót pára fedte, mi pedig még mindig a *Clissura* hegyei között, Orsovától távol folytattuk utunkat.

³²² A román bojár franciául válaszolt Kohlnek: „Ce sont les échelle de l'orient, où l'on achète les marchandises. Il' ya aussi une Scala Franca”.

Csodálatos este volt. A folyó ismét háromszor olyan széles lett, mint korábban volt, a hegyeket egészen le a víztükörig lombos erdők borították. Itt is, ott is, különösen az osztrák oldalon, sziklahasadékok nyíltak mélyen be a tájba. Halotti csönd volt a hatalmas víz fölött, mintha az Orinoco őserdei között hajóznánk. Az osztrák oldalon helyenként a granicsárok (így nevezik az oláhok a határőröket) tüzei lobogtak. A szerb oldal hegyeit szabályosan megvilágították az ott gyújtott tüzek. „Kis kukoricaföldek vannak a hegyek közt – mondta az egyik orsovai kereskedő –, és a medvék ellen gyújtanak tüzeket, mert azok nagyon szeretik a kukoricát.” – Mivel egy kiadós reggeli óta egész délután böjtöltünk, és szőlőn kívül semmit sem hoztunk magunkkal, lassan bennünk is felébredt ember és állat közös vágya, az étvágy. Különösen a velünk lévő kedves kis gyerekek, bár nagyon szerényen, de panaszkodni kezdtek, főleg azért, mert pesztonkáik a hideg esti levegő miatt kabátjaikba burkolták őket. Ez aztán könyörületre indította raguzai utastársunkat, aki minden eshetőségre fel volt készülve. Azonnal előszedett egy kis teakészletet, cukrot, kétszersültet, poharakat. Az egyik zsidó utas tüzet csiholt, egy másik Duna-vizet merített, és a hajó közepén, spirituszláng fölött, máris sustorgott a teavíz. A kicsiket felüdítettük, mi magunk is örömmel kortyolgattuk a forró teát, ami több élvezetet okozott, mintha más körülmények között pezsgőt vagy tokaji bort innánk. Ezt a jelenetet is meg lehetett volna festeni. Ecset helyett azonban csak emlékezetemben bízhattam.

ÉJSZAKAI TÁBOROZÁS A HATÁRŐRVIDÉKEN

Amikor már sötétedni kezdett, evezőseink az osztrák part mellett tartották a hajót. Azt mondták, ez így helyes, mert ha a folyó közepén, pláne a török oldal mentén haladunk, és a granicsárok, akik őrhelyről őrhelyre jelentenek, nem jól látják a hajónkat, akkor törököknek tarthatnának minket, és Orsovába érve azonnal karanténba dugnának mindenkit. Szapora kérdezősködésünk ellenére sem tudtuk hajósainkból kihúzni, hogy vajon egész éjjel folytatjuk-e utunkat, és akkor Orsovára érünk-e, vagy sem. Válaszuk mindig csak hümmögésből állt.

Ezt a bizonytalanságot végül is a katonai őrhely felől jövő harsány kiáltások oszlatták el: „*Laj u kraji! Laj u kraji!*” – kiabálta az egyik őr, legalábbis valahogy így értettük. Nem tudtam meg, hogy ez mit jelent, de evezőseink azonnal engedelmesen a part felé tartottak. A katonák először megparancsolták, hogy utunkat nem folytathatjuk tovább, de aztán tiltakozásunkra felnéztek az égre, látták, hogy még van annyi világosság, hogy elérjük legalább a következő altiszti őrállást, aztán döntse el az, hogy továbbmehetünk-e vagy sem. Beültették hozzánk az egyik ört, és megengedték, hogy annak védelme alatt egy darabig még továbbmehessünk.

Mínthogy többségben voltunk, semmibe se került volna, hogy terhes társunktól, töltött puskája ellenére, megszabaduljunk, de mégse dobtuk a vízbe, hanem teázgatásunkat folytatva megérkeztünk a következő őrhelyre. „*Laj u kraji!*” – hangzott újra a partról, és mi annak reményében, hogy egy másik őr védelmében újra egy állomással továbbmehetünk, kikötöttünk. A káplár azonban kijelentette, hogy már túl késő van, itt kell éjszakáznunk. Hiába bizonygattuk neki, hogy ez számunkra lehetetlen, mert mi puha ágyakban és nem fapadlón és kőpárnán szoktunk aludni. Adjon velünk inkább annyi ört, amennyit csak akar, hogy bizonyos legyen afelől, hogy nem lépünk kapcsolatba a törökökkel, de hiába, ő hajthatatlan volt: „Az nem megy, nem vállalhatom érte a felelőséget, itt kell maradniuk éjszakára.” Tekintettel a velünk utazó hölgyekre és gyerekekre, minden ékesszólásunkat bevetettük, de a makacs káplárt az sem indította volna meg, ha hajónk a legkényesebb teherrel volna megakva, akkor is maradnunk kellene, jelentette ki.

Csak hat embere volt, és mindegyiknek aligha több mint hat lősze-
re, így mi, minthogy harmincan voltunk, ezeket is hatalmunkba tudtuk
volna keríteni és lefegyverezni, de az egyik vagy másik talán ki tudta
volna lőni a fegyverét, és így segítségül hívni a szomszédos őrállomást.
Ezek aztán riadóztatták volna a többbit. A halotti csendet, ami a Duna
völgyét uralta, harsány lárma váltotta volna fel, amit a visszhang még
csak növelt volna. A granicsárok összeszaladtak volna, és ha meg nem
adjuk azonnal magunkat, elsüllyeszti a hajónkat. Helyenként elnép-
telenedtek volna az osztrák őrhelyek, török rablók vagy szerb sócsem-
pészek, akik minden lehetőséget kihasználnak, ezt felhasználhatták
volna, hogy betörjenek az osztrák területre, és a magyar korona mo-
nopoljának kárt okozzanak. (Nem fantáziálok! Hasonló esetek gyakran
megtörténnek.) Minthogy, mondom, nem volt elég bátorságunk ehhez
a kalandhoz, megelégedtünk ittmaradásunk kisebb kalandjával, amivé
utazásunk ezekben az alkonyati órákban vált, és az oláh-illír határezred
13. őrhelyének foglyai lettünk.

A közeli oláh falu neve után Plavisevica volt az őrhely neve is. Ezt
a nagy falut kizárólag oláhok lakják, és most be akarom pótolni, amire
eddig csak utaltam, hogy ti. Újpalánka óta a hegyszoros bal oldalán el-
értük egy másik nagy nép területét, az oláhokét, vagy románokét, vagy
rumunyokét. Ez a nemzet alkotja Oláhország őslakosságát nemcsak egé-
szén a Dunáig, hanem Moldváét, Bessarábiáét és Bukovináét is egészen
a Dnyeperig, egész Erdélyét is, ezeken kívül annak az előhegységnek
a lakosságát is, amely az Erdélyt körülvevő magashegységet övezi. Csak
ott, ahol a magyar alföld kezdődik, fogynak el az oláhok, és kezdőd-
nek a magyar és más népek települései. Persze az illír-oláh többség itt
csak 1774 után jött létre, de ezt nem úgy kell érteni, mintha az oláh
határvidéket csak akkor telepítették volna be. Régi falvaikban már ősi-
idők óta megtelepedtek, 1774-ben csak beköltöztek a határvidékre, és
határőrszolgálatlaltal bízták meg őket. A Duna, amelyen végigjöttünk, itt
két nagy népet választ el egymástól, egyrészt a dákorománokat, akik in-
nen számítva kelet felé egy eléggé körülhatárolható, 80 mérföld átmé-
rőjű és több mint 5000 négyzetmérföldnyi területen laknak, másrészt
a szerbeket, akik ugyancsak innen kezdődőleg, dél felé, mindenütt nagy
területeken élnek. A szlávok (szerbek és bolgárok) és az oláhok között
mintegy 100 mérföldön át a Duna képezi a határt.

E nép által lakott területen indultunk mi most el, minthogy a falu
kissé távol esett a parttól, hogy egy alkalmas éjszakai szállást keressünk
kíméletre szoruló útitársnőinknek és gyermekeiknek, akik bizonyos ér-
telemben védenecink lettek. A románság, bár Európa egyik legnagyobb
népét alkotja (összesen legalább nyolcmilliónyian lehetnek), mégis egyi-
ke a legkevésbé kulturált és a legkezdetlegesebb körülmények között élő

népeknek. Átkutattuk az egész falut, de csak nyomorúságos viskókat találtunk, kivéve a császári katonai szállást, amely azonban zárva volt. A vendéglő csak a határőrök fogadására szolgált.

Végül az az ötletünk támadt, hogy keressük meg a falu papját, a pópát. Ha Isten embere, bizonyára a könyörületesség embere is. Pompás ötlet, gondoltuk, hol találhatnának asszonyok és gyermekek leginkább menedéket, mint egy papnál. Bekopogtunk. Megjelent egy hatalmas ember, hosszú szakállal, még hosszabb hajjal, sötét tekintettel, durva vászoningben és nadrágban. A ruhadarabokat egy öv tartotta össze, följe egy viseltes kaftánt vetett magára. Megrémültem, és nem is merem elmondani, hogy minek tartottam ezt az embert, nehogy túlzásokba essek. Németül szólítottuk meg, mert a káplár is tudott valamit németül, de a pápa csak két szót tudott, és ezek nem sokat ígértek: „Nix vendéglő! Nix vendéglő!” Erre oroszul kezdtük neki magyarázni, hogy milyen reménytelen helyzetben vagyunk. Mivel szerbül tudott, ez már ismerősebben csengetett neki, és talán ennek köszönhetjük, hogy meglágyult a szíve, és rávettük, hogy a szobáját (csak egy volt neki, egy kis négy-szögű lyuk) és két ágyat, a beígért fizetség ellenében, átengedje nekünk. Kerített egy asztalt is, és egy kis tejet.

Hölgyeink mindeddig a vízen, a *Tündér* fedele alatt türelmesen várakoztak, most már elhoztuk őket és a gyermekeket is, akiket ölbe kapunk. Az osztrák vám foglyainak ez a sajtós karavánja aztán beállított az oláh pópához.

Sohasem felejttem el ennek az estének kedves kis kalandos jeleneit. De az olvasót talán mindez kevésbé érdekli. Elég az hozzá, hogy a szobába a hölgyek költöztek be. A pap és felesége, aki úgy nézett ki, mint nálunk egy szegény parasztasszony, a gyerekeikkel együtt a tűzhely mellett, a mamaligás üst társaságában, a hamuban aludtak, szolgálatkész raguzai barátunk, X...chi úr pedig a kabátjával és néhány kevésbé kemény tárggyal letáborozott a ház ajtaja elé, hogy ott őrködjön. Mi pedig, francia barátom és én, visszamentünk a hajóhoz, hogy a holmijainkra vigyázzunk.

Rendkívül festői látvány fogadott minket. Először is találtunk ott egy két kis oláh ló által húzott kocsit, amivel a bojárjaink, akiknek elégük volt a kalandokból, még az este a 7 mérföldnyire fekvő Orsovára akartak érni, amit meg is tettek. Aztán ott feküdtek a parton, egymással beszélgetve, dohányozva, vagy már prémjeikbe burkolódzva, alva a velünk utazó török zsidók, szerbek és a többiek mind. Némelyek a hajón, ládákon és padokon helyezték magukat kényelembe, és nézték a csillagos eget.

A határőrség épülete nem messze tőlünk, a magas parton állt. Két helyiségre volt osztva, a kisebbikben volt a tűzhely, a nagyobbikban voltak

a szalmából készült fekvőhelyek. 6-7 ember tartózkodott az őrhelyen. A ház előtt, a tető alatt álltak a puskáik. Ruházatuk politikai helyzetüknek megfelelő volt: félig parasztos, félig katonás. A szokásos parasztszubbonyukon bőrszíjon lógott a tölténytáska. Lábszárukat gyapjúrongyokba burkolták, lábukon a szokásos bocskor (*opincsen*) volt, ez a szíjjakkal megerősített szandálféle, amiben minden keleti szláv vagy nem szláv nép tapossa a földgolyót. Fejüket közönséges sapka fődte. A legtöbbjük kést tűzött az övébe, az, amelyik őrt állt, nem éppen délceg léptekkel, hosszú puskáját a vállára támasztva, járt a *csardake* előtt föl és alá. Amilyen jól értenek a határ lezárásához, olyan rosszul festenek, ha parádézni kell. Igazi „*rusticorum mascula militum proles*”.³²³

Most minden határőrt tanítanak németre. Legtöbbjük persze az élete folyamán ezt újra elfelejti, kivéve, amit a szolgálat közben állandóan használ. Az altisztek azonban általában beszélnek németül, mi is egész jól meg tudtuk értetni magunkat a káplárunkkal, egy harminc év körüli csinos férfivel. Leültünk a tűz mellé a többiek közé, a káplár azonban sokat nyugtalankodott, látszott az arcán, hogy nagyon igyekszik a szolgálatot pontosan, kötelességszerűen ellátni, minden pillanatban akadt valami, amire figyelnie vagy amiről intézkednie kellett. Fél mérföldnyi határ biztonságáról kellett gondoskodnia, látszott rajta, hogy ez nem kis gondot jelent neki.

Rendkívül éhesek és szomjasak voltunk, és megkérdeztük a határőröket, nincs-e egy kis kenyérük (a francia fehér kenyeret szeretett volna!) vagy szárított haluk, egy pohár tejük, egy kis szalonnájuk, egy pohár boruk vagy *rakijuk* (ez az ő pálinkájuk, *slibovic*nek is nevezik). E kívánatos dolgok hallatára csak a vállukat vonogatták, mindebből semmijük sem volt. Ketten ugyan hoztak magukkal az őrhelyre némi szalonnát, de az már elfogyott. Egyetlen italuk a Duna-víz – mondták –, ebből hozhatnak nekünk, amennyit csak akarunk. *Raki* otthon akad néha, és kenyérük sincs, de ha kívánjuk, főznek nekünk *mamaligát*. Van némi száraz kukoricakenyerük (*malai*) is, ezt is megosztják velünk, már úgyszincs rá szükségük, mert az éjjel leváltják őket.

Nagy tüzet raktak, egy üstbe vizet és kukoricalisztet tettek, és hamarosan elkészült a sűrű *mamaliga*-kása. Az egyik katona egy fakanálban hozott egy kevés sót, egy másik egy papírban némi szétmorzsolts juhsajtot. Ebből azonban nem kértünk. A *mamaliga* se nagyon ízlett, francia barátunk egy falat után úgy vélte, hogy ettől örök időkre összeragadt a nyeldekölője. A Duna vize napközben elég zavaros, de holdfénynél ezt

³²³ Idézet: Horatius Carm. III. 6 sz. óda 37. sor: „paraszti katonák férfi ivadéka,” Szász Károly műfordításában: „harchoz edzett földművelők faja”. Az ódát Bede Anna és Lator László is lefordította.

nem nagyon venni észre, és mivel a *malai* olyan száraz volt, mint Arábia homokja, a Duna-víz segítségére szorultunk. „Ó *malai*, ó *mamaliga*! Ó te szép Románia!” – sóhajtoztuk, felhasználva a rímes mondást, amit az itt lakó németek találtak ki, mert bizony *malai* és *mamaliga* a Dnyeperig és a Fekete-tengerig mindenütt van. Az egész oláh nemzet, akár török, akár orosz, akár osztrák kormány alatt él, a határőrvidéken és a tartományokban egyaránt, úgy beleszeretett ebbe az ételbe, hogy megmaradt mellette, és nem szokott rá semmilyen más kenyérré.

Még a tűz körül ültünk, néhányan a katonák közül rokkát faragtak, amit a parasztlányoknak el tudnak adni, amikor felharsant az őr kiáltása. „Állj! Ki vagy?” – kiáltotta németül a románok jellegzetes kiejtésével. Egy követ jött egy levéllel, amit a káplár egyik emberével továbbküldött, aki árkon-bokron keresztül azonnal továbbindult a sötétségbe.

Nem sokra rá újból „álljt” kiáltott az őr. „Jó barát!” – hangzott a válasz a másik oldalról. Egy járőr érkezett, akit a határzár parancsnoksága küldött, hogy ellenőrizze az egyes őrhelyeket, és ébren tartsa a figyelmet. Néha maguk a parancsnokok is körbejárják az őrhelyeket, anélkül hogy előre bejelentenek.

Még egyszer kiáltott a figyelmes őr, és újból baráti választ kapott. Megjött a váltás: 6-7 ember, fegyverekkel és egyheti élelmiszerral ellátva, mert addig tart a szolgálat. Egy évben átlag 90 napot tölt egy ember szolgálatban a határ mentén. Mindegyiknél volt egy lőszertáska és egy báránybőrből készült zsák 7 oka kukoricaliszttal,³²⁴ amit hazulról hoztak. Némelyiknek volt még egy kis zsákocskája is morzsolt brinzával (juhsajttal), de akadtak köztük olyanok, akik sőt se tudtak hozni, legalábbis ezt állították. A só nagy kincs az osztrák határőrvidéken, miközben a szemben lévő török part mellett hajórakomány-számra vonulnak el az uszályok, megrakva szép zöld sókristályokkal az oláh hegyekből. A határőrök mohó szemekkel figyelik mindezt, mint a gyerekek a kandiscukrot, és jóllehet, mint kötelességtudó katonák tartózkodnak a csempészéstől, de vannak embereik, akiknek közvetítésével időnként sóhoz jutnak.

A váltásban részt vevő katonák messziről jöttek, némelyikük már hajnalban elindult, mert az oláh-illír ezredek befelé nagyobb területen állomásoznak, mint a többi ezred. Ezért aztán nagyon fáradtak voltak, azonnal beburkolódtak vastag, barna *gunjazukba* (ez egyfajta csuklyás kabát), lefeküdtek a *csardaka* mellé a földre, és abban a pillanatban elaludtak. Ehhez hasonló egyszerű, hét napra szolgáló tanyahelyet csak cigányoknál láttam. Csak a fegyvereikkel törődtek gondosabban. Megkérdeztük tőlük, miért nem alusznak bent, a *csardakában*, de azt felel-

³²⁴ Oka (okka), török súlymérték, kb. 1,30 kg.

ték, hogy ott sok az egér, meg minden más féreg, így aztán, ha az idő valamennyire is megengedi, inkább a szabadban tanyáznak.

Valóban hihetetlen, hogy milyen nélkülözésekkel és fáradsággal jár ezeknek a kemény, bátor határőröknek a mindennapi élete. Teljes béke uralkodott a török oldalon, a világ legromantikusabb, legszebb, enyhe éjszakája volt, de még egy ilyen romantikus éjszakát semmi pénzért se szerettünk volna itt eltölteni. Hát még mi lehet akkor, ha elromlik az idő, az utak járhatatlanná válnak, a fegyverek tisztán tartása és ápolása is kimondhatatlan fáradságba kerül, ha aztán végül hirtelen riadó vernek a határ mentén, ha a parancsnoki őrhelyekre kitűzik a riadójelet, és a járőrök figyelmeztető lövései pattognak a parton, ha rablóátmadást jeleznek, ha nyolc napon keresztül banditákkal kell hadakozni, ha eközben nyomorúságos ellátmányukat (*peculium castrense*) néhány, a rablótól elszedett patronnal, egy pár nyomorúságos csizmával vagy dolmánnyal tudják gyarapítani, akkor, csak akkor érzik igazán a határőr katonák magukat elemükben, akkor gyűjtanak rá katonadalaikra, akkor dicsérik a császárt és a harcot, mert azt tízszer is jobban szeretik, mint a békét. Ezek a fajta emberek ugyanis évszázadok óta, gyermekkoruktól fogva a világ összes nélkülözését megtapasztalták, életükhöz tartozónak tarják ezt a számunkra elviselhetetlennek tűnő, de nekik mindennapjukhoz tartozó életformát, sőt ami nekünk szenvedést jelentene, az nekik élvezetet okoz.

Ectinse fuoco! (eloltottam a tüzet!) – mondta az egyik katona, miközben összekotorta a hamut, aztán ugyanabban a ruhában, amit hét napja hordott, ő is lefeküdt aludni. Különösnek találtam, hogy milyen érdeklődést váltottak ki francia útitársunkban a latinnal rokon nyelv szavai, Meg volt róla győződve, hogy ez a nyelv a franciának csak egy zsargonja, és hogy egykor, valamiféle hódító hadjárat során, franciák maradtak ezen a tájon, és teljesen elvadultak.

Közben a káplár három emberét járőrbe küldte, a negyedik őrt állt, a *csardaka* előtt járt fel-alá, időnként szemügyre vette a túlsó partot, felhúzta a fegyverét, megállt, és belekiáltott az éjszakába, a bokrok irányába.

Mamaliga-lakománk és Duna-víz-italozásunk után kiültünk a szabadba, a magas part szélére, a víz felé fordulva, mellénk ült a káplár is a göcsörtös káplárbotjával, amit folyton a kezében tartott. A káplár a határőrvidéken olyan, mint a király, aki a jogarát le nem teszi. Ennek a királynak leginkább úgy tud az ember a kegyeibe férkőzni, ha megkínálja egy pipadohánnyal, és mi ezt meg is tettük. Velünk szemben, mint egy nyitott könyv, terült el az egész szerbiai part, egészen a hegyek csúcsáig.

„Egy idő óta békében megvoltunk a szerbekkel” – mondta a káplár. „Miloš fejedelem alatt rend volt. Most azonban, hogy új fejedelmük lett, megkettőztük a figyelmünket, és nem tudni, mit hoz a jövő. De náluk nincs akkora biztonság, mint nálunk, még a fejedelmi hivatalnokok is fegyveresen kelnek útra.”

Időnként kutyaugatás hallatszott át a szerb oldalról, ez volt az egyetlen hang, amit hallani lehetett. A medvék brummogása, melyek a túldali erdőkben jöttek-mentek, nem hallatszott, hiába füleltünk. A kutyák feladata, hogy túlugassák a medvét, aztán ha a közelükbe ér, elmene-küljenek. A kukoricaföldek őrtüzei néha fellobbantak, és bevilágították a környező bokrokat. „Odaát sok a vadállat – mondta a káplár –, medvék és farkasok. Vannak ezen az oldalon is, de kevesebben. De más, hasznosabb vad is van ott, pl. őzek és szarvasok, minden mennyiségben. Tavaly télen háromszáz őzet és szarvast botokkal vertek agyon a hóban. A medvék nemegyszer átúsznak ide. Azokra is ügyelni kell az őreinknek.”

Látható ebből, hogy milyen sokoldalú munkával jár egy kultúrhatár őrzése egy barbár hatalommal szemben. Annak a 6000 pár fülnek és szemnek, melyek éjjel-nappal, évről évre a Duna és a Száva mentén a 200 mérföldnyi hegyes-völgyes török határt őrzik, valóban nagyon figyelmeseknek és nagyon éleseknek kell lenniük, és bizonyára egész Európa legjobb füleit és szemeit képviselik. Jelenleg az „első veszélyességi fokozat” volt érvényben. Ha azonban fenyegető veszély esetén kiadják a parancsot a második és harmadik fokozatra, azonnal 8000, illetve 12 000 ember áll készenlétben a határon. A határvidéken szolgáló katonák teljes létszáma 60 000 ember, akik állandón váltják egymást. Vész-helyzetben akár 100 000 embert is tudnak mozgósítani.

„Német létemre büszke vagyok a katonai határvidék különös intézményére – mondtam francia utastársunkhoz fordulva –, a német szellemnek az itt élő népek kultúrájának őrzésére tett nagyszerűen megszervezett törekvését látom benne, ami egész Európa kultúrájának javát is szolgálja.”

„Micsoda, Ön büszke? Nem értem, mire. Nem tudom, nem értem, nem foghatom fel.”³²⁵ Ezt az utóbbi mondatot útitársunk, amikor csak alkalom kínálkozott rá, folyton ismételte. Közvetlenül Párizsból érkezett vonaton erre a távoli vidékre, egész eddigi életét a európai kultúrának a központjában élte le, így aztán elég értetlennek mutatkozott. Amikor a katonai határvidék politikai és történelmi jelentőségéről kezd-

³²⁵ Kohl franciául idézi útitársa szavait: Comment ça? Vous êtes fier, je n'en comprends rien. Je ne sais, ni comment, ni pourquoi.

tem beszélni, a maga részéről gyorsan lezárta a beszélgetést, és alvásra hajtotta a fejét. Én azonban, minthogy nem voltam olyan szerencsés, hogy egy jó, férgektől mentes báránybórt szerezzek magamnak, a következő kérdéseken törtem a fejem: [...] ³²⁶

³²⁶ Erről szól Kohl könyvének következő fejezete: „Gondolatok a katonai határvidék politikai jelentőségéről,” melynek lefordításától eltekintettünk. A fejezet lényegében megfelel Kohl cikkének, amelyet *Die Militärgrenze und ihre Stellung zur orientalischen Frage* címmel az *Allgemeine Zeitung* 1842-es 150. (május 30.) és 151. (május 31.) számaiban közölte.

A CLISSURA ALSÓ SZAKASZA

Végül öt óra tájban mindnyájan a hajóban ültünk, éjszakai kalandjainkat meséltük egymásnak, közben a *Tündér* megindult velünk lefelé a folyón.

Ha a tegnapi utunk a *Clissura* felső szakaszán érdekesnek volt mondható, úgy a mai, az alsó szakaszon, nem kevésbé volt érdekes. Plavisevica alatt a Duna elég szélessé válik, de hamarosan újból megpillantottunk egy vízszintesen kiugró szikláktól szegélyezett kaput, amely mögött keskeny szalagként tűnt el a Duna. Nekem ez tűnt az eddig látottak között az egyik legfestőibb látványnak. Körülöttünk még a széles meder, az előtérben árnyas erdők, a közeli háttérben azonban már ott tátong a hatalmas kapu, a kapu fölött az egész itteni hegyvidék legmagasabb csúcsa, a *Sterbezo al mare*, melyet már Viddinből is lehet látni, mindez csodálatos látványt nyújtott. A kapu torkán át – ez volt a különösen lebilincselő – messze lehetett látni: a keskeny medret szegélyező, összeszűkülő, majd kitáguló sziklafalakat, melyek élein a hajnali párapamacscok lebegtek.

Átsiklottunk a kapun. „Ez a Kazán”, mondták a hajósok. A kazán tatar szó, és üstöt jelent. De most ebből az üstből metsző hideg áramlott felénk, és nyilvánvaló volt, hogy ez az üst most nem tűzön melegszik, jóllehet a víz itt is forrongott. A katlan bejárata nagyon szép. A folyó közepén itt is egy hatalmas szikla áll, a *Kalnik*, melyet vad hullámok ostromolnak. Kétoldalt a parton barlangokat lehet látni. Az egyiknek Töröklyuk (*Gaura Turcoli*) a neve. Mellette szerb halászok vizafogással foglalatostkodtak. A parttól nem messze, az egyik hegyes sziklán, egy sas ült, meg se rebbent, amikor elhaladtunk mellette. A sziklákon, táplálékot keresve nyomorult kis tölgyek és bükkök eresztettek gyökeret. Csak úgy röptünk a vizen, bár ez a szakasz nem olyan veszélyes, mint volt az *Iszlac* vagy a *Juc*, mert kevesebb a vízben lappangó kis szikla, és hamarosan nyugodtan és sebesen haladtunk a szorosban, amely egy ideig még nagyon keskeny. A két part olyan közel volt, hogy az egyik parton a szerbek, a másikon a magyarok arcvonásait is fel lehetett ismerni. A hajósok azt mondták, a Duna itt átlag 36 öl, de helyenként 50 öl mély. Más utazók 30 öl átlagos mélységet adnak meg. A szűk hegyek között a Duna csaknem háromórás utat tesz meg, és bizonyos, hogy

A DUNA A KAZÁNI SZOROSNÁL

(George Hering rajza, 1838)

egész további útja során a torkolatig, ahol már elég sekély a vize, ilyen mélységet már nem ér el. Kétoldalt itt-ott mély sziklahasadékokat látni. Az egyikben, a *Tanikova*-hasadékban, ahogy hallottuk, olyan hideg van, hogy nem lehet benne megmaradni.

A szerb és a magyar oldal bizonyos értelemben érdekes ellentétet mutat. Miközben az egyik oldalon a széles *Clissura*-utat robbantják a sziklákba, a szerb oldalon még láthatók a régi római út nyomai, melyet Traianus építtetett. Az új, szép, széles út Orsovától vezetne keresztül a *Clissurán*, egészen Újpalánkáig, amelyet már többször mint a szűk Duna-szakasz kezdetét említettünk. A jövőben a gőzhajózási társaság ezen az úton szállítaná az utasokat és az árut, mert robbantásokkal valószínűleg nem lehet a vízi utat teljesen megtisztítani a sziklaktól, vagy ha ez mégis sikerülne, különleges események és körülmények beálltával, mint pl. egy szokatlanul alacsony vízállás vagy jégtorlaszok miatt, egy szárazföldi országút teljesítené a legjobb szolgálatot.

Ezt a Duna-szorost egy csatorna építésével sem lehetne megkerülni, mert a hegyek mindkét oldalon nagyon magasak és nagy kiterjedésűek. Csak egy vízi alagutat lehetne elképzelni, de ilyen hosszú, széles és magas alagút építése felülmúlná az emberi képességeket.

Ezen a nagyszerű szárazföldi úton már kilenc éve dolgoznak. A munka lassan halad, mert az utat sokszor a meredek sziklákba kell berobbantani, máskor hasadékok és szakadékok fölött nehezen kivitelezhető hidakat, helyenként az út védelmére támasztó pilléreket kell építeni. Mindennek ellenére az útnak már jelentős része elkészült, nekem hat mérföldet emlegettek, ami az egésznek kb. egyharmada lenne. Helyenként sokan dolgoztak a sziklákon lógva az építkezésen.

Szemben, a szerb oldalon a régi római út maradványait láthattuk, amely persze nem volt olyan nagyméretű, mint ezen az oldalon az épülő magyar út, mert az csak hajóvontatók számára készült, akik, mint még ma is, a hajókat a folyással szemben vontatták. Ha azonban az ember meggondolja, hogy itt a hosszú vajatot vésővel kellett a kemény sziklába apránként kivájni, hiszen a rómaiak még nem rendelkeztek lőporral a robbantáshoz, és hogy a kövek hasításához csak fából rakott tüzet lehetett használni, úgy a munka eredményének csodálattal kell adoznunk. Helyenként még nagy négyszögletes lyukakat látni a bevágott út mentén, ezekbe valószínűleg gerendákat helyeztek el, melyek az útnak egy hídszerű kiszélesítését hordozták. Ezt a víz fölé épült galériát alighanem könnyebb volt elkészíteni, mint a sziklafalat jobban kimélyíteni. A nagy négyszögletes lyukak alatt még kisebb lyukakat figyelhettünk meg, amelyekbe ferde gerendákat helyezhettek el a vízszintesen kimeredő gerendák megtámasztására. Azt hiszem, a szerbek nem nagy fáradtsággal újra tudnák építeni ezt a galériát, ami nagy segítséget jelentene a dunai hajósoknak. Már az előző napon is felfedeztük ennek a római vontatóútnak a nyomait. A magyarok Traján-útnak nevezik, és ezt az oláhok is megerősítették: „Igen, ezt az utat a Traján csinálta.” Sajátságosnak tűnt, hogy egy nagy római császár neve ebben a sziklahasadék-

ban, annyi idő óta ilyen frissen hangzik, mint egy soha meg nem szűnő visszhang. Megkérdeztem oláh evezőseinket, hogy ki volt ez a Traján? Azt felelték, hogy ő egy „*imperator Rumanescu*”, ami jelenthet római és román császárt is. Azt hiszem, az oláhok többre tartják a római császárokat, mint a mai olaszok. Ismeretes, hogy egy oláh tanító könyvében azt bizonygatta, hogy az oláhok sokkal egyenesebben, keveredés nélkül származnak a rómaiaktól, mint az olaszok, akikbe már germán szellem is vegyült. Azt a feltételezést, hogy az oláhok csak romanizálódott szlávok lennének, ma minden oláh elveti. Ezzel a feltételezéssel a szlávok barátai élnek, és az oláhokat a szlávok közé sorolják. Csak az olaszok ismerik el őket testvéreiknek, és ezért az oláhok nyelvüket az olasz helyesíráshoz közelítették, és a cirill írással szemben a latin ábécére tértek át. Különösnek tűnik, hogy a föld legnagyobb, legenergikusabb népe, a rómaiak, éppen ilyen néppé alakult át, amely szellemileg oly kevésbé hasonlít hozzájuk, mint az oláhok.

Az oláh és az olasz, valamint kettejük közös anyanyelvének, a latinak összehasonlítása rendkívül érdekes lenne, és fontos eredményekre vezethetne. Nevezetesen érdekes, hogy az oláhok a latint mennyire hasonlóan ejtik ki, mint az olaszok, és nem úgy, mint németek. Ők mindketten *Csicserónak* ejtik a *Cicerót*.³²⁷

„Egyszer a baloldali utat a Trajan csinálta, a jobboldalit pedig a Széchenyi” – állapította meg egyik osztrák útitársunk. Az út mindenesetre a Gőzhajózási Társaság költségén készül, de gróf Széchenyi, ez a haza javát oly sokféleképpen előmozdító férfi a munkálatok lelke. Ő kezdeményezte a munkát, többször beutazta a Dunának ezt a vidékét, volt, hogy a nádor főherceget is magával hozta. A nép így aztán őt tartja az út építőjének, és azt Széchenyi útjaként is emlegeti.³²⁸ Rendkívül hízelgő lehet, ha valakit ebben a sziklaszorosban, ilyen körülmények között Traianus mellé állítanak! Ha a 'Széchenyi útja' elnevezés állandósul, úgy a nemes gróf neve örökre hozzákövácsoódik ezekhez a sziklákhoz. Azt hiszem, nincs jobb módja annak, hogy valakinek a neve halhatatlanná váljon, mint ez által a sziklákba vájt művel, ahol emberi kéz más művei alig találhatók. Nagy templomok építetőinek neve a nép között hamar feledésbe merül, de még sokszor a tudósok körében is. Traianus nevét nem tette más halhatatlanná ezen a vidéken, csak vontatóútjának emléke.

Közvetlenül a Töröklyuk után már megpillantottuk a Vérhegyet, vagyis a *Sukurut*, oldalán látni a híres *Biscabora* vagy Veteránbarlang bejáratát,

³²⁷ Ezután Kohl mintegy fél oldalon keresztül összehasonlításokat tesz román, olasz és latin szavak között. Ezt elhagytuk.

³²⁸ Kohl itt is, fentebb is osztrák nyelvjárásban beszélteti ezt az útitársát.

amely oly nagy, hogy régebben várnak tudták használni. Még az osztrák–török háború idején is használatba vették. A barlangban 7-800 ember is elfér, és úgy fekszik, hogy a nyílásából mindkét irányban meg lehet akadályozni a dunai közlekedést. Megtekinteni sajnos nem tudtam, és így nem beszélhetek azokról az ütközetekről sem, amelyek itt zajlottak, valamint az ütközetek reprodukcióiról sem, melyek sok festő fantáziáját megmozgathatnák. Még 1790-ben is 1000 osztrák tartotta megszállva a barlangot, és a törökök a maguk tehetetlen sajkáikkal (ők *Budának* nevezik ezeket) nem tudtak a barlang alatt elmenni. Most már csak az emlékeztet a barlangra, hogy ezen a szűk folyószakaszon több strázsa (*straje*) és őrház (*csardaka*) van, mint másutt.

Gyönyörű színjátékot rendezhet itt a havas, jeges tél! Azt hiszem, minden télen hatalmas hó- és jégtömegek halmozódhatnak fel ezeken a sziklákon. Akkor a szerb kunyhókat, melyek most kis kukoricaföldektől körülveve a hegyek előrenyúló fennsíkjain fekszenek, a hó bizonyára teljesen elvágja a világtól. Sok ilyen házacska láttunk, melyeknek lakói bizonyára csak vízi úton tudnak a környékbeliekkel érintkezni, és egykor valószínűleg úgy is érkeztek ide. Rejtély számomra hogyan ér el eddig Miloš fejedelem kormánypálcája.

Egyszer elmentünk egy kis szerb kanalasmalom közvetlen közelében, ami egy Dunába torkolló kis forrás mentén állt, és megfigyelhettük halk zakatolását. Mellette ült a szerb molnár, és horgászott.

Végül az oláhok megint Trajánjukat emlegették: „*Ikonalaui Trojan!* (Traianus táblája), kiabálták. Ez az a híres felirat, amit a császár a szikla egy laposra faragott részére bevésített, valószínűleg azért, hogy a sziklautat építő légióinak emléket állítson.³²⁹ Az a hely, ahol a tábla látható, ismét a folyó egyik legromantikusabb helye, itt ismét kinyílik a Duna-szoros kapuja. Hátrafelé még belátni a hasadékba, amelyből éppen kisiklott a hajónk, szemben pedig erdős partokat és egy kis árnyas szigetet látni a folyó közepén, bokrokkal, kukoricafölddel és szép zöld legelőkkel. Traianus táblája még mindig elég magasan áll a víz fölött, és vigyázatlan kis pásztorfiúk néha tüzet rakhattak alatta a sziklapárkányon, így a nagy melegtől a tábla egyes darabjai kihullhattak, legalábbis a felirat egyes részei alulról nézve olvashatatlanná váltak. Ezért aztán, bár nagy tisztelettel és figyelemmel néztünk fölfelé, nem tudtuk a feliratot elolvasni. Több könyv közlése alapján a felirat szövege a következő:

³²⁹ Kohl jegyzete: Mások szerint dáciai hadjáratának akart ezzel emléket emelni. De ezen a helyen Traianus semmi módon nem kelhetett volna át a Dunán.

Imp. Caesar. Divi. Nervae. F.
Nerva. Traianus. Aug. Germ.
Pontif. Maximus. T. P.
Pater Patriae. Cos. P. P.
Monti D.....Bu.
S.....nati.³³⁰

Egyre többen vannak, akik az emberi kezek által vésett feliratok betűire kíváncsiak, de általában egyre kevesebben akadnak, akik a természet szavait és szótöredékeit akarják megismerni. Ezért lehetséges, hogy Traianus táblájának minden szavát százszor is értelmezték, míg ezekről a sziklákról, vagy a növényzetükről még oly sok szót lehetne ejteni. E hegyvidék élővilágáról mind ez ideig nem készült összefüggő tanulmány.

Traianus táblája alatt elhaladva, amint már mondtam, hajónk újból egy széles, napsütötte völgybe ért, és egy órácska után már meg is pillantottuk a katonai őrvidek utolsó dunai városát, Orsovát, mely a folyó egy széles kanyarulatában, a bal part felé nyitott völgyben fekszik.

³³⁰ A Kohl által közölt olvasat nem pontos. A felirat hiteles olvasata a következő (a sorvégeket / jelzi, a rövidítések kiegészítései []-ban állnak): *Imp[erator] Caesar Divi Nervae F[ilius] / Nerva Traianus Aug[ustus] Germ[anicus] / Pontif[ex] Maximus Trib[unicia] Pot[estate] IIII / P[ater] P[at]riae Co[n]s[ul] III / Montibus excisi[s] anco[ni]bus / sublatis via[m] fecit.* – Magyarul: Nerva császár, az isteni Nerva fia, Nerva Traianus Augustus, Germanicus, Pontifex Maximus, akit negyedszer választottak tribunusnak, a haza atyja, harmadszor consul, a hegyek szikláit vágva, fatörzsekkel alátámasztva készített utat.

TEMESVÁR ÉS A BÁNÁTI LÁZ

Reggel szomorú napra, esőre ébredtem, valamint egy kis oláh parasztkocsi zörgésére, amire felpakoltuk a csomagjaimat. Már éppen megakartam kérdezni a fogadóst, hogy mit jelent oláhul 'lassan', mert még emlékeztem a magyar parasztok kíméletlen, gyors hajtására, de aztán megpillantottam a kocsi elé fogott nyomorult kis lovakat, és inkább úgy döntöttem, hogy a 'gyors' szó jelentését kérdezem meg. Így aztán, mint-hogy ez volt utolsó napom az oláhok által lakott országrészben, nem tudtam meg, hogyan mondják oláhul, hogy 'lassan', megtudtam azonban, hogy a 'gyorsan' szót *jutjének* mondják. A kocsisomnak, egy fiatal román fiúnak, aki egy szót sem értett németül, időnként odaszóltam, hogy *jutje! jutje!*, azzal nekiindultunk az esőnek. A kocsis beburkolódzott a birkabundájába, én meg a kabátomba. Én német gondolataimmal voltam elfoglalva, ő pedig oláh dolgokon törhette a fejét. Néha azért mutogattunk egymásnak.

A Temesvárra vezető úton a legtöbb falvat még oláhok lakják, de helyenként már találni német településeket is. Az itteni oláh falvak, mint általában az összes falu a Bánátban, szabályos terv szerint épültek, hiszen csaknem valamennyi az előző század folyamán létrejött település. A tervek nem voltak egységesek, hiszen a különböző előjárók vagy földesurak más-más tervet részesítettek előnyben. Némelyik falu körkörösén épült, ezeknek a közepén van a templom, az azt körülvevő tágas térből indulnak ki a házsorok. Mások párhuzamos utcákból állnak. A legtöbbet azonban négyzet alakúra tervezték, ezeknek a közepén is egy szabad tér van, itt található a templom, az előjáróság épülete, a teret keresztben és hosszában több, rendkívül széles utca metszi, ezekben állnak egymástól egyforma távolságra a lakóházak és az udvarok. Mivel a Bánát, mint egy rajztábla, teljesen sík terület, így itt minden tervet könnyen ki lehetett vitelezni, természetes akadályok nem merültek fel.

Temesvárig sok ilyen falun haladtunk keresztül. Ezek voltak a legr szebb oláhok által lakott falvak, amelyeket eddig bárhol is láttam. Oláhországban biztos, hogy nincsenek ilyen szép falvak, de Besszarábiában sem, erről biztosíthatok mindenkit, sőt valószínűleg Erdélyben

sem, ahol a parasztoakat még jobban elnyomják, mint Magyarországon. Utunknak ezt a részét nagyon élvezetesnek találtam, sokszor fél óráig is eltartott, amíg áthaladtunk egy-egy falun, és mindig előre örültem, ha a távolban egy újabb templomtornyot pillantottam meg. A széles utcák általában tele voltak háziállatokkal: libákkal, pulykákkal, disznókkal stb. ameddig csak a szem ellátott. Közöttük jöttek-mentek az oláh asszonyok, miközben pergő orsójukkal folyton fonták a gyapjúfonalat, mentek a szomszédhoz látogatóba, vagy ételt vittek ki a földekre, vagy terelgették az állatokat, vagy valami más ügyben jártak. Mindenütt látni lehetett a nagy, ferdén feltűzött hajfonatokat és a beléjük tűzött vastag ezüsttüket és gombokat.

Férfiakat alig lehetett látni. Nagyrészt szüretelni voltak. Mivel napközben gyakran esett az eső, így nagyon meg lehetek elégedve, mert az oláhok azt tartják, ha esik az eső, egyrészt több lesz a bor, másrészt ilyenkor a szőlőszemeknek vékonyabb a héja, és könnyebben lehet préselni (?). Mindenütt örömmel üdvözölték, ha megjött az eső. A szőlőskerteket a síkságon telepítették, körülöttük kis ökrösszekerek álltak, rajtuk dézsák, tele a már kipréselt szőlővel. Rendszerint kitaposák a szőlőt, de van nekik egy külön erre szolgáló présük is, amelyen alul ujnyi széles rések vannak. Az elsőként préselt mustot lemerik, ebből lesz a legjobb bor, az ezután következő második préselésből készült bor már nem olyan jó minőségű.

Az egyik szőlőben láttam, hogyan ülik meg az oláhok Bacchus ünnepeét. A menet elején a szőlő és a ház tulajdonosa megy, utána egy négyökrös szekér, amely követi őt, amerre csak megy. A szekeret a fia hajtja, egy hosszú bottal terelgeti az ökröket. Három nagy hordót visz a kocsi, tele musttal vagy kitaposott szőlővel, a hordókra szőlőindákat lógatnak, tele a legszebb fürtökkel. Ezekből aztán koszorút fonnak, vagy megeszik őket, de megkínálják vele az arra járókat is. A kocsi után, folytonosan beszélgetve és fonva, három asszony halad, a szőlősgazda felesége, anyja és lánya, mellettük mennek a szolganépek, akik vigyáznak a hordókra és a kocsira.

Lugos és Temesvár között a legnagyobb falu Rékás. Terjedelmes település, szép, nagyrészt németektől lakott parasztházakkal, egy részükben azonban olyan nép is lakik, amilyeneket eddig nem ismertem. A németek sokácoknak nevezik őket. Nem jöttem rá, hogy kiket is értenek ez alatt, kérdeztem, hogy rácok vagy szerbek volnának? „Nem – mondták –, ilyen sokácok csak ebben a faluban lagnak, ezek katolikus illírek.” Mások azt mondták, hogy kikeresztelkedett törökök. Később Temesvárott valaki úgy vélte, hogy a sokácok az Adria mellől idetelepedett dalmátok. Vagy inkább egy szlavón törzs? Megadom itt az összes véleményt, amit hallottam, hogy ezzel is jellemezzem a magyarországi zűrzavaros nemzetiségi helyzetet.

Rékáson ebédszünetet tartottam. Itt is, mint az összes faluban, amin áthaladtam, találtam egy jó német vendéglőt. Ebéd közben mesélték, hogy nemrégiben egy követválasztáskor három püspököt is leszavaztak. Az egyik párt végighordta a jelöltjét a megyeház összes szobájában, de aztán mégsem választották meg.

Ebben az évben egy szörnyű lázas betegség terjedt el az egész Bánátban. A rékási németek azt mesélték, hogy náluk kivétel nélkül mindenki elkapta. Gyakran a falunak csak a harmadrésze volt munkaképes, még most is alig a fele. Sokakat teljesen leterített, mert éjjel a láz gyötörte őket, de napközben mégis fölkeltek, hogy a legszükségesebb munkát elvégezzék. Az a paraszt, aki ezt mesélte, még mindig nem gyógyult ki teljesen. Azt mondta, annyira gyengének érzi magát, hogy az ostort is csak a legnagyobb megerőltetéssel tudja felemelni, hogy a lovakat hajtsa, de különben nincs semmi baja. A Bánátban állomásozó huszárokat is úgy elővette a láz a nem éppen tökéletesen berendezett kaszárnyáikban, hogy pl. két svadronhoz is egy-egy század gyalogost kellett küldeni, hogy a lovaikat gondozzák, mert a huszárok erre sem voltak képesek.

A Bánátban ez évben amúgy is rossz állapotok voltak, mert a betegségekhez még a rossz termés is hozzájárult. A legrosszabb termést a zab hozta. Magam is láttam útközben, hogy a parasztok tökkel etették a lovakat. A szegény állatok egészen a héjáig lerágták a félbevágott tököket, melyeket a parasztok a fűbe eléjük vetettek. Abban reménykedtek, hogy a kukoricatermés, ha majd beérik, jobb lesz.

A németek ebben a szép bánáti faluban kamarai parasztok, és egész Rékás és a körülötte lévő földek kamarai tulajdonban vannak, azaz a parasztnak a magyar királyi kincstárba kell a bért befizetni, és kamarai hivatalnokok kormányozzák a falut.³³¹ Hogy ezzel az emberek általában elégedettek-e, vagy sem, nem tudom, de annyit tudok, hogy amikor a vendéglő ajtaja előtt álltam, egy-két paraszt, akik már régóta figyeltek engem, levett kalappal odajöttek, és megszólítottak: Bocsánatot kérnek, de azt hallották, azt híresztelik, hogy én császári mérnök lennék, akit azért küldtek ide Bécsből, hogy kivizsgáljam a panaszait. Arra

³³¹ A Bánát közigazgatása még gyakran kerül említésre a következőkben. A pozseváci béke (1718) után a törököktől visszafoglalt déli területeket nem csatolták Magyarországhoz, hanem Temesi bánóság néven külön tartományt hoztak belőlük létre, és azt a bécsi kormány katonai igazgatása alá helyezték. Kormányzónak gróf Florimund Claudius Mercy, lotaringiai születésű tábornokot nevezte ki az udvar. A katonai igazgatás alá rendelt területre sváb telepéseket hoztak („Mercy-terv”), a magyarok és más nemzetiségek számára 1778-ig tilos volt itt letelepedni. Mária Terézia nyolc tájegységet kivett a katonai igazgatás alól, de azok is megmaradtak osztrák fennhatóság alatt, a maradék háromból katonai őrvédéket szerveztek. Végül a nyolc polgári igazgatás alatt álló területet 1741-ben a Magyar Királyság rendes közigazgatási szervezetébe iktatták.

kérnének, hogy szíveskedjem őket a házukba elkísérni, ott mindent megmutatnak, és elmondják, mi a bajuk, és akkor a császár bizonyára igazságot szolgáltatna, és könnyítene a helyzetükön. Mondtam nekik, hogy én csak egy tanulni vágyó idegen vagyok, de szívesen megnézem a gazdaságukat. Ezután mindent megmutattak nekem, és sokat meséltek az elszenvedett igazságtalanságokról, de ezeket nem adom elő, mert nem vagyok biztos benne, hogy csak elégedetlenkedőkkel volt-e dolgom, vagy olyanokkal, akik az egész közösség nevében szóltak. Amikor elmentem, teletömtek a zsebeimet dióval, és még egy zsákkal is akartak adni valószínűleg azért, hogy megnyerjenek maguknak, mert továbbra is meg voltak róla győződve, hogy császári mérnök vagyok, és azért jöttem, hogy igazat szolgáltatassak nekik. Kezdetben, amikor láttam a gazdag falut, a szép házakat, a zsíros földeket, eszembe se jutott, hogy itt is lehetnek elégedetlenkedők. Nem is hiszem, hogy a kincstár a parasztokat felülről elnyomná. De ahogyan a parasztok jó helyzete, szorgalma és jó termőföldje előmozdítja a jólétüket, lehetséges, hogy vannak hivatalnokok, akik mindebből maguknak akarnak hasznot húzni.

Magyarországon, de azt hiszem, a császárság egész területén nincs olyan tartomány, ahol a kincstárnak akkora birtoka lenne, mint a Bárányban. Ennek okairól fentebb már szóltam. Hogy ezen a területen magyar koronabirtokok is lennének, azt nem nagyon hiszem. Különbség van ugyanis a koronabirtokok és kincstári birtokok között, az előbbieket mindig a korona birtokában maradnak, míg az utóbbiakat a király továbbadhatja. Ezekből az ingatlanokból, amelyekhez a fémbányák is tartoznak, húzza a magyar király a legnagyobb jövedelmet, kivéve a sómonopóliumot, mert az még ezeknél is jövedelmezőbb. De a bányák és az egyéb birtokok ismét kétszer annyit hoznak, mint a többi, amihez még többek között a harmincadvámok, a türelmi taksák, a postai díjak stb. is tartoznak.

A 'spendírozni' szót egész Ausztriában, Csehországtól az osztrák-török határig (mindig csodálkozom azon, hogy milyen nagy területen beszélik az osztrák nyelvjárást!) különös előszeretettel használják a legkülönbözőbb viszonylatokban. Egyik asztaltársam pl. Rékáson így búcsúzott tőlem: „Nagyon köszönöm Önnek, hogy spendírozta nekem a nevét”. Amikor pedig a kocsimba szálltam, odajött hozzám egy fiatal deák (így nevezik Magyarországon azokat a tanulókat, akik, mint egykor a Szent Római Birodalom területén, iskoláról iskolára vándorolnak), és megszólított: „Szegény diák vagyok, kérem, adjon nekem valami »spendítmányt«!”³³²

³³² Kohl erre a fogalomra a 'Schpendage' szót használja.

Már korábban is szó volt róla, hogy ezen a vidéken gyakran megsérülnek a hidak. Valóban, útközben sok leomlott híddal találkoztam. Lehet, hogy ha még német előljárók kormányoztak volna erre felé, nem találtunk volna ilyen hidakat. Azt mondták, hogy bizonyos hivatalnokoknak előnyös, ha nem hozzák rendbe azonnal a sérült hidakat, így aztán a feladatot szívesen áthárítják az utódjukra. A hidak mindenütt azt jelölik, hogy itt biztonságosan át lehet kelni egy folyón. Itt inkább figyelmeztető jelek, hogy a világért se kíséreljék meg rajtuk az áthaladást. Oláh kocsisom így, ha egy hidat látott, mindig letért az útról, és inkább átgázolt a vízen.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy Magyarországnak ebben a részében jól, sőt nagyszerűen megépített hidakra is találtam. Nagyon különböző állapotok vannak ugyanis az egyes megyékben, illetve a szerint, hogy azokban milyen szellemben kormányoznak. Mert a megyéket bizonyos értelemben mint különálló, egymástól független köztársaságokat kell tekintenünk, melyeknek megvannak a maguk külön szabályai. A fentről meghozott átfogó, adminisztratív, belpolitikai rendeletek Magyarországon nem tudnak maguknak olyan gyorsan érvényt szerezni, mint más államokban.

Báró Pückler-Muskau is nagyon rossznak találta a magyar utakat,³³³ főleg amelyek Temesváron és Aradon át Pestre vezetnek. Úgy jellemezte őket, mint egy akadályverseny-pályát. Némely magyarok ezt nagyon rossz néven vették tőle, ami azok számára, akik ismerik ezeket az utakat, ugyanolyan kevésbé lenne érthető, mintha valaki megjegyzést tenné a szakadt kabátomra (már amennyiben csakugyan elszakítottam volna), és én ezért haragudnék, és nem küldeném a kabátomat azonnal a szabóhoz.

Rékás és Temesvár között félúton egy ideig az ún. régi római sánc mellett haladtunk, amelynek jobbról is és balról is lehetett látni az út mellett a maradványait. Ilyen földhányások nyomait sok helyütt lehet látni a Bánátban, a népnyelv általában *római sáncnak* nevezi őket. Van azonban tudósok, akik avargyűrűk maradványainak tartják ezeket. Valószínűbb, hogy egyik vélemény sem teljesen helytálló. Grisellini,³³⁴ aki egy sok tekintetben helytálló vastag könyvet publikált a Bánátról, ezt

³³³ Hermann von Pückler-Muskau (1785–1871) porosz katonatiszt, utazó, jelentős parkok létesítője. Számos útirajzán kívül kiadták naplóit és híres kortársakkal folytatott levelezését.

³³⁴ Francesco Grisellini olasz polihisztor, kartográfus (1717–1783) *Lettere odepорiche sul Banat di Temesvar* c. műve 1780-ban jelent meg Milánóban. Kohl valószínűleg a könyv német fordítását ismerte: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temesvarer Banats*. I–II. Wien 1779–80. A könyv 2011-ben modern kiadásban is megjelent.

az általunk látott földhányást a *Horom* nevű avargyűrű nyomainak tartja, mégpedig a következő indítékok alapján:

Először is az avaroknak, mint minden kelet-ázsiai népnek, az volt a szokása, hogy sáncokkal vették magukat körül;

másodszor, mert egy forrás sem említi, hogy a rómaiak ilyen sáncokat emeltek volna;

harmadszor, egy e helyen található *Horom* nevű avargyűrűről sokan tettek említést.

Mindez azonban önmagában nem meggyőző, mert az első érv ellen az szól, hogy a rómaiak sokszor emeltek hosszú sáncokat, a második és harmadik érv súlyát pedig az veszi el, hogy arról sem beszélnek régi források, hogy ez a bizonyos sánc a *Horom* néven ismert avargyűrűhöz tartozna.

Ha történelmi forrásra nem lehet hivatkozni, akkor a döntést csak a józan megfigyelés hozhatja meg. Ha erre hagyatkozik az ember, úgy kiderül, hogy a földhányás a Marostól a Dunáig, mintegy húsz mérföldnyi hosszúságban tart. Voltaképpen kettő is van belőle. Egymástól csak néhány mérföldnyire, ugyanabba az irányba tartanak, ebből valószínű, hogy ugyanazt a biztonsági célt is szolgálták. Építői vagy már kezdettől fogva kettőzött védelemre törekedtek, vagy, ami valószínűbb, a másik utóbb készült, hogy még nagyobb területet őrizzenek meg a kultúrát fenyegető veszélytől.

Tehát a Marosnál, nem sokkal Arad fölött kezdődnek a sáncok, mindig a hegyvidék külső nyúlványai mentén, a síkság és a hegyvidék választóvonalán húzódnak, egyszer-kétszer ugyan átszelnek egy-egy kisebb emelkedőt is, de ez a vonal volt a határ a római *Dacia ripensis* és a nomád pásztornépek területe között. Végül Újpalánkánál éri el a Dunát. Ez a helység is a síkság és a hegyes vidék átmeneténél fekszik. Ettől a vonaltól nyugatra minden csak mocsár, homoksvatag, legelő volt, keletre voltak a római települések szép szőlei, szántóföldjei és gazdag bányái. A jazigok kopár területe felől vezettek a Maros és a Temes völgyein keresztül Dácia kapuja felé az utak, és mivel ezeket nem keresztezte folyó, ezért valóban felfoghatatlan lenne, hogy miért ne építettek volna a rómaiak a Duna és a Maros között védővonalat a mögötte lévő dombvidék védelmére.

Amilyen kézenfekvő tehát, hogy a rómaiak itt védővonalat építettek ki, olyan valószínűtlen, hogy avarok ilyen irányban sáncokat emeltek volna. Az avarok gyűrűi (*circuli*) már a Karoling-kori történetírók tanúsága szerint is kör alakúak voltak. Az avarok területén csak ilyen sáncok lehettek célszerűek. Miért húztak volna saját területükön egy 20 mérföld hosszan elnyúló sáncot, hiszen 200 éven át az övék volt Dácia és Pannónia, minden, ami a Bánáton túl és innen csak található? Miért emeltek

volna nem is egy, de két védővonalat a hegyvidék és a síkság határán? Talán azért, hogy legelőiket a hegyvidék ellen megvédjék, ahol római telepések voltak, és ahonnan a görög császár hadai rájuk törhettek? Hallott már arról valaki is, hogy pásztornépek határvonalat építenek ki a magas kultúrájú népek felé? A síkságon gyűűiket a belföldi rablócsapatok és az őket esetlegesen követő ázsiai hordák ellen emelték. Azok a kisebb sáncok, amelyek a bánáti síkságon, pl. az alibunári mocsaraktól délre találhatóak,³³⁵ valószínűleg avargyűűük maradványai.

A hosszú, párhuzamos sáncok mögött a hegyekkel együtt megsűűnek a római uralom emlékei, és a pásztornépek sík földjén visz az út egészen Temesvár kapujáig.

Temesvár az egész Bánát legfontosabb városa, sokszor csak temesvári grófságként emlegetik, ideköltöztek a szerb nemesek is, és most ideköltözött a bánáti láz. Már útközben úgy emlegették az emberek: „Majd ha Temesvárra érnek, ott majd csodálkozhatnak, hogy mindenki lázas, az emberek sápadt arccal járnak a városban, csak szenvedő betegeket látni.” Valóban, szó szerint így találtunk mindent. Mindjárt, amikor behajtottunk a városkapun, két ilyen nyomorult lázbeteg jött velünk szembe. Egy egészséges ember vezette őket: „Kiviszem a szerencsétleneket, hogy megmutassam nekik, hol nő a lázfű. Errefelé lehet találni, és jobban használ, mint a gyógyszertári orvosságok.”

Először a gyárvárosnak nevezett külvároson, majd egy nagy, mocsaras mezőn haladtunk át, míg végre a vár belső területére értünk, majd betértünk a *Trombita* nevű fogadóba, amelynél jobbat kívánni sem lehet. Hamarosan elindultam, hogy felkeressem azt a tisztviselőt, akihez ajánlásom szólt. A komornyikja lassan, kedvetlenül, fejét lógatva botorkált elő, és elnézésemet kérte, de az ura éppen ma betegedett meg, nagy lázrohama van, fekszik az ágyban, jöjjen talán másnap. „És mi baja van magának, hogy olyan rosszul néz ki?” – kérdeztem. „Ő – válaszolta –, nekem is lázam van, akárcsak az uramnak”. Így hát továbbmentem egy hölgy házához, akinek Bécsből hoztam üdvözetet. „Ő uram, az úrnóm már három napja lázas, és ma van a legrosszabbul,” ezzel fogadtak. Röviden: akárhova mentem, az egész Temesvárt lázasan találtam. Amint már említettem, a Bánátban állandóan dühöngő láz okáról a legkülönbözőbb véleményeket lehetett hallani. Van, aki szerint a sok gyümölcs, főleg a görögdinnye fogyasztása az oka, mások szerint rossz az ivóvíz, ismét mások szerint a láz is, ugyanúgy, mint a vidék másik átka, a szúnyogok, a mocsarokból jön elő. Valószínűleg az áll a legközelebb az igazsághoz, hogy a láz Temesvár fekvésével függ össze. A város ugyanis a Bega (és

³³⁵ Az alibunári mocsár Torontál és Temes vármegye határán volt, lecsapolását már Mária Terézia idején megkezdték.

nem a Temes!) partján fekszik, és ennek a folyónak sok mocsaras kiöntése van, melyek közé a város települt. Nyáron fullasztó hőség uralkodik, amellet hosszan tartó szélcsend is szokott lenni. Magát a Begát ugyan a híres csatorna segítségével mintegy húsz mérföldre elvezették a várostól, amely Temesvártól kezdve már hajózható is. Csakhogy az elmosarasodott síkságot egyetlen csatornával nem lehet lecsapolni. Ehhez, mint Hollandiában vagy Egyiptomban, egész csatornahálózatot kellene kiépíteni.

Ezen a nyáron a láz miatt olyan rossz volt a helyzet, amilyen már hosszú idő óta nem fordult elő. Az erődben olyan fojtóan forró, fülledt volt a levegő, hogy aki kívülről jött, úgy érezte, mintha kemencébe érkezett volna. A lakosok döntő többsége lázas lett, de azok is, akik ettől mentesek maradtak, rosszul érezték magukat. Előfordult, hogy a helyőrség kétezer katonájából egész héten át kilencszázan feküdtek a kóházban, sokan közülük csak földre szórt szalmán. A helyőrség végül olyan állapotba került, hogy valamennyi őrhelyét el sem tudta látni, mert nem volt elég szolgálatra fogható emberük.

A bánáti láznak nagyon sokféle fajtája lehet, akárcsak az itt természetett dinnye- és tökfajtáknak. Némelyeknél nappal jelentkezik a láz, másoknál éjjel. Van, akit csak minden második vagy harmadik napon támad meg. Sőt létezik négynapos váltóláz is, és állítólag ez gyógyítható a legnehezebben. A rohamok is ennél a legerősebbek. A betegek egy részénél a láz néha hidegrázással váltakozik, másokat állandó forróság gyötör. Az idei nyáron inkább az állandó láz a gyakori. Kísérő tünetként előfordul fejfájás is, de ez nem minden esetben lép fel.

Némelyek azonnal, már aznap lázasak lesznek, mihelyt Temesvárra érkeznek, de többnyire csak néhány nap múlva betegszenek meg. Ahhoz, hogy megszabaduljanak a láztól, rendszerint elég, ha Pestre utaznak, de vannak, akik sokáig küszködnek vele, külföldre is elkíséri őket, és csak évek után gyógyulnak ki belőle.

Minthogy az első napon Temesvárrott egyetlen olyan embert sem találtam, aki mentes lett volna a járványtól, az első jelentkező legényt felfogadtam, és vele jártam be a várost és környékét. Ő már hat napja nem volt lázas, így elég gyorsan haladtunk. Németül beszélt el, hogy ő Horvátországban született, tud magyarul, oláhul, horvátul, szerbül és németül. Aki nálunk öt nyelvet beszél, annak biztosan nem kell szakadt kabátban járnia, mint neki. De itt mindenki beszél vagy féltucatnyi bár bár nyelvet, melyeknek, ha hazáját elhagyja, Nyugat-Európában nem sok hasznát veszi. A németet persze nem számítom ide, mert a német a műveltség fő nyelve, melynek segítségével egész Európában kapcsolatokat lehet teremteni. A német egy etnográfus számára is nélkülözhetetlen kulcsot jelent, mely sokkal inkább, mint más nyelv, Európa népeinek

megismerését segíti elő. Ismeretével a következő országokat lehet gond nélkül bejárni: valamennyi német államot, Hollandia egy részét, Dániát, Litvániát, Észtországot, Finnországot, Oroszországot, Lengyelországot, valamennyi szláv államot egészen Szerbiáig, Magyarországot egészen a Fekete-tengerig, az Alpokat, Svájcot és Franciaország egy részét is. Egyetlen más nyelv sem lehet az utazónak olyan hasznára, mint a német, amit ezekben az országokban vagy a német telepesek, vagy a németül tudó lakosok, vagy részben a zsidók beszélnek, míg a franciát csak az előkelő rétegek ismerik, az angol tudása pedig csak kevesekre korlátozódik, a szláv nyelveket csak a helybeliek, de inkább csak az alacsonyabb néposztályok használják. Magyarországon a német nyelv ismerete egyre inkább terjed, mégpedig szélesebb körökben, mint más országokban a francia.

Temesvár Magyarország egyik legjobban kiépített és legnagyobb városa. Mintegy 20 000 lakosa van. Építészetiileg hasonlít Budához, Pestre, Győrhöz és más, többségükben németektől épített vagy német irányítás mellett épült városhoz. Sok szép utcája van, néhány pompás épülete, különösen az erődön és a belvároson látszik, hogy azokat tervek alapján építették fel.

Miközben a várost jártam, időnként, mint már az előző napon is, esett az eső. Jött egy kis erős zápor, amire, ha kieste magát, röviden ki-sütött a nap. Az eső idejére általában behúzódtam valahová, míg sütött a nap, folytattam a városnézést. Így aztán fejezetek helyett esős és napos periódusokra bontom beszámolómat.

Az első záporoső

Mikor először kezdett el esni, még a piactéren voltam, és bemenekültem a megyeházára. Itt, mint általában minden magyar megyeházán, sok vasba vert embert, férfiakat és nőket láttam, akik vizet vagy köveket hordtak, vagy más munkát végeztek. „Miféle emberek ezek?” – kérdeztem. – „Ezek mind rablók és gyilkosok – felelte a kísérem. – Az utak mentén vagy az erdő szélén lesben állnak, és az utazókat megölik. Ezért vannak megvasalva, és dolgoztatják őket. Minden harmadik évben, megyegyűléskor, 30, 40, 50 botot is kapnak.” Lehetetlen dolognak tartom, hogy ilyen embereket a magyar városokban nyilvánosan dolgoztatnak. Miért nem zárják be őket dologházákba? Az is megbocsáthatatlan, ahogyan elhelyezik őket! Gyakran, itt Temesváron is, a föld alatt vannak elszállásolva, pedig itt még a földszinten is minden nedves a mocsaras altalajtól. A termekben békák, varangyok között harminc-negyven ember hál vékony szalmarétegen. Egyik város ilyen fogdájában tífuszjárvány

tört ki előző nyáron, és az egész várost fertőzéssel fenyegette. Erre, hogy jobban szellőzzenek a termek, a szellőzőnyílásokat ablak nagyságúra kibővítették. De ahogyan szavahihető emberek mesélték, amint a betegség megszűnt, ezeket újra befalzták. A sok reform során, amelyeket a magyarok most hazájukban bevezetnek, bizonyára javítanak majd a megyei fogdák állapotán és az ott szenvedő embereken is.

Az első napsütés

Az eső megszűnt, és én továbbindultam. Sok ház (talán valamennyi?) cölöpökre épült, mert itt általában a talaj mocsaras, tőzeges, de van a föld alatt barna- és kőszén is. Sok kőszén bányásznak a Bánátban. Lugos mellett egy régi kútban találtak sok szenet, de még nem kezdték meg a kitermelését. A dunai gőzhajózás számára is hasznos lehet a szén.

A város újonnan épült, a török időkből semmi sem maradt fenn. Azelőtt a mocsarak benyúltak a város területére is, hetven évvel ezelőtt még állítólag az erőd közepén lévő mocsaras tavon vadkacsákra vadásztak. Ma már ott is házak állnak.

Jó vizű kutakból még most is csak kevés van a városban. Artézi kuttakkal is hiába kísérleteztek. Csak a külvárosokban van néhány jó, iható vizű forrás. Az egyiknek a vizét Mária Terézia vascsöveken bevezettette a belvárosba és az erődbe, de ez a víz nyáron langyos lesz. Időnként el is dugulnak a csövek, vagy valami más baj keletkezik bennük. Ilyenkor sok víz is van (a mocsarakban), meg kevés is (a vezetékben). Ekkor aztán csak a Bega-csatornából tudnak vizet hozni.

Az erődítmények olyan nagy kiterjedésűek, hogy a védelmük nagy nehézségekkel járna. Az egyetlen katolikus templom alacsony tornyából tudtam csak a védműveket áttekinteni, a többi templom a szerbeké vagy a görögöké. A katolikus templom nagyon csinos, de a tornya olyan alacsony, hogy alig lehetett az erődítmények végét látni. A szépen nyomtatott mise- és énekkönyveik mind Olaszországban, többnyire Velencében készültek.

Az egyik szerb templomot, amit megnéztem, újonnan hozták rendbe, kék, fehér, arany színekben ragyogott. Az ikonosztázon frissen készülhettek el a szentek képei is. Úgy hallottam, egy fiatal oláh festő művei, aki sehol sem tanult, maga képezte ki magát. Ezért aztán inkább takarékoskodtam a bírálattal az elrajzolt alakok miatt, és inkább a szép élénk színeket méltányoltam.

A második záporoső

Éppen megszáradtak annyira az esernyőink, hogy kibírjanak még egy záport, ami nem váratott sokáig magára. Olyan erővel zúdult le, hogy újra be kellett menekülni valahová. Egy szerb kereskedőnél találtam menedéket, akivel a bánáti kereskedelem lehetőségeiről beszélgettünk. Temesvár, amely nagyjából a Bánát közepén fekszik, a tartomány legfőbb kereskedelmi központja is, elsősorban azért, mert a Bega-csatorna alkalmas az áruszállításra. A csatorna átszeli az egész Bánátot, és szállítási lehetőséget biztosít minden árunak, amit ez a gazdag ország megtermel. Ennek segítségével gyorsabban érnek a gyümölcs- és gabonaszállítmányok a Dunához, mintha a Maroson és a Tiszán szállítanák őket. A bánáti gabonával megrakott hajók aztán a Dunán mennek fel egészen Győrig, Mosonig és még tovább. Győr és Temesvár a két végső pontja egy hosszú vízi összekötő vonalnak, melynek célja, Győr egy gabonaszegény vidék, Bécs közelében fekszik, kiindulópontja, Temesvár pedig egy gabonában gazdag vidék középpontja. Azt hiszem, egyetlen más várossal sem áll Temesvár olyan szoros kereskedelmi összeköttetésben, mint Győrrel, ahol, mint már említettem, szintén nagyszámú szerb kolónia telepedett meg.

A másik, de kevésbé fontos kereskedelmi útvonal a Dráván és főleg a Száván fölfelé Zimonyon keresztül vezet. Ebbe az irányba a Száván és Kulpán szállítják a gabonát egészen Laibachig és onnan szekereken az adriai kikötőkig. A Bega-csatorna megépülése nagyon jó hatással volt a kereskedelemre, de az a baja, mint az egész Bánátnak, hogy hol kevés benne a víz, hol meg túl sok. Időnként a Bega folyó nem tudja a csatornát elég vízzel ellátni. Máskor pedig átlépi a víz a gátakat, amelyeket, különösen a csatorna alsó szakaszán, túl közelre építették. A csatorna ugyanis egy folyó szerepét is betölti.

A második napsütés

Ahogy mondják, a korai vendégség nem tartós. A gyors zápor után is hamarosan kisütött a nap. Ezt a szünetet arra használtam fel, hogy végigmenjek a vár előtti sétányon, amely hasonlít a bécsihez. Részben nagyon szépen kialakították, de egy sereg kis béka ugrált rajta. Ezeket a békákat nem lehet a temesvári pincékből kiirtani, ott ugrálnak a hordók mögött, a kutakban, a börtönökben, minden alagsori helyiségben.

Sétám egy hölgy házánál ért véget, akinek nagy tisztelője voltam, és akinek egy Pestről hozott üdvözetet kellett átadnom. Ő megismertetett egy kedves fiatalemberrel, aki nagy figyelemmel viseltetett irányomba,

többek között neki köszönhetem, hogy megtekinthettem az erőd fegyverraktárát. Ez az érdekes épület a lengyel király krakkói palotájára emlékeztetett, és egykor Hunyadi Jánosnak, Corvin Mátyás apjának a palotája volt. Később – gondolom – Temesvár török városparancsnoka lakott benne, most pedig 30 000 ember számára tárolnak itt fegyvereket. Több érdekes fegyvert is láttam közöttük, így nyársakat, kiegyenesített kaszákat, régi lándzsákat, melyekkel, ahogyan a vezetőm, egy altiszt mondta, a népet lehetett felfegyverezni. Itt helyezték el a katonák régi, elhasznált puskáit is. Ha már katonai szolgálatra alkalmatlanok, lefűrészelik az elvásott végét, és a csonka puskát a parasztoknak adják. A törökökre ezzel is lehet még lőni. Nem tudom, hogy itt a határőrvidéken és a Bánátban a népfelkelés másképpen van-e megszervezve, mint ahogyan az ország többi részén az inszurrekció? Sok török fegyvert is lehetett itt látni, melyek száz év múlva, amikor a törökök már eltűnnek Európából, még érdekesek lehetnek. Az egyik jatagánon Halilnak, a tulajdonosnak a következő jámbor felirata volt látható: *Az Úr egyedüli segítségem és bizodalمام, Isten áldja meg Halilt, ennek a kardnak a tulajdonosát. Az ágyúk, amelyeket még VI. Károly alatt öntöttek, szépségükkel hívták fel magukra a figyelmemet, akárcsak az egész épület. Néhány díszes, Bécsben készült ágyút is őriztek a raktárban.*

A napos idő tartósnak mutatkozott, az ég kék volt, így még maradt rá időm, hogy meglátogassak egy tekintélyes egyházi férfiút, és társágában egy tanulságos óracska tölthessek. Tudomány és műveltség mindenütt jótékony hatással van, különösen akkor, ha ezekkel olyan országban találkozunk, amely távol esik az európai kultúra központjaitól. Igaz, Temesváron az a szerencse ért, hogy csupa barátságos és művelt emberrel találkozhattam.

Pap ismerősömhöz nemrégén betért egy olyan keleti zarándok, aki az országon át, már említett szokásuk szerint, Budára készült. Az idegen országbeli vendég a házigazdát nem találta otthon, bement hát egyelőre a kertbe, hogy ott várakozzon a ház urára, akinek vendégbarátságára számított. Amikor az megérkezett, ott találta a vendégét a kertjében, amint Mekka felé fordulva egy leterített szőnyegen leborulva esti imádságát végezte. A katolikus pap hátrább lépett, megvárta, míg vendége befejezi az imáját, és szállást kér, amit ő azonnal felajánlott neki. Másnap ebédre is meghívta, amelyen több más pap is részt vett. A feltálalt levestől a muzulmán vendég nem kért, de egy magyaros tésztából kétszer is szedett. A híres ménesi bort megkóstolta, de *rakit* kiáltva undorral visszautasította, azt hitte ugyanis, hogy pálinka. A pezsgőt azonban megitta. Megkérdezték tőle, hogy van-e elég pénze a további utazáshoz. „Csak annyi – felelte –, amennyi elég ahhoz, hogy a legközelebbi városba érjek. Ott Allah majd elvezet valami vendégszerető emberhez, aki tovább se-

gít, ugyanúgy, ahogyan itt hozzád küldött. Allah nagy, és gondot visel teremtményeire.”

Temesvártól északra, a Maros mellett van a híres radnai búcsújáró templom, mellette egy ferences kolostor. Azt hallottam, nagyon szép vidéken fekszik, és az utasokat Temesváron mindig rábeszélik, hogy kiránduljanak Radnára és a közeli ménesi hegyvidékre, ahol a *μελιηδύς οίνος ερυθρός*, a mézédés ménesi vörös terem, amelyet a magyarok szerint a tokaji után az első rang illet meg.³³⁶ Bizonyosan nagyon szép lehet az a vidék, ahol a hegy leve ugyanúgy elbűvöli érzékeinket, mint ahogy szellemünket is feltüzeli. A ménesi hegy az erdélyi Alpok legkülső vége, amely belenyúlik a Tisza menti síkságba, ugyanúgy, mint a *Hegyalja*, a tokaji szőlők hazája, amely a szlovákiai Kárpátok nyúlványa, és a Tiszánál szintúgy az Alföldre néz.

A radnai kolostor mai hírnevét annak köszönheti, hogy bátran túlélte a török időköt. Lakói a ferencesek rendjéhez tartoznak, akik mindenütt alkalmazkodni tudtak a török ighához, és a török uralom alatti Magyarországon nem csak a katolicizmus fennmaradásáról gondoskodtak, hanem azt a protestáns eretnkséggel, a kálvinizmussal szemben is megtartották. Valószínűleg a ferenceseknek lehet köszönni, hogy a török uralom alatt élő magyarok megmaradtak katolikusoknak. A protestantizmus pedig északon, az osztrákokkal szemben érzett ellenszenv alapján is úgy elterjedt, hogy azt *magyar hitnek* nevezik.

A protestánsok sokszor megkísérelték, hogy vallásukat a törökök alatt élő katolikusok között is elterjesszék, de ezt általában a ferencesek hiúsították meg, ahogyan ez Szegeden is történt. Amikor ugyanis Szegedre, már nem tudom melyik pasa idején, egy protestáns lelkész érkezett, és arra kérte a pasát, hogy új, kiváló hitét ott hirdethesse, a franciskánusok tiltakoztak ellene. A protestáns lelkész azonban azt indítványozta a pasának, hogy engedélyezzen egy nyilvános disputációt közöttte és a ferencesek között, és hallgassa is azt meg, így aztán megtudhatja, mennyivel jobb az ő új hite, mint a régi katolikus. A pasa engedélyezte is a nyilvános vitát, mégpedig magyar nyelven, amit akkoriban a török hivatalnokok Magyarországon általában értettek, mert sok volt közöttük a mohamedán vallásra áttért magyar. (A janicsárok közé is sok magyar került.) A disputáció, melyben egy közönséges ferences barát vállalta a katolikus hit védelmét, nagyon sokáig tartott, és még a végén se tudta a pasa eldönteni, hogy kinek adjon igazat. A végén feltette hát a rövid kérdést a protestánsnak: „Ki a világ legnagyobb prófétája?” „Mózes és Krisztus” – hangzott a válasz. „Micsoda?! – kiáltott közbe a ferences barát –, hát Mohamedet meg sem emlited?” Mikor ezt a pasa hallotta, a protestánt

³³⁶ A ménesi borvidék fő nevezetessége mindmáig a vörös aszú.

nyilvánította ki vesztesnek. Dolgavégezetlen el kellett hagynia a várost. A ferenceseket pedig még jobban megbecsülték a törökök, mint annak előtte, és a szegediek mindmáig híresek maradtak katolikus voltukról.

A harmadik záporoső

Temesvár, amint már fentebb utaltunk rá, a bánáti nagy, szerb nemesi nemzetségek lakhelye – akár az osztrák Szerbia fővárosának is lehetne nevezni, ahogyan Belgrádot a törököktől megszállt Szerbia metropolisának. Ez az a két nagyváros, ahol a szerbeké a főszerep. Az is tipikusan szerb volt, ahogyan a görögkeleti püspök röviddel ezelőtt a Bécsbe utazó Miloš fejedelmet vendégül látta, amelyen a szerb előkelőségek is részt vettek. A pompakifejtéshez itt nagyon értenek. Minden, amiből esznek, aranyból és ezüstből van, de a tudománnyal, művelődéssel nem sokat törődnek. A társaságban németül beszélnek, de maguk között vagy kisebb körben szerbül. Mindnyájan nagy csodálói a nagy hatalmú Oroszországnak, az egyházi könyveiket is onnan szerzik be. A nemesi családok többnyire új keletűek, de némelyik már 60, 80, akár 100 évre is visszavezethető. Minél régebbiek, annál műveltebbek.

A gazdagsághoz a bánáti zsíros termőföldek juttatták őket, főleg azok a földek, amelyek Torontál vármegyében, a Maros és a Tisza torkolatának közelében fekszenek. Ennek a vidéknek a termékenysége Egyiptoméval hasonlítható össze. Ebben a megyében 16-18 olyan szerb család van, amelynek a jövedelme évi 100-150 000 forintra tehető. Az elősző évszázadban neveltségesen olcsó áron szerezték meg a legszebb birtokokat, melyeken úgy élnek, mint a föld korlátlan hatalommal bíró dinasztiai. Birtokaik értéke az utóbbi 80 év alatt a betelepítések nyomán felvirágzó kereskedelem következtében a hat-, nyolc-, tízszeresére nőtt. A szerbek és a magyarok közötti, azaz a szlávok és a magyarok, ill. az újabb és régi nemesek, a régi és az új műveltséggel rendelkezők, valamint a görögkeletiek és a katolikusok közötti ellentétek miatt, magyar nemesek ritkán vásárolnak maguknak itt birtokot. Általában csak a megyei hivatalnokok magyarok. Ezért aztán a magyar nyelv itt sokkal kevésbé terjed, mint az ország más részein. A németeknek és a magyaroknak a szerbekkel (a „rácokkal”) szemben való ellenérzése oly nagy, hogy ezen nagyon meglepődtem. Inkább húznak az oláhokhoz, mint a szerbekhez.

Bárhogy is van ez, annyi bizonyos, hogy egy német utazó számára nincs annál megnyugtatóbb dolog a Bánátban, mint az a sok művelt német, akikkel itt lehet találkozni. „Ó, én nem is szeretnék olyan helyen lakni, ahol nincsenek németek” – mondta az egyikük, és be kell vallanom, hogy lélekben egyetértettem vele. A német természetben oly sok

a jóakarát, oly nagy a minden oldal felé való nyitottság, a műveltségre annyira fogékonyak, oly érzelmgazdagok, hogy még a pártatlan szemlélő is örülhet, ha az idegenben néhány németre akad. Jó volna tudni, hogy vajon a rácok is úgy gondolják-e, hogy nem szeretnének olyan helyen lakni, ahol nincsenek rácok, és az oláhok is ugyanígy érznek-e?

Ezeket a kérdéseket azonban csak magamnak tettem fel, miközben újra elkezdett esni. Újból, és most már utoljára, fedél alá kellett menekülnöm. Ezzel az esővel ugyanis beköszöntött az este is, és a nap már nem süttött ki újra. Bementem hát egy kedves német honfitársam házába, jóllehet ő magyarországi német volt. Mert velünk, németekkel a következőképpen áll a helyzet: ha egy néhány mérföld átmérőjű kört húznánk meg a hazánkban, ezen belül hatféle nációt találhatnánk: poroszokat, hannoverieket, szászokat, weimariakat, koburgiakat,³³⁷ akik különböznek, sőt bizonyos tekintetben el is térnek egymástól. Ha a kört egy vonallal rajzoljuk át, ami az egész nyelvterületet összeköti, akkor azt kell mondanunk, hogy amikor egy északnémet Dél-Németországba kerül, ott mint kedves honfitársukat köszöntik, még ha különböző fejedelemelek engedelmeskednek is. Ha Ausztriában egy szász egy poroszt, a porosz egy hamburgit hall beszélni, annak beszédjét mint hazai hangokat hallja, és barátkozik vele. Magyarországon az észak- és délnémet tudat már teljesen egybefolyik, és csak az idegen országban való tartózkodás során válik az ember igazán német hazafivá, és tanulja meg egész hazáját a szívére ölelni. Csak ilyen helyen ismeri fel az ember, hogy mennyi finom rokoni szál köt össze minden németet minden némettel. Még távolabb megtanulja az ember, hogy ne csak minden németre, de minden germán nép fiára is szeretettel tekintsen. A román és távoli szláv országokban, pl. Pétervárott, már szívesen barátkozik a svéd, a dán, a holland a németekkel, akiket az orosz is egységesen *nyemcinek* nevez. Kelet-Európában minden nyugat-európai rokonszenvvel viseltetik egymás iránt, és felismerik, hogy milyen közös szálak fűzik őket össze, és választják el őket a kelettől. Ott a németek még olaszokkal is fraternizálnak. Afrikában vagy más távoli földrészen végül bizonyára eltűnnek a szláv, germán, francia stb. ellentétek is, és a magyarok és a szerbek, a németek és az oroszok kezét szorítanak egymással mint a nagy kaukázusi népfaj fiai. A porosz, a szász, a hannoveri hazafiság, azután a német honszeretet, végül a germánok testvéri szeretete, továbbá az európaiak egymásra ismerése és a kaukázusi vagy indogermán népcsalád szimpátiája, mindez mint valami szívünkben nyugvó rejtett hajlam, lelkünkben szunnyadó erő bizonyos körülmények között felébred bennünk, és észleljük hatását. Egy bolygó kopár felületén, vagy a holdlakók között bizonyára eltűnné-

³³⁷ Kohl csak öt német önálló kisfejedelemség, hercegség lakóját sorolja fel.

nek a földrészeket elválasztó idegenkedések, az európai-ázsiai előítéletek, az afrikai-ausztráliai különbözőségek, a dél- és észak-amerikai ellentétek, a keresztény–mohamedán–hindosztán vallási gyűlölködések, az indogermán, szemita, maláji fajok különbségei, és egy amerikai dendi még egy néger arcában is felismerné az általános emberit, és egy párizsi szíve is szeretetre gyúlna, ha egy hottentottát vagy afgánt látna. Ki ismerne ki mindazt a szeretetet és gyűlöletet, melyek a világban áramlanak! A Siriuson naprendszerünk valamennyi lakója összefogna e csillag lakói ellen, és egy Uranusról érkezőt mint a naprendszerünkről érkező kedves rokont üdvözölnénk. De hát hol van a világegyetem középpontja, ahol minden külsőség eltűnik, ahol minden lény szeretettel fordul egymás felé, ahol minden diszharmónia, ami az országokat és naprendszereket áthatja, feloldódik egy örök harmóniában? Hány lépcsőfokon kell még felfelé haladnunk, amíg éretté és képessé válunk a minden létezőt szeretettel átölelő világérzésre!

Ilyen és ehhez hasonló dolgokról beszélgettünk magyarországi fajtestvéremmel, amíg aztán felesége félbeszakította elmélkedéseinket. Most érkezett a német háziasszonyok szokása szerint valami fontos házi elfoglaltságból: *Ribislt* és *Agreselt* főzött be.³³⁸ Mivel egész magyarországi utazásom során oly sokat hallottam emlegetni ezt a két szót, egyszer már rá akartam jönni, hogy mit fednek ezek a szavak, és búcsúzkodás előtt előálltam a kéréssel, hogy avassanak be engem a magyarországi „konyhanyelv” titkaiba. A kifejezés, mint később látni fogjuk, teljességgel helytálló.

Kimentünk a konyhába, ahol sok tiszta edény volt, tele mindenféle befőzött gyümölcsrel. Először is hát, mi az a *ribisel*? Ezzel a szóval a latinos-magyaros németben azt a gyümölcsöt nevezik, amit mi *Johannisbeerének* hívunk, a latin neve pedig *ribes ruber*. A latin *ribes* szóból csinálták a magyarok a ribizlit,³³⁹ a magyarországi németek pedig a *ribiselt*. *Agresel* pedig nálunk a *Stachelbeere*, latinul *ribes grossularia* vagy *agresta*, olaszul pedig *agresto* a neve. Ebből ered a magyar és a szláv *egres*, a magyarországi német pedig „csinálni belőle *agresel*”.³⁴⁰ Ebben a konyhában egy másik különös szót és egy ízletes ételt is megismertem, a *Marillen-Leckwart*. *Marillen*, nálunk *Aprikose*, a sárgabarack,

³³⁸ Az osztrák és sok magyarországi német nyelvjárásban a ribizli és az egres megnevezése.

³³⁹ A magyar szó nem közvetlenül a latinból, hanem a hazai bajor-osztrák nyelvjárárból került át a magyarba. Ugyanez a helyzet az *egres* szavunkkal, de ennél az olasz átvétel is szóba jöhet. Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Budapest, 1967.

³⁴⁰ Kohl: „hob'n daraus ihr Agresel g'mocht.”

a *Leckwar* feltehetőleg a *Latwerge* elferdített változata.³⁴¹ Mindenféle gyümölcsrel kapcsolatban használják.

Végül azt is megtudtam, hogy mi a magyar aszúbor jelentősége és előállításának módja, amit már régóta szerettem volna megtudni. Aszút csak az ország legnemesebb boraiból lehet készíteni. A kevésbé jó bor esetében nem érdemes vele foglalkozni. Így aztán csak tokaji, ménesi, ruszti és budai aszúbor létezik. Az eljárás úgy kezdődik, hogy a közönséges bor számára leszedik a tőkéről a kevésbé szép, kevésbé érett, sárgászöld szemeket. A szebbeket, edesebbeket, érettebbeket még a tőkén hagyják, hogy utóérjenek és egy kicsit megaszalódjanak. Ezek már hasonlítanak a mazsolához, úgy is nevezik őket. Ezekből a szőlőszemekből készül az aszú. A német elnevezés (*Ausbruch*), azt hiszem, a szőlők válogatásából ered. Tokajban és Felső-Magyarországon szárazszőlő-bornak is nevezik az aszút.

Az aszúborhoz kiválogatott szőlőszemek még egy ideig, gyakran egész novemberig megmaradnak a tőkén, csak akkor szedik le őket. Nagyon csapadékos, hideg évben, amikor a szőlő nem érik be ennyire, nem is készítenek aszúbort, hanem az összes fürtöt a közönséges borhoz szüretelik le. Mivel természetesen a szép, száraz szemekből nincsen olyan sok, így nem éri meg minden szőlősgazdának, hogy aszúbort csináljon. Sokan másoknak adják el ezeket a szemeket, akik már előre jelezték, hogy abban az évben aszúbort akarnak készíteni. Időnként nagyon drágán adják ezt a fajta szőlőt, 1807-ben pl. Tokajban egy dézsányi 100 forintért, 1718-ben száz tallérért kelt el.

A száraz szemekre először jófajta bort öntenek, majd ha megpuhultak, kipréselik. Az aszúszemek leve összekeveredik a borral, ezt leöntik, forrás és további kezelés után ebből lesz az első aszúbor. A maradék szőlőre még egyszer bort öntenek, az ebből készült második aszút nevezik *máslás*nak. Sokszor még egy harmadik aszú is készül. Ilyenkor az aszúszemeket magukban préselik ki, tehát nem öntenek rájuk bort, és az így keletkezett sűrű szőlőlevet hagyják kiforrni. Ez a boreszencia természetesen még drágább, még ritkább, mint a többi, általában csak más borral keverve fogyasztják. Minthogy minden préselésnél a szőlőszemek más-más része, a külső felülete vagy a belsejének részei eresztenek levet, így minden fokozatú aszúnak megvan a maga sajátos, a szakértők által felismerhető íze. Ismeretes, hogy a szőlőművelés terén milyen sok szak kifejezést a németből vettek át, de vannak magyar eredetűek is, mint pl. a *máslás*, ami a *más*, *második* szóval rokon.

³⁴¹ A *Latwerge* sziruppal kevert gyógyszer.

A BÁNÁTI ALFÖLD ÉS TELEPESEI

A tegnapi esőzés a mai napon is folytatódott, a kék foltok az égen eltűntek az általános szürkességben, ami a teljes látóhatárt beborította, és az eső, ami után a bánátiak a nyáron annyira és hiába áhítoztak, és ami miatt ma szitkozódunk, csak úgy zúdult le a földre, ahol, minthogy *post festum*, az aratóünnep után érkezett, csak az oláhok dézsáit segített megtölteni, és tönkretette az utakat.

A Bánát zsíros, súlyos, fekete földjén keresztül vezető utak esős időben valóban hihetetlenül rosszak. A Kárpátoktól nyugatra ilyenkor nincsenek utak hozzájuk hasonló rossz állapotban. Csak Temesvár után van néhány mérföldnyi kiépített út, de aztán megszűnik az utazókról való gondoskodás, és a további útszakasz ki van szolgáltatva a természet erőinek. Így már eleve lassú haladásra készültünk fel, jóllehet hat erős ló által húzott, az eső elől ponyvával lefedett, egyszerű kocsink nem volt túlterhelve. Ilyen kocsikat magánvállalkozók közlekedtetnek különböző irányból Pest felé. A mienk egy szegedi fuvarosé volt, ebben a városban sok fuvaros él.

A kocsi, bármilyen nagy volt is, a szállásukról hozta el az utasokat, így reggel behajtott nagy kurjongatással kitűnő szállodámnak, a *Trombitás*nak az udvarába is, hogy ott fölszedjen engem. A magam részéről szerencsésen mentes maradtam az itteni láztól. De a kocsiban már ült egy nyomorult, beteg fiatalasszony, aki Pestre utazott, hogy ott kigyógyuljon a lázból, továbbá egy német mesterember, aki négy hete munkát keresni jött Temesvárra, munkát ugyan nem talált itt, de a lázat elkapta. Velünk utazott még egy kocsi, aki nagyon vidámnak és egészségesnek látszott, de a második napon már savanyú arcot vágott, mert úgy érezte, hogy ő is lázas lett. Végül még a kocsin ült egy lázas és rendkívül piszkos zsidó, aki a vezetőnk volt. Rajtam kívül még egy utasunk volt, aki mentes maradt a láztól. Ezzel a hat törődött utassal megrakott kocsit húzta a hat magyar ló a sáros úton, kifelé a temesvári határba. Hamarosan rájöttünk, hogy lehetetlen a mai nap még elérnünk a 14 mérföldnyire fekvő Szegedre, és örülhetünk, ha a közben fekvő Szentmiklóst elérjük. Nekem ez lényegében mindegy volt, mert útközben gondolkodni min-

dig lehet, én ezért gondolatban az útközben látottakat és benyomásokat rendezgettem el magamban.

A fiatalasszony, aki velünk utazott, és Temesváron lakott, nem tartozott ugyan az úgynevezett magasabb körökhöz, de mégis jó ízlésről és műveltségről tett tanúságot. Pesti utazásának oka, a láz ugyan nem tartozott a kellemes dolgok közé, de azért nagy örömmel utazott Pestre, és remélte, hogy sorsa az eddigivel ellentétes fordulatot vesz. Röviddel ezelőtt ugyanis még úgy volt, hogy apját, egy kishivatalnokot, Erdélybe helyezik át. Ő nem ismeri ugyan Erdélyt, de úgy hiszi, hogy ott minden nagyon sötét és barátságtalan, az emberek is műveletlenek. Ő bizony a világ minden kincséért se követné oda az apját, akinél most mint özvegy lakik. „Most megyünk Pestre, a kedves, szeretett Pestre! – mondta. – Nem is hiszi, milyen boldog vagyok, hogy újra ott lehetek. Ott születtem, és az ottani emberek sokkal műveltebbek és kedvesebbek, mint a temesváriak. Ó, ha csak megpillantom a Dunát, repes a szívem az örömtől!”

Útitársnőm szavai hallatán arra a német asszonyra kellett gondolnom, akivel néhány évvel ezelőtt Bessarábiában találkoztam, ahol egy kis településen lakott. Az asszony erdélyi volt. Néztük a besszarábiai síkság fölött emelkedő erdélyi hegyeket, és ő lelkesen beszélt az ottani műveltségről, és megvetéssel mostani környezetének barbárságáról. Közben úgy tekintett hazája felé, mint ahol fény és világosság uralkodik.

Gondoltam még arra a bécsi hölgyre is, aki Pesten párhuzamot vont az ottani és a bécsi műveltség között. Bécsben viszont egy ízben egy nyugatnémet szónokolt arról a materializmusról, sőt tudatlanságról, ami Ausztriában uralkodik. De magam is sokszor tapasztaltam azokat a benyomásokat, amelyek akkor érik az embert, ha Szászország, vagy Bajorország felé átlépi Ausztria határait. Ilyenkor az ember úgy érzi, mintha egy jobban kivilágított terembe lépne. Württembergben és Badenben megint csak jobban érezzük magunkat, és valóban, itt sokkal barátságosabb emberekkel lehet találkozni mint bajor földön. De aztán a strassburgiak és a svájciak már újból sokkal különbeknek érzik magukat azoknál, akik a Rajna keleti partján élnek. Nem is szólva Párizsról, ahonnan, ha valaki a badeni Fekete-erdő felé néz, úgy véli, arrafelé teljes sötétség honol.

Útitársnőm szavai villámként világították meg Európa népeinek viszonyait. Ahogyan a mohamedán, bárhol is van, Mekka és Medina felé fordítja arcát, ahogyan a tűzimádó mindig kelet felé néz, ahol a tűzgyólyó először jelenik meg, úgy az európai népek képzeletvilága keletről mindig nyugat felé fordul. Ott fakadnak a műveltség forrásai, melyek Európát éltetik, ott ég az a tűz, melynek fénye messzire világít a népek közé. A távoli Szibériából, a Kaukázusból (mert ott is akadnak a kultúra napimádói!), a Fekete-tenger és a Keleti-tenger partjairól ránk, németekre tekintenek. Az erdélyiek, a magyarok, az Osztrák Császárság min-

den német népe csupa fül és szem, ha arról esik szó, ami Németországban történik. A dánok, a svédek, az északi népek mind Németország felé tekintenek. Mi pedig, miközben hátat fordítunk az oroszoknak, ha nem is mindkét szemünkkel, de az egyikkel bizonyosan Franciaország felé nézünk. A franciák pedig nekünk fordítanak hátat, és csak magukkal törődnek, mert azt hiszik, hogy ők a világ teteje. Az olaszok is széles hátukat fordítják felénk, mert nekik mások a szempontjaik. Abban a keskeny földszávon, amelyet Anglia, Franciaország és Itália képez, létesültek Európa szellemi központjai: London, Párizs és Róma, ahonnan minden másra letekint az ember, ahol úgy érzi, hogy magaslaton van, ahonnan nézve észak és kelet felé, Németországon át a lappok mohakunyhói felé, Ausztrián és Magyarországon át Dél-Oroszorszáig, az állattenyésztő nomád kalmükökgig minden egyre inkább ellaposodik.

Párizs, Baden, Württemberg, Bajorország, Ausztria, Bécs, Pest, Temesvár, Erdély, Bessarábia egy sor egyre rosszabbul kivilágított szoba. Ha az egyik világos szobából visszatekint az ember, megborzong, hogy mögötte minden milyen sötét. De ha előrenéz, minden világosnak, sugárzóknak tűnik. Ha aztán a sor egyik vagy másik végéhez közeledünk, akkor vesszük észre, hogy ez a szemlélet csalóka. A ragyogó égitesteken is felfedezi az ember a foltokat, és megpillant különös fényeket a legsötétebb csillagokban is.

A Bánát tarka népessége, ami Temesvár után egyre tarkább lesz, ugyancsak okot szolgáltatott az elmélkedésre, töprengésre. Legtarkábbá ott válik a népesség, ahol a legtermékenyebb a föld: Torontál megyében. Itt, a Tisza és a Maros között a talaj rendkívül zsíros, és trágyázás nélkül is évről évre, anélkül hogy kimerülne, a legjobb acélos búzát termi, akárcsak Egyiptomban. Ezért nevezik a magyar írók ezt a vidéket magyar Egyiptomnak, mely „*ubertate locorum, coelique benignitate nulli terrarum secunda*”.³⁴²

Ezt az elképzelhetetlen egyiptomi termékenységet még megtaláljuk a Marostól északra, Arad és Csanád megyében is, hasonlóképpen a Körös mentén, Békés megyében. Ott is olyan a talaj, mintha letaposott vajás tészta volna. Debrecen felé aztán már homokosabb lesz. Innentől kezdve Pest felé, a Tiszától nyugatra, egyre terméketlenebb a föld, Pest megyében aztán már annyi a homokos terület, mint sehol másutt az országban.

Ezeket az alföldi tájakat a török idők alatt alig lakták. A lakosság elmenekült a nagyobb biztonságot nyújtó városokba és hegyekbe. A tö-

³⁴² Magyarul: „a talaj termékenysége és az ég jóakarata folytán nincs ennél jobb föld.” A mondás valószínűleg Istvánffy Miklós *Historiarum libri* (Köln, 1724.) XVII. könyvének Csanád megyéről mondott dicséretére (185. lap) vezethető vissza: *ubertate loci... coelique benignitate nulli terrarum secunda*.

rökök kiűzése után olaszokkal, spanyolokkal, franciákkal, németekkel, szerbekkel, dalmátokkal, bosnyákokkal, bolgárokkal népesítették be a lakatlan vidékeket, és most már ott, ahol száz évvel ezelőtt csak egy piszkos pásztorkunyhó, egy török fürdő, egy magányos kút vagy egy örmény parasztház állt, ma már 500, 600, 800, akár 1300 lakosú települések jöttek létre. Persze még sok hiányzik ahhoz, hogy minden olyan állapotban és annyira beépítve és benépesítve legyen, ahogyan az ország ereje és energiája ezt lehetővé tenné. Nevezetesen a Marostól és a Köröstől északra fekvő megyékben a népességtelepítések lassabban folynak, mint a Bánátban, amely az osztrák kormány fennhatósága alá tartozik.

Különös, hogy magyarok nem telepedtek le újból a Bánátban.³⁴³ A magyar lakosság a török uralom alatt szinte teljesen felmorzsolódott, és egyetlen új magyar falut sem találni itt. Az egész Bánátban csak elszórtan, egyesével laknak magyarok, nem képviselnek a népességben számottevő erőt. Amilyen messzire kalandozó, nyughatatlan nomádok voltak egykor, annyira nehezen mozdulnak ki most megszokott, hazai földükről. Mintha egyszerűen nem lehetne őket kimozdítani hazájukból. És a Bánát mégis a Magyar Királysághoz tartozik. Bármennyire is kutattam utánuk, csak három országban találtam határokon kívüli magyar településeket: először is a már említett három falut a Szerémségben, a Dráva és a Száva között, másodsor néhány falut Bukovinában a Dnyeszter partján, melyeket egy más alkalommal meglátogattam, harmadszor több magyar települést Moldáviában és Boszniában, akiket a törökök erőszakkal telepítettek ki oda. (Azt hiszem, hasonló történt a bukovinai magyarokkal is.)

A magyar az egyik megyéből is ritkán költözik el a másikba. Milyen különös! Úgy tűnik, hogy a magyarok, akik addig, míg a Volga és a Dvina mellől a Dunához értek, vagy tízszer változtatták hazájukat, mára annyira megelégték a vándorlást, hogy nem akarnak otthonról kimozdulni. Mintha szerepet cseréltek volna a németekkel, akik már háromszáz év óta kezükben ásóval, kapával, gyaluval, kalapáccsal vándorolnak Magyarországra.

A bánáti földesurak új falvak telepítéséhez mindig német parasztokat szeretnének megszerezni. Mert még mindig folynak telepítések. Ezek általában olyan parasztok, akik előző helyükön nem tudtak önálló gazdaságot szerezni. Temesvár és Szentmiklós között pl. a Sándorháza nevű szép faluba értünk. Ezt a falut ebben a században alapította a zágrábi püspök. Szép, nagy, nyitott főtere van. A kéttornyú templom, amely e téren áll, már messziről üdvözli az utazókat. A téren egymástól szabá-

³⁴³ Magyar telepéseket, mint fentebb említettük, 1778-ig nem engedtek be a törököktől visszahódított déli területekre.

lyos távolságban, körben állnak a csinos, ugyanazon terv szerint épült házak, a térből legyezőszerűen ágaznak ki az utcák, akárcsak Karlsruhe-ban.³⁴⁴ A házakat vidám színekkel, fehérrel és zölddel festették ki. Lakói régi bánáti falvakból költöztek ide. Ezeket 'szerződéseseknek' (*Contraktualisten*) nevezik, földesurukkal ugyanis különböző viszonyban állnak, ahogyan ideköltözésükkor előnyösen vagy kevésbé előnyösen vele meg tudtak egyezni. Mivel a földesurak lehetőleg németekkel szerződnek, mert azok mindig teljesítik vállalt kötelezettségeiket, nem értem, hogy mintegy ötven év óta miért szűnt meg a németek bevándorlása a Bánátba. „De azért nem szeretnek igazán minket – mondta nekem egyikük –, mert tudják, hogy a német paraszt, ha teljesíti is a kötelességét, azon túl semmire nem hajlandó, csak amit a szerződésében kikötöttek. Az oláhok azonban hagyják magukról még a bőrt is lehúzni.”

Az egyik pusztán, ahol megálltunk, találkoztam egy német iskolamesterrel. Olyan szép bajsza volt, amilyen nálunk még a huszároknak is becsületére válna, különben értelmes és jól képzett férfiú volt, és sokat mesélt az iskolájáról. Nem kevesebb mint 600 gyereket tanít (a falu ugyanis nagyon nagy!), akik különböző osztályokba járnak. Ő a második osztályt tanítja, az elsőt egy tanítótársa. A 3000 oláh közül, akik a faluban laknak, csak negyvenen járnak iskolába, a 3000 németből több mint ötszázan.

Több falu van ugyanis errefelé, amelyet félig oláhok, félig németek laknak. Áthaladtunk egy ilyen falun, ahol az oláhok az utca egyik oldalán, a németek a másik oldalán laktak. Nem keverednek egymással. Bár, ahogy mondtam, csak a keskeny úttest választja el őket egymástól, Ámor nyila még nem hatolt át az egyik oldalról a másikra. A szerelem itt nem olyan vak, hogy szemet hunyna az oláh–német és a katolikus–ortodox különbség fölött. „Amióta csak ez a falu áll, nem fordult még elő házasság a mieink és az oláhok között” – biztosított róla az egyik német paraszt. Elég hihetetlennek tartottam ezt, de a válasz így hangzott: „Bizony, bizony, ez már így van, a vér nem keveredik.” „Igen – mondta a vendéglős, aki odajött hozzánk –, verekedni verekednek egymással, de házasodni nem házasodnak.” Más falvakban ugyanez a helyzet a németekkel és a szerbekkel, de a magyarokkal mindketten inkább házasodnak.

A kocsis, aki az iskolamester lovait gondozta, egy francia parasztnak volt a fia. Jól beszélt németül, és más tekintetben is már elnémetesedett. Érdekes, hogy az olaszok, spanyolok, akiket a Bánátba betelepítettek, beleolvadnak a német népeiségbe, ugyanúgy, mint azt már Pesten is ész-

³⁴⁴ Karlsruheét 1715-ben Károly Vilmos badeni herceg alapította, és a modern várostervezés egyik korai példája. Utcái a kastélytól küllőszerűen ágaznak el.

revettem. Ami a franciákat illeti, általában azokkal is hasonló a helyzet, de még találtam olyan falut, ahol franciául beszéltek a telepések. De ha egymás között a francia nyelvet használják is, németül azért értenek. Ez arra mutat, hogy a román nyelveket beszélő népek inkább a németekhez húznak, jóllehet az oláhok és a szerbek errefelé többségben vannak.

Az olaszokat elsősorban a selyemkészítés és a rizstermelés miatt hívták a Bánátba. Ezek az ágazatok azonban elég jelentéktelenek, bármenynyit beszélnek is róluk és a Bánátban folyó gyapottermesztésről. Itt helyben alig hallani erről. Nem sikerült megtudnom, hogy kik foglalkoznak itt selyemhernyó-tenyésztéssel, rizs- és gyapottermesztéssel. Úgy látszik, mindez nincs itt nagy súllyal képviselve. A németek, ahogyan az egyik kamarai hivatalnok mesélte, nem akarnak eperfákat ültetni. „Ha szerződésük szerint kell is ültetniük egy bizonyos számú fát, nem sokat törődnek velük, míg a búzaföldek az ő kezük alatt mindig gazdag termést hoznak. Sőt vannak köztük sokan, akik kimondott ellenségei az eperfáknak, és ha csak alkalom kínálkozik rá, ki is vágják őket.” A bánáti lakosság egészében véve nem foglalkozik selyemhernyó-tenyésztéssel, legfeljebb a papok, a hivatalnokok és az özvegyasszonyok töltik az idejüket vele.

Ha a németek nem kedvelik is az eperfákat, annál jobb búzát és burgonyát termelnek, de a kukorica-, dohány- és szőlőtermelés terén is jeleskednek. Az olaszokra és franciákra jellemző a rizstermelés és a selyemhernyó-tenyésztés. A magyarok leginkább dohány- és szőlőtermeléssel foglalkoznak. A rácok és az oláhok kedvenc haszonnövénye a kukorica. Lótenyésztéssel megint csak inkább foglalkoznak a németek, mint a szarvasmarhákkal, a rácok és a bolgárok viszont a legjobb marhatenyésztők.

Jellemző a különböző népek megítélésében az a bizalom is, amellyel a hatóságok viselkednek velük szemben. Így például a németeknek általában megengedik a fegyvertartást, míg ez a rácoknak és az oláhoknak többnyire tilos. Így aztán a német házakban többnyire tartanak puskát.

Több helyütt is meséltek nekem a bánáti németek egy történetet, amiről egy könyvben sem olvastam, így nem tudom, mi igaz belőle. Mária Terézia, amikor a háborúi miatt nagy pénzszükségbe jutott, el akarta adni hárommillió forintért az egész Bánátot, legalábbis mindazt, ami a koronáé volt, ez pedig akkoriban majdnem az egész Bánátot felelte. Batthyány herceg ekkor beutazta a Bánátot, de végül is lemondta a vásárt, mert úgy találta, hogy a Bánát nem más, mint egy nagy égbolt és alatta egy hatalmas mocsár, ezért pedig ő nem ad ki pénzt. Ezután először erdélyi örmények jöttek, és a földeket sokszor hihetetlen olcsó áron megvették a császárnőtől, egy iga (1600 négyszögöl) területet pl. két bécsi forintért, néha még ennél is olcsóbban. Most pedig a telepések munkájának, a bevezetett növénykultúráknak, a mocsarak kiszáritásának

következtében úgy megnőtt a föld értéke, hogy a Batthyány hercegek, akik a Bánát északnyugati csücskében egy nagy birtokkal rendelkeznek, ebből akkora évi jövedelmet húznak, hogy abból a vételár kamatainak a felét fedezni tudják. Mostanra már az a helyzet, hogy a birtokokat néha értékükön felül adják el, mert a gazdag szerbek, akik itt akarnak földet szerezni, mindenkit túlllicitálnak.

Nem lehet kérdéses, hogy ha ezt a zsíros fekete földet kedvezőbb körülmények között ellátják kereskedelmi utakkal és vízelvezető csatornákkal, melyeken a terményeiket is szállíthatják, még négyszeresére, ötszörösére nő az értékük. A zsíros bánáti föld, amelynek felszántásához négy, hat vagy akár nyolc ökröt kell az eke elé fogni, 4-5 láb mélységben fedti a felszínt, míg másutt a könnyebb felszíni földréteg csak 5-6 coll vastag. Itt akár 2-3 lábnyi termőföldet is nélkülözni lehetne. Hogy örülnének ennek a homokos puszták lakói!

Ha Batthyány azt mondta, hogy az egész Bánát nem más, mint egy darab égbolt és alatta egy mocsár, úgy valaki más, nem tudom már, hogy kicsoda, a következőképpen definiálta a bánáti utakat: „Két árok között kikerülhetetlen mocsár.” Ezt a meghatározást főleg estefelé, amikor a Temesvárról kiinduló kiépített útnak már nyoma sem volt, nagyon hitelesnek találtam. Bátor kocsisunk harsány biztatásának és szegény, agyongyötört lovaink hősies erőfeszítésének ellenére is csak csigalassúsággal haladtunk az iszapos sárban. Végül már besötétedett, de az eső csak esett. Társalgásra alkalmas témáinkat a hosszú nap során már kimerítettük, és az unalmas út közben mindenkinek elment a beszélgetőkedve, vagy aludtak, vagy gondolataikba merülten hallgattak. Én a kocsi hátsó ülésén egyedül ültem, és rezignáltan átengedtem magamat gondolataimnak. Ezek egyre visszatértek ahhoz, ami egész utunk során foglalkoztatott, a különböző népek megtelepedéséhez a Bánátban. A bánáti telepek után az egész országban létrejött kolóniákkal foglalkoztam, sorra vettem azt a sok népet, melyek Magyarországon hosszabb vagy rövidebb ideig megtelepedtek. Közben megállapíthattam, hogy bizonyos nemzetek egyáltalán nem vettek részt ebben az állandó megtelepedést célzó mozgalomban, míg mások ilyen- vagy olyanfajta telepeket hoztak létre. Végül összehasonlítottam ebből a szempontból Magyarországot más európai országokkal.³⁴⁵

³⁴⁵ Kohl a következő fejezetben (*Gedanken über die friedlichen Wanderungen der europäischen Nationen und über ihre manchfaltigen Niederlassungen in den verschiedenen Gegenden unseres Welttheiles*) a magyarok, oroszok, lengyelek, spanyolok, törökök, románok, csehek, szerbek, horvátok, szlavónok, bolgárok, görögök, olaszok, franciák, angolok, írek, skótok, skandinávok, németek, zsidók, örmények, perzsák, cigányok idegen országokban és földrészekben megtelepedett szórvaival foglalkozik. A fejezet lefordításától eltekintettünk.

A BÁNÁT ÚTJAI

Az a benyomás, amit a Bánát Szentmiklós után keltett bennem, valóban különös volt. A táj itt teljesen lapos. El lehet ezt mondani Berlin és Lipcse környékéről vagy a holland tájról is, és mégis, lapos és lapos között oly nagy lehet a különbség, hogy egyetlen német város környéke sem hasonlítható össze azzal a látvánnyal, amit a Bánát nyújt.

Ha bejárja az ember Berlin környékét, ott helyenként észlelheti a talaj emelkedését, azokat a kis, alig észrevehető halmocskákat és mélyedéseket, amelyek hat-, hét-, akár tízlábnyi szintkülönbséget mutatnak. Ha az ember valami magaslatról, pl. egy toronyról végigtekint a tájon, akkor egy nagyobb felületen feltűnnek olyan emelkedések, 30-40 láb magas homokdombok, amelyeket Brandenburg tartományban 'hegynek' neveznek. Így aztán a vándor itt nem láthat át sokkal nagyobb, sőt néha kisebb területet, mint egy hegyes vidéken, ahol a táj a hegyek révén megemelkedik, és egy hegyvonulatot a völgytől a csúcsig végigtekinthet az ember. Nem úgy a Bánátban, ahol a legkisebb földterület is olyan sima, mintha ledöngölték volna. Itt nincsenek ötvenlábnyi homokdombok, sőt a talajnak hat-, hét-, tízlábnyi emelkedései sincsenek. Minden tükörsima, mint teljes szélcsendben a tenger, ezért aztán végtelen messze lehet látni még akkor is, ha csak egy hat láb magas ember tekint végig a tájon.

Így aztán hajlik az ember arra, hogy a Bánát fiziognómiáját Hollandiához tartsa hasonlónak. Csakhogy ez esetben is fennáll egy nagy különbség. Hollandia nagyon gazdag vizekben: folyókban, folyóágakban, csatornáknakban. A parasztok földjeiket körülárkolják, kerítéssel, fallal, gáttal veszik körül. Mindaz, amit Hollandiában a természet és az emberi kéz közösen hozott létre, nincs meg a Bánátban. Folyók sincsenek. Szentmiklóstól Szegedig, csaknem tíz mérföldön keresztül nem látunk más folyót, csak a Maros egyik ágát, amely Szentmiklós mellett folyik el, meg egy patakocskát, amiről nem tudtam megállapítani, valószínűleg ő maga sem tudja, hogy jobb vagy bal felé folyik-e. Csatornák se hálózják be a vidéket. A földeket nem veszik körül árkok, sövények, falak vagy gátak. Mindenütt határtalan, szabad földterületeket találunk.

Hollandiában a már említett létesítményeken kívül sok más dolgot is alkottak az emberek: városokat, falvakat, épületeket. Torontál megye 140 négyzetmérföldnyi területén egyetlen város sincsen, van ellenben 160 falu és település, átlagban minden négyzetmérföldön egy. Ezek a falvak nagyon egyenlőtlenül vannak elosztva, helyenként egész közel fekszenek egymáshoz, másutt azonban két-három mérföldet is megtesz az ember, míg egy templomtornyot lát. A falvak közötti terület sivár pusztaság, nincsenek se bokrok, se fák, se kövek (semmi sincs itt kikövezve!), sima, mint a táncparkett.

Az angol Hering kiváló magyarországi litográfiavázlatai között, melyek oly hűen adják vissza az ország eredeti jellegét, mint egyetlen más általam ismert műalkotás sem, akad egy, amely a magyar Alföldet ábrázolja.³⁴⁶ Ezen a képen, amely elég nagy, nem látni semmi mást, mint egy lapos pusztaságot, fölötte egy darab égboltot és az előtérben, díszletként, egy gémeskutatót és egy gólyát. E kevés, egyhangú látnivaló ellenére a kép oly megragadóan igaz, sőt mondhatnám költői és festői, mint minden, ami eredeti és találó. Az eget itt-ott felhők borítják, melyeket megvilágít a reggeli nap, hosszú soraik úgy lebegnek, mintha egy nagy hajóhad messze távoli vitorláit lennének, a végtelen messzeségben legtávolibb megvilágított szélei is pontosan felismerhetők a felhőknek. Az előtérben nyúlik el a pusztaság, de a távolban is minden sima, lapos, ezerszer ismétlődnek az egyenes, párhuzamos, a messzeségbe tartó vonalak anélkül, hogy egy hullámvonal vagy egy szöglet megtörné őket. A színeket minden oldalra egyformán vitte fel a művész, az előtér világoszöldje lassan átmelegszik egy faközöldbe, majd szürkébe, aztán kékbe, végül néhány milliméternyi keskeny csíkban feltűnik a messzeségben egy halványan fénylő táj. Úgy tűnik, mintha egy távoli világrészbe pillantana be az ember. De mindez csak csalékony benyomás, mert a szemlélőt szomorúság tölti el, ha arra gondol, hogy itt egy lélek sem lakik. Még egy madarat sem látni a levegőben. Csak egy színfolt, ami felszálló füstre emlékeztet, sejteti, hogy a távolban, magányos szállásukon pásztorok tanyáznak. A gólya az előtérben egy kis mocsár szélén áll, csendesen, mintegy elmélkedve. Ő és a feltételezhető békák az egyetlen élőlények a tájban. A kút elhagyatott, ostorát csak a pusztai szél nyikorgatja meg. A békabrekegésen kívül éjjel és nappal ez az egyetlen hang ezen a tájon.

Bár Heringnek ez a kitűnő képe az ország közepén lévő Alföldről készült, de teljesen megfelel a Kelet-Magyarországon található általános viszonyoknak, a Duna és a Tisza, a Maros és a Körös között ezer hasonló

³⁴⁶ George Edwards Hering (1805–1879) angol litográfus 1835-ben John Paget kíséretében utazta be Magyarországot, képeit *Sketches an Danube in Hungary and Transylvania* címmel 1838-ban adta ki.

képet lehetne készíteni, és ezekből a magyar pusztát bemutató nagy tárlatot lehetne nyitni. (Torontál megye területe, ahol most járunk, negyedrészt még teljesen terméketlen mocsár.) Képzelve el magát az olvasó gondolatban egy mondjuk ötszáz olyan képből álló galériában, amelyben minden egyes kép csak felhőket, pusztaságot, egy kutat vagy egy golyát ábrázol, csupán azzal a különbséggel, hogy a felhők az egyik képen így, a másikon amúgy csoportosulnak, hol kisebbek, hol nagyobbak, a kút ostora az egyik képen előre, a másikon, hátrafelé néz, az egyikken a golya a jobb lábán, a másikon a bal lábán áll, az egyikken tollászkodik a csőrével, a másikon éppen elkap egy békát. Azt is megengedem, hogy minden tizedik képen változatosságképpen szerepeljen egy marhacsorda a pásztoraival, és minden huszadikon egy templomtorony, de jókora távolságban. A mocsárban, az előtérben nőhetne nád és káka, de ne nagyon sűrűn. Minden századik kép bemutatna egy falut is. Egy ilyen képtár hű benyomást adhatna arról, milyenek a kelet-magyarországi pusztaságok.

Nos hát, amint már mondtam, néhány napig ismét ebben a pusztaságban folytattuk utunkat. A lehető legszebb időnk volt. Az eső kieste magát, a nap a tiszta égből vidáman mosolygott ránk, és annyira utazhatnánkunk támadt, hogy legszívesebben gőzmozdonyt fogtunk volna a kocsink elé. De bizony csak egy bánáti úton haladhattunk, két árok közötti mocsáron át.

Az előző napok állandó esői ugyanis annyira feláztatták a talaj felszínét, hogy a vendéglő ajtaján kilépve csak a legnagyobb nehézségek árán jutottunk tovább. Nálunk, ha az utak feláztak, még mindig van valami megoldás. Az ember például kiszáll a kocsiból, és keres az út mellett valami gyalogösvényt, vagy kőről kőre lépked. Itt a Bánátban azonban nincs semmi emelkedése a talajnak, nincsenek kövek sem, egyetlen pont sincs, ami ne lenne ugyanúgy az eső által felázva, mint a többi. Az út menti füves területek többször odacsábítottak minket, de úgy találtuk, hogy három lépésnél tovább ott se jutunk, mert ott is besüllyedtünk a sárba. Csak azt csodálom, hogyan tudják a fűszálak ebben a híg latyakban egyenesen tartani magukat. Rendívil félelmetes az utazó számára, hogy amerre csak lát, mindenütt végeláthatatlan puha sár van előtte, amelyen nem tud egy szilárd pontot találni.

Napsütésben nem volt hiány, de ezzel csak rosszabb lett a helyzetünk. A nap ugyanis egyre magasabbra emelkedett, és mennél inkább nőtt a forróság, annál sűrűbb lett a massa. Az előző napokon az eső felhígította a sárát, és mindig lemosta a kerekekről, ami ráragadt. Most azonban a sűrű sár mindenre tartósan odatapadt. Mivel semmi dolgom sem akadt, megfigyeltem, hogyan ragad rá egyre több sár a kerekekre. Először odatapadt az abroncsra, aztán a kerekek szélére, a réteg folyton vastagabb lett, a végén már mázsányi darabokat téptek fel a mocsárból

AZ ALFÖLDI PUSZTA (George Herring rajza, 1838)

a kerekek. A kerékről leesett sárkupacok ráragadtak a küllőkre is, sőt a tengelyekre is rátapadtak, végül már a küllők között is csupa sarat hurcoltunk magunkkal. A szegény lovak lihegve, zihálva húzták a kocsit, a végén már nem is négy keréken gurultunk, hanem négy sárkupacon csúsztunk, amelyeknek a kerék volta már teljesen felismerhetetlenné vált. (Kérem, tessék mindezt szó szerint érteni!)

Ahogy Oroszországban behavazódik és megfagy az utas, úgy itt belepi a sár. Egy idő után egyszerűen lehetetlen a kocsit csak egy collnyira is elmozdítani. Mindnyájunknak ki kellett szállni, és az erre a célra hozott fejszékkel és vastag botokkal le kellett kotornunk a kerekekre ragadt sarat, ráadásul mindezt gyorsan kellett elvégezni, nehogy az egyre emelkedő nap szárító hatására megkőssön a kocsin a sár. A bánáti iszap nagyon gyorsan szárad, és akkor kemény lesz, mint a kő. Kocsink megkövesedésének folyamata a szemünk előtt mehetett volna végbe. Tíz perc alatt elkészültünk a munkával, és lovaink egy darabig újra tovább tudtak vonszolni minket. Mindegyikünk fogott egy-egy husángot, és a kerék mellett haladva, a ráragadt sárkoloncokat azonnal leverte róla. Ennek ellenére még vagy kétszer megakadtunk, mert újból annyira besárosódtunk, hogy a már említett módon kellett – nem a jégből, hanem a sárból – kiszabadítanunk a kocsit.

Így utazik az ember a Bánátban, ha az esős napok után beáll a meleg nyár. Délfelé a száradási folyamat mindenesetre már úgy előrehaladt, hogy nagy öröömre már az út menti réten is gyalogolhattunk.

Mivel azt hallottuk, hogy a mellékutak jobb állapotban vannak, egy darabig letértünk a főútról. Ugyan a helyzet semmivel se volt jobb, de ez a szerencsés tévedésünk hozzásegített minket Óbesenyő nevű bolgár település megtekintéséhez. A helységnek csaknem 10 000 bolgár lakosa van, jöllehet többé-kevésbé csak gabonatermesztésből és állattenyésztésből élnek. Az itt élő bolgárok az előző évszázad közepe táján vándoroltak be a Bánátba. Honfitársuk, Stanislavich püspök, aki már itt élt, telepítette be lassacskán őket.³⁴⁷ Elég vagyonosak voltak akkor is, amikor bejöttek, de minthogy nagy földterületeket kaptak, és ezeket jól hasznosították, még gazdagabbak lettek. Szinte kizárólag három településen élnek, a fontosabb még Óbesenyőn kívül a Temesvár melletti Vinga. Mivel gyorsan szaporodnak, szorgalmasak és nagyon takarékosan élnek, már sok más helységbe is elkerültek. Összesen mintegy 25 000 bolgár él a Bánátban.

Mindnyájan katolikusok, amikor ugyanis a török elnyomás elől a Bánátba menekültek, részben a franciskánusok hozták őket ide. Vingában ma is ferencesek vezetik a falut. A bolgárok egyébként görögkeletiek,

³⁴⁷ Stanislavich Miklós ferences szerzetes (1694–1750) maga is bolgár származású volt, 1740-ben lett csanádi püspök, ezután telepített katolikus bolgárokat a Bánátba.

közülük sokan Dél-Oroszország sztyeppéire menekültek a törökök elől. Mivel ezekkel már ott találkoztam, nagyon érdekes volt összehasonlítani őket az itteniekkel. Mindkettejük építkezési módja azonos. Hasonló a külső megjelenésük is, és hasonló foglalkozásokat is űznek, hasonlóan ítélik meg őket a szomszédjaik is. Dél-Oroszországban és itt is az a hírük, hogy takarékosak, nem egyszer fukarok, nagyon szerény és nagyon szorgalmas gazdálkodók, így aztán különösen a gabonakereskedés és az állattenyésztés révén alaposan meggazdagodtak, és jelentős vagyont halmoztak fel.

Olyan jókor érkezünk, hogy szinte a teljes paraszti lakosságot, több ezer embert, asszonyokat, lányokat, férfiakat, a tereken és az utcákon találtuk. Ugyanis éppen vásár volt, és nagy örömmre szolgált a sokaság. Különösen az asszonyok voltak tisztán öltözöttek, kedvesek. Hűen megőrizték nemzeti viseletüket. Kis sátrakban, bódékban, a piszkos földre terített szőnyegeken, vásznakon szőlőt, mindenféle más gyümölcsöt, dinya nyét, sokféle alakú mézeskalácsot, pipákat és pipafejeket, báránybőröket, általában bolgár minta szerint gyapjúból készül ruhadarabokat árultak.

A fiatalság vidám sokadalma, alkudozása közepett néhány tiszteletreméltó öreg koldust, és több helyütt, a tömeg között, valami füves magaslaton vagy csak a piszkos földön néhány vak énekest és guzlicajátékost is lehetett látni. Meghallgattam egy ilyen énekest, akinek fájdalmas, panaszos hangja elveszett a tömeg zajongásában. Először is a hangszerét, a guzlicát néztem meg magamnak. Már sokat hallottam erről a különleges hangszeréről, mert sok szláv népnél, különösen a szerbeknél és bolgároknál honos. Mivel sehol sem olvastam róla német forrásokban leírást, így ezt most pótolom.

A guzlica (a bolgárok – ha jól értettem – güzlének nevezik) vonós hangszer, melyet azonban, nem úgy, mint a mieinket, a térdek között, vagy a váll és az áll között, hanem az ölükben tartanak. A zenész a földön ül, és a guzlicát a térdeire fekteti. A szerszám zeneszekerénye olyan, mint egy félbe vágott dob, vagy inkább mint egy teknősbéka páncélja, és bőrrel van bevonva. Az egyik oldalából egy hosszú nyél nyúlik ki, ezt fogják, és közben kezelik az egyetlen, vastag húrt, amely a dobon és a nyélen keresztül van kifeszítve. A húr összesodort vagy fonott fekete lószőrből készül. Gondosan kidolgozott vonójuk fából készült, félkörbe hajlított, mint egy fél hordóabroncs. A vonó húrja is összesodort lószőrből van, amit gyantáznak. A vonót, talán azért is, hogy szilárdabb legyen, köröskörül megvasalták, erre még lazán vaskarikákat húztak, melyek, különösen, ha a zenész szenvedélyesen játszik, vagy – ami sokszor megesik – a vonóval inkább csak ütögeti a húrt, csörgő hanggal kísérik az előadást. A guzlicát csak énekkíséretre használják, és a melankolikus, de gyakran nagyon szép, dallamos ének, hozzá a guzlica egyhangú alaphangjai és

a vaskarikák csörgése valami különösen zenei együttest alkot. Jó volna tudni, hogy a zeneszerszám neve a *gus* ('lúd'), vagy inkább a *guzsaly* szóval függ-e össze, én az utóbbit tartom valószínűbbnek, mert a guzlica folyamatos, egyhangú zenéje emlékeztet arra a hangra, ami a fonást kíséri.

Szegény, vak énekesünk, félmeztelenül ült a pusztá földön. Lábaik, egészen térdig, ráragadt a tintafekete sár. Kabátja csupa lyuk volt, gondozatlan, fekete haja a válláig ért. Élettelen szemeit csaknem mindig az ég felé fordította, mintha világosságot várna onnan, miközben szája melankolikus hanghordozással mondta ugyanazokat a szavakat: „Ó hatalmas Istenem! Ó Krisztus nagy neve! Ó Mária, boldogságos anya áldott neve!” (O welika Bogu slawa! – O welikoi Christi ima! Én csak ennyit értettem belőle.) Még nem láttam olyan zenészt, aki Isten dicsőségének és Krisztus nevének magasztalásával ennyire meghiúsult volna, mint ez a látszólag az ég áldását teljesen nélkülöző szerencsétlen koldus.

Megkérdeztem egy a piacot felügyelő hivatalos embert, hogy tesznek-e valamit a szegényeikért. „Ó igen – mondta –, de sok ilyen eset van nálunk”. Eszembe jutott a Fehér-Oroszországban látott számtalan vak koldus, akik, sokszor négyen-öten, egymás kezét fogva, sorban, egymás után mentek, és arra gondoltam, hogy ezekben a déli szláv országokban talán az éghajlat vagy valami a népben rejtőző hajlam okozza ezt a gyakori vakságot.

Hogy megtudjam, mit tartanak ezek az emberek a származásukról, megkérdeztem a felügyelő hivatalnokot, hogy honnan érkeztek ebbe az országba. Bulgáriából, mondta. Ott egy háborúban elődeik a törökökkel szemben, az osztrákok megsegítésére, cselet vetettek. A törökök azonban meglepték és mint árulókat megölték őket. Ezután a törökök még 30 000 bolgárt összeszedtek, és mindenkit, nőket és gyerekeket is, lemészároltak. Erre aztán sokan megrémültek, és a határon át elmenekültek. Ezek voltak az őseik. Fogyatékos orosz tudásom segítségével beszéltem ezzel az emberrel, de aztán kiderült, hogy németül is ért. Mikor megköszöntem neki a felvilágosítást, tiszta osztrák nyelvjárásban válaszolt: „*š isch mir ane b'suntere Ehre gwes'n*” (különös kitüntetésnek tartottam).

Amikor Óbesenyőt elhagyva tovább küszködtünk a sárral, felfigyeltünk ezeknek a bolgároknak hatalmas nyájaira. Az egész legeltetésre alkalmas mező, ameddig csak láttunk, tele volt mindenféle háziállattal: libák, juhok, ökrök disznók, lovak végtelen tömegével (lovakból volt a legkevesebb). Feltűnt az is, hogy az állatok kisebb csoportokra oszlanak. Egyik kísérőnk ezt azzal magyarázta, hogy a bolgárok a földjeiket örökségként teljes mértékben szétosztják. Mindegyik fiú kap egy darab földet. A bánáti németek ezt fordítva csinálják, mindig egyben tartják az egész birtokot, csak egy fiú örököl, a többieknek kifizetik az örökségrészt, aztán elszegődnek valahová, vagy valami máshoz fognak. Ez

különösen a szántók esetében feltűnő, mondta. Egyszer három bolgárt látott alig egy iga nagyságú fölterületen szántani, mindegyikük a maga kis területét művelte meg.³⁴⁸

Minderről nem mondhatok ítéletet, de valószínűnek tartom, amit kísérőm elmondott, mert a bolgárokkal rokon fehéroroszok között hasonlót tapasztaltam. Ott pl. a nemesek körében uralkodik hasonló öröklési rend, így aztán vannak nemesek, akiknek csak két-három jobbágya van.

Egy darabig foglalkoztattak minket a bolgár nyájak, de aztán folytattuk küzdelmes utunkat a beláthatatlan mocsárban. De, amint már mondtam, déltől kezdve már gyalogolhattunk a kocsi mellett is. Egyik útitársunk egy farkas-történetet mesélt el, amit természettudományi és lélektani szempontból érdekesnek találtam, legalábbis nem tudtam róla, hogy a farkasok fiatal korukban ilyen szelíd hajlamúak, és hogy aztán olyan hirtelen ébred fel bennük a vad, kegyetlen természet. Egy ember ugyanis, ahogyan hallottuk, megvásárolt egyszer egy pásztortól egy farkaskölyköt, és szórakozásból nevelni kezdte. Az állat nagyon tanulékonyan mutatkozott, hívásra engedelmeskedett, tésztaneműt, kenyeret, tejet, mindent evett, amit elébe adtak. Amíg az állat kicsi volt, a gazdája magával vitte a lován az üzleti útjain, amiket magyar pusztákon megtett. Semmi gondja nem volt vele, betette a bundája alá, az állat jól belekapaszkodott a nyeregbe és a bunda prémjébe, sohasem esett le. Amikor nagyobb lett, hol mellette, hol előtte, hol utána futott. Ha a gazdája időnként otthon hagyta, egészen oda volt a bánattól, aztán pedig, amikor megjött, az örömtől. Eltelt egy év és néhány hónap, és úgy látszott, hogy teljesen elfelejtette vadállat voltát, és hogy lehetséges egy farkast szelíd háziállattá nevelni. Egyszer gazdája hosszabb útról tért haza, és szokása szerint üdvözölni akarta a farkast, de az nem akarta őt felismerni. Félénken visszahúzódott az ólja egyik sarkába, és amikor közeledett hozzá, utánakapott. A gazdája ekkor, mint az első időkben többször, jól megverte, és három napig éhezett. Aztán még egyszer megverte, de enni is adott neki. A farkas alázatosan és éhesen odajött, elkapta az ételt, de semmi jelét sem mutatta a korábbi barátságos viselkedésének. Bármit is csinált vele a gazdája, engedetlen, vad, harapós maradt. Végül nem maradt más hátra, le kellett löni.

Mint egy agyonlőtt farkasra, úgy találtam rá a pusztában arra a szerb férfire, akit Győrben ismertem meg, és már akkor jeleztem szomorú végét. A történet a következő: Egy olyan pusztán helyen, mint amilyent Hering megfestett, találtunk egy magányos kutat, hasonlót ahhoz, ami az olvasónak bemutatott képen látható. Ez a kút csak fából készült ciszterna volt, olyan, mint egy nagy láda, amit földbe vert rudak tartottak

³⁴⁸ Egy iga akkora terület, amit egy nap fel lehet szántani.

össze, a közepén hosszú nyélen egy jókora vödör lógott, jobbra és balra vályúkba lehetett a vizet beönteni, ebből itatták az állatokat. (Egész Dél-Oroszországban, a sztyeppéken is találni ilyen kutakat, de nem olyan gyakran, mint a Bánátban.) Kísérőink kifogták a lovakat, a vályúhoz vezették őket, a kút mellett gulyások beszélgettek, míg a marháik ittak. Szörnyű meleg volt, körülöttünk a végtelen pusztta. Csak egy magányos csárdát lehetett felfedezni a távolban. Én egy kis ménesi borral üdítettem magamat, amit kivájt kenyérbe öntöttem és azzal együtt megettem. Amíg ettem, egy frissen felhantolt dombot pillantottam meg, melybe két ágból összerótt kereszt volt tűzve. Megkérdeztem a kocsisunkat, mit jelentsen ez? „Kirabótak itt egy szegény szergyákat, osztán megölték. Az nyugoszik itt.”³⁴⁹ – „Ismerted őt?” – „Jézus, Mária! Még hogy ösmertem-e? Jó barátom vót, egy derék fiatalember. Egy hete még oda-fönn járt Győrben. A disznait vitte, 17 000 forintot kapott értük készpénzben, azzal indút haza Szerbiába a társával, avval a bitanggal. Az nem vót meglegedve avval, amit kapott, még a nyereségből is akarta a részit. Összebeszét a kocsisal, ott abba csárdába!” – Szerb ismerősöm a csárdában akart megszállni, de a hamis barátai rábeszéltek, hogy menjenek tovább, szép éjszaka van, így egy kis előnyre tesznek szert. Szerencsétlenségére hagyta magát meggyőzni. A csárdától nem messze, ennél a kútnál megtámadták, áruló társa nyakon ragadta, és leszúrta egy késsel. Először nem lehetett halálos a döfés, mert a talaj össze volt taposva, és mindenütt véryomok voltak. Szép erős fiatalember volt, biztosan sokáig védekezett, gyilkosa végül a pisztollyal lőtte agyon. A halálos sebet a hátán kapta, lehet, hogy menekülés közben érte a golyó. Bedobták a kútba, és megszöktek a pénzével. Másnap pásztorok jöttek a kúthoz az állataikat itatni, és látták, hogy véres a víz. Megtalálták a holttestét, kihúzták a kútból, és itt földelték el. Ezt a keresztet tették sírjára. – „De hát a lövést hallaniuk kellett a csárdában, talán azok is tudtak gyilkosságról” – véltem. – „Nem tom én azt! Az ilyenfajta népek aztán gyorsan átmennek a törökökhöz, ott biztonságban vannak” – hangzott a válasz. Mindjárt sejtettem, de amikor az áldozat kora, ruházata, neve után érdeklődtem, bebizonyosodott, hogy az a szerb férfi volt, akit Győrben megismertem. Be kell vallanom, hogy a jó ménesi borral átítatott kenyér, amivel fel akartam üdíteni magamat, már nemigen ízlett, amikor annak az embernek a sírjára néztem, akivel még nem olyan régen élénk beszélgetésbe merültem.

Mínthogy a szomorú történet miatt a rablók kerültek szóba, elkezdtek nekem szörnyű rablásokkal, gyilkosságokkal kapcsolatos bűntényekről mesélni. Ezeket a valóban izgalmas történeteket nem akarom itt előad-

³⁴⁹ A kocsis osztrák nyelvjárásban beszélteti Kohl.

ni, elsősorban azért, mert nem tudom, valóban megtörténtek-e, másodszor, nincs is hozzá kedvem, hogy ezeket a borzalmas történeteket újból felidézzem. Bizonyos azonban, hogy nem lehet véletlen, hogy minden csárdában és minden postakocsin ilyen történeteket kellett hallgatnom.

Mesélték útitársaim, hogy van valamerre egy homokos földnyelv is, és abban a reményben, hogy ott gyorsabban haladhatunk, egy kis kerülővel útba ejtettük. Ilyen homokos sáv nem sok akad az Észak-Bánátban. Délen azonban a Duna mentén, a hegyek lábánál van egy nagy sivatag is, amit „szálló homok”-nak neveznek.³⁵⁰ A mocsarak közül a legnagyobb a Bánát közepén fekvő Alibunári mocsár.

Délben, jöllehet az ebédidő már régen elmúlt, megálltunk egy német faluban. Itt azonban kocsisunk kijelentette, hogy megbetegedett, lázas. Már a vödrot se tudta odavinni a lovakhoz, hogy megittassa őket. Zsidó útitársunknak kellett a lovakat hajtani.

Az országban oly sok helyen feltalálható kanalasmalmokról már többször esett szó. Itt a Bánát lapos, szélcsendes, vízben szegény területén lovak hajtják a malmokat. Ebben a német faluban megnéztem egy ilyen malmot, amelyben egy bolgár ember volt a molnár. Nekem úgy tűnt, nagyon primitív szerkezetek ezek a malmok. Egy nagy, kerek tető alatt hajt egy ló egy hatalmas vízszintes kereket, amelynek külső széléből rudak állnak ki, ezek egy függőleges cylinder fogaiba illenek bele, amelynek tetején a malomkő forog. A földbirtokos, akihez a falu tartozik, minden órleményből természetben kapja a részesedést. Erre a célra egy nagy láda áll a malomban. A tetején lyukak vannak, ide öntik be minden zsákból azonnal az uraság járandóságát.

Itt, mint Dél-Oroszországban, a parasztházak, de még a jobbak, kényelmesebbek is, amilyenek a német telepések elegáns házai, döngölt földből készülnek. Először ásóval meghúzzák a földön a ház alaprajzát, aztán párhuzamosan felállítanak deszkákat egymástól olyan távolságban, amilyen vastagra a falat tervezik, földet szórnak közéjük, és ledöngölik. A deszkák végénél dorongokat vernek le, és kötelekkel is rögzítik azokat. A nedves föld nagyon gyorsan megszilárdul. Aztán megemelik a deszkafalat, további földet öntenek közéjük, és így készül el a fal teljes magasságában. A tetőt kivéve az egész ház, a tűzhely, a padok, részben az asztal is ugyanabból az anyagból, döngölt földből készül.

Német vendéglátóinknál nagyon jól és olcsón ebédeltünk. A deszkerterhez és a kávéhoz bejött egy cigány, egy hihetetlenül szemtelen és bolondos fráter. Összevissza fecsegett németül, magyarul és olá hul, mindenféle különös bolondságot talált ki. Eleinte azt hittem, hogy részeg, mondta is, hogy egy magyar nemes úr a múlt hónapban olyan gazdagon

³⁵⁰ Kohl magyarul adja meg az elnevezést.

megvendégelte, hogy azóta sem tud kijózanodni. A németek azonban, akik ismerték, azt mondták, hogy mindig így bohóckodik. A hegedűjét tönkretették, újra kellett neki felhúroznia. Ez jó félóraig eltartott, közben folyton viccelt, tréfálgzott. Végre hozzá akart fogni a zenéléshez, de akkor kiderült, hogy valaki hájjal bekente a vonóját. Ebből aztán további nevetés, huzavona keletkezett. Úgy akarta a vonóját rendbe hozni, hogy a fal sarkán ide-oda húzogatta, míg a húrok hangot nem adtak. Ezután azonban egy hallatlanul lebilincselő magyar dallamot játszott. Cigány komédiásokkal többször is találkoztam Magyarországon, azt hiszem, ez a viselkedés ennek a népnek a természetéhez tartozik. De ahhoz többször kellett volna ilyesmit látnom, hogy jól tudjam jellemezni.

Minél inkább közeledtünk a Bánát határához, a Tisza és a Maros összefolyásához, annál magyarosabb jellegű lett a táj. Oláhország már messze mögöttünk volt, a német telepések is elfogytak, vagy együtt éltek a magyarokkal. Az utolsó falvakban már csak magyarok laktak.

Még egyszer megálltunk egy magyar csárdánál, így nevezik erre felé a vendéglőket. Ezek mind a következőképpen épültek: Két épületből állnak, melyek közül egyik a vendégek fogadására szolgál, a másik az istálló. A két épület között nagy udvar fekszik, közepén, faoszlopokon egy tető áll, ahová az utasok a kocsikkal beállhatnak. Az egész magas fal veszi körül két kapuval, az egyikken be-, a másikon kihajtanak. „Ezeket a kapukat minden éjjel jól bezárják – mondta a vezetőnk –, mert különben nem lennének biztonságban a lovak az istállóban.”

A faluban, minden házban, az udvaron kötélre sűrűn felfüggesztve száradtak a dohánylevelek. A házak minden kis részéből, felszereltségéből azonnal lehetett látni, hogy itt már magyarok laknak. Mindenütt a fal mellett, az eresz alatt állt a házastársi széles ágy, ahogyan már azt a Győr melletti alföldi falukban észrevettem. Itt is, ahogyan ott, függönnyel vették körül az ágyat a rovarok ellen. Ebben a faluban figyelhettem meg azt is, hogyan fejik errefelé a bárányokat. Egy barna bőrű, félmeztelen pásztor, egy hatalmas küklopszi alak, odaült egy fatönkre az udvar kapujába, a bárányok kint bégetve várták, hogy beengedjék őket. Hátról egy fiú hajtotta őket. Amint az egyik bejött, a pásztor egyik kezével elkapta a hátsó lábait, a fejét a hóna alá fogva leszorította, a másik kezével pedig kifejte a tőgyéből a tejet. Valahogyan így csinálhatta Polüphemosz is.³⁵¹ Dél-Oroszországban is így fejik a juhászok a bárányaikat. A magyarok helyenként az udvar közepén rácsot állítanak fel, amin a juhoknak át kell menni, és közben elkapják őket. Az egész folyamat nagyon kíméletle-

³⁵¹ Polüphemosz a görög mitológiában az egyik küklopsz (félszemű óriás) volt. Odüsszeusz úgy menekült meg a fogságából, hogy előbb megvakította, aztán az egyik juh hasára kapaszkodva szökött ki a barlangból.

nül megy végbe, a bárány tőgyét marokra fogják, és mint egy szivacsból, kinyomják belőle a tejet. Ha a juhász elkészült eggyel, ráhúz egyet, az beugrik a kapun, és már jöhet is a másik. Rendkívül gyorsan dolgoznak.

Utunk vége felé a Batthyány-birtokhoz értünk, melyről fentebb már szó esett. Nem messze a birtok központjától haladtunk el. Egy magányosan álló csárdában, ahol lovaink az utolsó bánáti abrakot fogyasztották, megkérdeztem a német gazdát, hogy tudják-e, ki az intéző vagy az adminisztrátor a birtokon, vagy esetleg bérbe van-e adva, de nem tudtak semmi közelebbit. Ők csak a pénzbeszedőt ismerik, aki évente egyszer megjelenik náluk, de másról nem hallottak.

Amilyen kevésbé voltak épületesek a rabló- és gyilkossági történetek, annyiival figyelemre méltóbbnak találtam mindazt, amit más útitársaink, néhány mesterlegény, a magyarországi német iparosságokról meséltek. Itt még kétségkívül élnek olyan szokások, amelyek Németországban már régen kihaltak. Útitársaink nyergesek voltak, és elmondták, hogy Magyarországon még szigorúan tartják azt a szokást, hogy minden idegen mesterlegény, aki munkát keres, ezt a rég bevezetett szokás szerint jelentse be. Még 5 óra előtt meg kell jelennie a mesternél, minthogy 6-kor már abbahagyják a munkát, és utána vacsoráznak, így nagy illetlenség lenne, ha éppen vacsorakor toppanna be. Érkezésekor így kell köszönnie: „Adjon Isten, mesteruram!” A mester így válaszol: „Adjon Isten, tanulólegény!” Erre a legény *Deo gratias*sal felel,³⁵² majd így folytatja: „Köszöntésemet bizonyára jóságosan fogadja, X. mestertől hozok üdvözlést.” „Rakodj le, tanulólegény” – felel a mester. A legény erre leveszi a sapkáját, leteszi a botját és a zsákját, majd hasonló hagyományos köszöntést mond a legényeknek és az inasoknak is, ennek a szavait pontosan azonban már nem tudom visszaadni. Ezután meghívják vacsorára, és ha a következő nap vasárnapra esik, akkor még azon a napon is a mester házában maradhat, akkor is, ha nem kapott tőle munkát. A nyergesek és a tímárok nagyon összetartanak Magyarországon, ápolják a vendégbarátságot. Mesterségbeli szokásaik is hasonlítanak egymáshoz. A nyergesek az egyetlen olyan mesteremberek Magyarországon, akik kardot viselhetnek, de, jóllehet még nem tiltották meg nekik, ritkán élnek ezzel a joggal. Talán felvonulásokon viselnek kardot. Nem tudom, Németországban van-e ilyen joguk a nyergeseknek. Ha nincs is így, akkor is érdekes volt tapasztalnom, hogy bizonyos német iparosságok egész Magyarországon élnek. Még Lengyelországban is érvényben vannak. Persze, mindez csak a magyarországi német mesteremberekre vonatkozik, a magyarok külön egyesületekbe tömörülnek.

³⁵² Istennek legyen hála (latinul).

Végül néhány hídon mentünk keresztül, amelyek kiszáradt folyó-
ágyakon vezettek át. Azt mondták, hogy ezek a Marosból ágaznak ki, és
tavasszal megtelnek vízzel, így aztán szükség van a hidakra. De tavasz-
szal általában az egész vidék víz alá kerül, a Maros ugyanis nagyon sze-
rencsétlen módon torkollik a Tiszába. Egészében véve keletről nyugatra
folyik, és így derékszöget alkot a Tiszával, de röviddel a torkolat előtt
északra kanyarodik, és az északkeletről érkező Tiszával éppen szembe
folyik. Ha mindkét folyó árad, akkor a két folyó felduzzasztja egymást,
és a víz előnti az egész környéket.

Persze vannak gátak és töltések mindkét folyó mellett, de ezek rend-
szere még hiányos, és rossz állapotban is lehetnek. Már régóta tervezik,
hogy a Marost egy csatornán át kedvezőbb irányban vezessék a Tiszába.
De a terv eddig még nem valósult meg, pedig, ahogyan a Marosból ki-
ágazó, tavasszal megtelő folyóágak erre utalnak, nem lenne ez lehetet-
len. Azt mesélték, hogy él egy nemesi család Magyarországon, amely
már 50-60 éve foglalkozik ezzel a tervvel, illetve ennek a családnak tagjai
mindig vezető helyet foglalnak el annak a bizottságnak az élén, amelyik
a vízügyekért felel.³⁵³ Ők minden évben végighajóznak egyszer a Maro-
son, hogy a szabályozási tervet megújítsák.

³⁵³ Kohl csak '...y'-ként nevezi meg a családot. 1816 után br. Vay Miklós volt a me-
gyében a vízügyek királyi biztosa, 1829-ben br. Orczy Lőrincet nevezték ki erre a pozíci-
óra. Valószínűleg róla és az Orczy családról van szó. Vö. [www.sulinet.hu/oroksegtar/.../
maros.htm](http://www.sulinet.hu/oroksegtar/.../maros.htm).

SZEGED, A TISZA ÉS A SZIKES TAVAK

A Tisza egy szép, széles, hajózható folyó, melynek alsó szakasza egyenes irányban északról délre tart. Jobbról is, balról is síkságon halad át. Az erdélyi hegyek utolsó nyúlványai mintegy 15 mérföld távolságban a Tiszától, észak–déli irányban ellaposodnak. Az a hegység, amely Erdélyt Magyarországtól elválasztja, három nagy földrajzi kapun keresztül három folyónak nyit utat: a Körösnek, a Marosnak és az egymással párhuzamosan haladó, helyenként összefonódó, egy vízrendszerhez tartozó Temesnek és Begának.

Ez a három folyó keletről tart nyugatra, a Körös és a Maros szinte egyenes irányban, a Bega és a Temes egy kissé délnek fordulva, derékszögben a Tiszával. E hegykapuk bejáratánál, ahol a hegyek síkságba mennek át, és ahonnan kezdve a folyók teljes hosszukban hajózhatókká válnak, fekszenek a folyók mentén az első jelentős városok, mégpedig a Temes-Bega mellett Temesvár, a Marosnál Arad és a Körösnél Nagyvárad. Ezek a városok a közelebbi és távolabbi tájakról érkező áruk lera-
kodóhelyei, melyeket aztán a folyókon továbbszállítanak, de ezek a legfontosabb katonai erősségek is Magyarország és Erdély, a hegyvidék és az alföld között. Mintegy 15 mérfölddel lejjebb, ahol a folyók a Tiszába torkollnak, még egy triója következik a városoknak, amelyek a Tiszán folyó távolabbi kereskedelmet irányítják: Csongrád a Körösnél, Titel és Pancsova a Begánál, ill. a Temesnél, a Marosnál pedig, a három közül legnagyobb folyónál, a legnagyobb város: Szeged.

Így lehetne kb. leírni és jellemezni ennek az országrésznek azokat a viszonyait, amelyek Szeged fontosságát megadják. Keletkezését a Marosnak a Tiszával való derékszögű találkozásának köszönheti. A Maroson a fele részben Erdélyből leérkező árukat Szegedről kiindulva részben a Tiszán, részben országúton juttatják el az északabra fekvő dunai városokba. A távolság a Tiszától a Dunába és onnan tovább délnek, vagy északra Pestig, a folyók kanyarulatai miatt mintegy 80 mérföld is lehet, de a szárazföldön Pest csak kb. 24 mérföldnyire fekszik Szegedtől. Így aztán már régóta tervezik, hogy erre a folyóközi vidékre, a Duna és a Tisza közé, Pesttől Szegedig csatornát építenek. Ezen a csatornán át

Pestről, Bécsből vagy akár Regensburgból kelet felé, egészen Erdélyig, egy szinte egyenes vízi utat lehetne kialakítani. De mindeddig a jóakaró terven túl nem jutottak tovább.

A Maroson állítólag évente 300 sóval megrakott hajó érkezik, ezenkívül még sok más hajó, megrakva fával és faáruval. Szegedtől még egy fontos országút is visz, amelyen a mi kocsink is jött, és amelyen a Törökországból északra irányuló, útközben látott gyapot és élőállat érkezik. A Maros-vidék termékeny földjeiről évi 60 000 pozsonyi véka gabona, 60 000 mázsa dohány, 40 000 mázsa gyapot és 17 000 mázsa gyapjú érkezik a szegedi árusokhoz, ami nem jelentéktelen mennyiség, főleg, ha az ember meggondolja, hogy milyenek a fentebb jellemzett utak, amelyeken az áru egy részét szállítják. Ebből látható, mivé fejlődhetne a már most 40 000 lakost számláló Szeged, ha a csatorna elkészülne, és a kikerülhetetlen mocsarakat száraz, kiépített utak szelnék át.

A város a Tisza magasabb, jobb oldali partján fekszik, ugyanúgy, mint Csongrád, Zenta, Kanizsa és az alsó Tisza valamennyi jelentékenyebb városa. De a Duna mellett is Pest alatt, egészen Belgrádig és Zimonyig, a városokat a folyó jobb partjára építették.

A bal parton csak egy külváros van, ehhez közeledtünk estefelé. Egész utunkon nagy csordák mellett, között haladtunk, melyeket számtalan seregély- és más madár csapat kísért. A külvárosból szerb marhakereskedők jöttek lóháton velünk szembe, valamennyien törökkel és pisztolyokkal állig felfegyverkezve. „Mennek a csordáik elé”, mondták a kísérőink. Szeged külvárosaiiban minden a marhákkal, a marhakereskedelemmel, az állatok ellátásával van kapcsolatban. Nagy szabad térségeken már készítették elő a szénahalmokat a csordák számára, melyeknek az érkezésére vártak.

Sok hosszú, rácsos kukoricagórét láttunk útközben, de Szeged külvárosában is, telis-tele voltak kukoricacsövekkel, melyek a rácsok közül kikandikáltak. „Ezek a disznók számára vannak – hangzott a magyarázat –, melyeket itt a külvárosban hizlalnak, amíg útnak indíthatják őket.”

Szeged külvárosai, de maga a város is, hatalmas területre épült, bár az a mondás azért túlzás, hogy Szeged akkora, mint London, de az biztos, hogy nem jár messze az igazságtól. Az itteni, helyi nem takarékoskodó építkezési mód jellemző minden igazi magyar városra, melyek közül az egyik Szeged. Ebben a vonatkozásban Debrecen testvérvárosának lehet tekinteni. Ezek a legnagyobb, szinte tisztán magyaroktól lakott és általuk épített városok. Debrecen abban a tekintetben még Szegednél is magyarabb, hogy ott még kevesebb német és szerb lakik, mint itt, ahol a Bánát és a Duna közelsége, valamint Pest és Temesvár közötti fekvése több németet és szerbet csábított ide, mint Debrecenbe, amely a magyar világ legszélén fekszik. A két város közötti hasonlóságok mellett még az

is a különbség, hogy Szeged túlnyomórészt katolikus, Debrecen pedig a református magyarok legfőbb városa.

Bámulatosan széles, kövezetlen, sáros vagy éppen poros utcák szelik át Szeged kis házainak sorát. Ezek a házak a város bizonyos részein nagyságban és jellegben úgy hasonlítanak egymáshoz, mint ezer tojás a másik ezerhez. Nem mondhatnám, hogy ezek a kis házak csúnyák, ellenkezőleg, mind szinte frissen van kifestve, zöld színnel, szépen szegélyezve. De egyik sem kelti szilárd, vagy nagyvonalú építkezésre való igyekezet benyomását, inkább úgy tűnik, mindegyiket gyorsan megépítették, de gyorsan le is lehetne őket rombolni. A házak előtt helyenként fák állnak, a főutcákon fából készült járdák vagy inkább hidak gondoskodnak arról, hogy az emberek bele ne süllyedjenek a sárba. Ebből a célból a nyilvános terek leginkább veszélyeztetett részeire is deszkákat fektettek le. Órákon át gyalogolhat az ember a végelláthatatlan utcákon, míg végül, prológus és epilógus, azaz városfal és városkapu, minden észrevehető jel nélkül a környező pusztához ér, amiben csak állatcsapások vezetnek tovább.

Ilyen módon épült a többi igazi magyar város is. Ezek a mi fogalmaink szerint nem annyira városokhoz, mint inkább kiterjedt településekhez hasonlítanak, mégpedig nem csak az építkezés módja, hanem a lakosok foglalkozása szerint is. A város legtöbb polgára ugyanis, értem ez alatt a magyar mesterembereket és kisnemeseket stb., általában nem csak valamilyen a városhoz kötődő foglalkozást űz, hanem mezőgazdasággal és állattenyésztéssel is foglalkozik, ami nálunk csak a falvakra korlátozódik.

Ezek a városok ugyanis nagy *határral* rendelkeznek.³⁵⁴ Ezen a városhoz tartozó területen nem kisebb falvak vannak, mint Németországban, hanem az egész terület a város vagy annak lakóinak a tulajdonában van. Ezek a területek rendkívül nagyok, Szeged határa pl. több mint 12 négyzetmérföld.

Az egész határ sok kisebb-nagyobb birtokra oszlik, melyek mindegyikét valamelyik városi lakos műveli meg, mindegyiknek közepén egy kis magányos kerti lak, ún. *szállás* áll. A magyar városokban élő csizmadiák, szabók, paszományosok, borbélyok (ezek az iparágak a legkedveltebbek Magyarországon) nyáron kint laknak magányos szállásaikon, állatokat nevelnek, szőlőt művelnek, dohányt meg némi kukoricát stb. termelnek. Ellátják magukat a téli hónapokra, ősszel aztán visszatérnek

³⁵⁴ Kohl itt a magyar 'határ' szót használja, amit a német 'Weichbild' szóval értelmmez. Ez azt a területet jelenti, amelyre a város joga kiterjed. A magyar szóról Kohl azt állítja jegyzetében, hogy az szláv eredetű, és hivatkozik a morva és illír 'hotar', 'chotar' szavakra, melyet az ott lakó németek 'hotter' alakban vettek át. Odessza környékén szerinte a vidéki birtokot nevezik 'chutor'-nak vagy 'huter'-nak.

a városba, télen át saját termékeikből élnek, és űzik a maguk mesterségét. A városok így csak idényszerűen, télen szolgálnak nekik lakásul, nyaranta magányos szállásaikon élnek. Ez azt is megmagyarázza, miért él olyan nagyszámú csizmadia, paszományos, szabó ezekben a magyar városokban. Általában ők adják a város lakosainak többségét. Debrecenben 1805-ben 751 csizmadia vagy cipész élt (Párizsban ugyanekkor 1309-en éltek). Szállásaik nélkül, a mesterségükből nem tudnának megélni, hasonlóan a számtalan fazekashoz, pipakészítőhöz, szűcshöz és henteshez, akik a városokban laknak. Nyáron mindenki szögre akasztja a mesterségét, és kivonul a szállására.

Ez a szellős építkezési mód, és egyáltalán a laza városszerkezet jellemző Magyarországra, de Európa keleti részein még inkább elterjedt. Megtalálja az ember az oláhoknál, az oroszoknál, a ruténeknél. Ezekben az országokban is a legtöbb város olyan nagy területre épült, hogy a mi városaink, mint Lipcse vagy Frankfurt, tízszer is elférnének rajta. Ez persze abból ered, hogy ezeknek a népeknek többnyire fogalmuk sincs a városi, kommunális életmód összetartó erejéről, amelyben minden lakos vagy polgár az egésznek egy kis részét alkotja.

Szegednél egy hosszú híd vezet át a Tiszán. A Tisza hajózható szakaszán, Tokajtól a torkolatig csupán négy híd épült, mégpedig Szegeden kívül Cibakházánál, Szolnoknál és Tiszafürednél. Minthogy ez a szakasz, a kisebb kanyarulatokat leszámítva, 70 mérföldre tehető, úgy átlagban minden 20 mérföldre esik egy híd. Egy állandó, pillérekre épült híd azonban nincs a Tiszán, leszámítva a forrásvidékét, így a Tisza azzal dicsekedhet, hogy Európa legszabadabban folyó folyója. Sem a rómaiak, sem a németek, sem a magyarok nem építettek a medrébe semmit, ami folyásában akadályozná.

Átkeltünk a hosszú szegedi hídon, végigmentünk a már bemutatott széles utcán, és estére egy vendégfogadóba értünk, amely igényeimnek minden tekintetben megfelelt: nagyok voltak a szobák, kényelmesek az ágyak, és elég jók a feltálalt ételek. A társaság is, amely néhány német tisztből, egy pár rendkívül művelt magyar vendégből és néhány szerb kereskedőből állt, kicsiny volt, de egyáltalán nem érdektelen. A lassú kiszolgálást leszámítva felülmúlta várakozásaimat.

Másnap reggel elsősorban, minden mást félretéve, a halpiacra siettem, hogy az egész országban híres tiszai halakat közelebről tanulmányozhassam. A Tisza vizében, mint ismeretes, úgy tenyésznek a halak, mint a Volga kivételével talán egyetlen más európai folyóban sem. Pestre folyamatosan szállítják innen a halakat, minthogy a Duna halban korántsem ilyen gazdag. Csakhogy mire a tiszai halak Pestre érnek, már elég szomorú képet mutatnak, élettelenek, mozdulatlanok, míg a szegedi halpiacon még nagyon frissek és mozgékonyak, és szinte beleugranak

a szakácsnők fazekába. Még sehol sem láttam árusoktól, vásárlóktól és a számtalan fickándozó haltól ilyen élénk, mozgalmas halpiacot. Jobbról is, balról is halasbódék álltak, közöttük tolongtak a vevők. A halászok folyton hozták a hálóikban a frissen fogott, csapkodó halakat. Voltak köztük pontyok, csukák, tokok, vizák, süllők és más fajták, köztük sok compó, amit a magyarok cigányhalnak neveznek, mert az iszapban is megél. A piacon állítólag sokszor száz nagy, kövér pontyot lehet egy dukátért kapni. Berlinben egy font pontyért 6-8 *groschent* kérnek.³⁵⁵ A többi ár is elképesztően alacsony volt. Pontosan csak a rák árát tartottam fejben: 25 rák egy bécsi *groschen*ba került. Berlinben hatvan darabért 10-20 ezüst *groschent* kérnek. Azt állították a piacon, hogy gyakran 8000 rákot fognak ki egyszerre.

Ez valóban a bőség zavara,³⁵⁶ és nem kis problémát okoz, hogy ezeket a delikatesz ételeket kik fogyasszák el. Nemegyszer aztán disznóknak kell segíteniük, melyek értenek hozzá, hogy rákot és halat hogyan lehet szalonnává átalakítani. Az egész városnak halszaga van. Időnként annyi döglött, rothadó halat sodor magával a Tisza, hogy a büztől alig lehet meglenni a városban. Ez annyival kellemetlenebb, mert a polgárok nagy része arra kényszerül, hogy a Tisza vizét igya, a kutak ugyanis rossz vizet adnak, szódaízük van. A halakat meg is szárítják, az egész Bánátot és a török vidékeket innen látják el szárított hallal. Az oláhok ezeket a levegőn szárított halakat minden további nélkül úgy eszik, mint a kenyeret. Ilyen szerencsétlen „bőség zavarával” Magyarországon sok helyütt és sok termény tekintetében küszködnek. Magyarország gazdagságának egyik oka az emberi erőforrás hiánya, és mivel az emberi erő (szellem, művészetek, kultúra, ipar) sokkal értékesebb, mint amit a természet produkál, ezért a sokat magasztalt Magyarországot tulajdonképpen, Németországgal összehasonlítva, szegény országnak kell tekintenünk, amely természeti kincseit részben saját hibájából, részben idegenek hibájából, részben földrajzi helyzete miatt, nem tudja a felbecsülhetetlenül értékes emberi erők forrásává átalakítani.

Jelentős halpiaca miatt Szegedet a halak városának is lehetne nevezni, de egy másik terménye miatt, ami szintén nagy mennyiségben található a város környékén, szódavárosnak is nevezhetnénk.³⁵⁷

³⁵⁵ Egy *groschen* három krajcárnak felelt meg.

³⁵⁶ Kohl itt is, mint korábban és a továbbiakban is erre a helyzetre a francia *embarras de richesse* kifejezést használja.

³⁵⁷ Kohl itt a Szeged helynév etimológiai értelmezésével foglalkozik, azon az alapon, hogy a város nevének első szótagját (szeg-) összetéveszti a 'szik' szóval. Ezt a részt nem közöljük.

A halpiacról a város másik híres termékének előállítását igyekeztem megtekinteni, és egy szódagyárhoz siettem. Egy jól tájékozott helyi emberrel mentem oda, aki előzőeken hajlandó volt erre áldozni az idejét. A külvárosba mentünk, ott vannak ezek a gyárok.

Nemcsak Szeged környéke, hanem az egész pusztá a Duna és a Tisza között, sőt helyenként a Dunán túl is (pl. Székesfehérvárnál és a Fertő tónál), azonkívül az Alföldön északi irányban egészen Debrecenig tele van alkáliszóda (nátrium) tartalmú sóval, a *szikkel*.³⁵⁸ Úgy látszik, mintha ezeken a helyeken kicsírázna a föld, és a földben kimeríthetetlen mennyiségű alkálisó-kristály rejtőzne, melyek az atmoszféra által előidézett folyamat révén, elsősorban az eső és a harmat segítségével, végtelen kicsiny kristályok alakjában feljönnek a fölszínre. A csapadék ugyanis behatol a földbe, fellazítja azt, és a sórészecskéket feloldja. Ha a nedvesség a nap hatására elpárolog, ott maradnak a föld felszínén a sókristályok. Így aztán egész nagy területeket borítanak be a fehér kristályok. Ez a „sópúder” olyan, mintha vékony hóréteg fődne a földet.

Az elmondottakból már érthető, hogy hosszú esős periódus után nem jelenik meg a szik. Nagy szárazság idején is alig észrevehető. Legalább éjszaka harmatnak kell hullnia, különben nem keletkezik. Ahogyan az eső feloldja, ugyanúgy a tűző nap sem kedvez a szik összegyűjtésének, amikor is óvatosan összesöprik a föld felületéről a sziket, de ezt csak akkor lehet, ha az előző napon esett az eső, vagy kora hajnalban, mielőtt a nap teljesen kisütne, bőséges harmat hullott. Mivel az eső és a nap, melyek tulajdonképpen a szik létrehozói, nem kedveznek az összegyűjtésének, ugyanúgy nem is marad meg a szik sokáig, legfeljebb ha nagy kupacokba gyűjtik. A parasztok lehetőleg már kora reggel beszállítják a városba, eladják a gyárosoknak, akiknek megfelelő raktáraik vannak.

Az összesöpört szik, ahogyan a városba érkezik, már szürke, és legalább kétharmad részt földdel van vegyítve. Az már a szódafőzők feladata, hogy a földdel kevert szikból kinyerjék a tiszta alkálit, amit Magyarországon sziksónak neveznek.

Azok a helyek, ahol sziket találni, gyakran már a természeti adottságok folytán a nedves helyek, mocsarak, lápok, tavak partjai. Ezeken a helyeken eső vagy harmat közbejötté nélkül is, csak a mocsári víz párolgása következtében mutatkozik a szik. Egy hosszabb szárazság azonban hátrányos, mert a sótartalom nem képes az összeszáradt földfelületen áthatolni. Egy kis eső is segíthet ezen. A magyarok ezeket a tavakat és tócsákat sziksós tavaknak nevezik.³⁵⁹ Németül inkább nátrontavaknak hívnánk.

³⁵⁸ Kohl a szót 'szek'-nek értette, és 'mag', 'csíra' jelentést tulajdonít neki.

³⁵⁹ Kohl itt is, majd alább, magyarul adja meg az elnevezést.

Sok csodálatos, felfoghatatlan tulajdonsága van ezeknek a nátrontavaknak, időnként pl. „megvakulnak”, azaz nem képesek több nátriumot produkálni, később sokszor újra aktívak lesznek. Az is különös, hogy helyenként ott is megjelenik a só, ahol eddig sohasem lehetett megfigyelni. Az még inkább csodálatos, hogy vannak szikes helyek, melyek sohasem merülnek ki. Ha feltételezzük, hogy a só, ami a felszínen megjelenik, mind a földben van, és ha meggondoljuk, hogy évszázadok óta előjön, és az emberek részben folyton összegyűjtik, részben a légkörbe felszívódik, részben az eső elmossa, akkor fel kellene tételeznünk, hogy a só valami mérhetetlen mélységből tör elő, vagy még azt is elképzelnénk, hogy az atmoszféra és a nap nemcsak a szik megjelenését segíti elő, hanem szerepe van annak keletkezésében is. Amennyiben az atmoszféra a nap segítségével képes rá, hogy a sziket felszívja, akkor talán bizonyos körülmények között újból a földre is hullathatja, tehát a szik nemcsak a föld kiválasztó erejéből jöhet létre, hanem kiválhat a levegőből is. Azt a gyárat, amelyben a piacon kapható földből a sziket előállítják, magyarul *szikso-gyárnak* hívják. A szappanföldék (állítólag száz van belőlük Szegeden) inkább a földes sziket használják fel, amit a parasztoktól vesznek a piacon. Ez persze elképesztően nagy anyagvesztéssel jár, mint-hogy egy mázsa tiszta nátron olyan hatást ér el, mint két mázsa szikes föld. Az egész gyártási folyamat sokkal könnyebb lenne, és a szappan is jobb lenne, ha erre tiszta sziksót használnának, és nem is kellene annyi disznósírt hozzáadni. Az egyik szappangyár pl. több ezer disznót vág le ahelyett, hogy a szép, hófehér, a gyárak által táblákba öntött, könnyen felhasználható, tisztított nátront használná, amit így többnyire a bécsi és német szappanfőző gyárakba szállítanak. De hát ez már ősrégi hanyag nemtörődömség.

Különben ezek a sziksógyárak, ahogy tudom, semmi olyant nem alkalmaznak, amit másutt ne ismernének. A sűrke sziket hatalmas fedett raktárakban tárolják, nagy fakádakban kilúgozzák, ezt a lúgot nagy kádakban főzik, a piszkos üledéket serpenyőkben felolvasztják, a maradék szennyeződés eközben elég, vagy lemerik, végül a tiszta szódát formába öntik.

Visszakocsiztunk a városba, hogy Szeged harmadik nevezetességét, a várat is megnézzük, amelyben az ún. „olasz deportáltak intézete” található. A szegedi vár a török időkből származik, valaha a török pasák és janicsárjaik székhelye volt. Nem dombra épült, a földből kiemelkedő magas falak több nagy, belső udvart vesznek körül, melyekbe két-három kapun lehet bemenni. Mindez a város közepén, a Tisza mellett található, körülötte zajlik a városi élet, közelében fekszenek a város főbb terei. A halpiac egészen a falakig ér, ugyanígy a gyümölcs- és zöldségpiac, a szegedi sétatér is itt található. Ezekben a nagy tereken át, a tócsák

közé lefektetett deszkákon és keskeny ösvényeken haladva igyekeztünk az egyik kapuhoz, hogy az említett intézetet felkeressük.

A tény, hogy itt, Szegeden, mintegy 560 olasz politikai foglyot őriznek, Németországban csak az utolsó magyar országgyűlés óta vált ismertté, melyen a híres országgyűlési szónok, Klauzál Gábor, Csongrád megye követe, melyhez Szeged is tartozik, azzal az indítvánnyal állt elő, hogy a szegedi olasz foglyokat bocsássák szabadon, amit a képviselőház egyhangúan meg is szavazott. Az is ismeretes, hogy mennyit beszéltek nálunk is arról, hogy ezek a foglyok milyen rossz helyzetben élnek, és milyen rossz bánásmódban részesülnek. Magyarországi utazásom során én is sokat hallottam az itteni kemény bánásmódról, és kíváncsi voltam rá, hogy mindebből mi igaz. Az itt tapasztaltaknak megfelelően szeretnék erről tudósítani, és ezzel az osztrák kormányt ért néhány rágalmat is megcáfolni.

Minden nehézség nélkül beengedtek minket az ún. török kapun át egy nagy udvarba, amely tele volt osztrák katonával. Ezt a külső udvart fából készült rács választotta el a belső udvartól. Eddig a kerítésig mehettünk, ahol asszonyok ülve vagy állva árultak minden olyasmit, amire egy fogolynak szüksége lehetett: gyümölcsöt, tút, cérnát stb. A kerítés másik oldalán az olasz foglyok tolongtak. Tiszta, sötét vászonruhába voltak öltözve, ugyanilyen anyagból készült sapkát hordtak a fejükön. Azt hallottam, hogy olyan rossz állapotban vannak, hogy látványuk szájalomra, sajnálatra indít. Biztos, hogy szánta és sajnálta őket az ember, de csak annyiban, hogy hazájuktól száműzve fogságban tartották őket, egyáltalán nem azért, mintha az egészségtelen börtönlevegőtől és az elégtelen táplálkozástól elsenyvednének. Jöttek-mentek ezen a szabad térségen föl és alá, nem mondom, hogy vidáman (Istenem, hát hogy is lehetne ez lehetséges!), de fürgén és élénken. Úgy tűnt, hogy nagyon jó egészségi állapotban vannak. Van nekik, nem is túl szűken mért, szabad idejük, ilyenkor árulhatják az általuk készített kisebb tárgyakat, és a rácsnál álló asszonyoktól vásárolhatnak, amire szükségük van.

Sok mindent készítenek fából és papírból, dobozokat, simítófát, szentképeket, szalmafonatokat, lószőrből gyűrűket fonnak, tútartókat esztergályoznak, más kisebb asztalostermékeket árulnak. Ott állnak mind a kerítésnél, és amint valaki közeledik hozzájuk, utolérhetetlen gyorsasággal átnyújtják a rácson a kis áruikat, amilyen messzire csak a kezük ér, és tele torokkal kiabálják magyarul, németül, olaszul: „Nemes urak, hölgyek venni! Gigi, gigi, Napóleont, Napóleont!” (A 'gigi' a magyar 'gyűrű' elferdített változata.) Híres olasz honfitársukat minden tárgyra, tútartóra, simítófára, késnyélre ráfestik, tele van ilyen holmival a kezük.

Az olasz foglyok már 1830 óta Magyarországon vannak. Először a Maros mentén, Aradon voltak, később azonban ide hozták át őket,

mert itt jobbak a körülmények. Korábban nem olasz volt a parancsnokuk, de most egy olasz származású generálist tettek meg az erőd parancsnokává és a kis fogolykolónia legfőbb őrévé, mert szervezetük teljesen katonai, van saját papjuk, ellátmányfelelősük, parancsnokhelyettesük, vannak írnokaik, orvosaik, titkáraik és más hivatalnokaik. Jelentkeztünk az egyik magasabb rangú felügyelőnél, és minden további nélkül megkaptuk az engedélyt a belső helyiségek megtekintésére.

A már említett nagy udvar és a kisebb udvarok körül vannak az egykori kazamaták, ezekben laknak a katonák, és itt helyezték el a műhelyeket is. Valamennyi földszintes. Némelyik lakást talán már újabban építették hozzá a régiékhöz. A foglyok ágyai is itt állnak, megfelelő távolságban egymástól. Az ágyakat tisztáknak, kényelmeseknek találtam. A legjobb német államok kaszárnyáiban ennél sokkal rosszabb ágyakat láttam, ahol német katonáink sokkal rosszabb körülmények között aludtak, mint itt a foglyok. Minden ágyra ki volt írva a fogoly születési helye és neve: pl. Giovanne N. N. Rovignóból, Martino N. N. Veronából, Ludovico N. N. Velencéből stb. Különösen sokan származtak Velencéből, Milánóból, Pármából, Rovignóból és Veronából. „A gyűlölet, amit a különböző városokból származók egymás ellen táplálnak, ide is elkísérte őket – mondta az egyik osztrák altiszt –, a velenceiek és a milánóiak pl. rettenetesen gyűlölik egymást.”

A kazamaták többnyire az udvar felől kapnak világosságot, de a város felé is nyíltak erősen berácsozott ablakok. Némelyik fogoly az ágya fölé vagy az ablak rácsára szőlőfürtöket aggatott fel. Mások kalitkában madarat tartottak, és annak énekével vigasztalták magukat a fogságban. Az ételüket nem láttam, de a kinézésük arról tanúskodott, hogy nem éheznek, és elhittem a becsületesnek ható altisztnek, hogy mindennap kapnak nemcsak jó és elegendő kenyeret és húst, hanem egy kis adag bort is. Emellett ők is gondoskodhatnak maguknak némi kényelemről, egyrészt abból, amit a készítményeikért kapnak, másrészt abból, amit a rokonok Olaszországból küldenek az őreiknek azzal, hogy juttassák el nekik. Ezen az úton évente 40 000 forintnyi adomány érkezik Olaszországból. Ha az ember ismerné minden egyes összespórolt fillér történetét, melyekből ez az összeg összeállt, láthatná, hogy mennyi hűség, ragaszkodás és szeretet állhat ezek mögött a szép Itáliából a messzi Magyarországra irányuló összegek mögött.

A műhelyek természetesen el voltak választva a hálótermektől. A foglyokat kötelezik valami munka végzésére. Ha volt valami mestersége, amit otthon tanult meg, azt gyakorolja itt is, ha nem volt, választ magának valamit. Ezt a kényszert jótékonynak is lehet nevezni, mert semmi sem alkalmasabb arra, hogy a fogságot elviselhetővé tegye, mint valami kézműves foglalkozás, főleg ha nem valami súlyos munkát kell végezniük,

mint azoknak, akiket kényszermunkára ítélték, és nem is kell nekik sokat dolgozniuk. Van, aki esztergályos-, másik asztalos- vagy papírmunkát vállal. A munkások külön csoportokban dolgoznak, a munkaelőírásokat olasz nyelven kifüggesztik. Minthogy éppen munkaszünet idején értünk oda, a foglyok ide-oda járkáltak az udvarokon, így a műhelyek üresek voltak. Az esztergályosműhelyben sok dobverőt láttam, mindegyik nyelére rá volt vésve Napóleon arcképe. Az egyikén csak néhány durva metszéssel volt kifaragva ennek a férfinak az arca, aki minden olasz számára annyira ismert, hogy könnyen, néhány vonással is vissza tudja adni a képét, a másikon már jobban ki volt dolgozva az arc, a harmadikon már tökéletesen ki volt vésve és fényezve. De már a legnyersebb kivitelben is fel lehetett ismerni Napóleon jellemző vonásait. „Sokat tréfálkoznak, beszélgetnek, énekelnek munka közben – mondta a felügyelő –, néha még táncra is perdülnek.” Hála Istennek, gondoltam, hogy vidám természetük segít nekik elfeledkezni szomorú helyzetükről és szerencsétlen sorsukról. Már amíg a Bánátban jártam, megkérdeztem, hogy mit vétkeztek ezek az emberek? „Hát, nem is tudom – felelt valaki –, ezek mind iszákos, kártyás, csavargó emberek, akiket idehoztak, hogy jobb erkölcsökre tanítsák őket. Ez a nemzetük söpredéke!” Ezt az utóbbit nem hiszem, mert némelyik szabályos, művelt arckifejezése arról tanúskodott, hogy tanult embereknek kell lenniük. Büntettet sem követhettek el, legalábbis nem olyat, amiért elítélhették volna őket. Inkább csak mint politikai agitátorokat és újtókat fogták le és hozták ide őket 1830 és 1831 között. Helyzetük éppen ezért szörnyű, mert nem ítélet alapján vannak letartóztatva, és nem tudják, meddig maradnak fogságban. Állandó kétségektől gyötörve élnek, hogy soha sem engedik őket haza a szép Itáliába, vagy esetleg a szabadság angyala már a kapu előtt áll. Ezt a bizonytalanságot sokkal, de sokkal borzasztóbbnak találom, mintha valakit pl. harminc évre elítélnének. Amit elkövettek, az valami olyasmi lehet, ami nem engedte meg a vádeljárás megindítását, de tanácsosnak találták, hogy a hazájuktól eltávolítsák őket. Semmi más jogon nem tartják őket itt fogva, csak a hatalom jogán. Még ha Olaszországért érzett honfíúi szeretetüket és az idegenuralommal szemben táplált égő gyűlöletüket sajnálatosnak kell is tartanunk, de az adott visszás helyzetben áldozatoknak is kell őket tekintenünk, és ha egyszer az osztrákok úgy gondolják: „ha mi már egyszer Olaszország urai vagyunk, és ehhez Franciaországgal való szembenállásunk miatt ragaszkodnunk kell, és ezt nem akarjuk feladni, úgy a jelenlegi rend fenntartása érdekében az olaszok számára is előnyös, ha a nyugtalanságot keltő elemeket eltávolítjuk, ami sajnálatos, de elkerülhetetlen.” Mondom, ha így gondolkodnak is, egy szabályszerűen megindított peres eljárás hiánya akkor is nagyon kétségesé teszi, hogy embereket, akiket bizonyos politikai tevékenységen kívül

semmivel sem lehet vádolni, szabadságuktól jogosan megfoszthassanak. Mégiscsak fontos lenne, hogy az osztrák kormány egyszer megvizsgálta, valóban igaz-e, hogy a foglyok között vannak olyanok, akikről a rokonok, de ők maguk sem tudják, hogy mit követtek el az állam ellen.

Ha az ember beleéli magát, hogy hány vágyakozó gondolat, hány szomorú sóhaj szállt ezekben az években Szegedről Olaszország felé, ha meggondolom, hogy némelyik olasz fogoly mennyire inkább kívánja, hogy ne az én arcomat, hanem valaki másnak meghitt arcát pillanthassa meg a rács mögött, és minthogy a külföldön elterjedt szóbeszéd alapján hozzátartozóik az gondolhatják, hogy szeretteik milyen nélkülözéseket szenvednek itt, azt hiszem, azzal csak jót tehetek, hogy mindazt amit itt láttam – bár korántsem láthattam mindent – hűen nyomtatásban megjelentetem. Talán akadnak majd néhányan, akik ebből vigaszt merítenek, és láthatják, hogy a szabadság hiányának kínzó érzésén kívül övéik nincsenek kitéve mindennapi szükségnek, testi fájdalomnak.

Nem akarok itt arról beszélni, hogy ezeknek a szerencsétlen foglyoknak a látványa milyen háborgó gondolatokat ébresztett bennem, mert mire volna az jó, ha indulatos szavakkal feltüzelném őket, akiknek kötelességeit nem oldhatom ezzel fel, vagy az övéiket, akik nekik nem tudnak segíteni. De nem akarom ilyen hiábavaló szavakkal az osztrák kormányt sem hiába ingerelni, akik talán jóindulatúan választották ezt a megoldást. Arról is inkább hallgatni kívánok, hogy mi mehet végbe e foglykolónia tagjainak lelkében, bár sejtem, ha egy jó emberismerő és az 1830 óta bekövetkező események jó ismerője ezt hűen jellemezni tudná, érdekes szolgálatot tehetne vele a pszichológia tudományának

Az örömdetes hírt azonban, amit közöltek velem, mégis elmondanám: Szándékában áll a hatóságnak, hogy nyolcvan olyan foglyot, akiket „megjavultaknak” tekintenek, hazaengednek Olaszországba. Bárcsak ne lenne ez álhír, és lassan a többiek is követhetnék ezeket a szerencséseket. A magyarok, akik joggal oly sokat adnak politikai szabadságukra, egyáltalán nem örülnek annak, hogy országuk más hazafiak száműzetésének helye legyen, és az osztrák Szibériának tartásuk. A fenti indítványt az előző országgyűlésükön hozták, és bizonyára a következőn is igyekeznek majd, hogy politikai befolyásukat ezeknek a szerencsétleneknek szabadulása érdekében felhasználják. A magyarok a leginkább attól rettegnek, hogy idegen földre száműzzék őket, számukra a legborzasztóbb büntetés a deportálás lenne. Ezért már régóta indítványozták, hogy a magyar gonosztevők számára szemeljenek ki száműzetési helyül egy kopár szigetet a dalmát partok közelében. A magyar gonosztevők, a bakonyi betyárok, az alföldi lótolvajok, a csárdák fosztogatói sokkal jobban irtóznának ettől, mint a bitófától, mert az idegenbe való száműzetést nehezebben viselnék el, mintha magyar földön akár felkötik is őket.

Be kell vallanom, hogy nem mertem a szerencsétlen olaszok szemébe nézni, amikor elhagytuk a szegedi várat, mert arra kellett gondolnom, hogy hányan lehetnek közöttük, akik kevésbé bűnösök, mint én, nekik mégis itt kell bűnhődniük, míg én egészségben és szabadon hagyhatom el ezt a helyet. A falakon számos osztrák őr járkált, láthatóan kifelé is, befelé is figyeltek. „Karácsonykor – mesélte a minket kísérő altiszt – nagyon vidáman vannak a foglyaink, nagy ünnepséget rendeznek. A kerítés kapuit is megnyitjuk, bárki bemehet hozzájuk. Ilyenkor az olaszok nagy piacot tartanak, mindenki vesz valamit karácsonyra, a város lakói és a foglyok is már napokkal előbb örülnek az ünnepnek.” Talán a foglyok hozzátartozói is vigasztalódnak kicsit, ha hallják, hogy a karácsony itt is ilyen ünnepet jelent.

Az internálótábor és a vár, amint már mondtam, a város közepén fekszik. Közvetlenül csatlakozik hozzá a Palánkának nevezett belső városrész, majd a Felsőváros, Alsóváros, Újváros stb. A 'palánka' elnevezés több magyar és török város középső területét jelenti, van olyan város is, amelynek egyszerűen ez a neve.³⁶⁰

A Palánkában vannak a fő épületek, a csúnyának nem mondható városháza, a gimnázium, a katonai őrség épülete, néhány egész jó vendégfogadó és nagyszámú, részben szépen megépített lakóház. Itt kapott helyet az osztrák katonaiskola is, melyet meg akartam látogatni. Sajnos azonban éppen valami fontos látogatót fogadtak, így aztán az iskolából nem sokat láttam. Megérkezett ugyanis valamilyen parancsnok, akinek jelenlétében a növendékek vívóbemutatót tartottak. A parancsnok tiszteletére, aki, úgy hiszem, csak ritkán látogatott el Szegedre, a katonák díszruhát és a sapkájuk mellett tölgyfalombot viseltek. A katonaiskola növendékei is tölgyfalombbal díszeltek, mint ahogyan ez ünnepi alkalmakkor az osztrák hadseregben szokásos. Ha jól tudom, ez egyetlen más hadseregnél sem szokás, pedig a tölgyfalomb sokkal szebb sapkadísz, mint a toll vagy a zsinórok. A katonáknak bizonyos vidámságot kölcsönöz, és nem kellene sajnálni az igyekezetet, hogy ezt más német állam hadseregeinél is bevezessék. Nálunk a tölgyfalombnak ugyanaz a jelentése, mint az olaszoknál a babérleveleknek. Hasonlóan ehhez, a tölgyfalevelek is megfelelő nagyságúak (a hárslevelek túl nagyok lennének), elég szilárdak, egyenesen állnak, sokáig megőrzik alakjukat (a nyírfalevelek hamar összeesnek, a fűzfalevelek azonnal elhervadnak), egyszóval ugyanúgy, mint Olaszországban a babérlevél, Németországban a tölgyfalomb az, ami természeténél fogva a győzelem jele lehetne.

³⁶⁰ Kohl itt felsorol néhány nehezen azonosítható helységet, melyek nevében szerepel a 'palánka'.

Egyáltalán, sok megnyerő dolgot láttam az osztrák hadseregben (persze a botbüntetés tűrhetetlen jelenség náluk, és az altisztek botja, amit viselnek, egyenesen sérti a szememet), de pl. követendőnek találtam a magasabb tisztek egyszerű megjelenését. Micsoda különbség a között, ahogyan ők viselkedtek ennél az alkalomnál, vagy díszszemléknél, felülvizsgálatoknál, és a között, ahogyan más nemzetek generálisai, pl. az oroszok ezt teszik. Az iskola főparancsnok tábornoka pl. egy kis kétfogatú kocsiban érkezett, és senki más nem kísérte, mint egy adjutáns és az iskolát vezető tiszt. A tábornok nyugodtan, szinte szerényen adta elő, amit fontosnak tartott. Milyen másképpen zajlana le egy hasonló inspekció egy más hadseregnél, milyen fényes pompafitogtatás kísérne ott egy ilyen vizsgálatot!

A kedves osztrák tiszt, aki az intézetet vezette, a magas látogató távozása után megmutatta az iskolát. Egészében és részeiben is, már amenynyit láthattam belőle, kiválónak találtam, ahogyan ez a vezető tiszt művelt, humánus gondolkodása után gondolható is volt. Régi tapasztalat, és ezt minden ausztriai utazó már százszor megállapította, hogy az ottani oktatási intézmények sokkal jobbak, mint az ember várná. Ami azonban új volt számomra, hogy itt a növendékeket arra szoktatták, hogy mindkét kezüket egyformán használják, pl. írjanak is a bal kezükkel. Egy katonaiskolában ez meglepő, de követendő intézkedés. Ha egy altiszt elveszíti is a jobb kezét, így azonnal képes rá, hogy a balt használva ellássa feladatát.

Ezen az iskolán kívül csak a papokét tekintettem meg, Szegeden ugyanis egy nagy líceumuk van. Itt is sok érdekes dolgot láttam, így a 6000 kötetből álló könyvtárukat, Rákóczi [Ferenc] egy érmét, aki az előző évszázadban a magyar lázadók élén állt. Az éremre a PRO LIBERTATE mottó volt vésvé. Ezzel kapcsolatban a következő anekdotát mesélték nekem: Lipót császár egyszer, amikor a Rákóczi-felkelést még nem számolták föl, kezébe vett egy ilyen érmét, és megkérdezte az egyik környezetében lévő magyart, hogyan értelmezik a *pro libertate* feliratot, mert úgy hallotta, hogy a felirat minden egyes betűjéhez még külön jelentést fűznek. A magyar erre a felirat következő értelmezését adta: *Princeps Rakoczy Ope Legionis Inclyti Bercsényii Et Reliquorum Totam Austriam Trucidabit Ense* (Rákóczi fejedelem a nevezetes Bercsényi csapatainak és többieknek segítségével egész Ausztriát karddal legyőzi). Lipót császár, az érmét nézegetve, mosolyogva válaszolta, hogy ő egy másik értelmet adna ezeknek a betűknek: *Peribitis Rebellantes Omnes Laqueo, Igne, Bello Et Reliqui Toti Austriae Tributarii Eritis* (Elpusztultok ti lázadók mindnyájan kötél, tűz, kard által, ti többiek mind Ausztria adófizetői lesztek). Bár Lipót, mint akit papnak neveltek, jól tudhatott latinul, de a neki tulajdonított gyengeelméjűsége és jámborsága miatt kétlem, hogy kapásból ilyen szörnyűséges rögtönzéssel állt volna elő. Az anekdota

persze, ha nem is Lipótra, de jellemző, és a magyaroktól sokszor lehet hallani. Ugyanebben a gyűjteményben láttam Attila-érmeket is. A gyűjtemény, mint általában a magyar éremgyűjtemények, a környéken nagy szerepet játszó rómaiak, magyarok és németek érméiből állt.

Ebédre a papok hívtak meg, akik nagyon előzékenyen viselkedtek, és bemutatottak engem esperesüknek, egy tudós férfiúnak. Az ebédnél nagy társaság gyűlt össze, és minthogy böjti nap volt, a reggel már látott, legízletesebb tiszai halakat tálalták föl. Az asztalnál egy idős svájci úr, a prépost apja elnökölt, akivel nem fogytunk ki a Svájc, a Rajna és Heidelberg dicséretéből, jóllehet az ő emlékei még a múlt századba, az enyéim viszont csak e század közepére nyúltak vissza. Ő ugyanis már 60 éve itt élt Magyarországon. Ennek ellenére nagyon élénk, tanulságos volt ez a beszélgetés számomra is. Sok idegen, Magyarországra érkezve, itt öregszik meg. A magyarok persze még idősebbek lesznek, volt itt egy 114 éves asszony, aki két héttel ezelőtt halt meg, haláláig egészséges, élénk volt, szívesen élt volna még tovább is. Meséltek egy másik, ha jól emlékszem, debreceni családról. A legfiatalabb családtagok, két unoka, 80, ill. 90 évesek voltak, és még a szüleik, sőt nagyszüleik is jó egészségnek örvendtek. Ennek kapcsán kezdtünk el beszélgetni a házasságokról, nevezetesen a vegyes házasságokról. A barátaim arról biztosítottak engem, hogy ez a probléma itt csak a németországi hatásra keletkezett. Azelőtt senkit sem foglalkoztatott ez a kérdés. Ez ma is inkább csak az újságok, semmint a családok problémája. A kérdésnek voltaképpen nincs is nagy jelentősége, nem is érthető, miért vitatkoznak annyit arról, hogy a papoknak tiltják a vegyes házasságok megáldását, hiszen az egyház áldása nem is szükséges a házasság érvényességéhez. Már korábban is voltak egyházi áldás nélkül létrejött házasságok, melyek egyáltalán nem voltak kevésbé érvényesek, mint a megáldottak, pl. az özvegyek házassága vagy az ádvent idején kötött házasságok.³⁶¹

Ebéd után a plébániatemplom tornyából megnéztem a kilátást, és csodálkoztam, hogy egy teljesen felhőtlen napon itt is, mint Pesten, milyen homályos a légkör. Már a város utolsó házait sem lehetett jól kivenni. Nem tudom, hogy a pusztai homok okozta-e ezt, vagy egy magasan szálló füstreteg, ami ebben az országban mindig, de legalábbis nagyon sokszor akadályozza a látást, akárcsak az északnémet füves pusztákon.

Innen elmentünk a ferencesek kolostorába, melynek temploma Szegeden a legrégebb. Megmutatták itt Hunyadi köpenyét és sok írást a török időkből. Csak egy volt köztük magyarul írva, a többi törökül. Az oltár mellett egy táblát láttam latin felirattal, amely a török pasát is

³⁶¹ Ez utóbbi állítás csak annyiban helytálló, hogy régi magyar szokás szerint ádventben nem tartottak lakodalmat.

megnevezi, akinek a fennhatósága alatt a templomot felszentelték, és leírja a az egész szertartást. Ezek a ferencesek csak magyarul és latinul tudnak, és priorjuknak úgy mutattak be, mint *clarissimus és doctissimus, qui peregrinationem eruditam per Hungariam facit*.³⁶² Ketten közülük a török megszállás alatti Horvátországból valók voltak, akik az itteni kolostorban végezték tanulmányaikat, a ferenceseknek ugyanis nincs nyilvános főiskolájuk, hanem a kolostorokban képezik ki őket. A piaristák is nagyon elterjedtek Magyarországon, de nekik csak egy rendtartományuk van, amelyhez az erdélyi rendházaik is tartoznak. A ferencesek azonban négy rendtartományra oszlanak, a salvatoriánusra, a mariánusra, a capistranusra és a boszniaira. Mindegyiknek megvan a maga tartományfőnöke, akiket háromévenként választanak. Magyarországon az a rendszer, hogy minden alkalommal más nemzetiségből választják a tartományfőnököket: egyszer magyart, másodszer németet, harmadszor szlovákot. Ezzel azonban azt érik el, hogy amikor valamelyik nemzetiség tagja kormányoz, az általában a sajátjait részesíti előnyben, és a többieket hátrányosan kezeli. Mivel minden nemzetiséghez tartozó tudja, hogy mikor kerül sorra, így aligha igyekeznek a többiek szeretetét elnyerni. Ha nem alkalmazzák ezt a rendszert, hanem mindig a tisztségre legalkalmasabbat választanák, bárki legyen is az, úgy a kölcsönös kímélet lenne az eredmény, így meg mindegyik csak arra gondol, hogy majd, ha eljön az ideje, kárpótolja magát.

Estefelé zene csalogatott ki a szegedi sétányra. Mint már mondtam, a sétány a török vár falai mentén fiatal hárs- vagy akácfákkal van beültetve (a fafajtákban nem ismerem ki magamat), így valóban kellemes térség, és az ott folyó rendezvények is igazán követésre érdemesek. Isten adjon a sétánynak jó jövőt! Mostanáig a térszene közönségköre még nem alakult ki, a szegedi művelt polgári családok hölgyei még nem határozták el, hogy a sétány lombos fáin megjelenjenek. A zenészek cigányok voltak, akiket rendes ruhával láttak el, ami barna bőrüket azért nem rejthette el. A magyarok nagyon kedvelik a cigányzenét. De meg kell mondanom, hogy ezek a cigányok, akik, mint mondtam, tisztességes öltözékben a még elég gyéren benépesült sétányon Strauss-keringőket vagy Auber és Bellini operakompozícióit játszották, távolról sem nyerték el úgy a tetszésemet, mint amikor saját népi viseletükben, vásári nagy közönség előtt a saját zenéjüket adták elő. Közben kárpótoltuk magunkat a kitűnő gyümölcsökkel, amelyeket a közeli piacon mindenütt árultak, szép szőlővel, szilvával és kiváló őszibarackkal. Az utóbbiak alkotják Szeged egyik hírességét, sehol másutt nem olyan ízletesek, nedvűsűk és édesek a barackok, mint itt. A zene közvetlenül a deportáltak

³⁶² Magyarul: Híres, tudós, aki tudományos utazást tesz Magyarországon.

fogdája mellett szólt, de nem tudtam meg, hogy vajon a vigasztaló hangok a szegény foglyok füléhez is eljutottak-e. Azt hiszem, a falak túlságosan is vastagok és magasak voltak.

A vár másik oldalán, a Tisza mellett nagy sóraktárak vannak, amelyekbe leginkább Erdélyből és a Máramarosból érkezik a só. A dohányraktárakban is, melyeket Sina bankár létesített, rengeteg a dohány. Ez a bankár, aki az új Duna-híd építését is finanszírozza, szerezte meg ugyanis a dohány begyűjtésének és árusításának a privilégiumát.³⁶³ Ő szabja meg a dohány árát, bizonyára úgy, hogy nyereséghez jusson. A parasztoktól való felvásárlás árát is ő határozza meg. Tőle aztán elsősorban az osztrák állam vásárolja meg, így aztán az eladás is az ő kezében van. Báró Sina a leggazdagabb és legbefolyásosabb pénz hatalom Magyarországon. Különben az osztrák állam vásárolná fel a dohányt, de mivel a felügyeletet nem tudta ellátni, átengedte legnagyobb szállítójának.

Elég különös, hogy a megyének nem a nagyobb város, Szeged adja a nevét, hanem a kisebb Csongrád, a megyegyűléseket pedig nem a megyeszékhelyen, hanem Szegváron tartják, amely egyébként neves szódalelőhely és egy főnemesi birtok része. A földbirtokos építtette meg a pompás megyeházát is. Más megyében is hasonló a helyzet, amit azzal lehet magyarázni, hogy a magyar főnemesek, akik elsősorban alkotják a megyegyűléseket, nem érzik jól magukat a városban, mert ott a városi tanácsé a hatalom. A mágnások inkább szeretnek egy faluban összejönni, ahol nincsenek más törvénynek alávetve.

Szeged Magyarországnak leginkább hazafias érzelmű városai közé tartozik. Úgy tartja magáról, hogy Pestnél is hazafiasabb, mint ahogyan elég gyakori, hogy a vidéki városok, még a kisebbek is, hazafiasság tekintetében tútesznek a fővároson, sőt amint hallottam, az elmagyarosodott szlovákok és szerbek e tekintetben sokkal messzebbre mennek, mint a született magyarok.

Késő este elmentem a szegedi kaszinóba, ahol nagyon vegyes, de érdekes úri társaságot találtam, és nagyon élénk társalgás folyt. Meg kell mondanom, hogy egész magyarországi utam során ezekben a kaszinókban, amelyeket most már minden magyar városban megtalálni, mindig kitűnően éreztem magam, és már egész nap előre örültem az ottani összejöveteleknek, melyeken mindig érdekes dolgokról esett szó, és a legeltérőbb véleményeket lehetett hallani. Leginkább a németországi hírekről, újságcikkekről és a saját ügyeikről beszéltek.

A Németországból, különösen az alkotmányos államokból érkező hírek a magyaroknak azt jelentik, mint nekünk, németeknek a franciaországi és angliai tudósítások. A magyarok ugyanúgy kísérik figyelemmel

³⁶³ Róla már szó volt a Lánchíd épüléséről szóló fejezetben.

a németországi eseményeket, mint mi a franciákat és angolokat. A német kormányok alkotmányellenes intézkedéseiről ékező szomorú híreket élesen elítélik, és a szabadságszerető emberek ellenállását buzgón dicsérik. Magyarországon ugyanolyan csodálóira találtam a hannoveri hazafiaknak, mint Németországban, és nem egy akadt a nemes érzelmű magyarok közül, aki megbízott azzal, hogy ha hazaérkezem Németországba, mondjam meg az olyan férfiaknak, mint Rumann Hannoverben, akinek nevét jól ismerték,³⁶⁴ hogy irányában nagy rokonszenvvel és tisztelettel viseltetnek. Ha egyszer eljönne Magyarországra, úgy fogadnák itt, mint Lafayette-et Amerikában,³⁶⁵ de bizonyos más emberek ne merjenek mutatkozni Magyarországon. A német újságok liberális cikkeit dicsérő kommentárokat azonnal lefordítják magyarra, ugyanúgy az antiliberalisokat is, de azokat élesen kritizálják. Megmutattak nekem Szegeden egy porosz újságból való cikket, melynek szervilizmusát felháborítónak találták, és pedig joggal. Kézről kézre adták egymásnak.

A haza állapotáról folyó viták belenyúltak az éjszakába, és időnként nagyon élénken folytak. Csaknem valamennyi magyar párt képviselve volt körünkben. Először is néhány magyar hazafi, aztán egy pár értelmes német, akikhez magam is csatlakoztam, azután egy horvát születésű osztrák katonatiszt, végül egy ortodox görög pap. Úgy találtam, hogy mindenki kellő körültekintéssel, széles körű ismeretekkel és nagy buzgalommal képviselte a maga álláspontját. A beszélgetéshez a közvetlen alkalmat egy Erdélyből származó újságcikk adta, amelyben az erdélyi szászok energikusan védelmezték német anyanyelvüket egy magyar újsággal szemben. Megmutatták nekem mindkét cikket. A magyar újság azt hangsúlyozta, hogy „Erdély csak úgy boldogul és úgy lesz erős, ha határai között mindenki magyarrá válik, és ugyanazokat a jogokat élvezzi”. Az erdélyi szászok azonban, akik a legerősebb ellenállást tanúsítják a magyarosodás ellen, ugyanúgy, mint másfelől a horvátok, akik a szerbek ellenlábasai, ezzel a mondattal szemben egy másik tételt fogalmaztak meg, miszerint „a magyar nép Ázsiából származik, és intézményeivel, nyelvével sohasem járult hozzá, hogy Erdélyt boldoggá tegye”. „Vajon közvetítettek ők nekünk – kérdezték – morális és tudományos kultúrát, népszerű berendezkedéseket, művészetet és ipart olyan mértékben, hogy mi emiatt a művelt emberek legnagyobb és legsajátabb kincsét, az anyanyelvünket, valamint elődeinktől örökölt, számunkra szent

³⁶⁴ Feltehetőleg Wilhelm Rumannról (1784–1857), a demokratikus érzelmű hannoveri kommunálpolitikusról, városigazgatóról (*Stadtdirektor*) van szó. Apja Ernst August Rumann (1746–1827), a hannoveri királyság igazságügyminisztere, ekkor már nem élt.

³⁶⁵ Gilbert Motier Marquis de Lafayette (1757–1834) francia hadvezér és államférfi, aki a forradalom mellé állt.

erkölcsünket, szokásainkat, sajátos jogainkat feladjuk, és beleolvadjunk a magyarságba, hogy ezáltal hazánkat boldoggá tegyünk? Tisztelet és dicsőség illeti meg a magyar nép nemes és bölcs képviselőit, akik sikeresen törekednek arra, hogy nyelvüket felemeljék. De mindazt, amit ők most el szeretnének érni, mi már régóta birtokoljuk, és a már meglévő, régi, erős tulajdonunkat feláldozni botorság lenne, különösen, amikor ez a tulajdon törvény és jog által, oklevelekkel, pecsétekkel megerősített, ha mindez, ami nekünk évszázadok óta már tulajdonunk, számunkra általánosan elismert dicsőséget hozott, hozzánk menekült az ipar, a művészetekben és mesterségekben való igyekezet.” Szerintem inkább a következőképpen kellene megfogalmazni a magyarok kívánságát: Erdély boldog lesz, és nagyobb jólétben fog élni, ha valamennyi, az erdélyi államot alkotó nemzetiség egységesen arra törekszik, hogy saját belső és sajátos jellegét, sajátos intézményeit a korszellemnek megfelelően továbbfejlessze, és minden olyan kísérletet elkerüljön, hogy más nemzeti-ségű társaira saját szokásait, kultúráját rákényszerítse, és ha mindhárom nemzet a kormányzattal való őszinte egységben arra törekszik, hogy a műveltségben, művészetekben, tudományokban, a jog biztosításában és erkölcsösségben állandó, célszerű haladást érjen el.

„Az erdélyieknek igazuk van – mondták a németek –, mert Magyarországnak is úgy lesz jobb, ha mindenki a maga portája előtt söpör, és nem avatkozik mások ügyeibe. Mert ha nem így viselkednek, nem jön létre Magyarországnak az oly nagyon óhajtott erős egysége. Mi németek is szívesen beleegyezőnk, hogy az országgyűlésben és nyilvános alkalmakkor egy nyelvet használjanak, mégpedig a magyart, minthogy ők képviselik az ország fő nemzetiségét. Nagyon szívesen meg is tanuljuk a magyar nyelvet az iskolában, de otthon, a családjuk körében és a diplomáinkban az anyanyelvünket akarjuk használni, és íróinkat a magunk nyelvén olvasni. Ettől senki sem tarthat vissza minket!”

„De minket sem! – szólta egy horvát. – Mi nem akarunk magyarul beszélni, akárhogy kényszerítenek is rá. Az iskolában sem akarjuk megtanulni. Nem fog sikerülni, hogy rászoktassanak minket! Ahogyan hiába hány borsót valaki a falra, úgy nem fogjátok a magyart sem belénk verni!”

„Én mégiscsak azt hiszem – felelte az egyik magyar –, hogy fog ez menni! Kell hogy menjen! Nem állhat meg Magyarország enélkül. Hatféle nép lakik itt. Hogy lehetne ebből egység, ha nem egy nyelvet beszélnek? Éppen ez Magyarország gyenge pontja. Ha mindnyájan egy nyelvet beszélünk, mind igaz magyarok leszünk, akkor tudjuk az európai nemzeteket is rábírnunk, hogy tanuljanak magyarul, ahogyan mi németül és franciául tanulunk. Egyáltalán nem olyan nehéz a ti népeiteknek magyarrá lenni, ahogyan véltétek.”

Különös, hogy a magyarok a saját hazájukban, a saját honpolgáraikkal szemben ugyanazt a hibát követik el, amit II. József velük szemben elkövetett. Nagy ellenzékiességük és nagy hazafiaságuk éppen azért kapott lábra, mert a német nyelvet akarták rájuk erőszakolni. Most pedig a hazájukban keltenek sok ellenkezést azzal, hogy a horvátoknak, a németeknek, a szlavónoknak korlátozni akarják a nyelvük használatát. Sokkal jobban elérnék a céljukat, ha csak a magyar nyelv és irodalom fejlesztését és jobb népiskolák bevezetését szorgalmazzák. Ha ezzel komolyabb fejlődést érnének el, mint a németek és a szlávok, akkor azok maguktól is magyarokká képeznék ki magukat, míg most nagyon távol állnak ettől. Az anyanyelv egy nép számára életüket és lelküket jelenti. Ahogyan valaki nem adja oda ellenállás nélkül az életét, akárhányan is támadjanak rá, ugyanúgy nem hagyja egy nép sem elvenni a nyelvét anélkül, hogy buzgón ne védelmezze. És ha a magyarok azt mondják, hogy hazájuk egysége megkívánja, hogy mindenki egy nyelvet használjon, úgy gondolják meg, hogy csak az erősebb jogán kívánják, hogy ez a magyar legyen. Ha már egyszer ugyanabban az államban többféle nemzetiség lakik, és mindegyik a maga nyelvét beszéli, úgy ez az állam kétségkívül gyengébb, mintha valamennyi polgára egy nemzethez tartozna, és egy nyelvet beszélne. De hát ez már a történelemből adódó hátrány, amelyet el kell viselni, és nem szabad jogtalanul megváltoztatni. Az egyetlen helyes eszköz egy ilyen tarka, többnyelvű ország számára az, amit az erdélyiek ajánlanak, hogy senki se támadja a másikat, mindnyájan békésen éljenek egymás mellett, és a közös haza jólétéért fáradozzanak. Ezáltal lehet legjobban az egység hiányán segíteni, míg ellenkező esetben csak a széthúzás erősödik.

A PUSZTÁK ÉS LAKÓIK

„*Mektsemerek tek pek fek!*”

„De kedves barátom, mit akarsz? Talán a ruháimat? Itt vannak!”

„*Nincs! Hajuk muk puk fuk tellemtellet!*”

„Mit mondasz? A csizmáimat akarod megpucolni? Ott állnak”

„*Nincs! Jönjörtörjöm güggö mes müggö!*”

„Igen, kedvesem, én egy szót sem értek magyarul.”³⁶⁶

Kora reggel volt, kb. 4 órakor, ahogyan a magyarok mondják, két héttel napkelte előtt, amikor egy kisfiú az ágyam mellett ezt a beszélgetést kezdeményezte, aminek a célját sem értettem meg. Mivel a fiúcska végül nagyon türelmetlen lett, és úgy tűnt, hogy mindjárt sírni kezd, felpattantam az ágyamból, és hivattam az álmos pincért, akitől aztán megtudtam, hogy gyorsan készülődniem kell, mert a postakocsi azonnal előáll, hogy engem és a holmimat magával vigyen.

Ez hamarosan meg is történt. Nagyon kitűnő, kellemes társaságot találtam a kocsiban, amelyről ha tudnék, és ha egyéb okokból nem állnék el tőle, nagyon szép leírást adhatnék. Rövidre fogva azonban, négyen voltunk a kocsiban, egy hölgy a helyes kislányával, egy pap, és jómagam. Nem tartott sokáig, és a város már a hátunk mögött volt, előttünk pedig a pusztá, amely a Tisza és Duna között terül el, és amit a rómaiak a nomád jazigok földjének neveztek

A 'pusztá' szláv eredetű, minden szláv nyelvben üres, terméketlen helyet jelent. A magyarok is átvették, és minden ilyen helyet ezzel a szóval jelölnek. Így beszélnek a 'Szahara pusztáról', a 'perzsa pusztáról' stb. Használják azonban különösen abban az értelemben, hogy a 'pusztá' olyan földterületet, előteret jelent, ami már nem tartozik a településhez, hanem üresen (pusztán) áll. Ilyen értelemben a pusztá egyáltalán nem valami lakatlan vidéket jelent, csak olyan földterületet, ahol nincsenek falvak, települések, és amelyet elszigetelten élő tulajdonosok művelnek

³⁶⁶ A beszélgetés magyar részét Kohl értelmezhetetlen halandzsa alakjában írta le.

meg. Ezért a magyarországi latinságban a 'puszta' szót ilyen értelemben a *praedium* szóval adják vissza.

Még azt is meg kell jegyeznünk, hogy a kifejezést csak a Duna és Tisza között lévő területen és Győr környékén használják, különösen ott, ahol állattenyésztéssel foglalkoznak. Délen, a katonai őrsvidéken nincsenek 'puszták'. Egyáltalán a hegyes vidékeken más névvel illetik a különböző birtokokat. Minden pusztának van egy mellékneve is, pl. Balota-puszta, Tomka-puszta, Palánka-puszta. Schwartner szerint 1300 ilyen puszta van Magyarországon.³⁶⁷ Ezeket a pusztákat rengeteg állat, de csak kevés ember él. Schwartner úgy véli, hogy a nemesek akadályozzák meg a népesség szaporulatát, mert a birkák csak uraik számára születnek, az 1000 embernek azonban, akik minden pusztán megélhetést találnának, a királynak és a megyének is adóznia kellene, azonkívül több táplálékot kívánnának, mint a birkák.

A magyarok a 'puszta' szót hasonló kettős értelemben használják tehát, mint az oroszok a 'sztyeppe' szót, mert ott is értik alatta az országnak egy nagy, kiterjedt síkságát ('a délorosz sztyeppe'), de ennek egy részét is, amely valakinek a tulajdonában van ('a német parasztok sztyeppéi Neudorfban', 'a kaiserdorfi sztyeppe', vagy ebben a mondatban: 'a férjem kiment a sztyeppére'). Nagyon különösnek tartom, hogy miközben mi a földrajztudományban a 'sztyeppe' szót régen átvettük, s ugyanúgy a dél-amerikai 'llanos' és 'pampa' szavakat is, a 'puszta' szót azonban nem, ami pedig a magyar föld egy részének speciális neve.

Amint átértünk a Tiszán, észre lehetett venni, hogy teljesen más vidéken járunk. Szegednél látható az első homokos síkság, ugyanúgy Csongrádnál és más Tisza-menti helységeknél. Itt a talaj már nem olyan lapos, mint a Bánátban. A földművelés, amit a Bánátban és a Marostól északra figyelhettünk meg, itt nem olyan jelentős, inkább az állattenyésztés az elsőség. A tarka népességű települések is megszűnnek, minden tiszta magyar vagy elmagyarosodott idegen nemzetiségű, német telepéseket csak Pest környékén találni. A síkságot itt-ott homokdombok szakítják meg, és ha a Bánátban, esős időben elsüllyed az ember a sárban, itt szárazság idején elnyelheti a homok.

Ezen a vidéken, és ez áll általában az egész Duna-Tisza közére, a homok nagyon finom szemcsés, helyenként kagylótörmelékkel kevert. Olyan mély, hogy kútfúrásnál sok helyütt nem is érik el az agyagos talajt. Nagy területek teljesen kopáron, kopaszon maradtak, semmiféle vegetá-

³⁶⁷ A késmárki születésű Schwartner Márton *Statistik des Königreichs Ungarn* c. művére már másodszor hivatkozik Kohl (először a pesti izraelita hitközségben tett látogatásakor). A könyv 1798-ban jelent meg Pesten, majd három kötetre bővülve, három kiadást ért meg. 1813–15-ben Frankfurtban francia nyelven is kiadták.

ció nem tudott megkapaszkodni ebben a homokban. Az ilyen helyeken a homokot folyton továbbfújja a szél, a levegő, mint a Szaharában, homokkal van tele. A magyarok ezt futóhomoknak hívják, amely e vidék legnagyobb csapása, tönkreteszi a szántóföldeket is.

Ennek a különös pusztaságnak a legjellegzetesebb sajátossága a víz-szegénység. Nem találni rajta egyetlen folyóvizet sem, legyen az akármilyen méretű. Ez a szó szoros értelmében vonatkozik arra a 200 négyzetmérföldnyi területre, amely a következő határok között található: a Duna és a Tisza között Pesttől lefelé egészen Újvidékig és Zomborig, Szegedtől a Pest melletti Rákosig (ez 23 mérföldnyi távolságot jelent!) nem láttunk egyetlen folyóvizet sem, lett légyen az folyó, patak vagy forrás. Az egyetlen kivétel az esős időben folyóvá változó Gátér, amely egy Kecskemét melletti mocsárnál veszi kezdetét, és aztán újból egy mocsárban végződik. A síkság másik felén is vannak ilyen időnként keletkező, mocsarakban végződő vízfolyások, folyó- vagy patakimitációk.

Jellemző még a magyar pusztákra a fák teljes hiánya. Minden csupasz, kopár, sehol sem találni valami kellemes, árnyat adó ligetre. A kályhákban trágyával tüzelnek az emberek, házaikat agyagból és nádból építik. Mindezt erre a hatalmas területre szó szerint kell érteni, csak Pest közepén találni, nem tudom miért, néhány fát és bokrokat.

Homoksivatag, homokfelhők, síkság, gázlómadarak, mocsár, annak felületén lebegő fűréteg, ahol néhány daru és gólya képviseli az élőlényeket, kiszáradt, fehér, szikes tómedrek, jó esetben rétek, tele számtalan szép szarvasmarhával – ez jelenti a változatosságot ebben a tájban.

Itt, ezen a vidéken voltak egykor a *metanasta jazyg* törzsek táborai és szálláshelyei,³⁶⁸ most a magyarok tanyái és csárdái találhatóak itt. Ezeken kívül csak a pásztorok szétszórt szállásait pillantottuk meg a távolban, melyek emberi kéz alkotásai voltak. Aztán vannak még gémeskutak, melyek mint templomtornyok meredeznek az ég felé (ilyeneket már a Bánátban is láttunk), és amiről nem feledkezhetünk meg, s amelyek mindig jó karban vannak, és egy város közelségét jelzik: a bitófák.

Ezt a tájat láttuk kora reggeltől kezdve, mindenütt ez a kép tárult szemeink elé, ahogyan a napisten az éj sötét fátylait egyre magasabbra emelte. Szeged és Pest között nem is létezik szorosabb értelemben vett út. Azt mondhatnánk, hogy ez az út két-három mérföld széles, már

³⁶⁸ A jazigok szláv, vagy turáni lovas nép, Kr. e. 100 körül nyomultak be a Fekete-tenger északi vidékéről az Alföldre. Egy részük letelepedett, más részük vándor életmódot folytatott, ezeket nevezték *metanasta jazygok*nak. A rómaiak sokat hadakoztak ellenük, végül 283-ban Carus aratótt győzelmet fölöttük. – A jászok oszét-alán eredetű nép. Az általános felfogás szerint a tatárjárás elől a kunokkal együtt, 1241–42 körül érkeztek a Kárpát-medencébe. Kohl a jazigok utódainak tartja őket, valójában a két népnek nincs köze egymáshoz.

ha a teljes úthálózatot, ami lényegében egy irányba visz, összeadja az ember. Itt minden fuvaros azt csinálja, ahogyan mi már a Bánátban is eljártunk: azt az utat választja, ami neki megfelel. A lovasnak ez a megfelelő, a szekérnek amaz, a hintónak egy harmadik, a nehéz társzekernek megint egy másik. A könnyű fiáker erre halad könnyebben, a négylovas kocsi meg amarra. Ha süt a nap, elkerülik a mély, homokos részeket, ha esik az eső, nem mennek a mocsaras útszakasz felé. Ezenkívül még minden fuvarosnak megvan a maga külön szokása is. Ez ezt az utat kedveli, száz másik pedig amaszt. Néha azért kipróbálnak egy-egy új utat is.

Vendégfogadók akadnak az utak mentén, de a kocsisok nem sokat törődnek velük. Haladnak az úton, amíg csak lehet. Ha rájuk esteledik, kifogják a lovakat, hagyják őket legelni, ők maguk a szabadban alszanak. Némelyeknek megvan a maguk homokgödre, vagy akár az ágakból összetákolt kunyhója, ahol éjszakára meghúzhatja magát, és amiről senki más nem tud. Egy lelkész, azt hiszem Szegeden, mesélte nekem a következő történetet. Amikor még Pesten tanult, haza akart egyszer menni a Bánátba, és keresett egy olyan szegedi fuvarost, aki hazafelé tart, és olcsón elvinné. A fuvaros nagyon vadnak, barnának és fenyegetőnek látszott (bár jóra való ember volt), és amikor a fiatal lelkész, aki civil ruhában utazott, kiért vele a pusztába, és este lett, félni kezdett, mert olyan úton haladtak, ahol senkivel sem találkoztak. Többször is kérdezte a fuvarost, hogy hol találnak fogadót, de az kijelentette, hogy fogadó csak nagyon messze van, de mivel lassan éjszaka lesz, az lenne a legjobb, ha itt a pusztában éjszakáznának. Tud kicsit távolabb egy helyet, ami erre nagyon megfelelő, ott ő már berendezkedett. Bekanyarodtak a homok közé, aztán egyszerre csak megálltak. „Van itt egy kunyhó – mondta –, itt megalhatunk.” A fiatal pap egyre jobban megijedt, mert nem látott semmilyen kunyhót. Amikor leszálltak a kocsiról, akkor pillantott meg egy gödör fölé húzott szalmatetőt. Útközben már többször értésére adta a kocsisnak, hogy ő nem hivatalnok, nem is nemes, még kevésbé kereskedő, hanem csak egy szegény teológus-diák. Mindezt itt, ahogy a kunyhóhoz érkeztek, még egyszer elismételte. A szegedi ember, miközben a kését fente, és előkerített egy baltát, biztosította őt, hogy nem tesz ez semmit, szívesen elszállásolja, és egy jó vacsorát is készít. Azzal a kunyhó mellett kiásott a homokból egy fél vágott borjút, lenyiszált belőle egy jó darabot, a többi visszatemette. Aztán tüzet rakott, megtisztította a húst, ráhúzta két nyársra, és megsütötte. A hús teljesen friss volt, kiválóan ízlett, a pusztai homok ugyanis nyáron olyan száraz, hogy megőrzi a húst a rothadástól. Odahozták a kocsiról a jó magyar borral teli csutorát is, és a lelkész szerint, aki már teljesen megbízott a kocsisában, soha még nem ízlett neki úgy étel, mint a borjúsült és a bor ezen a pusztai

éjszakán. Aludtak egy keveset egymás mellett a homokban, aztán kora reggel folytatták útjukat Szegedre.

A borjú, amit a szegedi ember a pusztában föltalalt, bizonyára nem vásárolt állat volt. Valahogy „a sors neki szánta”. Talán éppen kilovagolt a legelőre megnézni az állatokat, vagy csak úgy sétálni ment. Ott aztán egy kis borjú véletlenül megijedt a lovától, elfutott előle, a fuvarosunk utánaindult, a kisborjú a karjaiba szaladt. Hogy jobban megnézze, bevitte a kalyibájába, ahol, hogy minden további ijedtségtől megkímélje, levágta a nyakát. Aztán magának és útitársának azon a bizonyos éjszakán egy jó darabját megsütötte.

A szegedi fuvarosokhoz hasonlóan a pusztai pásztorok is nagyon vendégszeretők. Aki hozzájuk látogat, azt a maguk módján gazdagon megvendégelik. Ha nincs is semmi vágott állat otthon, egyáltalán nem jönnek zavarba, hanem „majd megoldjuk, uram”, mondják. Előidéznek valami olyan „véletlent”, amivel a szegedi fuvaros ember a borjúhoz jutott, vagy hogy kerek percc kimondjuk: lopnak vagy rabolnak valamit a vendégük számára, és ekkor nagyon merésznek és nemesnek tartják magukat. „Majd megoldom, uram, mondta nekem egy fiatal legényke – mesélte valaki, aki a pusztában kénytelen volt egy magányos szálláson megéjszakázni –, és nemsokára egy juh bégetését hallottuk, aztán már ropogott a tűz és sercegett a tűzön a hús. Ez az alig tizenkét éves fiú hamar lopott egy bárányt, levágta és elkészítette nekünk. Ezen a vidéken szabad prédának tartják az állatokat.”

Ezek a pusztai pásztorok egyébként sok érdekes dolgot tudnak, ami bennünk csodálatot ébreszt. Nemcsak a nap járását ismerik, de a számtalan csillag közül is sokat megneveznek, külön névvel látják el őket, számon tartják mozgásukat. Így aztán éjszaka is meg tudják mondani, hány óra van. Egy ismerős magyar ember mesélte, hogy egyszer éjjel 1/2 11-kor próbára tett egy ilyen pásztort, és kezében az órájával megkérdezte tőle, mennyi az idő. Az pontosan megmondta neki, és mikor kérdezte tőle, hogy ezt hogyan állapította meg, a pásztor mutatott neki néhány csillagot, amelyek már lemenőben voltak.

Bizonyos fizikai ismereteiket felhasználják a mindennapi életben, melyeket közülünk sokan, akiknek nincs tudományos képzésük, nem ismernek. Ha pl. a pásztorok a pusztában valamit hidegen akarnak tartani, akkor azt, a tűz segítségével, a következő módon érik el. Ásna egy lyukat a földbe, abba beleteszik a tejet, vagy az írórt, vagy amit akarnak, és hagynak a lyukból egy palackszerű, keskeny kimenetet, fölötte pedig tüzet raknak. A tűz kivezeti a földből a meleget, és alatta minden hidegen marad. A lyukat hamar befedik, így alatta az étel sokáig hideg és friss marad.

Minden nevezetes tudományuk ellenére nagyon hisznek a babonákban. Így pl. ők is, mint a föld valamennyi népe, hisznek a szem hatalmában. Azt tartják, hogy a szem közvetíti a rossz, ártó akaratot. Úgy hívják ezt, hogy *szemmel megverni*.³⁶⁹ De tudnak sok más varázslást is arra, hogy másnak ártsanak, ezt „*rontás*”-nak nevezik. Így pl. a rossz kívánságot leírva bele kell tenni egy cérnagombolyagba, és azt annak a lába elé kell vetni, akinek ártani akarnak. Ha az átlép rajta, akkor beteljesül a rossz kívánság. Ez úgy is megtörténhet, ha egy fonalra kötött csillogó gombot ide-oda hintáztatnak, és közben bizonyos ártó szavakat mondanak. Ezért Magyarországon mindenki vigyáz arra, hogy ne lépjen át valami különös dolgon, ami az útjába esik. Abban is hisznek, hogy természetfölötti erőkkel meg lehet nyerni valakinek a jóindulatát. Egy meghatározott órában, éjszaka bizonyos növényeket kell főzni, és a főzetet a ház kemencéjébe be kell falazni. A kívánt személyben így legyőzhetetlen hajlandóság ébred, hogy szívét és tűzhelyét a másikkal házasságban megossza.

Valóban csodálatos, hogy bizonyos babonák, ugyanúgy, mint mondák, legendák, szokások, láthatóan az egész világon elterjedtek. Vannak olyanok, amelyek a legkisebb részletig, egészen az elmondandó varázsszövegig megegyeznek a különböző népeknél. Nehéz hinni abban, hogy ez azonos lélektani adottsággal magyarázható, de azt is nehéz elképzelni, hogy ezek azonos történeti háttérre vezethetők vissza.

A boszorkányokban való hit Magyarországon még a magasabb társadalmi osztályokból is csak nemrégén vészett ki. Szegednél van egy sziget a Tiszán, amelyet Boszorkányszigetnek neveznek. Ezen a szigeten még 1746-ban is elégettek egy előkelő származású nőt mint boszorkányt, miután szabályos pört folytattak le ellene. Az asszony ükunokája még ma is él. (Hollandia egy bizonyos vidékén, ahogyan egy szavahihető ember mesélte nekem, még ennek az évszázadnak az elején is boszorkánysággal vádoltak egy asszonyt a parasztok, aki, miközben vízpróbának vették alá, megfulladt.) Különös, hogy a magyar boszorkányok általános gyülekezőhelyét ugyanúgy nevezik, mint Németországban. Ez a budai *Blocksberg*.³⁷⁰ A magyarországi németek legalábbis így hívják. Talán magyar babonákból kiindulva nevezték el így? A magyarok Szent Gellérthegynek nevezik, mert úgy tartják, hogy Szent Gellért erről a hegyről vetette le magát, bár ő ugyanúgy sohasem járt ezen a hegyen, mint aho-

³⁶⁹ Kohl hibás helyesírással magyarul adja meg ezeket a szavakat, majd a 'rontás' szót is, és lefordítja németre.

³⁷⁰ Valóban ez a Gellérthegy régi német neve. Így nevezik népiesen a Harz-hegység legmagasabb csúcsát, a Brockent is, ahol a néphit szerint szintén a boszorkányok gyülekeznek szombatonként.

gyan a boszorkányok sem. Az ország első keresztény püspökét ugyanis a fellázadt pogány magyarok egészen más helyen kövezték meg, és nem vetette le magát a költői monda szerint önként erről a hegyről a Dunába, hogy a magyarokat mentesítse a gyilkosság bűnétől.³⁷¹

Az „elégedetlen rőfögő állat illatozó zsírja”, azaz a szalonna nagyon kedvelt a magyaroknál, a disznókereskedést is olyan méretekben űzik, mint sehol a világon. Így aztán a disznóölés, vagy ahogyan itt nevezik, a *disznótor*³⁷² is az egyik fő ünnepük, akárcsak Németországban a kolbászünnep. Erre közel- s távolról meghívják az ismerőseiket, de bárkit szívesen látnak. Ez általában őszre esik, amikor már van újbor, és ahogyan nem hiányozhat ekkor a must és a cigányzene sem, ugyanúgy nem hiányzik a vidám táncmulatság sem. Nekünk, németeknek is sok olyan összetett szavunk van, amelyeket a disznó (*Schwein, Sau*) szóval kép-zünk, de a magyarban sokkal több van ilyen. Egy kis magyar szótárban 33 ilyen szót találtam, ami az összes itt feltüntetett szónak 1/850 része. Kilenc növénynevet is találtam, amelyben szerepel a disznó szó, ezek a következők:

disznóbab, németül is Saubohnen,
disznóhunyor (Mückenkraut),
disznókáposzta (Saudistel),
disznókenyér (Kartoffel),
disznókömény, németül is Saufenchel,
disznóparéj (Bingelkraut),
disznórépa (Erdapfel),
*disznótövis (Eberwurz).*³⁷³

Ebből is látható, hogy egy nemzetnek az állattenyésztéssel való fokozott foglalkozása milyen hatással van a nyelvre, nevezetesen a szóképzésre.

Azoknál az ünnepeknél, amelyekkel a magyarok az emberi élet fő eseményeit megülik, pl. a halotti tornál, a lakodalomnál, olyan merev, formális előírások érvényesek, mint a spanyol udvartartásban, ahogyan ezt egy magyar ember nekem állította. Ezt, tekintettel a magyar természet komoly voltára, szívesen el is hiszem, bár ebben az esetben elég nehéz az ünnepegyesség jellegét és fokozatait helyesen megállapí-

³⁷¹ A Gellért-mondának (-legendának) ez a változata, és így Kohl forrása is, ismeretlen.

³⁷² Kohl itt is a magyar kifejezést használja, és azt egy meg nem nevezett magyar szótár alapján *Sautanz*-nak ('disznótánc') fordítja.

³⁷³ Kohl megadja a magyar nevek német tükörfordítását is, kivéve a két kiemelt esetet

tani. Többé-kevésbé ugyanis minden nemzet műveletlen néposztályai ünnepélyes alkalmakkor merevebben, formálisabban viselkednek, mint a magasabb osztályokhoz tartozók. A lakodalmi szokásokat egy magyar útitársunk, az a lelkész, akivel a pusztában utaztunk, a következőképpen írta le:

Ha egy magyar fiatalember egy fiatal magyar lányt vagy azért, mert a táncmulatságon varázslatosnak találta, vagy azért, mert csak megakadt rajta a szeme, vagy mert a lány szorgalma és tisztessége elnyerte tetszését, vagy mert benne a számításait megtalálná, szóval ha ezt a lányt szeretné házastársául megnyerni, először legénybarátainak árulja el szíve vágyát. Azok aztán elmennek a választotthoz, és tudatják vele, hogy rá irányulnak András, János vagy Péter barátjuk vágyai. Az a szokás, hogy ezek a legények mindig este keresik fel a választott leányt, aki persze először hallani sem akar házasságról, főképpen nem Andrással, Jánossal vagy Péterrel. Ennek ellenére, ha titokban neki is tetszik a legény, hosszasan ecseteli, miért is nem szeretne hozzámenni.

A kérőknek meg kell ismételniük az esti látogatást. Rábeszélésük egyre meggyőzőbb lesz, a kislány egyre inkább mutat hajlandóságot, míg végül kijelenti, ha a kérők ennyire rábeszélnek, hát jöjjön el egyszer az a bizonyos János is hozzá látogatóba.

Ezt az első látogatást, amikor a legény is kinyilvánítja szándékát, *menyasszonynézőnek* nevezik, és ez a legfontosabb lépés a házasság felé. A rokonok, akiknek addigra már kikérték a véleményüket, szintén jelen vannak ennél a látogatásnál, bemutatják a lányt a legénynek, akit ettől kezdve már *vőlegénynek* hívnak.³⁷⁴ A menyasszony eközben nagyon félénken, elfogódottan viselkedik, ezért mondják egész Magyarországon, hogy *szégyenlős, mint a menyasszony*. De azért addigra már egy szép zsebkendőt hímzett, amit a kezében tart, aztán ha megjön a bátorsága, átnyújtja a vőlegénynek. Ez a kendő a beleegyezés és megegyezés jele. A legény a kendőt annak egyik sarkával a mellényzsebébe tűzi, hogy jó sok kilátsszék belőle. Ettől kezdve ezt viseli, lobogtatja minden táncmulatságon, mint valami győzelmi jelet. Ezután még több látogatás is következik, amelyek szintén elég mereven és szertartásosan folynak le, és amelyek során újabb ajándékok kerülnek átadásra, míg végül kitűzik az esküvő napját. Az esküvő után mindkét fél hazamegy, és mindkét házból, a vőlegénynél is, a menyasszonynál is, nagy ünnepség kezdődik. Egy idő után a vőlegény elküld a menyasszonyért és annak vendégeiért, és mindannyiukat meghívja magához. A menyasszony még játszsa a maga szerepét, és sokáig kéreti magát. Végül igent mond, de aztán

³⁷⁴ A dőlt betűkkel szedett szavakat Kohl itt is, a továbbiakban is bár hibásan, de magyarul adja meg, és németül magyarázza.

mégsem jön. Háromszor kéreti magát, míg végül elhagyja a szülői házat, és átmegegy a vőlegény házába. Itt aztán sok bort isznak, sok, a magyarok által oly nagyon kedvelt fehér kenyeret esznek, hozzá paprikás szalonnát, paprikás húst, halpaprikást, kását, *bélest* (a magyarországi németek ezt *peltschének* hívják, ami 20 vékony térszarétegből, közötté almaszeletekből áll), meg még más, fentebb már említett magyar ételt fogyasztanak.

Mindebből a menyasszony azonban semmit sem eszik, még mindig szégyenlősen és bánatosan viselkedik, mert ha valamit is enne a paprikásból vagy a bélesből, akkor a vendégek, akik mindebből jól belaknak, alaposan megszólnák. Az egész pusztá jó ideig arról beszélne, hogy ez vagy az a fiatalasszony a lakodalmán húst evett. Annál inkább kötelező a vendégek számára az evés, a vőlegény és a menyasszony nagyon meg is neheztelne, ha az ételekből nem fogyasztanának bőségesen.

Az ünnepség végén bekötik a menyasszony fejét, ami a lakodalom egyik fontos szertartása. A lány haja eddig, esetenként szalagokkal díszítve, szabadon lógott a vállára. Most művészien összecsomózzák a feje tetején, amit *kontynak* neveznek, köréje kendőt kötnek, amilyent az asszonyok viselnek. A kendő minden ráncát pontosan el kell rendezni. Amikor ez megtörtént, és az étkezésnek is vége, a menyasszony lánytársai körbejárnak, és *kásapénzt* szednek. Ehhez egy mosdótálat visznek körbe, amelyben mindenki megmossa a kezét, vagy úgy tesz, mintha megmosná, és közben beleejti a vízbe a pénzt. Ezzel vége a lakodalomnak, és lefekszenek.

Másnap a lakodalom a reggelivel, az ún. *kárlátóval* ér véget. Ennek a szónak a jelentését nem találtam a magyar szótárban, de egy magyar ezt a latin *visio damni* kifejezéssel fordította le. Az ilyen *visio damni* a maga különös szertartásaival más népeknél is szokásos, pl. a fehéroroszoknál. De sok olyan vidék van Európában, ahol, a legelőkelőbb körökben is, a reggelivel ér véget a menyegző.

A temetési ünnepnek, ezt *halotti tornak* nevezik a magyarok, az a különlegessége, hogy itt valaki, általában a sekrestyés, a halott nevében elbúcsúzik a körülállóktól és a rokonoktól. Első személyben beszél, és körülbelül azt mondja, amit a halott mondana az övéinek. A szlávoknál és más népeknél ennek a fordítottja történik. Nem a halott, hanem a visszamaradók vesznek tőle búcsút. A magyarok a magukét *búcsúztatónak* hívják, és nagyon sokat adnak arra, hogy a sekrestyés szépen, rendesen adja elő a mondanivalóját. Ha ő befejezte, akkor a siratóasszonyok következnek, hasonlóan más nemzetek szertartásaihoz.

Tehát, amint már mondtam, ennek az érdekes, oly kevésbé ismert nemzet országának legbelsején haladtunk most végig, és a következőkben szeretném megkísérelni, hogy ennek a vidéknek már felvázolt, általános arculatát néhány különös, jellemző vonással még gazdagítsam.

Először is öt-hat mérföldön át még Szeged határában haladtunk. Ez a terület a város polgárainak a tulajdona, *szállásaik* elszórtan fekszenek. Sok kis szekerrel találkoztunk, amelyek szikes földdel voltak megrakva. Amikor Szegedről elindultunk, már akkor is sok ilyen szekér állt a piacon. Az éjjel nagyon jó lehetett a sziktermés.

Sok az olyan *szállás*, amely csak a tűzhelyből, egy lakószobából és egy raktárhelyiségből áll, az udvaron egy kút van, körös-körül állatok legelnek, távolabb egy kis szántóföldet látni. De olyan is akad, ahol tekintélyes épületek állnak, ültetett fákkal, gyümölcsössel. A *szállás* szó a *szállani* igéből származik, ami annyit jelent, mint 'betérni' valahová, tehát voltaképpen egyet jelent a lakással. Különös, hogy mennyire elterjedt ez a szó. A Kárpátokban is *szállások*ról beszélnek, és ha nem tévedek, az Óriáshegységben is így nevezik a pásztorok magányos kunyhóit.

Eleinte olyan sok *szállást* találtunk, hogy úgy tűnt, mintha mindez Szeged városának kiterjesztett területe volna, vagy fordítva, mintha a város egymáshoz közel álló *szállások*ból állna. Ez nemcsak Szegedre áll, minden magyar várost így lehetne a legjobban jellemezni.

A város határánál egy kis dombot emeltek, ahogyan a magyarok mondják, egy *halmot*, amelyet *fekete halom*nak neveznek.³⁷⁵ Egy másik határdombnak *halom hottar* a neve.³⁷⁶ Ezek a határdombok valószínűleg nagyon régiek, régi birtokhatárokat jelölhettek. Minél kevésbé tagolják ezt a vidéket folyók, patakok, annál inkább kellett valamilyen mesterséges jelekkel a határokat ellátni. Nálunk az egyes királyságok határát sem jelölik olyan monumentális jelekkel, mint itt a pusztákban a határokat. Fentebb Szeged határát egy statisztikai könyv alapján 13 négyzetmérföldben adtam meg, a szegediek azonban azt állítják, hogy a város határa 23 négyzetmérföld. A magyar városok közül Újvidéknek van a legnagyobb határa: 34 négyzetmérföld.

Szeged határa után következnek a tulajdonképpeni puszták, a magyar nemesek, polgárok, pásztorok nagyobb birtokai. Itt már inkább *tanyákat* és nem *szállásokat* lát az ember. A *tanyák* kisebbek, mint a *szállások*. A *tanya* szó egész Magyarországon, de a legtöbb szláv országban is a pásztorok és halászok kisebb tartózkodási helyét vagy állandó lakóhelyét jelöli. Általában a *tanya* nem más, mint kis földbe vájt *putri* vagy nádból készült *kunyhó*.

Minél inkább eltávolodunk Szegedtől, annál szomorúbb képet ölt a táj. Kopár homokos részek (*sivár homok*) és terméketlen homokdom-

³⁷⁵ Kohl jegyzete: A *halom* szó a szláv-illír *halm*, az orosz *cholm*, a cseh *chlum* szóval rokon. Talán a germán *holm* is kapcsolatban van velük.

³⁷⁶ Kohl ennek jelentését mint 'három határ dombja' (*Hügel der drei Gränzen*) adja meg. A *halom hottar* valószínűleg tévedés a 'három határ' helyett.

bok váltják egymást. Itt-ott a homokdombokba belekapott a szél, a merdek falak mögött kavargott a homok. A magyarok a homokdomboknak azokat a merdek falait, amelyekről a szél elfújja a *futó homokot*, *buckáknak* nevezik. Csak helyenként látni egy-egy barátságos, friss zöld fűvel benőtt területet, melyeket a magyarok *semlyéknek* hívnak. Ezek általában mélyedések, melyekben tovább megmarad a nedvesség. Ha még hozzávesszük a parányi, kicsiny pocsoltyákat és a nagyobb tavakat, akkor ezekkel elmondtuk a pusztaszél felszínének valamennyi sajátosságát.

Ezen a nyáron (1842-ben) Drezdában, az akadémia kiállításán látható volt Kummernek egy a magyar pusztát találóan ábrázoló képe, amely jól megragadja ennek a tájnak szépségét, költőiségét.³⁷⁷ A pusztaszél főlött, ahol nem látni mást, mint homokdombokat, meg egy piszkos vízű tavat, vihar készülődik. Két csikós vágat a vihar előtt, mintha csak annak követői lennének. A felhők közül előtörő utolsó napsugár világítja meg őket és a tó tükrét.

Délre borzasztó meleg lett, és a *lovaink* nagyon belefáradtak,³⁷⁸ hogy a mély homok és a hőség ellenére a kocsinkkal kellőképpen haladjanak. De azért megtették a magukét, mint ahogyan András kocsisunk is tette a magáét, hogy élénkebb haladásra serkentse őket. Ugyanúgy, mint az orosz kocsisok, a magyarok is mindenféle becenevet találnak ki a lovak számára, és folyton biztatják őket. A lovak meg is tanulják a neveiket, és valóban jobban húznak, ha hallják őket. Leírom ide a neveiket, mert azok jellemzik a magyarok fantáziáját, ami a lovak elnevezésében is megmutatkozik.

Az egyiket csak egyszerűen *Burkusnak* hívták, ami poroszt jelent, talán tényleg Poroszországból származott. A másiknak *Kesely* volt a neve, ez sem jelent semmi különöset, csak a ló színét. A harmadik név már lelki tulajdonságot jelölt, a lovat *Vidámnak* hívták. A negyedik *Gyilkos* névre hallgatott, talán azért, mert nagyon vad volt. Az ötödik kapta a legköltőibb nevet: *Szikrának* szólította a kocsisunk, valószínűleg azért, mert olyan fáradhatatlan volt. Ezt az utolsót határozottan a legszebb lónévnek tartom. Feltűnt az is, hogy a kocsis az állatokat biztató felszólítást nem az állat neve előtt, mint mi németek, hanem annak megnevezése után mondta: *Burkusch ne, Szikra ne, Vidám ne*. A magyar nyelvben nagyon

³⁷⁷ Carl Robert Kummer tájképfestő (1810–1889) a drezdai akadémia tiszteletbeli tagja volt.

³⁷⁸ Kohl a *lovaink* szó kapcsán, amelyet mint minden a szövegben dőlt betűvel szedett szót, magyarul ad meg, rövid magyarázatot iktatott be arról, hogy a magyar nyelv a birtokot nem birtokos névmással, hanem birtokraggal fejezi ki. Ő persze a birtokragot a szó után helyezett birtokos névmásnak tartotta.

buzgón használják a *postpositiókat*,³⁷⁹ bár a felkiáltó szavakat rendszerint ők is előre teszik. A kocsisunk azonban így biztatta a lovait.

Sokat szenvedtünk a hőségtől, de július 18. napján, ezen az időjárás terén oly nevezetes napon, ahogyan útitársunk mesélte, valóságos sirokkó söpört végig a pusztán. Ekkor olyan nagy volt a hőség, hogy minden pillanatban meg kellett állni a lovaknak, mert nem tudtak továbbhaladni.

András még néhány százszor odakiáltotta a lovaknak: *Burkus ne! Szikra ne!*, míg a kocsiban elöl ülő utas fel nem kiáltott: „Hála Istennek, látom már a félegyházi bitófákat!” Tudtuk, hogy Félegyházán ebédelni akartunk,³⁸⁰ így érdeklődve hajoltunk ki a kocsiból, és valóban megpillantottuk a kunok fővárosa előtt, egy homokdomb tetején, a fehérre festett akasztófákat. Megnéztem távcsővel is, és egy szilárd építményt láttam, alul négyszögletes fal vette körül, melyen egy kis ajtó volt, a négy sarkán oszlopok emelkedtek, melyek tetejére gerendát fektettek keresztbe, erre kötötték fel a gonosztevőket. Különös, hogy Magyarországon a bitófák mindenütt milyen jó állapotban vannak. „Hála Istennek – mondtuk mindnyájan –, elértük hát a szép fehér félegyházi akasztófákat.” Hamarosan megpillantottuk a homoksivatagból kiemelkedő, sok *szállás*-ból összeépült várost. Odaérkezve találtunk egy egészen kiváló, osztrák mintára épült kényelmes fogadót.

³⁷⁹ A *postpositio* az előjáró (*praepositio*) ellentéte, a szó végére kerül.

³⁸⁰ Itt is, a továbbiakban is, Kiskunfélegyházáról van szó.

A KUNOK, A JÁSZOK ÉS A HAJDÚK

Megismertünk eddig Magyarországon a német birodalom különböző területéről érkezett és különböző kiváltságokat élvező németeket (a 16 szepességi város és más városok polgárait, az erdélyi szászokat, földműves telepeseket), akik különböző fokban őrizték meg német voltukat, vagy részben elmagyarosodtak, elszlovákosodtak, elrománosodtak stb. Megismertünk különböző népcsoportba tartozó magyarokat (erdélyi magyarokat, székelyeket), oroszokat és sokácokat, szerbeket és szerviánusokat, szlovákokat (akik voltaképpen csehek), oláhokat, horvátokat, szlavónokat, dalmátokat, olaszokat, görögöket, örményeket, zsidókat (német, cseh és török zsidókat), cincárokat, cigányokat, bolgárokat, bosnyákokat, most pedig három további népnek, a kunoknak (kis- és nagykunok), a hajdúknak vagy labancoknak és a jászoknak a földjére értünk.³⁸¹

Ezek a népek mára magyarokká váltak. A hajdúk nagyrészt már kezdetől fogva magyarok voltak, a kunok is, akik valószínűleg rokonai is a magyaroknak, a nyelvük, viselkedésük, ruházódásuk tekintetében teljesen elmagyarosodtak. A vallási kérdésben is ez a helyzet, mert jóllehet közöttük a pogányság sokkal tovább tartotta magát, mint más népeségi területen, de most már régóta keresztények, és közöttük is sokan, mint általában a magyarok, csatlakoztak a reformációhoz. A hajdúk és a nagykunok csaknem mind reformátusok, a kiskunok felerészt katolikusok, felerészt reformátusok.

Annak ellenére, hogy ma már mindenki magyaroknak tartja őket, úgy gondolom, még mindig sok különös sajátosságuk figyelhető meg. Ezzel azonban ma már senki sem törődik. Hogy a különös, szabadabb szervezetük hagyománya és harciasságuk még mindig sok vonatkozásban érezhető, ezt *a priori* meg lehet érteni. Ezt az utolsó katonai sorozás alkalmával, 1840-ben is észre lehetett venni. A regrutákat az ország más

³⁸¹ Kohl ezután többnyire téves adatok, nevek, dátumok alapján ismerteti e három népcsoport történetét. Ezt a részt kihagytuk.

vidékein, jóllehet ekkor már kisorsolták a bevonulást, kényszeríteni kellett a szolgálatra, míg a kunok, legalábbis a kiskunok, úgy határoztak, hogy a katonáskodás az ő harcias természetüknek megfelel. Összehívták a hadra fogható férfiakat, és dobszóval, zenével felvonultak a félegyházi piacra. Itt egy asztal állt, amely mellett a kapitányaik és az írkokok ültek. Mellettük egy uniformist, csákót és a hozzájuk tartozó fegyverzetet helyeztek el, és aki kedvet érzett a katonáskodáshoz, az önként odajárult az asztalhoz, elvette ezeket, és kérte, hogy mint katonát vegyék jegyzékbe. Aztán odakészítettek egy másik egyenruhát és felszerelést, és jöhetett a következő. És így valamennyien jelentkeztek.

Félegyházán ebéd közben megint egy erdélyi újságban megjelent cikkről esett szó, egy hasonlóról, amiről Szegeden beszélgettünk. „Na – mondta az egyik vendég –, az erdélyiek megint szépen leszállították a magyarokat a magas lóról!” Sohasem hallottam ezt a jó mondatot,³⁸² a cikket azonban nem tudták megmutatni, mert nem találták az újságot.

Remek dolog, hogy Magyarországon még a pusztában, sőt a kecskeméti pusztában is mindenütt gyönyörű szőlőt és őszibarackot lehet kapni, ez nagy előnyükre szolgál, szemben a lüneburgi pusztával és a brandenburgi homoksíksággal. Minden településen kínálták az árusok a legszebb, legfrissebb szőlőfürtöket. Ugyanolyan ízletesek errefelé a pulykák is, ugyan nem látni már olyan sokat belőlük, mint a Bánátban és általában az oláhoktól lakott tájakon, akik ezt az Indiából ideszármazott szárnyast ugyanúgy befogadták, mint a kukoricát, mert falvaikban mindig nagy csapat pulykával lehet találkozni. A pulykát a magyarországi németek *Pockerl*nek nevezik, és ez már az általam megismert nyolcadik neve ennek a házi szárnyasnak, amely úgy látszik, egész Európában elterjedt.³⁸³ A lúdnak, a kacsának, a gólyának, a fecskének és más gyakori madaraknak csak egy német neve van. Vajon honnan ered ez a sokféle neve a pulykának? Háziállat esetében ez sokkal kevésbé érthető, mint egy vadmadár esetében. A vadmadár szabadon közlekedik egyik országból, egyik tartományból a másikba anélkül, hogy bárki is megnevezné, de a háziszárnyas egyik embertől kerül a másikhoz, és magával hozza a nevét is, hiszen a vásárló megkérdezi azt az eladótól. Jó lenne hát, ha meg lehetne egyezni az egyik, legelterjedtebb elnevezésben.

Rövid idővel ezelőtt Félegyházán, ugyanúgy, mint Szegeden és más jellegzetes magyar városokban, csak fából készült kéményeket lehetett

³⁸² A német eredetit (*Die Siebenbürger haben unseren Ungarn einmal wieder recht kräftig von ihren Bergen heruntergepfiffen*) egy megfelelő magyar szólással adtuk vissza.

³⁸³ Kohl felsorolja a különböző német vidékeken használatos nevét a pulykának. Ezeket elhagytuk.

látni. De ma már a legtöbb kőből van, bár ez a hasznos „kövesedési folyamat”, ami az orosz városokban olyan gyorsan követésre talált, Magyarországon, ahol a rendeleteket nem oly egyszerű meghozni, hát még végrehajtani, csak nehezen terjed. A házak is jobbára még fagsindellyel vannak fedve, a cseréptető még ritka.

A KECSKEMÉTI PUSZTA

Ebéd után *Szikra*, *Gyilkos* és *Burkus* vidáman haladt tovább a pusztában. Ennek a pusztaságnak még az is a sajátossága, hogy sehol sem találni követ. Az is érdekes lehet ugyanis a tudomány számára, hogy mi az, ami hiányzik, nemcsak az, ami látható. A hiányokat az utazó kevésbé méltatja figyelemre, mint a meglévő, látható dolgokat. A Duna–Tisza közötti magyar Alföld az északnémet vagy keleti-tengeri, és a Fekete-tengertől északra fekvő síkság után a legnagyobb Európában. Kiterjedése csaknem 1000 négyzetmérföld. Angliában, Spanyolországban, Franciaországban, Skandináviában, Olaszországban, Törökországban és Dél-Németországban nincs hozzá hasonló. Emellett magashegységek veszik körül, a Kárpátok és az Alpok, illetve ezeknek nyúlványai. Ezek a hegységek azonban nem szórták szét töredezett darabjaikat az Alföldön. Megvannak azonban Észak-Németországban, Svájcban és más országokban, és ezek jelenléte már sokakat foglalkoztatott, és sok elméletet állítottak fel ennek megmagyarázására. Érdekes lenne, hogy a legújabb elmélet, a jégelmélet alkalmas lesz-e arra is, hogy ezeknek a köveknek a hiányát megindokolja. Nem állíthatom persze, hogy a Kárpátok sehol sem szórtak szét sziklákat, kőtöredékeket, a völgyeikben bizonyára vannak a víztől lemosott kő- és szikladarabok

Következő állomásunk Kecskemét volt (vajon a *kecske* szóval van ez a helynév kapcsolatban?).³⁸⁴ A városnak ma több mint 32 000 lakosa van, többnyire állattenyésztésből élnek. Szép fehér marhákból, tüzes magyar lovakból, hosszú szarvú birkákból álló számtalan csordát, ménest, nyáját lehetett útközben látni. Az egész környéket, amely messze kiterjed a Duna–Tisza közötti síkságra, kecskeméti pusztának nevezik. Érthetetlen, hogy erre a vidékre, ahol nincs egyetlen folyó sem, ami a kereskedelmet megkönnyítené, ahol nincs egyetlen hegy vagy sziklaorom, ahová védelmiül várat lehetett volna építeni, miért telepedett le

³⁸⁴ Kiss Lajos (*Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest, 1980., 324.) szerint a helynév eredeti alakja Kecskemes, jelentése pedig 'kecske (patak) száraz medre, időnként kiszáradó ere' lehetett.

ennyi ember? Egy városközösségben élő 32 000 ember léte megoldhatatlan rejtély a geográfus számára.

A lakosok majdnem mind törzsökös magyarok: nemesek, kézművesek, parasztok. A nemesek itt is alapítottak egy *casinót*. A parasztnál, már Pesten is megfigyelhettem, a legfeltűnőbb a rövid ing viselete, amely csak a hát közepéig ér. Az egész ing szinte csak egy középső vászondarabbal összekötött két ingujjból áll. Így aztán az ing és a gatyá között egy jó széles csík marad szabadon a hátukból, amit a nap, mint valami széles övet, barnára éget. Erről lehet majd a túlvilágon is megismerni a magyar parasztokat, minthogy ott senki sem visel ruhát. Mivel ez a viselet teljesen egyedülálló Európában, érdemesnek tartottam megemlíteni. Az is különös, hogy a parasztok a rövid szárú kis pipájukat hátul, pontosan a hátuk közepén tűzik az övükbe. Azt is láttam, hogy kalapjukon hordják.

Kecskeméten megtekintettük egy olasz lovascsapat parádéját. Ezeket a katonákat, akik mint ismeretes, a föld legrosszabb lovasai közé tartoznak, a magyarok, a világ legjobb lovasai bizonyára sokszor kinevették, ők viszont, szép hazájukra gondolva, bizonyára sokszor elátkozták a kecskeméti pusztát. Számomra se nyújtana Kecskemét semmi élvezetet. Ahol nálunk 32 000 ember lakik, ott több öröme talál az ember. De teljesen elítélni mégsem szabad. Ha az ember magyar szemmel nézi, mégiscsak van itt egy szép városháza, egy-egy református és katolikus gimnázium és sok kedves, világos színre festett lakóház, a város kapuja elé pedig szép, fákból gazdag kertet telepítettek. A gyümölcs, amivel itt is megkínáltak, kiváló volt, ugyanúgy a fehér búzakenyér is, ami egyik híressége a városnak. A magyarok, mint a franciák, csak fehér kenyeret esznek. A legszegényebb magyar is naponta sok kenyeret fogyaszt. Valószínűleg ez az oka, hogy ők a mi krumplinkat nem sokra tartják. Mondják, hogy valamennyi búzatermelő országban csak lassan honosodott meg a burgonya.

Kecskemét és Pest között, 11 mérföldnyi területen, csak három falu van: Örkény, Ócsa és Soroksár. Útközben egy *Füldeák* nevű vendégfogadóban, egy nagy, várszerűen falakkal körülvett épületben szálltunk meg. Az egész berendezés jó állapotban volt, sokan látogatták. Az ízletes vacsoránál érdekes társalgás alakult ki. Sok, az országot jellemző dologról esett szó. Persze az utazó számára minden érdekes, jellemző lehet, amit tapasztal, tulajdonképpen nincs is számára olyan, ami érdektelen volna, és ne lenne arra érdemes, hogy emlékezetében megőrizze. Mégis az egész estéből csak egy magyar tudósról szóló anekdotára emlékszem, aki egy nemesembert oktatott ki. Ez a nemes egy gyönyörű házat építtetett, miközben szegény parasztjait kegyetlenül dolgoztatta. Amikor a ház elkészült, szeretett volna rá egy latin feliratot, és meghívott egy

tudós embert, akinek szép latin disztichonjairól már hallott. Megrendelt nála másnapra egy a házra illő latin mondást. A tudós költő azonban másnap reggelre eltűnt, de fekete szénnel az ajtó fölé a következő latin sorokat írta:

*Congeris lapidum, multis congesta rapinis,
Corruet et raptas alter habebit opes.*³⁸⁵

A verssorok az előző század közepe táján készültek, de mára, ahogy mondták, már be is teljesültek. Az uraság meghalt, a családja elenyészett, birtoka a királyra szállt.

A lovas pandúrok, akik szállásról szállásra járőröznek a pusztában, jól teljesítették kötelességüket, mert másnap reggel mindnyájan életben voltunk, ki sem raboltak, össze sem kötöztek minket. Sűrű köd borította a határt, de hamarosan keresztültört rajta a nap. A kocsisunk biztosított minket afelől, hogy még sokáig megmarad a szép idő, mert a *pipacs* (*papaver rhoeas*) még mindig nyílik, ez Magyarországon a szép, hosszú ősz biztos jele.

Útközben a krétával kevert itteni földtől teljesen fehérre festett tavakkal találkoztunk. Ezt a fehér földet kiássák az emberek a pusztában, és ezzel festik be a házaikat, azért olyan szép, friss fehérek mindenütt a házak, amint ezt már nemcsak itt, de Dél-Oroszországban is tapasztalhattam.

A sóval telített pusztai vizeket is felhasználják az itt lakó népek a háztartásukban főzésre, minthogy némelyikben több a só, mint a nátron. Mivel a só árusítása királyi monopólium, és így nagyon drágán lehet hozzájutni, a pusztai emberek sós kutakat is ásnek, és annak a vízében főzik meg a húst. Ez azonban állítólag egészségtelen, és meg is van tiltva, az ilyen kutak létesítése.

Itt Kecskeméten, de a környék más településein is sok szappanfőzde van, ahol általában disznózsírból főzik a szappant. A mécseseket azonban kecskefaggyúból készítik, vagy az itteni kecskékből, vagy a másik

³⁸⁵ Magyarul: Kőhalmaz, vétkes rablással gyűjtve rakásra / Összerogy, és idegen bírja rabolt javait. – Odobenyák Nep. János szerint (*Gödöllő hajdan és most*. Budapest, 1875.) a vers az 1766-ban bárói rangot nyert Grassalkovich Antal (1694–1771) 1744–47 között épült gödöllői kastélyának felirataként készült. Amikor azonban a megrendelő ezért megneheztelt, készült egy másik változat is: *Congeris lapidum, multo congesta labore, / Nec ruet, nec istas alter habebit opes* (Kőhalmaz, sok fáradsággal gyűjtve rakásra, / Megmarad és idegen nem leszen birtokosa). Szerzőjének kiléte bizonytalan. Volt, aki egy Hangay vagy Hengay nevű ferences páternek, volt, aki Hangay (Hangai) Zakariás (1708–1766) piarista tanárnak tulajdonította. Vö. www.Intratext.com/IXT/HUN0268/-PZ.HTM

fajtából, amelyet Orsova táján láttunk, és a szerb és erdélyi hegyekből származnak. A hajukat a pusztai emberek pomádéként disznózsírral kenik be. Úgy tartják, hogy ez a zsír jót tesz a hajnak és a fejbőrnek, és néha olyan vastagon kenik rá a zsírt, hogy az a nagy melegben csöpög a hajukról. Nálunk az asszonyok használnak több pomádét, akiket az itteni németek *ingrinnek* neveznek, itt pedig inkább a férfiak, mint az asszonyok, mert a nők általában kendőt hordanak a fejükön.

Az egyik helyen, ahol megpihentünk, két magyar juhászcutyát láttunk. Ezeket az állatokat, melyek, ha magukra hagyják őket, sem farkast, sem idegent nem kímélnek, a magyarok *szelindeknek* nevezik. Hosszú, különböző színű, fehér, szürke vagy barna szőrük van, és ugyanúgy hasonlítanak a farkashoz, mint azok a juhászcutyák, amelyeket délorsz csabánok láncon vezetnek, amikor lakott területre érnek. Valaki azt mesélte, hogy egy magyar ember négy ilyen cutyával Olaszországba utazott, és az állatokat ott mint farkasokat mutogatta. A juhászok a szelindeket csak azért tartják, hogy a farkasoktól megvédjék a nyáját. A juhok tereléséhez, összetartásához másfajta, kisebb cutyájuk van.

Itt, de a pusztákon is, ahol olyan sok igazi magyar arccal találkozott az ember, újból igazoltnak láttam, amit már előbb is megállapítottam, hogy a magyarok arca a fiziognómia alapvonásaiban nagyon szép, és hogy legcsekélyebb mértékben sem mongol jellegű, ahogyan azt egyesek állítják.

Mint ahogyan a magyar városok az utazónak először a bitófáikat mutatják meg, úgy minden magyar faluban megtalálja az ember a szégyenpadot. Ennek a magyar neve *kaloda*, ezt a szláv eredetű szót ismerik az oroszok, a morvák, az illírek és a horvátok is. A kaloda más, mint a nálunk használatos szégyenoszlop. Ez ugyanis két vastag deszkából áll, melyeket, mint az olló két szárát, össze lehet csukni, az alsó deszkába két félkör alakú nyílást vágtak, amelybe belehelyezik a delikvens lábát, a felső deszkában ugyanilyen félkör alakú nyílások vannak, melyek az alsókra pontosan illenek. A deszkák két végét összezárják, és a szerencsétlen fogoly ezzel a kolonccal a lábán ül a földön 12 vagy 24 órán át, kiszolgáltatva az időjárás viszontagságainak és az arra járók megvető tekintetének. Ezt a szerkezetet minden faluban megtalálni a bíróság előtt. Egyébként még senkit se láttam bezárva a kalodában.

Az állatlopás a pusztákon ugyanolyan gyakori vétség, mint Németország bizonyos részein a falopás. A rablás itt sokkal ritkábban fordul elő, mint a Bánátban az oláhok között, ezért ezekben a megyékben nincs is erre kihirdetve a statárium, míg Torontál megyében szinte állandó érvénnyel bír. Ha ugyanis egy megyében gyakoriak a rablások, és veszélyeztetetté válik a közbiztonság, akkor a megye kérheti a királytól a statárium kihirdetésének jogát. Ilyenkor az illető megyében minden ilyen

vétek esetében rövidített eljárást folytatnak le, és akit súlyos vétek elkövetésében *in flagranti delicto* érnek,³⁸⁶ az már nem is kerül rács mögé, a bírák kijönnek a helyszínre, és a halálos ítéletet három órán belül végre kell hajtani. Rendes eljárás esetében három nap a határidő. A papok (vajon a nemesek is?) mentesek a statáriális eljárás alól. Egy megye legfejebb három évre hirdethet statáriumot, utána újból kell folyamodnia. Amíg Magyarországon jártam, három megyéről hallottam, ahol kihirdették a statáriumot. Ezt minden vendégfogadóban is közzéteszik.

Útközben megnéztünk egy cigánytanyát. Egy homokdomb védelmében számos földbe vájt putri és náddal fedett kunyhó állt. Nagy csodálkozásomra egy német asszonyt is találtam köztük, aki biztosított róla, hogy megkedvelte a cigányok életformáját, és közöttük is marad. Szívesen beszélgettem volna vele hosszabban, mert a cigányok vándorélete során sok mindent megismerhetett Magyarországon. Az mondta, az országban a leggonoszabb, bosszúálló népség a cincárok. Első szava ezeknek, ha valaki megbántja őket, *otjespantili! otjespantili!*, ami állítólag azt jelenti: 'majd emlékezz erre!'.³⁸⁷ Ezek után a fejére gyújtják a házat, vagy valami hasonlót cselekszenek vele. Sokat mesélt ez a német asszony a szerbokról is, akik között sokáig élt. A szerbek megsiratják a halottaikat, és a temetéskor lisztből és mazsolából készült ételt szolgálnak fel (ugyanúgy, mint az oroszok). Megülik a temetés negyvenedik napját és az évfordulóját is, de persze csak akkor, ha gazdag és tekintélyes halottról van szó. A sok egyházi ünnep között megáldják a temető földjét is. Odaállnak ilyenkor a temetőfal négy sarkához, és az elvonuló, a templomot megkerülő körmenetre búzát szórnak.

Alig lehet elképzelni, hogy milyen boldogság tölti el a folyton cigánytanyák, szállások és puszták között kocsizó német utazót, amikor újból egy német települést üdvözölhet. Közben Ócsát, ami sok szempontból érdekes hely lehetett, csak messziről láttuk, mert szegedi kocsisunk folyton kerülőutakat választott. Számunkra az első német helység a Duna menti Soroksár volt. Éppen vasárnap volt, és a templomból tiszta, csinos német viseletben jöttek ki a lányok, csak a férfiak hordták a magyar *bundát*. Különös, hogy itt is, mint Dél-Oroszországban, a férfiak még nyáron sem bújnak ki a báránybőrből.

„Isten áldja a német nemzetet és annak minden tagját!” – gondoltam magamban, hangosan azonban azt mondtam: „Vivát Soroksár!” „Ne mondja ezt olyan hangosan!” – figyelmeztetett egyik útitársam. – Lehet, hogy valamelyik tisztességes soroksári ezért megneheztel, mert Pesten a soroksáriakat azzal csúfolják, hogy odakiáltják nekik: Vivát Soroksár!

³⁸⁶ Akit tetten érnek.

³⁸⁷ Kohl jegyzete: Ezt a barbár kifejezést én nem tudom értelmezni.

A csúfolódó mondás voltaképpen így hallatszik: »Vivát Soroksár, Mária Terézia mezőváros!« Ugyanis a császárnő uralkodása alatt lett Soroksár faluból mezővárossá. Mikor ezt az elöljáróságon kihirdették, állítólag azt akarták kiáltani: »Vivát Mária Terézia! Soroksár mezőváros!« Összekeverték azonban a sorrendet, és fordítva kiáltották. Most aztán már csak annyit kell nekik mondani: »Vivát, Soroksár«, hogy méregbe guruljanak.”

Ilyeténképpen „felértünk” Pest környékére, mert minden „alulról” (a Bánátból, a puszták és az Al-Duna felől) érkező út Soroksárnál egyesül. Innen Pestig kiépítették az utat, és ezen a fasonon, amely a Dunához vezet, mindig nagy a forgalom. Sok nagy, öt-hat lovas kocsi és társzekér társaságában folytattuk utunkat, és minél közelebb kerültünk a főváros-hoz, annál gyorsabban haladtunk. Végül, ahogyan ez a magyar kocsisoknak és gyors lovaiknak szokása, szabályos verseny alakult ki. A magyar fuvarosoknak rendkívül hosszú ostora van, mert gyakran hat vagy még több lovat irányítanak a bakról. Az ostort mindig a lovaik fölött suhogtatják, miközben az ostor hosszú szíját hagyják ügyesen kibomlani, aztán gyorsan az ostornyél köré felcsavarodni. Végül már hasonlítottunk ahhoz az olajfestményhez, amelyet a Bánátban láttunk. Kocsisunkat és lovainkat, ha már egyszer, természetesen hallgatólagosan, versenyezni kezdtek, nem lehetett visszafogni, bár mi azt hittük, a küzdelmes homokos úton teljesen kifáradtak, ennek ellenére nagy ügyetlen kocsinkkal, porfelhőbe burkolva *ventre à terre* berobogtunk Pestre, ahol kimerülten, összerázott tagokkal végre megérkeztünk.³⁸⁸

³⁸⁸ A francia kifejezés jelentése: 'vágóban'.

SZÉKESFEHÉRVÁR, VESZPRÉM

A bakonyi hegység délnyugaton kezdődik, északkelet felé terjed, és a budai hegyekhez csatlakozva egészen a fővárosig tart. Tőle északra folyik a Duna, mellette Győr, Esztergom, Vác a nagyobb városok, déli oldalán hosszan elnyúlik a Balaton mellett, attól délre a sík terület ugyancsak Budáig tart. Ebbe az irányba visz egy másik fontos összekötő út, amely Budáról kiindulva Székesfehérváron, Veszprémen, Sümegen, Körmen-den át egészen a stájer Alpokig vezet. Ennek a szép célnak az érdekében választottam ezt az utat hazafelé, drága német hazámba.

Ebbe az irányba, a fővárosból Székesfehérvár felé bérelt kocsikon kívül még nincs más összeköttetés, de minden helységben könnyen és elég olcsón kap az ember kisebb kocsit, ha nem táplál túlságosan magas igényeket. Így hát szeptember 26-án elindultam hazafelé.

A Dunáról sűrű köd szállt fel, Budát is, Pestet is úgy eltakarta, hogy a városkapun túl egy lépésnyire már semmit sem láttam belőlük. A búcsú így nem esett nehezemre, és már percek múlva ismeretlen tájon járunk. Ahogyan Pest alatt német falvak fekszenek, mint Soroksár, úgy Budától délre is sok német falu van. Hamarosan hármat is elhagytunk, közöttük egy török nevű falvat.³⁸⁹ Ahogyan Szentpétervár, Odessza, sőt a kaukázusi Tiflisz és más keleti városok esetében, úgy a magyar főváros közelében is német telepések húzódtak meg, hogy a városokat friss tejjel, vajjal és konyhakerti terményeikkel ellássák. Szentpétervárból a pavlovi német telepekhez kirándulhat az ember. Az odesszaiak, ha friss, falusi levegőre vágynak, Lustdorfba kirándulnak. Itt, Buda és Pest környékén is ez a helyzet.

Lovaink útközben többször is megriadtak, egyszer pl. egy megyei hajdútól, aki gyors vágatában száguldott el mellettünk. Ezek az emberek állandóan járőröznek, és sokszor teszik kockára az életüket, nemegyszer lesznek rablók martalékai, vélték útitársaink. Másodszor egy részeg postakocsis akadályozott bennünket, aki kiejtette a kezéből a gyeplőt, keresztbeállt az úton, és miközben a gyeplő után kapkodott, ki is esett

³⁸⁹ Kohl a helységet *Hanselbeck*nek nevezi.

a kocsiból, és valószínűleg fekvé is maradt volna, ha a mieink fel nem segítik, a kocsi nem ültetik, és a kezébe nem adják a gyeplőt. Az esetből teljesen világossá vált számomra, miért késnek időnként annyit a levelek Magyarországon.

Én közben borzongva hallgattam a szörnyű rablógyilkosságokról szóló történeteket, melyeket útitársaim, adtak elő, akik a következők voltak: Egy Magyarországgal rendkívül elégedetlen osztrák úr, egy „excellenciás gróf úrnak” öreg komornyikja (Magyarországon mindig így szólítják a grófokat, ha valami magas hivatalt nyertek el) és egy magyar fiskális. Először egy csárdáról meséltek, amelyet a rablók teljesen kifosztottak, jóllehet tizennégyen voltak a házban; aztán egy 18 éves fiúról, aki az egész urasági családot kiirtotta; aztán egy emberről, aki a testvérét azért ölte meg, mert az korábban valakit meggyilkolt, és bosszút akart állni rajta; végül egy családról esett szó, melyben a gyilkosság öröklődött; szóval csupa rémtörténetről meséltek, amelyek, enyhén szólva, nem voltak valami épületesek. Csak a szegény fiskalist sajnáltam, akinek ennyi rosszat kellett hallania honfitársairól, sőt egy másik fiskálisról is. Többször is megpróbáltam a beszélgetést más vágányra terelni, de mindig újra visszatértek a kimeríthetetlen rablótörténetekre. Közben meg is tanultam a gonosztevők különböző elnevezéseit: *tolvai*, *rabló*, *haramia*, *gyilkos*.³⁹⁰

Estefelé feltűnt Székesfehérvár, amit magyarul általában csak Fehérvárnak hívnak, ami szlávul Belgrád, latinul Alba Regia, ez mind kb. ugyanazt jelenti. A város elég különös látványt nyújt. Egy mocsaras síkság közepén fekszik, de a városkapuk előtt, egy kis távolságban lévő hegyeken, vagy inkább dombokon szőlőskertek vannak. Ezek a dombokon minden polgárnak megvan a maga birtoka és háztartása. Olyan sok és részben elég nagy ház áll itt, hogy szinte egy második várost képeznek, úgyhogy szinte két Székesfehérvárt kell megkülönböztetni, melyeket egy lakatlan mocsaras síkság teljesen elválaszt egymástól.

Először a dombokon fekvő kertvárosban haladtunk át. Jobbra is, balra is az út mentén sorra álltak a présházak nevezett épületek. Magyarországon ilyen présházák épülnek a szőlőhegyekben, hasonlóan ahhoz, mint ahogyan az állattenyésztő pusztai városok körül a *szállások*. Hasonlítanak is a présházák és a szállások egymáshoz, amennyiben itt is az egyik helyiségben van a tűzhely, míg a másik a lakószoba, azonkívül a szőlőművelő lakosság szüret idejére itt is ideköltözik, mint ahogyan az alföldi városokból kivonulnak a nyári szállásokra. A kisebb házaknak csak egy, legfőleg két ablaka van, és egyetlen helyisége, amelyben a szőlőprés áll, mögötte egy nagy ajtó vezet a pincébe. Többszörre földszintesek, de a tulajdonos gazdagságához és a szőlő nagyságához mérten

³⁹⁰ Kohl magyarul adja meg az elnevezéseket, és németül értelmezi őket.

vannak tágas, elegáns épületek is, így pl. a püspök vagy az ilyen vagy olyan nevű földbirtokos „présháza”. A püspök háza közelében építkeztek a nemesek, aztán következtek a professzionista szőlősgazdák. Az út bal oldalára a székesfehérvári rácok építkeztek. Ez a szőlőhegyi város, mint már mondtam, pontos tükörképe a síkságon fekvő Fehérvárnak.

Az alatt a két-három hét alatt, amíg a szüret tart, és Fehérvár lakosságának jelentős része kint lakik, nagyon vidám élet folyik itt. Bacchus aratása inkább mulatság, mint munka. Minden szabad órát kihasználják, hogy vidáman töltsék az időt, különösen, ha olyan jó volt a termés, mint az idén. A cigányzenészek ilyenkor házról házra járnak, a szabad tereken táncolnak, az előkelőbbek részére egy külön tánctermet is létesítettek a szőlők között. A püspök kápolnát is építtetett ide, ahol vasárnaponként miséznek. A szüret kezdetén búcsúsok jönnek a kápolnához. Ilyenkor ünnepi istentiszteletet tartanak.

Mi már ahhoz sajnos kicsit későn érkeztünk, hogy a vidám ünneplést lássuk, a szüret már véget ért. Ezen a meleg nyáron általában 2-3 héttel hamarabb tartották meg a szüretet a szokásosnál. A présházák már be voltak csukva, le voltak lakatolva, már egy kihalt városra találtunk a szüretelt tőkék között. Csak helyenként láttunk egy-egy nyitott ajtajú présházat és egy-egy szegény lányt, aki a levelek közül az utolsó szőlőszemeket szedegette gondosan össze.

Az egyik leghíresebb, legünnepelesebb szüretet Budán szokták tartani. Egyetlen vincellér sem mulasztotta itt el, hogy hatalmas szőlőfűrtökből koszorút készítsen, és azt vidám ének és tánc mellett hazavigye, és otthon kifüggesse. Manapság már lassan megszűnik ez a szokás, a budai szőlőskertek túlságosan nagyok lettek, a borok olcsóbbak, nehezebb idők járnak, és a vincellérek takarékosabbak.

A magyarok általában nem hagyják, hogy a szőlőtőke magas törzsszé fejlődjön, hanem a hajtásokat minden évben egészen a földig visszavágják, ugyanúgy, ahogyan ezt Provence-ban teszik. Ezáltal a tőke vastag, csomós alakot vesz fel, amelyből tavaszkor a vesszők kihajtanak. A tőkék néha egész különös alakot vesznek fel, amelyek szintén a szüreti mulatságok emblémái lettek. A szőlőkoszorúkkal együtt ilyen nagy csomóvá duzzadt tőkéket is hazavisznek és a ház falára kiakasztják, mint a vadászházakban az agancsokat. Néha pohárnak is kivájják őket.

A székesfehérvári bor nem tartozik a híres magyar borok közé. Azt mondják, ez a pincéken is múlik. A mennyiség tekintetében azonban jók az eredmények, a bor nagy részét meg is isszák „álldogálva” és Szent János áldásaként. „Álldogálva” inni egy-két pohárral, csak úgy útközben, behívják az ismerősöket. Némelyek „álldogálva” annyi poharat ürítenek, hogy már nem is tudnak állva maradni. A Szent János áldását búcsúzáskor isszák meg. „No, még igyuk meg a Szent János áldását”, mondja

a gazda, amikor a vendége búcsúzkodni kezd. A kifejezés onnan származik, mesélte egy fehérvári szőlősgazda, hogy néhány üveget (talán Szent János napján?) megáldatnak a pappal, azokból minden hordóba öntenek egy keveset, és így a borból és az áldásból a vendégeket is részesítik.

A szőlőhegyek után, ahogyan már említettem, pusztá, megműveletlen síkság következik, és csak az után az igazi város. Néhány száz lépésre a városkapu előtt egy templom jelentéktelen romjait látni. Azt mondták, a város korábban addig tartott. A székesfehérvári nagy mocsaras területet Sárrétnek nevezik. A mocsár legnagyobb, három négyzetmérföldnyi része a várostól nyugatra, a kisebbik terület keletre terül el. Ezek között, teljesen száraz területen van a város. Korábban a mocsár szigeteire épült, ezért bizonyos városrészeket ma is szigetnek neveznek. Az egyik nagy külváros, a „budai”, még röviddel ezelőtt mocsár volt. Most egy nagy csatorna, a Sárvíz-csatorna segítségével, amely több ágban behálózza a mocsarat, elvezetik a vizet a Dunába, így nagy területeket kiszáritottak, amit szántók és kertek számára lehetett hasznosítani. Még sokkal hatékonyabban is lehetne ezt folytatni. „De hát – mondta egy székesfehérvári ember – annyi szenvedélyes vadász lakik itt, és a mocsárban olyan jó vadászszakmánya lehet szert tenni, hogy már félnek tovább folytatni a mocsár lecsapolását. Tele van ez a terület fekete és fehér csőrű vízimadarakkal, mindenfajta vadlúddal, vadkacsával, hatytyúval, különösen sok a bűvármadár. Szarvasok, vaddisznók is gyakran előfordulnak. A mocsaras vadászterület egy része a városé, másik része a nemeseké. De a városunk polgárai között is elég sokan vannak, akik legalább olyan szenvedélyes vadászok, mint a nemesurak. A mocsár közepén építettünk egy tánctermet is, ahová a nagy vadászatok alkalmával kijönnek az asszonyok és a cigány muzsikusok is. Van még ott jó néhány ház is, ami alkalmas pihenésre, madárfogásra, esetenként való megszállásra. Azok, akik ezekre a létesítményekre pénzt költöttek, és örömeiket lelik benne, nem akarnak beleegyezni a lecsapolás folytatásába, amúgy is van már nekünk elég kertünk és szántóföldünk, mondják.”

A Duna nyugati és a Balaton déli és északi partja mentén fekszenek a legjobb vadászterületek, itt, de főleg az Ozorához tartozó Esterházybirtokokon rendezik meg azokat a nagyszabású szarvasvadászatokat, amelyekről olyan hihetetlen történeteket mesélnek.

Székesfehérvár a magyar királyok koronázási és temetkezési városa, egy ideig székhelye is volt. A város ugyanaz volt Magyarország számára, mint Lengyelországban Krakkó, Svédországban Uppsala, Franciaországban Reims és St. Denis együtt, Perzsiában Perszepolisz. Különös, hogy a királyi koronázás, a temetkezés és a rezidencia helye ritkán van ugyanabban a városban. Elsőnek Szent Istvánt, utolsónak a Mo-

hácsnál elesett Lajost és Zápolya Jánost temették ide.³⁹¹ Utoljára V. Károly császár testvérét, Ferdinándot koronázták meg itt.³⁹² A koronázási szertartás akkor is ugyanúgy történt, mint ma Pozsonyban. Mint ott, úgy Székesfehérvárott is van egy koronázási domb, melyen az új király minden irányba megsuhintja a kardját. Állítottak egy magas emelvényt is, ahonnan a nép előtt elmondja az esküjét. Ugyanúgy, ahogyan ma is szokás, a vörös bársonyszőnyeget, amin a király bemegy a templomba, akkor is darabokra szedhette a nép; röviden, minden úgy történik ma is, mint régen.

Mára persze mindebből semmi sem maradt fenn, a koronázási domb után is hiába kérdezősködtem, a pompás régi dómot, amelyben a királyokat megkoronázták, és ahol a királysírok voltak, alapjaiig lerombolták. Még azon is vitatkoznak, hogy pontosan hol állt. Egy pap azt mesélte, hogy a törökök nem elégedtek meg annyival, hogy mindent a földdel tettek egyenlővé, még a pincét is megtöltötték lőporral, és az épületet a levegőbe röpítették.

Mivel 500 éven át a királyok egész sora nemcsak a koronázáskor tett gazdag alapítványokat, hanem azonkívül is elhalmozta a dómot ajándékokkal, így az Európa egyik leggazdagabb temploma lett. Egy miseruhára, amely Bécsben található, állítólag Gizella királyné, István felesége hímzett egy épületet, amely a fehérvári templomot ábrázolja. (Ez lenne vajon az a palást, amelyet a magyar királyok ma is magukra öltenek a koronázáskor?)³⁹³

Egy artézi kút fúrásánál nemrégén egy fej nélküli csontvázat, közelében több aranygombot, sujtást és az egyik ujjon egy aranygyűrűt találtak. A vörös köves gyűrűben a kő kis vésetében egy csepp méreg volt. Ebből arra következtettek, hogy a nápolyi Anjou-házból való Károly Róbert csontvázat találták meg, akit Visegrád várában éhezettek és méreggel megöltek, ott azonban, mivel pápai kiközösítés alatt halt meg, nem temették el, hanem később a székesfehérvári királyi mauzóleumban helyezték el.³⁹⁴

³⁹¹ II. Lajos királyt, miután holttestét megtalálták, 1526 októberében temették el Székesfehérvárott, I. (Szapolyai) János fehérvári temetésére 1540-ben került sor.

³⁹² Ferdinánd 1526–1564 volt magyar király.

³⁹³ A koronázási paláston Gizella királyné a székesfehérvári templom sematikus modelljét tartja, a tornyos épületek azonban a mennyei (vagy a valóságos?) Jeruzsálemet ábrázolják. Vö. Tóth Endre–Szelényi Károly: *A magyar Szentkorona, királyok és koronázások*. Budapest, 1996., valamint Ernő Marosi: Zu den kleinfigurigen Szenen am ungarischen Krönungsmantel. *Acta Historiae Artium*, 44 (2003) 21–33.

³⁹⁴ Mindebből csak annyi igaz, hogy Károly Róbert ellen Zách Felicián merényletet kísérelt meg. A király azonban utóbb természetes halállal halt meg Visegrádon, és nem állt pápai kiközösítés alatt. Valóban Székesfehérvárott temették el.

Ez a csontváz és István király koponyájának az a darabja, amit megmaradt kezével együtt Raguzából hazahoztak, a látható emléke azoknak a királyi nemzetségeknek, akik itt fél évszázadon át jöttek-mentek.³⁹⁵ A magyarok testvérei, a lengyelek jobban megőrizték a számukra értékes történelmi emlékeiket, királyi síremlékeik falai és szobrai még állnak. Ezzel szemben a magyarok bámulatos módon sokkal jobban megőrizték régi alkotmányukat, mint a lengyelek. Míg ez Lengyelországban teljesen feledésbe merült, Magyarországon ma is életben van.

A mai Székesfehérvár teljesen új város. Épületeiben nincs semmi régi emlék, egészen az új magyar városok mintájára épült, de Szegednél és az alföldi városoknál mégis városiasabb. Felerészben magyarok, felerészben németek lakják, de van rác városrésze is. Az egyik városkapunál római feliratos köveket látni, talán a régi *Floriana* maradványai, amely valaha itt állt. Az artézi kutak feltalálásának, és még inkább széles körű alkalmazásának itt nagyon jótékony hatása volt, mert ezeken kívül csak néhány olyan kút akad a városban, amelynek iható a vize. Ma már 10 artézi kútja van a városnak, az egyik fúrásánál másfél öl épülettörmeléken kellett keresztüljutni.

Székesfehérvárott megtanultam kívülről egy magyar mondást, amit gyakran hallottam: „Nincs otthon.”³⁹⁶ Ezt a baljós mondást először az N. asszony komornájától hallottam, akihez ajánlásom szolt, de aki egész kedves családjával egy szomszéd faluba utazott. Aztán hallottam még B. úr szobalányától, aki francia volt, és a piócatenyészetét szívesen megtekintettem volna, de üzleti ügyekben távol volt. Ugyanezt mondta nekem C. úr hajdúja is, akinek a pesti D. úr üdvözlétét és névjegyét kellett volna átadnom, de ő meg kiutazott a szőlejébe. Azaz, röviden szólva, hirtelen magányosnak éreztem magamat, bármennyire is vágytam arra, hogy valamelyik említett hölgy vagy úr társaságában egy kellemes estét töltssek el. Székesfehérvár városa 23 000 lelket számlál, de egyiknek háza sem volt hajlandó megnyílni előttem. Már kétségbe voltam esve, mint aki szomjazik egy tengernyi víz közelében, de nem tud hozzáférni, és kértem az egeket, hogy küldjenek nekem egy irgalmas szívet. Ekkor eszembe jutott, hogy az éhezőknek és szomjazóknak más törvényeik vannak, mint a jóllakottaknak, és minthogy hallottam, hogy egy cisztercita kolostor van a városban, bekopogtattam hát az ajtaján egy kis beszélgetés és társaság után esedezve, és kérésem meghallgatásra talált.

³⁹⁵ Az azonosított és csak történelmi források alapján ismert székesfehérvári királysírokról vö. Buzinkay Géza: *Kő se mutatja helyét. A királysírok pusztulása*. Budapest, 1986.

³⁹⁶ Kohl tévesen *nintsch haz*-at jegyzett le, értelmét németül adja meg.

A magyar papok nagyon vendégszeretők, és emellett van valami becsületesség, egyenesség a viselkedésükben, mint ezt általában minden magyarnál meg lehet találni. Természetük árnyoldaláról már elég szó esett. Be kell azonban vallanom, hogy mindezen árnyékok mellett, amelyeket nem akarok eltagadni, annyi előnyös vonást fedeztem fel bennük, hogy mindezzel teljesen elégedett voltam. Nagy különbség van a katolikus és a református magyar papok között. A katolikusok általában sokkal tanultabbak, európai módon képzettebbek, mint amazok, ami nagyrészt abból ered, hogy a reformátusok csak a magyar nyelvvel, a magyar nemzeti írásbeliséggel foglalkoznak, míg a katolikusok már csak a latin nyelv közvetítésével is fogékonyabbak a tudományok iránt. A német nyelv ismerete is inkább megtalálható náluk, ami az osztrák egyházi körökkel való kapcsolatukból származik. A reformátusok a németeket kevésbé kedvelik, és egyházuk tanítását éppen mint a „magyar hitet” állítják szembe a katolikusokéval.

A magasabb rangú, képzett magyar egyházi személyek így aztán a református prédikátorokat némileg lenézik. Más a helyzet a szlovákiai lutheránusoknál, akik megint csak más szellemi közegben élnek. Különös dolog Magyarországon, hogy a felvilágosult katolikusok állítása szerint itt a reformátusok sokkal türelmetlenebbek, mint a katolikusok. „Egy katolikusnak – mondták – eszébe se jutna, hogy valakinek a vallása felől érdeklődjön, amit a reformátusok azonnal megtesznek. Ők társaságban is nagyon összetartanak, és sokkal kirekesztőbbek, mint a katolikusok.” Egy hölgy biztosított engem róla, hogy ő, bár kolostorban nevelkedett és ott nőtt föl, 18 éves koráig még nem ismerte a különbséget a katolikusok és reformátusok között, de amazok sokkal többre tartották a maguk hitét, mint a katolikusok. Mindebben nem kívánok állást foglalni, hiszen nincsenek erre nézve saját tapasztalataim, de meg kell jegyeznem, hogy akárhová tértem be, senki sem érdeklődött nálam a vallásom felől.

Amikor hallották a ciszterci papok, hogy Brémából jöttem, érdeklődtek az ottani prédikátorok között fennálló nézetkülönbségekről, és csodálatomra azt kellett tapasztalnom, hogy tájékozottabbak, mint én. Érdekeltek őket az ottani borospincék és vendéglők, ismerték Hauff fantáziáit is a brémai borpincéről.³⁹⁷ Mondtam nekik, hogy mennyire meg vagyok lepve, hogy ezek a jelentéktelen kuriozitások még itt is ismertek, és meséltem nekik szülővárosom berendezkedéséről, lakosainak tulajdonságairól, amelyek véleményem szerint sokkal nagyobb érdeklődésre tarthatnának számot.

³⁹⁷ Wilhelm Hauff romantikus német író *Phantasien im Bremer Ratskeller* című, 1827-ben megjelent művéről van szó.

Itt, ebben a ciszterci kolostorban olvashattam el először a magyar törvénykönyvnek azt a híres kilencedik paragrafusát, amely a magyar nemesség rendkívüli négy kiváltságát (*libertates fundamentales*) tartalmazza. Ezek röviden a következők:

1. A nemesember döntő szavazattal bír a vármegyei statútumok megszavazásakor;
2. valamely bűncselekmény bizonyítása és az ítélet meghozatala előtt nem vethető fogságba;
3. egyedül neki lehetnek földbirtokai;
4. csak a király áll fölötte.

„A lényege mindennek az – mondta a páter –, hogy nálunk egy nemesember a törvény szerint mindent megtehet és elhagyhat, amihez kedve van.” Ezt a bizonyos hírhedt bekezdést általában csak *primae nonus*nak (a kilencedik elsője) nevezik, és ebből mindenki tudja, hogy a *primae partis codicis articulus nonus*ról (a törvénykódex első részének kilencedik artikulusáról) van szó.

Egyébként a negyedik kiváltsághoz csatlakozott egy záradék is, mely szerint a nemesnek a be nem iktatott uralkodó királlyal szemben ellenállási joga van. Ezt a záradékot Lipót császár érvénytelenítette, azzal az indokkal, hogy az a nemesembert a király fölé helyezi, és a kormányzást a törvény ereje alapján lehetetlenné teszi. Minthogy azonban a záradék Werbőczy *Tripartitum*ában (a híres jogtudós és nádor által szerkesztett törvénygyűjteményben) még mindig bennmaradt, amelynek Magyarországon oly nagy a tekintélye, hogy általában érvényes törvénykönyvnek tekintik, a nemesek ezt még mindig nem felejtették el, és hivatkoznak rá.³⁹⁸

A kolostorban megtaláltam az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ot is, és megtudtam pap barátaimtól, hogy ebből az újságból 12 példány rendszeresen érkezik a városba. Kérdezhetném, hogy van-e olyan húszezer lakosú északnémet város, amelyben ennyi példányt rendelnek ebből a német lapból?

A következő reggel egy pár jó lóval húzott kocsiban, amelyet Magyarországon mindenütt lehet fogadni, megindultam Veszprém felé. Jobbról a Vértes hegység szegélyezte utamat, amelyen itt egy érdekes áttörés vezet keresztül. A hegy gerincét egy széles völgy szakítja meg, amely

³⁹⁸ Werbőczy István művének teljes címe *Tripartitum opus juris consuetudinis in clyti regni Hungariae* (Bécs, 1517), melyet latinul *Tripartitum*nak, magyarul Hármas-könyvnek szokás nevezni, és amely a feudális jogrendszert a köznemesség érdekei szerint kodifikálta. Bár törvényerőre nem emelkedett, 1848-ig iránymutató maradt.

teljesen sík, s amelyet a távolban, jobbról és balról meredek hegyek, mint valami kapufélfák szegélyeznek. Ezen a kapun keresztül vezet a Győrbe vivő széles út. Sok árut szállítanak ezen a székesfehérvári kerülő úton Győrbe és Bécsbe, mert errefelé jobb az út, mint ami a budai hegyvidéken keresztül a Duna mellett vezet.

Amikor ezen a hegyi kapun áthaladtunk, és a várost magunk mögött tudtuk, a Bakony egyik nyúlványának mentén vitt az utunk. A hegy oldalai általában szőlővel voltak beültetve. Lovaink megint többször megriadtak, először egy elhullott ló, azután egy döglött kutya (mindkettő az út szélén feküdt), végül pedig egy szamár által húzott cigánykordé miatt. A kétkerekű kordén kb. két liszteszsáknak lett volna hely, de három cigányasszony telepedett rá a gyerekeivel. Egy fiatal legény a szamár hátán, egy öreg cigány pedig a szamár mögött, a tengelyen ült. A fiú irányította az állatot, az öreg pedig egy vastag bottal hajtotta. Mindnyájan olyan feketék voltak, mintha egyenesen a négerék földjéről érkeztek volna.

Palotán, amely a Zichyek birtoka, egy zsinagógát láttam újonnan készült magyar felirattal, ami az ottani zsidók hazafiasságának jele (látható vajon nálunk zsinagóga német felirattal?), azonkívül még négy más felekezet templomát, ami arra utal, hogy ezek békésen elvannak egymás mellett. A város fekvése a hegy lábánál elég előnyösnek mondható, közepén, magas sziklán, egy régi és egy új kastély áll, mindkettő a Zichyeké. Innentől kezdve a Bakony peremén mindenütt kastély- és várromokat látni.

Ennek a vidéknek egyik legnagyobb nevezetessége egy bizonyos per, amelyet 1727-ben indítottak el. A különböző feltételek és illetőségi kérdések tárgyalása és az akadályok megszüntetése 111 évig tartott, egészen 1838-ig. Most már hamarosan meg kellett volna kezdődnie a pernek, de a résztvevők százéves tapasztalat alapján elég okosak voltak ahhoz, hogy ezt a szerencsétlenséget azáltal elkerüljék, hogy kiegyezzenek. Nem ez az egyetlen óriásra nőtt per, amely Magyarországon folyamatban van.

Rosa di Tivoli képeiből Magyarországon a természetben többet látni, mint a német képtárakban,³⁹⁹ mivel ott ennek a szorgalmas festőnek birkái, tehenei és pásztorai már alig találhatók. Itt azonban mindenütt a legszebb állat- és pásztorcsoportokat lehetett útközben látni. Báránybőr subás pásztorok főzték maguknak tűznél a gulyást ebédre, vagy heverésztek egy fa árnyékában, míg az állataik körülöttek legeltek. A szarvasmarhák mind nagyon szépek voltak. A szépség az állatoknál közönséges dolog, mert csak az ember lehet csúnya. Az egyik állatcso-

³⁹⁹ Philipp Peter Roos (művészneve Rosa da Tivoli, 1651–1705) német festő, sok pásztoridillt ábrázoló képet festett.

portnál azonban felfedeztem egy teljességgel csúnya ökröt. A szája eltért a fajtájánál szokásos szabályosságtól, ferde volt, és torz volt, a szarvai, amelyekkel pedig a magyar ökrök méltán dicsekedhetnek, csökevényesek maradtak, a szemei is undorítóak voltak. Szőrének mintázata kimondottan csúnya volt, a fején keresztül pedig, ami az ökröknél általában fehér szokott lenni, egy kávébarna folt húzódott végig. Anyyira csúnya volt ez az állat, hogy még nekünk, embereknek is feltűnt. De bizonyára vannak ezeknél az állatoknál a szépségnek olyan fokozatai és a rútságának olyan módozatai, amelyeket csak a tehének vesznek észre.

Palotát elhagyva egy rendkívül érdekes, alacsony fal mellett haladtunk el. Csaknem száz méter hosszú volt, mintegy 3-4 öl széles, és csupa szabályos kváderkövekből épült. Mögötte a hegyekből lefolyt mocsaras víz gyűlt össze. Azt mesélték, hogy a törökök építették, és mögötte török fürdő volt. De nem kellett nagy megfigyelőképesség ahhoz, hogy az ember ezt tévedésnek tartsa. Az volt a benyomásom, hogy a falat az örökkévalóság számára a rómaiak építhették. Az egész nagyon emlékeztetett azokra a víztározókra, amelyeket a római császárok Konstantinápoly hegyeinek lejtői mellett sok helyütt építettek, és *hydráliáknak* neveztek, és még ma is láthatók. Feliratot nem tudtam rajta felfedezni, de ismeretes, hogy Pannóniának ezen a részén még Konstantin császár képével ellátott pénzeket is találtak. A legfelső sor kövei részben már meglazultak, sőt eldobálva a fal mellett hevertek. Azt mondták, az egészet zsidóknak adták el, akik a köveket fel akarják használni. Elég sokat dolgozhatnak, amíg szétszedik ezt a falat.

Minél jobban közeledtünk Veszprémhez, annál jobban meghajtotta magyarországi német fuvarosom a lovait. Végül egy hozzánk hasonló kétfogatúval még versenyezni is kezdett. „Ismerem – mondta –, és egy kicsit szekálni akarom.”⁴⁰⁰ „Mit jelent az, hogy *szekálni*?” – kérdeztem tőle. „Szekálni annyit jelent – hangzott a válasz –, hogy egy kicsit bosszantani. Ha ezt szavakkal csinálja az ember, akkor azt *stichelésnek* hívják.” Egy idő után hátrafordult, és megkérdezte: „No, mit gondolsz? Én úgy látom, megelőzzük!” Csakugyan, előbb értünk a veszprémi bitófákhoz, mint a riválisunk. Többes számot használok, mert kettő volt belőlük, egy fából, egy pedig kőből készült. Amikor a városban érdeklődtem, azt mondták, az egyik a városi, a másik a püspöki bitó, mert mindketten gyakorolhatják ezt a jogot. Másoktól azonban azt a magyarázatot kaptam, hogy egyszer olyan sok bűnözőt kellett kivégezni, hogy a kőből készült bitófa nem volt elég, és egyet fából is kellett építeni. Nem tudom,

⁴⁰⁰ A fuvaros a nyelvjárásban használatos *sekiren* szót használja.

melyik verzió az igaz, mindketten, akik a magukét előadták, nagyon meggyőzően beszéltek.

A városban a piaristákat ajánlották nekem, akiknek Veszprémben nagy kollégiumuk és szemináriumuk van. Egy alacsonyabb rangú szolgál fogadott, és mivel nem juthattam azonnal egy piarista, nevezetesen a rektor elé, ott maradt velem az előszobában. Latinul beszélgettem velem, és így újra megállapíthattam, hogy ez a latinság szó szerinti fordítása a magyarnak vagy a magyarországi németnek. Első kérdése ez volt: „*Cum qua occasione advenit?*” (Milyen alkalmából jött ide?) Tudni kell, hogy a latinul beszélő magyarok mindig az egyes szám harmadik személyt használják, amivel a *Dominatio vestra* (uraságod) megszólítást helyettesítik. De van, hogy a *Dominatio vestrát* is hozzáteszik, pl. *Qua occasione Dominatio vestra advenit?* Az „alkalom” szó alatt az osztrák németiségben az alkalmatosságot is értik, amivel utazik az ember. Ezt szó szerint *occasionéval* fordítják le latinra. „*Num propriam occasionem accepit?*”, kérdezte latin beszélgetőtársam. „*Ita, propriam occasionem accepi*”,⁴⁰¹ hangzott a válaszom. Remekül megértettük egymást, de Nyugat-Európa egyetlen latinul tudó polgára sem értette volna, hogy mit jelent a kérdés, és az én válaszom.

„*Nun dignabitur ecclesiam nostram inspicere?*” (Méltóztatik a templomunkat megtekinteni?) Így is kérdezik: „*Num dignatus est, ibi fuisse?*” (Méltóztatik, ott lenni?) Közben előfordul egy-egy magyar töltelékszó is, mint pl. „tessék”, amit a német beszéd közben is mindig használnak. A magyarországi latin nyelv számtalan kifejezése csak latinizált magyar szó, ugyanúgy, mint a mi középkori latinságunkban is. Így pl. a magyar magas udvari hivatalnokok latin neve a magyar ismerete nélkül érthetetlen lenne, pl. *Agosonum Regalium Magister* (Főudvarnok), *Pincenarum Regalium Magister* (Főpohárnok), *Banus Croatiae* (horvát bán) stb. Ismeretes különben, hogy a művelt papok nagyon jól beszélnek latinul, és legalábbis a művelt magyarok szintén folyékonyan beszélnek ezt a nyelvet.

Végül is fogadott az a szerzetespap, akihez az ajánlásom szólt, és aki szíveskedett engem a városban körülvizetni. Veszprém olyan különleges helyen fekszik, mint egyetlen más magyar város sem, amelynek meglátogatására alkalmam volt. Azt mondják, leginkább Selmecbánya fekvéséhez hasonlítható. A Séd patak felső folyásának völgyében, közel a forrásához fekszik. Az egész vidéket folyók, vagy vulkanikus mozgások által kialakított mély hasadékok tagolják. Ezek a kanyargós bevágások a Séd völgyében aztán egyesülnek. Ezáltal több magas földnyelv keletkezett,

⁴⁰¹ A beszélgetés további része: „Saját járművet fogadott?” – „Igen saját járművet fogadtam.”

és részben ezeken a kiugró magaslatokon, részben a völgyekben terül el a város. Közepén, az egyik hosszú magaslatra, egy meredek mészkősziklára épült a püspöki palota, a szeminárium, a gimnázium, a megyeháza és egyáltalán a városnak minden előkelőbb épülete.

A sziklafal a meredek lejtőjével messze a város fölé emelkedik, innen lehet a települést a legjobban áttekinteni: a köpönyegkészítők, a szegények, a rácok negyedét, az ún. Jeruzsálem-negyedet és a többi városrészt. A sziklatetőn még romokat is látni, amik a törökök pusztításainak maradványai. Több kanonokot is megöltek itt a törökök.

A veszprémi püspökség a legjövödelmezőbbek közé tartozik az országban, és a püspök olyannyira a legnagyobb úr a városban, hogy csaknem minden jó intézmény, amit itt lát az ember, tőle származik. A püspökség az egyik legrégebbi és legtekintélyesebb is, már a 13. században egy a vezetése alatt álló főiskola is virágzott itt, ez volt a legrégebb az országban, amit a párizsi egyetem mintájára alapítottak.⁴⁰² Abban az időben a városnak 20 működő plébániája volt. Veszprém dicsősége azonban, mint az egész ország dicső kora is, megszűnt, amikor a török félhold felemelkedett az ország politikai egén, így aztán, amit ma itt látni, az mind az előző évszázad alkotása.

A püspöki palotában, amelyet részletesen megnéztünk, akad néhány szép műalkotás, pl. francia festők néhány kiváló képe XV. Lajos korából. A kápolnában a töviskoszorús, megkorbácsolt Krisztus gyönyörű képe fogadott minket. Állítólag Tiziantól származik, és a szenvedés mély kifejezése a megkínzott Üdvözítő arcán csak megerősíti ezt a véleményt.

Az egykor itt székelte püspökök arcképei között található az ország legelőkelőbb családjainak, az Esterházyaknak, a Széchenyieknek képviselői. Jelenleg a veszprémi püspök az ország primása is. Azt mondták, hogy a püspökség legalább 300 000 forint jövedelmet hoz, egyszóval, jól termő 'szőleje' az Úrnak. Franciaországban az érsek biztos jövedelme 25 000 frankot tesz ki, a püspököké 15 000 frankot. Magyarországon több olyan kanonoki testület is van, melynek tagjai ennél nagyobb jövedelmet élveznek. A veszprémiek a leggazdagabbak közé tartoznak.

Az egyik ezek közül a gazdag veszprémi kanonokok közül 1811-ben egy különleges nevelőintézetet alapított. Csak a vegyes házasságból származó gyerekeket veszik fel ide, mivel, ahogyan a kíséretemben lévő pap mondta: „Ezeknek a gyermekeknek a nevelését nagyon elhanyagolják, és itt természetesen a katolikus hitre nevelik őket”. 300 000 forintot áldo-

⁴⁰² Feltehetőleg nem egyetem lehetett, bár IV. (Kun) László 1276. aug. 3-án kelt oklevele úgy is értelmezhető, hogy az iskolát a párizsi egyetem mintájára alapították, vö. *Katolikus Lexikon*. 15. köt. Budapest, 2010. 118–198.

zott ez a kanonok erre a célra. Ez az összeg a pénzreform miatt 60 000 forintra zsugorodott, és így 1827-ig kellett várni az intézmény létrehozására, amikor egy másik kanonok további összeget folyósított. Jelenleg 20 fiút és 20 lányt nevelnek itt. A lányok, ha férjhez mennek, 100 forint hozományt kapnak. Az intézet igazgatója egy művelt, tudós úr, aki, mint mondták, csendben nagy érdemeket szerzett az intézet működtetése érdekében, ezeket azonban nem méltányolták eléggé.⁴⁰³

Akárcsak Cseh- és Morvaországba, Magyarországra is először a görög földről érkezett a kereszténység. Több magyar vezért és herceget Konstantinápolyban kereszteltek meg. Még Szent István anyjának, Saroltának idejében is több görög kolostor volt Magyarországon. Egyiknek romjai Veszprémben, egy szűk völgyben található. Magyarország sorsát nem lehet eléggé dicsérni, hogy az országot német és olasz térítők a latin egyház számára nyerték meg. Ezzel dőlt el, hogy az ország Nyugat-Európaéhoz tartozik, és a történelem fordulói idején vele együtt fogott össze a Kelet ellen.

Hogy mi minden történt még este, arra már nem emlékszem, de alkonyodott, amire utamat folytatni tudtam a Balaton felé, és lassan teljesen besötétedett. Csak néhány szép négyökrös szekér jött velünk szembe, melyek a püspökség számára gabonát hoztak Veszprémbe. Néhány négylovas kocsit is felismertem a sötétben, melyek a városból baromfit vittek ki.

Késő este értünk a híres fürdőhelyre, Balatonfüredre, és sokáig kellett várakoznunk a városfalak előtt, sokat kellett kopogtatnunk a kapun és az ablakokon, mire valaki beengedett minket. Már azt hittük, a város teljesen kihalt, míg valaki megjelent, és ránk világítva úgy tűnt neki, hogy becsületes emberekre hasonlítunk, és megnyitotta a kaput. A házban megkérdeztük, hogy hallották-e a kiabálásunkat és zörgetésünket? „Hallottuk bizony – hangzott a válasz –, és elnézésüket is kérjük, de este minden macska fekete, és nem lehet tudni, ki áll a kapu előtt. Ilyen késői évszakban nem nagyon jönnek már fürdővendégek, és a Bakony, ez az öreg erdő, a vadak nagy istállója elég közel van ide. Ilyenkor már inkább eloltjuk a lámpát, mert sokszor ostoba részeket zörgetnek, akik csak bajt és civódást okoznak. Kérem, ne haragudjanak.”

Megnyugtattam őket, és mondtam, hogy számomra túl nagy tisztetség, ha rablóvezérnek tartanak, mert én természetemnél fogva félnék vagyok, és szívből örülök annak, ha mások békében hagynak, azt meg legkevésbé sem merném, hogy másokat megtámadjak. Különben na-

⁴⁰³ A Veszprémi Dávid Árvaházról van szó, melyet Zsolnai Dávid kanonok kezdeményezett árvák és vegyes házasságból született gyermekek nevelésére. Kohl veszprémi látogatásának idején, 1837–1853 között, Spreizenbart János volt az intézet igazgatója.

gyon örülök, hogy közöttük lehetek, és szépen kérem őket, hogy újból alaposan zárják be az ajtót. Erre mindenki „kegyelmes úrnak” hívott. Ez ellen is, mondtam, tiltakozom, mert nem tudom, minek lennék én az ura, és nem tudok semmiféle kegyelemről, amit gyakorolhatnak.

Erre aztán a ház két szép lánya felhangolta gitárjait, és miközben én a gazda 76 éves nagynénje konyhaművészetének remekeit egy pohár kiváló magyar bor mellett élveztem, énekeltek nekem egy magyar dalt, melynek címe: A Balaton.

Sajnos, minthogy magyarul szólt a dal, nem egészen értettem meg, de a tartalma körülbelül a következő volt: A Jóisten követként két angyalt küldött a földre, hogy nézzenek utána, hol tisztelik leginkább a nevét. Az angyalok a parasztnál és a polgároknál mindenütt úgy találták, hogy ők tisztelik Isten nevét. Mint Isten követeit, mindenütt örömmel és tisztelettel fogadták őket. Végül egy előkelő úr és egy gazdag hölgy palotájához érkeztek. Itt a szolgák nem akarták őket beengedni, és urukról sem akartak tudni. Az uraság megtagadta tőlük az alamizsnát, elkergette őket, jóllehet nagyon fáradtak voltak az úttól. Csak egy szegény pásztor kínálta meg őket kenyérével és italával, és így még vissza tudtak repülni az égbe. Elmeséltek mindent a Jóistennek, amit csak tapasztaltak, és bepanaszolták az előkelő váruat. Ekkor megharagudott az Isten, újból követeket küldött, a kastélyt alapjaitól leromboltatta, hogy az a hely, ahol nevét nem tisztelték eltűnjön a föld színéről, a helyét vízzel árasztatta el, és ez a víz lett a Balaton.⁴⁰⁴

Azóta ezen a területen, ahol azelőtt a kastély állt, csak néma halak élnek, de a Balaton körül annál több istenfélő ember telepedett meg. Megkértem a kedves kisasszonyokat, hogy ezekről az emberekről is énekeljenek nekem valami dalt, mire ők újra belekezdtek. A dalt nem tudom a kellő metrikus formában visszaadni, így annak csak szó szerinti prózai fordítását közlöm.⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ Kohl jegyzete: Ez a monda a Balaton keletkezéséről a szerbeknél is ismeretes, ahogyan ezt később megtudtam, és Csaplovicsnál olvasható is. – Csaplovics János (1780–1847) nagy néprajzi leírásában (*Gemälde von Ungern*. 1–2. Pest, 1829) nem említi a mondat. Kohl ezt Csaplovics valamelyik újság- (folyóirat-) cikkében olvashatta.

⁴⁰⁵ Kohl a dal tartalmát versszakról versszakra *Menet a kedveshez* címmel fordította le. Valójában Czuczor Gergely *Szeretôhöz menetel* című, népdalnak tartott, 1836-ban megjelent verséről van szó, melyet eredetiben, betűhíven közlünk. Vö. *Czuczor Gergely összes költői művei*. Kiadta Zoltvány Irén. II. Budapest, 1899. 43–44. A vers mint magyar népdal később verses német fordításban is megjelent, ld. *Ungarische Volkslieder*. Übertragen von Max Farkas. Leipzig–Wien, 1897. Nr. 116.

Szeretőhöz menetel

Száraz fűre deres harmat hulladoz,
Édes lovam, ne egyél, mert bajt okoz,
Ne te! Selyem kantárt vetek fejedre,
S bársony nyerged lesz, csak hordozz kedvedre.

Kemény göröngyhantok fődik az utat,
Édes lovam, őrizd tőlök lábadat,
Repülj velem kedves rózsám házáig,
Hogy ne fájjon szegény szívem sokáig.

Fényes csillag kezd ragyogni az égen,
Olyan tisztán nem tündökölt már régen,
Fényes csillag ragyogj nekem odáig,
Hogy sötétben ne bolyongjak sokáig.

Csillámlik a szőke Duna messzérül,⁴⁰⁶
Talán ki is öntött teli medréből,
Szőke Duna, hej ne öntsd el utamat,
Mert gödörbe terelhetném lovamat.

Ablak előtt pislogó mécs hamvadoz,
Mellette szép barna leány szunnyadoz,
Barna babám ne szunnyadozz, gyere ki,
Kedvesed vár régen reád ideki.

„Ehhez tudnia kell – monda a kedves énekes lány –, hogy a Balaton helyenként csakugyan kiárad, és járhatatlanná teszi az utakat. Az is valóban szokás, hogy a legény a kedvesét csak az ablaknál keresi föl, miközben az kikönyököl az ablakon, és így beszélgetnek.”

„Hát igen – jegyeztem meg –, ez a szerelmeseknek az a szokása, amit Shakespeare a *Rómeó és Júlia*ban oly szépen alkalmaz, amikor a lány az erkélyen áll, a fiú pedig a kertben. Ez sokkal költőibb, mint mikor a szerelmesek egymás ölében ülnek, és úgy beszélgetnek. Nekem a negyedik versszakban az tetszett a legjobban, amikor a lovas a lova számára kér kíméletet, valamint az első szakaszban az, hogy a lovát figyelmezteti, ne egyen a deres fűből, mert az árthat neki.⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ Kohl fordításában itt a Duna helyett a Balaton szerepel, feltehetőleg ezzel a szövegvariánssal hangzott el Füreden a dal.

⁴⁰⁷ Kohl itt még arra a helyre is felhívja a figyelmet, ami csak a német fordításban sze-

„Valóban, de még említésre méltó a »barna leány« is – jegyezték meg a lányok. – A magyarok ugyanis csak a barna és fekete lányokat szeretik. A szőke lányok nem tetszenek nekik, a halvány, színtelen, fakó hajat pedig kimondottan csúnyának, gyűlöletesnek tartják. Ezért aztán nem fog olyan magyar dalt találni, amelyben a szőke kedvest dicsérik, nem úgy, mint a német népdalokban.”

„Igen, és még sokkal inkább az olaszokban – jegyeztem meg –, mert az olaszok régen is és most is az aranyosan csillogó hajat tartják a legszebbnek, és számos olasz festő ábrázolta az ideális, szép lányt a képein szőke hajjal. A berlini galériában lévő képen pl. Petrarca szépséges Laurájának is szőke, csaknem fehér haja van.”

„Nahát, ez borzasztó lehet!” – szörnyülködtek a lányok. Igyekeztem nekik megmagyarázni a szőke haj szépségét azzal, hogy a szőke haj a selyemre emlékeztet, és általában lágyabb, puhább, mint a sötétebb színű haj. „A színek játékaának árnyalatai is jobban érvényesülnek, mint a barna, vagy fekete haj esetében – jegyeztem meg –, és ez a festők számára külön feladatot jelent. Végül ez a szelíd, finom, lágy szín jobban meg is felel a női jellemnek, mint az élénk, fekete tónusok, melyek jobban állnak a férfiaknak. De meg tudom érteni a magyarok ellenszenvét a szőke hajjal szemben, mert ezzel a színnel, ami a szürkéhez és a fehérhez közelít, bizonyára az öregkor képzetét társítják, míg a feketével az életteli ifjúságot.”

„A magyarok idegenkedése a németekkel szemben – folytattam – nem valószínű, hogy a szőke hajszínnel való ellenszenvből is fakad, mert az olaszok régtől fogva sokkal inkább ellenséges viszonyban álltak a németekkel. A kérdést egyszer érdemes lenne megvizsgálni, valószínűleg összefügg más népi elképzelésekkel is.”

Ez azonban már sok volt a lányoknak, inkább újra felhangolták a gitárjaikat, és elénekéltek egy szomorú, siralmas dalt, amit Wesselényi gróf a fogságban szerzett. Ebből azonban semmit sem jegyeztem meg. Aztán még egy dal következett, egy huszár éneke, aki hadba vonul, és barna kedvesétől egy búcsúcsókot és egy szál virágot kér. A lány azonban azt válaszolja, hogy most az anyjának viszi a virágokat, és ha majd a huszár hazatér a csatából, akkor majd kap tőle csókot és virágot. A huszár erre azt mondja, hogy talán vissza sem tér többet, mert elesik a csatában. „Akkor majd a sírodra viszek virágot, és sírkeresztedet csókolom meg” – mondja a lány, de már könnyek között, és ezután a huszár annyi csókot adhat neki, ahányat csak akar.

repel, de lehetséges, hogy az előadott dal is tartalmazta ezt a variánst: A lovas inkább bársonnyerget és selyemkantárt ígér a lovának, csak ne egyen a deres fűből, mert az megárhath neki.

A TIHANYI KOLOSTOR ÉS A BALATON

A következő napon az énekes lányok készséges apjának és a fürdőintézet néhány alkalmazottjának kíséretében megtekintettem a fürdőket. A különböző fürdőházak különböző személyek tulajdonában vannak, akik környékbeli birtokosok, és a forrásokból származó jövedelemre jogot formálhatnak. Egy fürdőháza van a szomszédban lévő bencés apátságnak, egy másikat a gróf Esterházy-család létesített, egy harmadik negyven köznemes családé. Mindezek a részben elég nagy épületek, mellettük néhány bálterem, egy színház stb., közöttük kis fasorok és kertek nagyon kedves telepet alkotnak közvetlenül a Balaton partja mellett. Mögöttük egy szép kis tölgyerdő terül el, előtte pedig a tó egy kis öblöt alkot, melyet a Tihanyi-félsziget határol.

Ahogy északnyugaton Trencsén, keleten Mehádia (Herkulesfürdő), úgy Magyarország délnyugati részén Füred a leghíresebb fürdőhely. Savanyúvízes forrása is kitűnő, és elég különös, hogy csak az újabb korban lett népszerűvé. A 17. századi magyar utazók még arról beszélnek, hogy csak a szomszéd pásztorok járnak inni ehhez a forráshoz. Csak II. József császár óta (akinek nevét Ausztriában ugyanúgy, mint Oroszországban Nagy Péterét, sok hasznos intézkedés dicséri) történtek itt hasznos változások a fürdővendégek érdekében. Évente több mint ezren látogatnak el ide, hogy egészségesebb életnek örvendjenek.⁴⁰⁸ Itt is elterjedt a hideg vízfürdő iránti dicséretre méltó szenvedély, és a savanyúvíz-kúton kívül a Balatonba is épültek a fürdőzést elősegítő létesítmények, melyek építését ebben az évben is folytatni akarják.

A füredi kis színházban csak magyar darabokat adnak elő. Homlokzatán a felirat magyar nyelvű. Elég bombasztikusan szólhat, mert egy magyar úr azt állította, hogy azt nem is lehet igazán németül visszaadni. Röviden ez lenne az értelme: „A haza gyermekeinek.” Inkább úgy lenne értelme, hogy „A gyermekek a hazájuknak”, de ahhoz képest, hogy milyen kicsi ez a színház, a felirat elég pompázatosnak tűnik. Egész Füred

⁴⁰⁸ Kohl jegyzete: Az átutazókat nem számítva, 1836-ban 1030, 1840-ben 1800 fürdővendég járt itt.

nagyon hazafias szellemű. Minden udvar és kert kerítését, a kis kerti hidakat, de még a forráskút fölé épült pavilont is nemzetiszínűre festették. Előző évben egy tiroli német társaságnak, amely az Alpokból jött ide, hazafiságból nem engedték meg, hogy énekeljenek. Eszébe nem jutna senkinek, hogy a magyarokat kárhoztassa azért, hogy a hazájukat szeretik, de azon már csodálkozik az ember, és nem örül neki, ha a hazaszeretetet annyira túlzásba viszik, hogy az idegenből érkező élvezeteket tiltják, főleg ha ez olyan ártatlan dolog, mint a tiroli dalok. Mi, németek is szeretjük a hazánkat, és mégis nagyon örülünk neki, ha Magyarországon valami szép dalt hallunk. Már csak politikai meggondolásból sem lenne szabad a patriotizmust ennyire fokozni, mert amit túlzásba visz az ember, az önnönmaga ellen fordul.

Ebéd után folytattam utamat, hogy még időben odaérjek a híres tihanyi apátságba, ahol az apátnak egy pesti barátja üdvözlétét és levelét kellett átadnom.

A Balatonnak hosszú, párhuzamosan elnyúló, általában egyenes partjai vannak. Csak egy helyütt, kb. az északi part közepén található egy kivétel, minthogy itt egy nagy félsziget nyúlik bele a tóba, amelynek végétől a déli partot csak egy kis vízszoros választja el, és így az egész tó egy keleti és egy nyugati medencére oszlik.

A különös félszigetet valószínűleg vulkanikus erők hozták létre, ugyanis észrevehetően két elég mélyen fekvő völgykatlanból áll, aljukon feltehetőleg tüzet okádó vulkánok krátereinek voltak, amelyek a Balaton felé meredek sziklafalat hoztak létre. Az egyik katlan mélyén zöldellő mocsaras rét közepén egy kis tavat látni, amely régen összeköttetésben állhatott a tóval, amikor is a mai félsziget még sziget volt. A másik katlan parton magasodó szikláján trónol a félsziget fölött, és mondhatjuk, hogy az egész táj fölött, a tihanyi apátság.

Egy kis magyar kocsival vitettem oda magamat, amely az egyenetlen úton hasonló zenét szolgáltatott, mint amit a német fuvarosok rézdarabokkal díszített lószerszámjai idéznek elő. Amit a németek a lovakra aggatnak, azt a magyarok a kocsira akasztják. Ezek kis vasgyűrűk voltak, melyek oldalt, az első kerék tengelyére voltak ráhúzva, és ide-oda táncolva zörögtek, mintha a kocsis amúgy is nem zörgött és nyikorgott volna eléggé.

Ilyen zenei kísérettel érkeztünk el a földnyelvhez, ami a félszigetre vezetett, és innentől kezdve majd elsüllyedtünk a sárban, mert a talaj mocsaras és sima volt, mint az aszta. Amint azonban a félszigetre értünk, az út emelkedett, és látni lehetett azoknak a sáncoknak és erődítményeknek a maradványait, amelyeket a rómaiaknak tulajdonítanak. Azt, hogy a rómaiak a félszigetet vagy akkor még szigetet katonai támaszpontnak használták, biztosra lehet venni, az azonban csak egy

A TIHANYI APÁTSÁG LÁTKÉPE

(Ludwig Rohbock metszete, 1856)

szép, alaptalan monda, hogy Galerius császár felesége, Valéria császárnő, akinek tiszteletére Pannóniának ezt a részét Valéria-tartománynak nevezték, férje halála után anyjával, Priscával ide vonult vissza, és itt élt remeteéletet.

A félsziget belseje elég kopár. A két vulkanikus eredetű völgyben főleg legelők és helyenként szántóföldek vannak. A déli és a keleti bazaltos oldalt erdő borítja, a nyugati oldal azonban kopár. Átkeltünk az első völgyön, aztán egy kis emelkedő után a másodikon. Innen már megpillantottuk a magasban az apátságot, lábainál egy kis magyar falut, amelynek házai egészen a belső tóig értek. A bencések mindenkinek, akit bárki beajánl nekik, barátságos szállást biztosítanak, én is néhány kellemes napot töltöttem el náluk.

Először, minthogy az apát valamivel el volt foglalva, a kolostor egy szolgájára bízta, hogy mutassa meg nekem a félsziget nevezetességeit. Különös németsege és ezzel párosult folytonos fecsegése nagyon jól szórakoztatott. „Mennyire irigylem önt – kezdte, amikor elindultunk –, hogy annyit utazhat. Mennyi tapasztalatot és ismereteket lehet útközben szerezni! Persze az utazás csak az okosoknak válik hasznára. Tudatlan emberek utazhatnak, amennyit csak tudnak, attól nem lesznek tudósabbak, ahogyan nálunk, magyaroknál mondják: »Küldheted a szamaradat

Bécsbe, attól nem lesz ló belőle«. Mások meg mindig itthon maradnak és mégis okosak, mint pl. a mi nagy költőnk, Kisfaludy, aki nem messze innen, Sümegen lakik. Bizonyára ismeri ön a könyveit. Micsoda szép gondolatok vannak azokban! Az utolsó kötete, az összes közül a legjobb, dalokat tartalmaz a Balatonról és környékéről. Ha én egyszer elutazhatnék, nagyon jól viselném magamat, mert az apám a legfontosabbra, a vallásra jól megtanított. Apám minden gyermekét nagyon vallásosan nevelte. Mindent pontról pontra meg kellett kívülről tanulnunk, Krisztus családfáját, Isten kegyességét és gondviselését, mert ha az ember mindezt jól tudja, akkor mehet nyugodtan világot látni.”

„Hol nevelkedtél?”

„Debrecenben, ahol nem nagyon beszélnek németül. A németet már itt tanultam meg. Debrecenben kevés a németté vált magyar, de annál több a magyarrá vált német. Debrecenben másképpen beszélnek a magyart, mint az itteniek. Ott nagyon közönségesen és darabosan beszélnek. Nálunk sokkal finomabban, kedvesebben. Honnan jött az úr?”

„Bremaiból, Brémából, az egy szabad német város!”

„Hol fekszik Bréma, jobbra, vagy balra Trieszttől?”

„Se itt, se ott, hanem mögötte, ha úgy képzeled el, hogy Trieszt arccal a tenger felé néz. Bréma messze északon található, Németországban.”

Már többször tapasztaltam műveletlen embereknél Magyarországon, hogy nem fejezik ki választékosan magukat, és ha németül beszélnek, a megfelelő kifejezés hiányában olyan könnyedén, mint mostani beszélgetőpartnerem, más, a pillanatnyi szükségletnek megfelelő szavakat használnak. Azt hiszem, ez abból a készségből eredhet, hogy a magyar nyelvben oly könnyedén lehet alkotni új szavakat.

A Tihanyi-félsziget fő nevezetessége a visszhang, amely egy sziklafalról, ha megfelelők az atmoszferikus viszonyok, egy egész disztichont is visszaad. Mi is sokat próbálgattuk, és kísérőmnek tízszer is visszaadta szülővárosom nevét és titulását magyarul: „Bréma, német szabad királyi város!”⁴⁰⁹ Figyelemreméltó még néhány barlang is, ahol a szerzetesek laktak, amíg a törökök tanyáztak itt, végül pedig a kecskekörömnek nevezett kőületek, mert azok úgy néznek ki, mint a kecske patája. Valószínűleg megkövesedett kagylófélék, melyek itt minden mélyedésben találhatóak. A néphit az őslakosok kecskéinek megkövesedett patáit látja bennük.

Hazafelé olyan magyar kifejezéseket adott elő kísérőm, amelyek nem a nyelv, hanem az étkezés területéről valók, amelyben jól kiismerte magát. A magyarok egyik fő étele, legalábbis ezen a vidéken, a túrósmetélt. Ausztriában a megsavanyodott, megsajtosodott tejet nevezik túrósnak.

⁴⁰⁹ Kohnál: *Bremia, nemet kiraly* [sic!] *szabad varos*.

Túrósmetélt minden nap kerül az asztalra, ha nem délben, akkor este, nemcsak az egyszerű embereknél, hanem nemeseknél és földbirtokosoknál is. Valamilyen sült vagy főtt hús, vagy legalább szalonna is van minden háznál az asztalon, csaknem minden nap. Szalonna és fehér kenyér a szegényeknek is jut. A főzelékféle azonban régi szokások szerint váltakozik. Vasárnap általában töltött káposzta van, hétfőn olasz (édes) káposzta, kedden savanyú káposzta, szerdán sárgarépa, kalarábé. Lencse csütörtökön, pénteken savanyított (fehér) répa, szombaton spenót vagy gyökér. Általában a hét első fele a káposztáé, a második fele, egészen szombatig (a magyarok is ezt a héberből származó elnevezést használják) a répáé.⁴¹⁰

Ezen felvilágosítások közben vissza is értünk az apátságához, ahol a szerzetes papokkal az estét valóban a részben megnevezett fogásoknak és tudós beszélgetéseknek szenteltük.

A világ legszebb holdvilága fénylett fölöttünk, és nem mulaszthattam el, hogy vacsora után cellám ablakából ne gyönyörködjek a kilátásban. Cellám egy nagy, gótikus boltozattal fedett helyiség volt. Kitártam az ablakot, és tekintetem végigsiklott az ezernyi kis hullámmal csillogó tó tükre felett, melyek ezerszeresen tükrözték vissza a hold sarlóját. Az egyik oldalon a Bakony sötét hegyei szegélyezték a tavat, a másik oldalon a tekintet elveszett a csillogó tó mögötti messzeségben, és csak egy elmosódó vonal jelezte, hogy hol volt az a csatorna, ahol a rómaiak a tó vizét a Dunáig akarták elvezetni. Körülöttünk a hullámok halk játékán kívül teljes csend volt; evezők csobbanása vagy ének hangja se közlel, se távolból nem hallatszott ide. A kolostorban is minden csendes volt. Úgy vélem, egyedül voltam magammal és a tó isteneivel.

A Balatont sok szempontból a Genfi-tó tükörképének lehet tekinteni. Az a tó a 150 mérföld hosszú Alpok nyugati oldalán, emez pedig az Alpok keleti nyúlványainak a folytatásában fekszik. A két tó között délről és északról több más kis tó helyezkedik el, északon a svájci tavak, a Boden-tó, a bajor tavak, a Salzkammergut tavai, a Fertő tó, délen az olasz és a kis illír tavak. Az egyik tótól a másikig meg lehet állapítani átmeneteket, a legnagyobb kontrasztot azonban a két, egymástól legtávolabbra fekvő tó között lehet felfedezni. Genf környékén zajlik az élet, a Balaton környékén minden csendes. Ott híres városok, itt ősidők óta csak néhány falu. Ott teherhajók, gondolák, gőzhajók, itt időnként kis halászladikok és a komp, ami az embereket a Tihanyi-félszigetről a déli partra viszi át. Ott Európa paradicsoma, itt – hát itt is – egy kis magyar paradicsom.

⁴¹⁰ Az ételek elnevezését Kohl némi helyesírási hibákkal, magyarul adja meg.

Jó volna tudni, hogy a két tó és a közöttük fekvő tavak láncolata valami földtani kapcsolatban áll-e egymással, esetleg mindkettő az Alpoknak a közöttük felemelkedő hegyvonulatával függ-e össze. Nem emlékszem, hogy bárki is felvetette volna ezt a kérdést.

Ismeretes, hogy a Balatonról mindenféle csodálatos dolgot beszélnek. Állítólag a vize a legcsendesebb időben is folytonos mozgásban van, mindig habzik, hullámzik. Különösen este csapkodják a hullámok a partokat. Megfigyelhető valami gyenge dagály és apály is, a hold hatására ugyanis bizonyos időpontokban a víz emelkedik és csökken. A tó vize föld alatti források által mindig megújul, ezek a közeli mészkőhegyekben fakadnak, és sok széndioxidot hoznak magukkal, ami, ha a Balatont eléri, felszabadul, és a vizet habzásba hozza. A tó vize általában világos, fehéres, de ha vihar közeledik, sötétté válik, olyankor is, ha nincsenek felhők az égen. Így a tó előre jelzi a vihar közeledtét.

A Balaton-kutatást kellő alapossággal még nem végezték el, így aztán azt hiszem, amit helyben mesélnek róla, egy-két vonásában igaz is lehet. Az bizonyos, hogy a tó ezen az estén, jóllehet a légkör teljesen csendes volt, láthatóan hullámzott, és a csendben egész éjszaka hallható volt a hullámverés, amit nagyon szívesen hallgattam, míg csak el nem nyomott az álom.

Másnap lementem a komphoz, amely a félsziget csúcsától indul. Ez a komp köti össze az északi Zala megyét a déli Somogy megyével. A félsziget közepén át egy út vezet a komphoz, amelyen a Somogyba tartó emberek mint valami hídon érnek le a partra. A somogyi oldalon magyar révész van, a tihanyi oldalon német. Az apátságtól ezen az úton át csaknem egy óra alatt ér el az ember a révész kunyhójához. Dickernek hívják, és már 18 éve közlekedik a tavon. Szerinte „a tó sohasem nyugszik, ha négy napig szélcsend van, akkor is mozgás van a vízben. Ha a levegő nyugodt is, a tó soha”. Az is igaz, hogy a tó előre megérzi a vihart. „Ha a vihar még csak Németországban van, a tó teste már érzi, előre habzik, hullámzik.” A félsziget csúcsánál, ebben a kis szűkületben mindig erősebb a hullámverés, és az áramlások is segítik. A víz is a legmélyebb itt, hét öl mély. Hogy az áramlás kétoldalú-e, mint más vízszűkületben, azt nem tudták megmondani. A bencések úgy vélték, hogy az áramlás abból adódik, hogy az egyik medencében több lesz a víz, mint a másikban. Ha a szél tartósan keletről fúj, akkor az áthajtja a vizet nyugatra, és fordítva. A hajósoknak azonban az volt a véleménye, hogy az áramlás akkor is állandó, ha nem fúj szél egyik irányból sem. Tartós, erős szél esetében a víz zavaros lesz, különben azonban a nádasok közepén is „selymesen tiszta”.

A tó habzása feltehetőleg a szénsavas gázoknak köszönhető, amik föld alatti források útján kerülnek a tó vizébe. Annyira telítve van et-

tól a Balaton, hogy Schuster professzor véleménye szerint az egész tó egy savanyúvízzel megtöltött medence.⁴¹¹ A felületi mozgásokat ugyanúgy lehet magyarázni, mint a pezsgővel tele pohár felületén a vibrációt. A sárga papírt a Balaton vize elég gyorsan vörösesbarnára, a vöröset pedig kékre színezi. Ha a vízből iszik az ember, az összehúzza a száját, a bőrt pedig durvává, szárazzá teszi. Fürdésnél a szem kötőhártyáját is irritálja, és ez gyakran szemgyulladásához is vezethet. A lovaknak, melyeket itatni behajtanak a vízbe, könnyen felfakad a patája, ezért zsírral be kell dörzsölni. A tó vizét sokáig el lehet tartani anélkül, hogy megdohosodna, a hús vagy más hasonló szerves anyag sokáig frissen marad benne. A tóban élő halak is egészen más tulajdonságúak, mint a más vizekben élő ugyanolyan halfajták. Húsuk állítólag szilárdabb, egészségesebb és ízletesebb, mint amazoké.

Amint utaltam rá, már a rómaiak próbálkoztak a Balaton fölös vízének lecsapolásával. A tó keleti végén csatornát építettek, ahol a kis Sió patak elfolyik, majd a Sárvízzel egyesülve a Dunába torkollik. A Sió, amint hallottam, csak időlegesen folyik, medre sok helyütt inkább egy hosszan elnyúló mocsár. A rómaiak a Sió csatorna segítségével sok termőföldet elnyertek a Balatonból, de mivel később a Sió elmocsarasodott, az így keletkezett szántókat újra elárasztotta a víz. Mivel a Balaton lecsapolása által nem szűnnének meg hajójáratok, legfeljebb az ízletes fogásokat hiányolnák a pesti és bécsi konyhák, így a magyarok legokosabban tennek, ha követnék a rómaiak példáját, és kitisztítanák a csatornát.

Ahogy a révészek a tihanyi átkelés közben megerősítették, az teljesen közismert és bizonyos, hogy a tó 1834 óta ötlábnnyit apadt. Ezen a rendkívül száraz nyáron is ötcollnyival lett kisebb a víz. Kérdésemre, hogy hogyan tudják ezt megállapítani, mutattak egy vízmércét, amit a komp kikötőjének egyik mélyen a talajba vert gerendáján jelöltek be.

A vízállás 1834 előtti helyzetéről semmi bizonyosat sem tudtam meg, így a kérdés, hogy a tó körül élők hite szerint a tó vize állandóan vagy periódusokban csökken-e, majd újra növekszik, nyitva maradt. Felfigyeltem azonban arra, hogy ezek a tudósítások a Balaton apadásáról, valamint ennek a kezdete, teljesen megegyezik azzal, amit nekem a Fertő tóról meséltek. Télen ½-1 lábnyit mindig nő a víz. Márciusban éri el a legmagasabb vízállást.

A tó délnyugaton mocsarakban végződik, melyeken át több kisebb folyó is ömlik a Balatonba. Az újabb időkben ezeket a mocsarakat elkezdték kiszárítani. Lehet, hogy ezzel a tó vízállását is befolyásolták, hiszen a tó összeköttetésben áll a mocsarakkal. De fordítva is történhet,

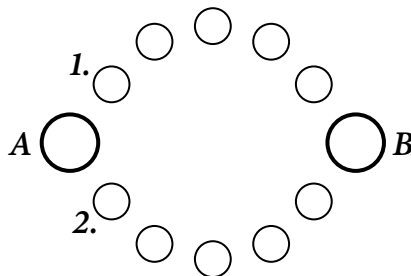
⁴¹¹ Feltehetőleg Johann Constantin Schuster (1777–1839) orvosról és természetbúvárról van szó, aki 1829-ben kiadta Kitaibel Pál *Hydrographia Hungariae* c. művét.

hiszen az itt beérkező folyók most majd nem a mocsarakat, hanem egyedül a tó vizét táplálják.

A balatoni halak a már említett tulajdonságaik miatt nagyon híresek. Sokkal több fajta él itt, mint a Fertő tóban, közülük azonban kettő a legnevezetesebb, az egyik mint az ínyencek kedvence, a másik a tömeges előfordulása miatt. Az előbbi a fogas, az utóbbi a garda. A fogas a süllőnek (*perca lucioperca*) egyik fajtája, és csak a Balatonban fordul elő, 7, 10, 15 font súlyt is elér. Leginkább a tó nyugati felén halásszák, nevezetesen Keszthely közelében, amely a Festetics grófok tulajdonában van. A fogas a mély vizet szereti, mert nagyon érzékeny a halak számára halálos veszélyt jelentő levegőre. Amint kihúzzák a vízből, azonnal elpusztul. A tiszta vizet és a homokos altalajt kedveli, nádas, mocsaras vízben nem található. Húsa nagyon fehér, és szilárdabb, 'darabosabb' a többi halnál, ahogyan egy halász jellemezte.

A garda a heringhez oly nagyon hasonlít, mint az egyik testvér a másikhoz, csak egy kicsit kisebb, de az itt lakó németek általában heringnek is nevezik. Nagyon ízletes, de csupa szálla. Miközben a fogas esetében már nagyon örül a halász, ha egy merítéssel egyet vagy kettőt foghat, és nagy ritkaság, ha 5-10 kerül a hálóba, addig a gardából 20-50 mázsát is kifognak egyszerre. Bár a tengerrel összevetve a rendelkezésükre álló vízterület sokkal kisebb, de ezek a tavi heringek is, mint tengeri testvéreik szenvedélyes vándorlók, és a tó medencéiben fel és alá úszkálnak. Nem tudni, milyen szenvedély űzi őket, de gyakran látni, hogy a víz felszínén, nagy csapatokban úsznak a tó keleti végéből a nyugati felé. Lehet, hogy az időjárás alakulása is szerepet játszik ebben.

Leginkább télen, a jégen halásszák a gardákat. Először kör alakban, egymástól kis távolságra több kis léket vágnak a jégen. A kör két szemben lévő pontján egy-egy nagyobb nyílást vágnak, az egyiket beeresztik, a másikon kihúzzák a hálót. Ez körülbelül így néz ki:

Az A-val jelölt nyílásba beeresztik a két szárnyal ellátott hálót, az egyik halász a csákyát az 1. számú lyukon keresztül beakasztja a háló egyik szárnyába, és tovább vezeti azt a jég alatt, mindig a következő lyuk felé.

Ugyanígy járnak el a háló másik végével a 2. számtól induló lyukak irányába is, amíg csak a háló két vége a **B**-vel jelölt nagy lékben össze nem ér, és akkor azon át a belekerült halakkal együtt kihúzzák a hálót. Időnként olyan nagy a fogás, hogy a **B** léken át nem fér ki a tömött háló, ilyenkor egyenként szedegetik ki belőle a halakat.

Ezt a munkát persze könnyebb leírni, mint végrehajtani, és mivel a háló is és a lyukakkal kijelölt félkörök is elég nagyok, mindig sok emberre van szükség a téli halászatához. Azt sem szokták bevárni, míg a jég a legvastagabbra hízik, a legjobb fogást a tél eleji halászatok ígérik, ezért aztán időnként szerencsétlenségek is adódnak. Azt mesélték, hogy egy ízben ilyen halászatnál majdnem ötvenen haltak meg. A halászok többnyire magyar nemzetiségűek, a Balaton körül és környékén általában magyarok által lakott falvak és települések vannak. Testvérénél, a Fertő tónál más a helyzet. Azt majdnem teljesen német falvak és városok veszik körül, csak a délkeleti végénél laknak magyarok. Különben a Fertő tavat semmiféle viszonylatban nem lehet a Balaton mellé állítani, amint ez már az elmondottakból is egyértelmű. A Balaton földrajzi, történelmi és festői jelentősége sokkal nagyobb, ezért Magyarországon sokkal híresebb, és a népköltészetben is gyakran megénekelték.

Már a római időkben is híres volt a Balaton, ellenben a Fertő tóról nem is tudjuk biztosan, hogy a rómaiak hogyan nevezték, ezért aztán akkori létezését sokan kétségbe is vonják. A Balatont *Pelsónak* hívták a rómaiak. Valószínűleg ez a régi szláv elnevezésnek, a *Bolotonnak* romlott változata,⁴¹² ami annyit jelent, mint a római *palus* (mocsár, mocsaras állóvíz), és a kettő feltehetőleg egy ősgyökből származik. A *Boloton* szó *t*-hangja könnyen válhatott *s*-sé. A rómaiak *Volocea*-nak (*scpalusnak*) is nevezték, amely szintén a *Boloton* romlott formája lehet. Ebből csináltak a németek *Blatten*- vagy *Plattensee*-t, a magyarok pedig Balatont. A magyarok azonban *fejér tenger*-nek is nevezik.

A tihanyi komphoz tett kirándulásomból még időben visszaértem az apátságba, és ebéd előtt még egy parti *ludus tudicularist*, azaz biliárdot is lejátszhattam néhány szerzetessel. Kérdeztem tőlük, miért nevezik ezt a játékot *tudicularisnak*? „*Quia tunditur*” – hangzott a válasz.⁴¹³ Közben merő udvariasságból *doctissimének* és *clarissimének* neveztek,⁴¹⁴ jóllehet mondtam nekik, hogy ezeket a címeket nem érdemlem meg, mert tudásomban naponta fedezek fel hatalmas, hihetetlen hiányokat, azonkívül egyetlen egyetem sem fogadott engem doktorrá.

⁴¹² A Balaton neve a szláv *blato* ('mocsár, láp') köznévből származik.

⁴¹³ A. m. 'kaszáló játék'; 'mivel kaszáljuk' ti. a golyókat.

⁴¹⁴ Azaz 'tudós' és 'fényeségek' úrnak szólították.

A biliárdjáték áldásos kultúrája már egész Európát, Oroszorszáig és messze Ázsiáig, összeköti, és csaknem minden ember, férfiak, de nők is értik a megfelelő szakkifejezéseket (*kicks, carambolage* stb.) Azok azonban kevesen lehetnek, akik ebben a játékban a magyarok által kitalált latin terminusokat is ismerik, melyeket játék közben Tihanyban megtanultam, és mint kuriozitásokat a továbbiakban közlök.

A golyók neve *globi*, a középső a *flavus* (sárga), a többi: *caeruleus* és *ruber* (kék és piros). – *Ubi globus Dominationis?* (Hol van uraságod golyója?)
Ibi! Incipiamus! (Itt! Kezdjük el!)
Dignetur praecedere. (Szíveskedjék kihelyezni a golyót.)
Dolendum est! Si caeruleus huc venisset! (De kár! Ha a kék idejött volna!)
Hibáztam egyet: *Fallit! Fallit!*
Nunc flavus recte ad manum mihi est! (Most a sárga jól kézre esik nekem!)
Jó lökésem volt: *Bene! bene! Nunc Hannibal ad portam.* (Jól van! Jól van!
Most aztán bajban vagyunk!)⁴¹⁵
Dignetur dublé! (Szíveskedjék dublét csinálni!)
Fallit! Kicks! O, si homo nunquam fallitur, esset invincibilis! (Hibázott!
Hibázott! Ó, ha az ember sohasem hibázna, legyőzhetetlen lenne!)
*Reverende Pater! Nunc tota positio difficilis est. Nil video, nisi caeruleum
et rubrum percutere velles.* (Tisztelendő uram, most nehéz a helyzet!
Nem látok más lehetőséget, mint a kéket a pirossal ütköztetni.)
Ah! ah! Subtiliter volui et nil habeo! (Ó jaj, nagyon finoman akartam, és
nem lett belőle semmi!)
Bene! bene! Nunc si adhuc illum feceris. – Fecisti! Finis ludi! (Jól van! Jól
van! Most még ha ezt is megcsinálod! – Megcsináltad! Vége a partinak!)

Az asztalhoz hívtak minket. Sokan voltunk az asztalnál, rajtam kívül volt még néhány vendég, egy pap a szomszédból, meg néhány „deák”, ahogyan Magyarországon hívják az ismerősöket vagy barátokat, akik a szerzeteseket meglátogatják, és az apát vendégül látja őket asztalánál. A beszélgetés nagyon élénk és tanulságos volt az asztalnál, átéreztem az egész helyzet különlegességét: Ott ülünk a szép teremben egy hegy tetején, melynek egyik oldalát egy csendes, nagy, halban gazdag tó hullámai mossák, a másik oldalán egy mérhetetlenül nagy, pásztorokkal és disznókkal teli erdőség húzódik. Egy kellemes, művelt társalgásnak ilyen helyen sokkal inkább megvan a maga különös bája és értéke, mint egy nagy főváros közepén. Ott sokszor elege van az embernek a mú-

⁴¹⁵ Szó szerint: Hannibál a kapu előtt van! A közeli veszély kifejezésére szolgáló latin szállóige.

zsákból, de itt minden tanult szó úgy hangzik, mint egy erdei kápolna harangjának szava.

Számomra a két legkedvesebb ember az asztalnál az apát és a kolostor priorja voltak. Az utóbbi a költészet és az ékesszólás tanára volt egy győri gimnáziumban, egy nagy tudással, jó ízléssel rendelkező, és – ahogy észleltem – élénk, energikus természetű férfi. Annyira élveztem a társaságát, hogy étkezés után még hosszú időt eltöltöttem a cellájában, vagy inkább szépen berendezett szobájában. Ha tudós barátommal való beszélgetésünk nem lett volna olyan csodálatosan csapongó, megkísérelném visszaadni, bizonyára sok érdekes újdonságot tartalmazna az országról. De amilyen szép, szívmengető- és élénkítő egy élő társalgás, általában olyan élettelen, merevvé lesz, ha leírja az ember, mint-hogy az elhangzott szellemes fordulatokat ugyanolyan nehéz visszaadni és jellemezni, mint egy táncosnő mozdulatait. Elég legyen annyi, hogy beszélgetve bekalandoztuk az irodalom és az emberi tudás egész birodalmát. Beszélgettünk a régi időről, az augsburgi ütközetről,⁴¹⁶ az utolsó országgyűlésen történt eseményekről, Kisfaludy egyszerű, de lelkes verseiről, amelyek úgy zengnek és csilingelnek, mint a cigányzene; szó esett persze fő művéről, Himfy szerelmeiről is,⁴¹⁷ a fiatal Czuczor lírai és erotikus dalairól, melyeket, minthogy egy pap írta, nagyon elítéltek, melyek közül a legszebbek *Die schlafende Schöne*, *Das enge Fenster*, *Keine Ausrede*.⁴¹⁸ Az eredeti magyar művekről áttértünk a németből fordítottakra, melyek között már Schiller valamennyi műve megtalálható,⁴¹⁹ de Goethétől még egyetlenegy sem,⁴²⁰ majd az irodalom után a néprajz következett, szoba került a nemzetgazdaság, az iskolaügy, a borászat, a természettan a maga különböző ágaival. Mindez az olvasó számára nagyon zavaros lenne, míg beszélgetésünk természetes könnyedséggel tért át egyik témáról a másikra.

⁴¹⁶ 955-ben Augsburg mellett, a Lech-mezőn, I. Ottó német császár seregével szemben súlyos vereséget szenvedtek a kalandozó magyarok.

⁴¹⁷ Kisfaludy Sándor: *Himfy szerelmei*, *A kesergő szerelem* és *A boldog szerelem* 1807-ben együtt jelentek meg. *A kesergő szerelem* első kiadása 1801.

⁴¹⁸ A versek magyar címe: *Az alvó szép*, *Szűk ablak*, *Nincs mentség*, vö. *Czuczor Gergely összes költői művei*, 405. jegyzet.

⁴¹⁹ Friedrich Schillernek valóban sok, de korántsem minden műve jelent meg 1841-ig magyarul. Vö. Albert Gábor–Dezsényiné Szemző Piroska–Vizkelety András: *Schiller Magyarországon*. Budapest, 1959.

⁴²⁰ Kohl ebben téved, Kazinczy már fogsága előtt (1795) Goethe több drámáját is lefordította.

A BAKONY, ANNAK KÖLTŐI, VÁRAI ÉS BETYÁRJAI

Elég annyi, hogy nehezen váltam meg Tihanytól, és még szívesen elidőztem volna ott, de pap barátaim figyelmeztettek rá, hogy ha még a délután folyamán Sümegre akarok érni, akkor ne halogassam sokáig az indulást. Így aztán felléptem a kocsimra, amely a hosszúra nyúlt esti beszélgetés után előállt, és lezötyögtünk a tihanyi kopasz hegyről, át az első, majd a második vulkanikus völgyön, elhaladtunk a római sánc mellett, átkelünk a mocsaras szakaszon, Füredet jobb kéz felől elhagytuk, és egyelőre követtük az utat a tó felé, amelynek nyugati medencéje a legszebb napsütésben tündöklött előttünk. A Balatonnak, ahogyan a Fertő tónak, a Boden- és a Genfi-tónak és minden más jelentősebb tónak is, van egy magas, hegyes és egy lapos, alacsony partja. A Balaton hegyes partja, amelyen haladtunk, ugyanúgy, mint a Fertő tó nyugati partja, szőlőről híres, míg mindkét tó lapos, részben mocsaras oldalán állattenyésztést és földművelést folytatnak. A jelentős különbség azonban az, hogy a Balaton szőlőhegyei dél felé nyitottak, míg a Fertő tó körüli hegyek észak felől nem olyan jól védettek. Ebből arra lehetne következtetni, hogy az ottani borok nem olyan jók, mint a balatoniak, ami nem minden esetben áll, mert a ruszti és soproni borok híresebbek, mint a balatoniak, a magyarok is a tokaji borok után a második helyre teszik, míg a balatoni borok közül legföljebb egy vetekszik velük. Talán az északi német szőlőgazdák jobban értenek a borászathoz, mint a déli magyarok? Az a bizonyos híres balatoni bor a Badacsonyon terem, az északi part egyik magas hegyén, amelyet utunk során sokszor láthattunk.

Ez a híres Badacsony a tó északi partjának egyik magas hegye, lejtőit minden oldalról szőlőtőkék borítják. Lentről fölfelé egyre jobbak lesznek a szőlők, a legizletesebbek azonban a hegy közepén vannak. A hegytető közelében bizonyosfajta túlérlelődés lép fel, ami a bornak nem tesz jót, egy kis keserű mellékízt ad neki. A badacsonyi szőlőből egyrészt a szokásos, közönséges bort készítik, másrészt egyfajta borpárlatot, mely „Badacsonyi vermut” megjelölés alatt ugyanolyan hírnévre tett szert, mint a tokaji, vagy a ménesi boreszencia. Ilyenkor a mustot bizonyos növényekkel együtt felfőzik. A legjobb somlai szőlőfajtákból

is készítenek somlai vermutot. Más magyar borvidéken nem főznek vermutot.

A badacsonyi szüret Magyarországon a leghíresebb, szinte nemzeti ünnepnek lehet nevezni. Messziről meghívják rá az ismerősöket, barátokat. Távolabb lakó uraságoknak is van egy darab badacsonyi szőlőjük, eljönnek a szüretre a közeli kolostorok apátjai, a távolabbi vidék nemesurai, és két hétig szüretelik a szőlőt, zenélnek, táncolnak, banketeket adnak. A badacsonyi szüret hírnevéhez sok minden hozzájárult: a kitűnő bor, a Balaton körüli táj szépsége, a vulkanikus hegyek alakja, ami a szőlőskertek helyét egy kis területre korlátozza, és ezzel alkalmat ad a társas összejöveletekre, tréfálkozásra, beszélgetésre.

„Hintóm” megint csak az előzőhöz hasonló, vasgyűrűkkel csilingelő parasztszeker volt, amelyet fentebb már bemutattam, kocsisom pedig igazi magyar volt, mégpedig egy köznemes valamelyik Tihany melletti faluból, aki egy szót sem értett németül. Már induláskor felvettem a kocsira egy német embert is, aki Keszthelyre készült, és kérte, hogy adjak neki a szalmán, magam mellett helyet. A Szepességből való *cipszer* volt (így nevezik a Kárpátok déli oldalán lakó németeket), de már régóta megtelepedett ezen a környéken. A szepességi németeknek, bár különböző német tájakról jöttek Magyarországra, vannak bizonyos közös tulajdonságaik, amelyek már itt, új hazájukban fejlődtek ki. Teljesen mások, mint az erdélyi szászok. Nyelvjárásuk is eltérő. A legfeltűnőbb az volt cipszer útítársamnál, hogy nem tudta az r hangot kimondani. Először azt hittem, ez csak személyes tulajdonsága, de aztán hallottam, hogy ez valamennyi cipszer sajátossága.⁴²¹

A falu, ahova reggelizni betértünk, már kissé távolabbra feküdt a tótól, a Bakony egyik tágas völgyében. Lakosai részben katolikusok, részben reformátusok voltak, a két templom nem messze állt egymástól. A reformátusok templomát a sekrestyés kíséretében megnéztem. Nagyon egyszerű, régies benyomást keltő épület volt. Az asszonyok és lányok alul ültek, mellettük, külön sorban a nős férfiak. A nőtlen férfiak és a gyerekek a széles galérián kaptak helyet, amely részben kinyúlt az alsó padsorok fölé. A keresztelőkút csak egy ónkancsó volt, amelyet gondosan beburkoltak egy elég rongyos, fekete szövetbe. A szószék is fekete posztóval volt leterítve. A gyülekezet összes szent könyvét Debrecenben nyomtatták.

Az egyházi azt mondta, hogy a katolikusok és a reformátusok a faluban jól megvannak egymással. De a szomszéd helységi lutheránusokkal a többi felekezet nincs jó viszonyban. A vegyes házasságok miatt kialakult viszállyról itt még nem tudtak semmit. Náluk régóta az a szo-

⁴²¹ Kohl ezután példákat közöl a szepességi német kiejtésre, amelyeket elhagytunk.

kás, hogy a fiúk az apa, a lányok az anya vallását követik. Megkérdeztem, hogy katolikusok áttérnek-e a református hitre. „Ez még sohasem fordult elő – mondta –, fordítva sokkal inkább. Mert a református nemesember (a köznemesek többnyire reformátusok), ha már a halottas ágyán fekszik, gyakran hirtelen úgy gondolkodik, hogy odakéreti a katolikus papot, hátha jó lesz nekem: hátha így elkerülhetem a betegséget és a halált. A katolikusoknak azonban nem jut az eszébe, hogy egy református pap segíthetne rajtuk.”

Itt sajnos el kellett válnom cipszer útitársamtól, mert ő, amint már mondtam, a hegyen átkelve, a tó másik végén fekvő Keszthelyre tartott. Búcsúzáskor még megkértem, hogy tanítson meg néhány magyar szóra, hogy a legszükségesebbeket meg tudjam értetni a kocsissal, és a következő szavakat tanultam meg tőle: *frissen, lassan, megállj, mi az?* „Közben néha *teremtettét* kell mondania, vagy valami német szitokszót, azt majd csak megérti” – figyelmeztetett végül.⁴²² „Ezért nem fog megneheztelni, nemes ember létére?” – kérdeztem. „Ó nem, ilyenért nem haragszanak, csak ...-t ne mondjon neki. Az asszonyok előtt más szót sem szabad kimondani.” Azzal ki is mondta.

Ezekkel az instrukciókkal ellátva folytattuk a kocsissal utunkat, bár nem volt ínyemre, hogy ilyen privilegizált egyénnel utazom, mégpedig a Bakonyban, aki büszke arra, hogy kapitális büntett esetében őt nem akaszthatják föl, hanem lefejezik, és a kezeit nem hátul kötik össze, hanem elől. Bármilyen jogtalanságot követne is el velem szemben, nem is foghatná el, mert azonnal „*én nemesember*”, mondaná, ami annyit jelent, hogy „*én más ember vagyok, mint ti*”, ami a legerőteljesebb tiltakozás lenne. Meg kell azonban mondanom, hogy semmi panaszra nem adott okot. Beszélgetésünk a *megállj, lassan* vagy *frissen* szavakra korlátozódott, és ezek a szavak legnagyobb csodálkozásomra varázsszavaknak bizonyultak, mert azonnal megtörtént az, amit velük el akartam érn.

A vidék Tapolcáig, de annak környékén is rendkívül érdekes. A talaj egészében véve lapos, de belőle sok egészen különös, változatos alakú, gyakran magányos, szép hegy emelkedik ki. Némelyik egészen hegyes, mint a cukorsüveg, másoknak kerek a teteje, van olyan is, amely hosszan elnyúlik, vagy szinte négyszögletes, mint valami nagy sírdomb. Ezért emlékeztet ez a vidék a Középhegységben lévő Teplitz környékére, bár itt a Balaton környékén a táj sokkal tagoltabb.⁴²³ Ilyen hegyek a Badacsony, a Szigliget, a Csobánc és a Hegyesd. Többnek a tetején még régi várak jelentékeny romjai állnak, mint Tátikán, Kerekin, Töreken, Billegen, régi

⁴²² Kohl a magyar szavakat német fonetikus átírásban, kis hibákkal közli.

⁴²³ Teplitz észak-csehországi város a német határ közelében.

magyar családok egykori rezidenciái, akik a magyar seregbe saját bandériumukat állították, és akik már részben kihaltak, mint pl. a tátikai Pettők.⁴²⁴ Kisfaludy ezeket a várakat és lakóit mind megénekelte.⁴²⁵

Az ég és a föld között valami egészen különös, véletlenszerű összhang uralkodott, amikor ezen a tájon utaztam. Amint a föld is gazdagon tagolt volt, egyes pontjain magasra emelkedett, úgy az eget is számtalan kis felhő borította, amelyek, mint valami háló szemei, egymással összefüggtek. A felhők között rendkívül szabályosan váltakozó, egyforma távolságban lévő és egyforma nagyságú kis nyílások voltak, amelyeken át a nap sugarai lövelltek a földre. Az egész égbolt mintha be lett volna rácsozva. A felhők ilyen konstellációját eddig még sohasem figyelhettem meg. Fel nem foghatom, hogy még mindig senki sem írt egy részletes, kimerítő monográfiát a felhőformákról, csak Goethe írásáról tudok.⁴²⁶ Útközben mindig új és új felhőalakzatokat, és más égi tüneményeket láttam.

Tapolca után kezdődik csak igazán a Bakony, ennek a hegyvonulatnak csaknem mindenütt tölgyesekkel borított gerince. Tapolcán egy német vendéglős mesélte nekem, hogy a betyárok, akik már hosszú idő óta nem adtak jelt magukról, az egyik szomszéd faluban nemrégiben kirabolták a hetvenéves plébánost, aki következő vasárnap éppen ötvenéves papi jubileumát készült megünnepelni. Ennek, úgy látszik, híre ment, és a rablók azt hitték, hogy az öreg pap ez alatt az ötven év alatt összespórolt egyet-mást. Tízen, puskákkal, pisztolyokkal, dorongokkal, késekkel és baltákkal felfegyverkezve, nem is éjjel, hanem még este tíz óra előtt betörték a házába, mindenkit megkötöztek, és ezt az öregembert, azért, hogy adja elő a kincseit, annyira bántalmazták, hogy még mindig nyomorultan az ágyban fekszik, és már felvette az utolsó kenetet, mert már aligha tud többé felkelni. „1800 forintot és az összes ezüstholmit elvitték tőle. Én is meglátogattam. A statáriumot már minden vendéglőben kihirdették, és aki 5 forintnál nagyobb értékű tárgyat lop, azonnal felakasztják. Egy év óta ez az első nagyobb betörés, de most biztosan újra sorra következnek.”

Az út a Bakonyon keresztül kb. három óra hosszat tartott. Errefelé csak alacsonyabb dombok vannak, a magasabb hegyek keletre fek-

⁴²⁴ A vár utoljára a gersei Pethő család birtokában volt.

⁴²⁵ Kisfaludy Sándor: *Regék a magyar előidőkből*. 1807

⁴²⁶ A felhőalakzatokat Luke Howard (1772–1864) rendszerezte: On the Modification of Clouds. *Philosophical Magazine*, 16 (1803). Erről Kohl, úgy látszik, nem tudott. Goethe többször is foglalkozott a felhőkkel, vö. Albrecht Schöne: Über Goethes Wolkenlehre. In: *Jahrbuch der Akademie der Wissenschaften in Göttingen für das Jahr 1968*. Göttingen, 1969. 26–48. Goethe ismerte Howard felhőtanát, vö. *Howards Ehrengedächtnis és Wolkenbildung* c. verseit.

szenek. Három órán keresztül nem láttunk mást, mint sűrű tölgyerdőt, ami, ha az ember nem gondolna az ott tanyázó betyárookra, nagyon szép látvány lehetne.

A Bakony másik oldalán, Sümeg közelében is van egy ilyen különös, magányosan álló hegy, amilyenekkel már előbb találkoztam, és amelynek tetején szintén egy várrom áll. Ez az első, amit az utazó, még az erdőből, mint emberi lakhelyre utaló jelet, a távolból észrevesz. Azután nem sokkal később megszűnik az erdő, jobb kéz felől szőlőültetvények tűnnek fel, közöttük a sümegiei kis préházai.

A nap már lemenőben volt, amikor teljesen kiértünk az erdőből, és jobbra megpillantottuk a sümegi várat, mellette hosszan szőlővel beültetett hegyeket, a távolban pedig egy kúp alakú hegyen Tátika várát,⁴²⁷ amely valami különös fényhatás következtében indigókéknek látszott, ugyanúgy, mint a távolabbi hegyek. A háttérben síkság terült el.

Igyekeztem a bakonyi betyárok porát lábaimról és ruhámról lerázní, és az idős magyar költőt, Kisfaludy felkeresni, aki itt lakott, és akinek üdvözetet kellett átadnom, és magam is tiszteletemet szerettem volna tenni nála. Két ilyen nevű magyar költő van, Kisfaludy Károly és Kisfaludy Sándor, kettejük közül az utóbbi a közkedvelt, mindenki által magasztalt, aki itt, Sümegen egy kis nemesi udvarházban él.

A Kisfaludy család a legrégebb magyar családok közé tartozik. A Csák nemzetségből származik, melynek őse Szabolcs volt, a hét vezérek egyike, akik Árpáddal jöttek be az országba.⁴²⁸ Általában különböző okokból nagyon nehéz a magyar nemzetségeket hitelesen dokumentáltan leszármaztatni, többek között azért, mert korábban a fiatalabb fiúk más falvakat örökölték, mint az idősebbek, és azok ezek után a falvak után más nevet is vettek fel. Így például az idősebb testvért Erdődynek hívták, a fiatalabbat pedig Essegedynek, az Esseged helynév után.⁴²⁹ Még most is, ha a király valakit nemesi rangra emel, akkor egy melléknevet, ún. predikátumot ad neki. Ha neki magának nincs faluja, akkor a király egy kamarai helység nevét kölcsönzi neki. Kisfaludy Sándor azonban sokkal inkább saját költői lelke miatt tekintendő nemesnek, mint származása miatt.

Amikor udvarába, majd házába léptem, azt a kellemetlen hírt közölték velem, hogy a költő nincs otthon, az egész napot a szőlejében tölti. Nem hagytam azonban magamat eltántorítani, és megkértem a cseléd-

⁴²⁷ Kohl *Patika* nevet ír.

⁴²⁸ Ezután Kohl (helyesen) a Kisfaludy név etimológiájával foglalkozik.

⁴²⁹ Talán az Essegváry családra gondol Kohl, kiknek vára, Esseg, Herend határában volt, amelyet Kisfaludy megénekelte. A családnak azonban az Erdődyekhez nem volt köze.

lányt, hogy kísérjen el a szőlőbe. A lány nem tudott németül, így aztán csak tolmács segítségével tudtuk egymást megérteni. Legnagyobb meglepetésemre azonban a kutyával németül beszélt. Az állat ugyanis vele akart jönni a szőlőbe, és szaladt előtte. A lány azonban németül visszaparancsolta: *Marschierste! Gehste! Willste ham!* Nagyon csodálkoztam, hogy itt a német nyelvvel szemben ugyanarra a viszonyra találtam, ahogyan nálunk a franciához viszonyulnak az emberek, és a kutyát ezen a nyelven kommandírozzák: *Avance! Ici! Couche!* Hogy lehet az, hogy az egyfelől előkelőnek tartott nyelvet így leértékeli? Már fentebb említettem, hogy biliárdozás közben Magyarországon a szakkifejezéseket németül mondják, nálunk pedig franciául. Vajon a rómaiak is görögül beszéltek a lovaikkal, kutyáikkal és a biliárdgolyókkal?

Az idős költőt szőlőtőkéi között egyszerű öltözékben találtam, és átadtam neki az üdvözetet és alázatos tiszteletemet. Barátságosan fogadott, bizonyára észlelte, hogy isteneként tisztelt múzsája nevében jöttem hozzá. Mondta, hogy a világnak ebben a szegletében, ahol lakik, ritkán akad utazó, aki meglátogatja. Három éve egy angol járt nála, azóta én vagyok első külföldi látogatója.

A nap még elég világosságot adott, hogy a kellemes, gazdagon beültetett szőlőhegyen tegyünk egy sétát, ahol a költő megmutatta tusculanumát,⁴³⁰ egy kis, árnyas fáktól rejtett, fatornácos présházat. Itt, a kellemes magányban, termő szőlőtőkék között írta legtöbb versét, melyekben annyi örömet lelnek honfitársai. Sokat mesélt fiatalságáról. 1809-ben, az utolsó nemesi inszurrekció idején a vármegye őrnaggyá, a nádor pedig adjutánsává nevezte őt ki. Vele, a nádorral együtt járták be a Bakonyt, és felmentek annak legmagasabb csúcsára, a Somhegyre is. Hatalmas tölgyek állnak ott. A nádor a kíséretében lévő erdészeketől kérte, hogy becsüeljék meg ezeknek a fáknak a magasságát, és ők 22 ölre taksálták azt. Fenyők, néhány helyenként ültetett példánytól eltekintve, nincsenek a Bakonyban.

Ezután visszamentünk a házhoz, ahol a gondos háziasszony egy ideje már sajnos hiányzott, előbb hunyt el, mint idős férje. A költő másnap a somlói szőlőkbe készült, amelyhez Sümegtől szakadatlan sorban szőlőhegyek vezetnek. Míg odavan, a faluban lakó hűgára bízta a háztartást. Mivel észleltem, hogy még utazása előtt elintéznivalói vannak, jóindulatába ajánlottam magamat, és visszatértem a vendégfogadómba.

Itt újból az a kellemetlen kötelesség várt, hogy másnapra fuvarost fogadjak. Többet is bemutatnak nekem, de az egyiket különösen ajánlották. Az ajánló, egy a badacsonyi vagy a somlói bortól bőbeszédűvé vált

⁴³⁰ Antik itáliai város a mai Frascati mellett, Cicero kedves tartózkodási helye volt.

úriember, velem vacsorázott. „Őt fogadja meg – mondta –, Józsefnek hívják, német ember, és mind közül a legjobb. Mert tudja, benne meg lehet bízni. Nem olyan, mint a többi fuvaros, akik a betyároknak jelt adnak, aztán az utasát agyonverik és kirabolják. Én már sokszor utaztam vele, és sohasem esett bajom.” Minthogy egy fuvarosnak ez a szokatlan ajánlása, akitől általában csak jóindulatot és kocsijához való szakértelmet vár el az ember, szememben különösen értékes volt, főleg amikor hallottam, hogy milyen alakoknak lehet itt kiszolgáltatva az utas, és József arcában valóban becsületességet véltem felfedezni, hát elfogadtam. Napi 12 forintot kért, én hatot ajánlottam, ő kettőt elengedett, én egyet hozzátettem, így aztán a középén igazságosan megegyeztünk, ami a számokat és szándékainkat egyensúlyba helyezte. Én a tenyerébe csaptam, ő 2 forint foglalatot adott, mert itt ez a fuvaros feladata a biztonságos megegyezés megerősítésére, és megígérte, hogy másnap reggel megjelenik.

Megkérdeztem azt a nemesurat, aki őt ajánlotta, hogy errefelé valóban olyan bizonytalanok a viszonyok? „Ó – mondta –, mindig jó vigyázni és óvatosnak lenni. A parasztjainkban is megnőtt a bátorság, amióta az országgyűlés korlátozta a botbüntetést.”

„Nem kellene ezt végleg eltörölni?” – kérdeztem.

„Isten mentsen ettől, gyermekem! A magyarok nagyon tüzesek, nagyon szangvinikusak. Őket nem lehet olyan könnyen kormányozni, mint a flegma németeket. Ők inkább hasonlítanak az olaszokhoz és a franciákhoz, akikkel, ha találkoznak, mindjárt össze is barátkoznak. Nem, nem, a botbüntetést nálunk nem lehet eltörölni, különben egymást irtánák ki, ezért aztán szigorúan kell fogni őket.”

Visszavonultam a szobámba vagy inkább hálókabinomba. Az odavezető út a lovakkal, tehennel, birkákkal, disznókkal, kutyákkal és más állatokkal tele udvaron át vezetett, aztán egy lépcsőn vagy inkább létrán fel kellett mászni a galériára, ami négy láb magasságban tele volt kukoricacsuhéval. Amikor a kamrám ajtaját kinyitottam, több állat ugrott fel a szalmáról, hogy helyet adjanak nekem. Egy kisebb nyájnyi kecske volt, akik a szalma között kényelmesen tanyáztak. Majdnem fellöktek, a szolgálégény pedig, aki idáig kísért, elejtette a lámpást. Néhány szalmaszál tüzet fogott, de még idejében eltiportuk a lángot, így nem lett belőle tűzvész. Lefeküdtem az ágyamra, de a kecskék még egész éjszaka ott neszezték a szalma között, a deszkapadlón való mászkálásuk pedig szinte elviselhetetlen zajjal járt. Úgy tűnt, néha össze is akaszkodtak, és odalöktek egymást a szobám deszkafalához. Többször rájuk kiabáltam, át is kergettem őket a folyosó másik oldalára. Ilyenkor olyan iszonyú zajjal rohantak, hogy a házórző kutyák, és nekik válaszolva a szomszéd házak kutyái is, harsány ugatásba fogtak. Ha hatszor elkergettem őket, ti-

zenkétszer visszajöttek, mire végül abbahagytam ezt a fáradságos szórakozást, és nagyon boldog voltam, amikor hajnalodott. Felöltözködtem, és tettem egy sétát a különös formájú sümegi várhegy romjaihoz, melyeket már akkor megpillantottam, amikor a Bakonyon jöttünk át.

Ez a hegy tulajdonképpen egy magányosan álló, mintegy 400 láb magas sziklaorom, minden oldalán meredeken emelkedik ki a síkságból, a teteje azonban ellaposodik. Nincs a környéken hozzá hasonló hegy, mert mögötte egy alacsony szőlősdomb áll, előlről pedig, valamint jobbról és balról széles síkság veszi körül. A hegyen egykor a nagy hatalmú veszprémi püspököknek volt kastélya és vára, akik 200-300 fegyverest számláló bandériumot tartottak. Most mindez, mármint az erődítmény, csak rom. Azt azonban, hogy a püspökök gazdagsága és tekintélye még nem dőlt rommá, mutatja a szép kastély, amely a hegy alján épült, és ahol bandériumuk nélkül is bizonyára jól érzik magukat. Onnan egy széles út kanyarodik fel a hegytetőre. A kapu valamilyen vulkanikus, kovakőszerű kőből épült. Fent még lehet látni a régi istállók, falak, szobák, kamrák nyomait. Minden csupa összevissza dobált rom. Felmásztam az egyik falra, onnan élveztem a szép őszi verőfényben a kilátást. Délnek még megpillantottam a magyar „fehér tengert”, kelet felé a sümegi költő szőlőshegyét. Északra hosszú síkságon kalandozott a tekintetem, amely már összeért a Győr, Pozsony előtti alfölddel, vagy inkább már annak egy részét alkotta. Leginkább nyugat felé tekintettem, felismertem a távoli dombokat, mögöttük azokat a hegyeket, melyeknek csúcsai már kedves német hazámhoz tartoznak. De addig még kétnapi utam volt, és amikor fentről észrevettem, hogy József a kocsjával már a vendégfogadó elé állt, gyorsan elindultam lefelé, hogy ne hosszabbítsam meg ezt az időt. Aztán gyors galoppban el is indultunk.

József 26 éves, vidám, jóindulatú legény volt. Még gyermekkorában apjával jött Stájerországból magyar földre, egy ideig itt pincérként szolgált, most azonban mint fuvaros, a saját gazdája. Két kis erdélyi lovat szerzett, amelyek olyan kitartóak voltak, hogy Sümegeből Grazig (ez 24 mérföld!), két napig tartott az út anélkül, hogy elfáradtak volna, és számunkra terhes lett volna az utazás. Ezeket a kis lovakat nálunk – gondolom, – egyenként 100 tallérért el lehetne eladni. József mindent gondosan kiszámolt, és azt mondta, ha akadna valaki, aki értük, a szerzősámjukért, a kocsierért 120 forintot kínálna, azonnal eladná neki.

József német ruhát viselt, de otthon volt neki magyaros öltözéke is, két dolmánya a legjobb szövetsből, melyből egy öl 15 forintba kerül. Az egyik fekete-, a másik ezüstszinóros. Az utóbbihoz 38 ló súlynyi ezüstgomb tartozik, melyből egy ló 3 forintba kerül. Van még egy pár ezüst-sarkantyúja is, ezeknek 32 forint az ára, de ezeket csak vasárnaponként a tánchoz hordja. Jóska csinos fiú volt, olyan, akit Magyarországon *nyal-*

ka legénynek neveznek,⁴³¹ Tirolban *sakrischen Buá*nak, a spanyoloknál *majónak*, a franciáknál *petit maître*-nek hívnak. Ezek játsszák a kis magyar városok nyilvános multságain a főszerepet olyan fényes ruhába öltözve és olyan büszkeséggel eltelve, ami nálunk ismeretlen. Közéjük tartoznak a fiatal csizmadiák, a paszományosok, a hentesek és az olyan fuvarosok, mint az én Józsefem. Ilyen *nyalka legény*, ilyen magyar *petite maître* lehetett az a bizonyos Piale, a híres török Capuban pasa, a Duna melletti Tolna cipészének a fia, Chios meghódítója, akit Szulejmán a konstantinápolyi fegyverraktár megostromlásával bízott meg, és aki Konstantinápoly egyik legszebb mecsetének felépítésével örököltette meg a nevét. József már sok mindent átvett azoktól a magyar ifjaktól, akik a falvakban és kisebb településeken ugyanazt a szerepet játsszák, mint a városokban a jurátusok és fiskálisok. Ezt különösen már akkor észleltem nála, amikor Stájerországba értünk, ahol ő sok mindent kifogásolt, emiatt hol ezért, hol azért kellett vitatkoznom vele, de itt Magyarországon még elég németként viselkedett ahhoz, hogy rokonszenvezzek vele.

Az ilyen stájer legények, mint József, gyakran itt ragadnak Magyarországon, mert onnan ide állandó a bevándorlás. Útközben ezt mi is kézzelfoghatóan, vagy inkább szemmel láthatóan észlelhettük. Először olyanokat láttunk, akik boroshordókkal érkeztek. Ezek „borfeketézők” voltak, akik a jó magyar bort itt helyben vödörként 4-5 forintért vásárolták meg, aztán átcsempészték a határon, ahol pedig az érték felét, azaz 2 forint 30 krajcárt vámként be kellene fizetniük. Éppen szüretidő volt, és csapatosan érkeztek ezek a stájer feketézők, kocsijukon a nagy üres hordókkal. Magyarországon persze senki sem árulta be őket, és fényes nappal egész karavánokban hajtottak el mellettünk. Hogy az osztrák határon aztán mit csinálnak velük, arról fogalmam sincs.

Stájerországi német cséplőmunkásokkal is többször találkoztunk, akik a maguk gabonában szegény hegyeiből jöttek a ritka népességű magyar pusztákra. Először a Balaton vidékét keresik fel, Somogyba mennek, de eljutnak egészen a Dunáig is. A Duna túlsó oldalára már nem mennek, mert ott a régi ázsiai mezőgazdasági gyakorlatnak megfelelően többnyire lovakkal csépelnek. Az Alpok vidékének csaknem valamennyi országából érkeznek idegen munkások a közeli termékeny síkságokra.

A legtöbben persze azzal, amit megkerestek, visszatérnek a hazájukba. De mégis akár nyugatról érkező népvándorlásnak nevezhetnénk, mert ahogyan némi megfontolás után fel lehet tételezni, sokan közülük Magyarországon is maradnak, hiszen nem ismerek itt olyan magyarországi foglalkozási ágat, ami magyarokat nyugatra csábítana. „Kelet felől, erről a síkságról – mondta József – csak a farkasok jönnek át, de csak

⁴³¹ Kohl helyesen, de ékezet nélkül írja le a magyar szavakat.

télen, mert nyáron a Bakonyban élnek. Télen elkalandoznak egész Stájerországig.”

Gyorsan haladtunk, és délre már Vasvárra értünk. Semmi okunk sem volt arra, hogy érkezésünknek örüljünk, mert egy szörnyűséges vendéglőbe kerültünk. Az egyetlen, ami ott érdekelt engem, Attila arcképe volt. Egy cseppet sem túlzok, ha azt állítom, hogy ebben az országban, a falvakban is, többet hallottam Attilát emlegetni, mint Napóleont. A magyarok őt meg a hunjait is honfitársaiknak tartják, és nem sok dolog van, amire olyan büszkék lennének, mint „Isten ostorának” hadi tetteire. Amit erről a tudósok mondanak, az nem nagyon érdekli őket, általában úgy tartják, hogy „mi magyarok kétszer jöttünk be Európába és kétszer hódítottuk meg ezt a földet, először Attila, másodszer Árpád vezetésével”. Ismeretes, hogy zseniális festőnk, Kaulbach, egy pajzsra állva és egy sokágú korbácsot suhogtatva ábrázolta Attilát.⁴³² A vendéglőben látható képen Attila lóháton ült, kezében zászlót lengetett, éppen egy folyón készült átkelni, amely hatalmas zuhatagban végződött. Attilának ilyen és hasonló ábrázolásából Magyarországon többet láttam, mint ahányat Arminiusról és Nagy Károlyról Németországban.⁴³³

A piszkos abrosz, a vizes leves, a kemény hús, a nyers krumpli, a savanyú bor, mindez – gondolom – feljogosítja a vendéget, hogy anélkül, hogy egy falatot is evett volna, azt mondja a pincérnek: „Köszönöm, készen vagyok, vigye el!”

Én mindenesetre ezt mondtam, és amíg József a lovait abrakoltatta, átmentem a szomszédos ferences kolostorba. Itt többször láttam Szent Ferencet, mint Krisztust. Veronika kendőjén nem Krisztus, hanem egy ferences barát arcát lehetett látni. Egy másik képen nem Krisztus, hanem egy ferences támasztott fel egy halottat, egy harmadikon nem egy angyal, hanem egy ferences jött égi követként, liliummal a kezében és így tovább. Bizonyára minden szerzetesrendben az a szokás, hogy azokat a csodákat dicsőítik, amelyeket rendtársaik vittek végbe. De ilyen önistenítést, mint ezeknél a ferenceseknél, még nem láttam sohasem. A kolostorban még egy *Modus dicendi missam* c. könyvet is láttam, amilyennel eddig még nem találkoztam⁴³⁴. Részletesen le volt benne írva nemcsak az, amit a miséző papnak mondania kell, hanem az is, hogy általában milyen legyen a testtartása, milyenek legyenek a mozdulatai, hogyan tartsa az ostyát, hogyan törje meg, hogyan nyújtsa az áldozók-

⁴³² Wilhelm Kaulbach (1805–1874) *Hunnenschlacht* (Hun ütközet) c. albuma 1834–37 között készült.

⁴³³ Arminius germán hadvezér Kr. u. 9-ben, a teutoburgi erdőben megsemmisítő vereséget mért a római Varus légiónaira. Németországban nagy kultusza van.

⁴³⁴ Magyarul: A misemondás módja.

nak, hogyan tartsa az áldásnál a kezét stb. Minden előírás mellett még ott volt a pap képe is száz különböző mozdulat közben. A kéz egyes részei, az ujjak stb. meg voltak számozva, és ezekre a számokra utalt vissza a szöveg. Röviden mondva, rendszerbe foglalva látni lehetett a pap teljes anatómiáját és mimikáját az istentisztelet alatt. Az ilyen misztériumokat, véleményem szerint, nem lenne szabad nyomtatásban így közölni.

Mivel nem találtam sem a kolostorban, sem a vendéglőben értelmes embert, így aztán lefeküdtem a szalmára a kocsimban, mely a nagy kocsiszín árnyékában állt, amelyet minden magyar csárdában meg lehet találni. Itt aztán mindjárt érdekes társaságra találtam, mert Magyarországon sok utas, ha nem találja megfelelőnek a vendéglőt, nem száll le a kocsijáról, hanem ebédjét és délutáni alvását nomád módon a kocsijában intézi el. Kocsim mellett jobbról egy másik kocsi állt, amelyben egy német parasztcsalád fogyasztotta el ebédjét. Krumplit ettek, és azt mondták, hogy az idén csak a krumpliból lett valami, ez adja most a földművesek fő táplálékát. A bal kéz felől álló kocsiban az utasok már megebédeltek, és édes délutáni álomba merültek. Ők is parasztnak látszottak, egy idősebb apa, egy fiatalasszony és annak férje. Elöttem egy elegáns hintó állt, melyben egy előkelő hölgy utazott helyes kislányával, aki a kocsiban ide-oda ugrált. Egy kis agyagcsuprot tartott a kezében, amit, fejét a kocsi teteje alól kidugva, odamutatott nekem, s közben mondta: „*pohár, pohár*”, aztán nevetve bújt anyja ölébe. „A kislányom – mondta az anyja – még nem tud németül, és nem fogja fel, hogy ön az ő magyar gügyögését nem érti. Nem tudja ugyanis, hogy létezik más nyelv is azon kívül, amin velem beszél.” Az édes kislány, nekem úgy tűnt, tréfálkozni kezdett velem, és én nagyon butának éreztem magam, hogy semmit sem értettem belőle.

A kocsirudak nyugodtan heverték a porban, a lovaink pedig zabot és szénát kaptak mellettünk az istállóban. Elég visszás dolog volt, annyi utasokkal tele kocsit látni egymás mellett, melyek helyükről ki sem mozdulnak. Rendszerint azért szorongnak az utasok a kocsiban, hogy valahová haladjanak, most pedig a csárdában hiányzó díványokká és szófákká változtatva, mozdulatlanul álltak a színben. Ez ugyanolyan komikus, mintha az emberek egy kis flottilla hajóin ülnének, melyeket kihúztak a partra. A kocsik közé néhány ökör nyújtogatta be a nyakát, hogy kapjanak valamit az árnyékból. Mellettük egy oszlopnál három szlovák *Reinel*-, *Hafen*- és *Rastel*-készítő hevert. Ezzel a három osztrák kifejezéssel jellemzik ezeket a vándor szlovák mesterembereket, a *Reinel* kis hordót jelent, a *Hafen* vödöröt, a *Rastel* pedig rostot. Ott hevert ez a hármas kis csoport a szalmán és utazózsákjain. Ha nem lett volna olyan oroszlánsörényük, és nem lettek volna olyan olajosak és kátrányosak, nagyon szép embereknek is nevezhettem volna őket. A szlovák fér-

fiak általában szépek. Meg kell hogy mondjam, sohasem láttam annyi jónövésű, karcsú, harcias arckifejezésű katonát, mint a szlovák ezredekben. Amikor felvonulnak, bármelyikük gyönyörűségére szolgálhatna egy festőnek.

Körülbelül ilyen látványt nyújtott a csárda udvara a kocsimból nézve, és ilyen képeket láthat az utazó akármelyik magyar csárda udvarán. A gazda az udvar egyik sarkában éppen egy levágott báránynak húzta le a bőrét. Az ilyen véres jelenetek is mindennaposak ebben a környezetben. Ilyen helyen valami állatot mindig levágnak.

József kocsisom készült el először. Kigördültünk hát az udvarból, és szinte sajnáltam, hogy kerekesszalmaíványaink nem egyszerre indultak el, hanem különböző időben, különböző irányba indultak útnak. József kis mellékutakon vezetett engem Németország felé, mindig ismert valamilyen rövidebb utat. Általában keskeny földutak voltak, erdőkön, réteken vezettek át. Nagyon változatos utunk volt.

A tölgyerdők lombjai alatt nagy disznókondákat, marha- és bivalycsordákat láttunk. Ezen a vidéken, a Rába felső folyásának völgyében láttam Magyarországon a legnagyobb bivalycsordákat. Az ország közepének sztyeppéin egyáltalán nem látni bivalyokat. József azt mesélte, hogy ezek az állatok, különösen a disznók és a bivalyok, ugyanolyan gonoszak tudnak lenni, mint a pásztoraik. Azt mondta, hogy a pásztorok ezeket az állatokat, különösen a disznó- és bivalycsordákat, rá tudják uszítani az emberekre, vagy más állatokra. A disznókat, mesélték, úgy vadítják meg, hogy kutyakölyköket vetnek közéjük, melyeket a disznók felfalnak, aztán idősebb kutyákat fognak, amelyeket, elég kegyetlenül, megcsónkítanak. A disznók így nem félnek tőlük, és azokat is megeszik. Ezért a pásztorok annak is örülnek, ha pénz helyett egy kutyát ajándékoznak nekik. A pásztorok ilyen módon a farkasok és a juhászkutyák ellen vadítják meg az állataikat. A farkasok már vigyáznak, és csak bizonyos körülmények között merik megtámadni a disznókat. De néha emberek ellen is védekezésül szolgálhatnak a disznókondák. A kanászoknak megvannak a maguk parancsszavai, melyeket a disznók megértenek, ha kell, összesereglenek, és ha nem uszítják is őket az emberekre, de az idegen ember szagát megérik, és mivel szeretik a húst, részben rá is szoktatták őket a húsevésre, könnyen megtámadják az idegent. Hasonló a helyzet a bivalyokkal is. Ők is hívásra azonnal odajönnek a pásztorukhoz, és megtámadják a közelében lévő idegent, hacsak az nem tartja őket vissza. Nekik nincs agyruk, mint a disznóknak, de az első lábaikkal összetapossák a farkast, az idegen kutyát vagy bármilyen élőlényt. „Én és egy barátom, egy alacsony termetű, de ügyes legény – mesélte József – fogadtunk egyszer egy bivalypásztorral, hogy jó vastag botokkal felszerelve keresztülmegyünk a csordán akkor is, ha ránk uszítja a biva-

lyait. A pásztor, akivel már sokszor kötözködtünk, és szívesen kibabrált volna velünk, belement a fogadásba. Egy kis hordó bor volt a tét. Fogtuk a husángjainkat, a pásztor pedig hívta a bivalyokat: »Istenem! Istenem«, kiabálta, mintha segítséget kért volna. Erre azok felénk jöttek, elég lassan, de a maguk módján sietve. Mi szembementünk velük, mielőtt még nagyon összezártak volna, de néhányan már közelítettek felénk, hogy megnézzenek és megszaglásszanak. »Istenem, Istenem! Jaj, jaj!«, kiabálta újra a pásztor, mire a bivalyok már támadásra készültek. Egy fa alatt álltunk, ami a hátunkat fedezte, 200 lépésnyire tőlünk egy újabb fa állt, attól 200 méterre egy másik. Ha elérjük a harmadik fát is, akkor mi nyertünk, így szólt a fogadás. Azt reméltem, hogy a botjainkkal ezeknek az ügyetlen állatoknak a lábait félre tudjuk ütni. De bizony a térdükre mért botütéseknek olyan hatása volt, mintha vasoszlopokat ütöttünk volna meg. Azonnal el is dobtuk a botjainkat, és az ügyességünkre és gyorsaságunkra hagyatkoztunk. A bátorságunk hamarabb szertefoszlott, mint gondoltuk. A fújató állatok olyan fenyegetően jöttek, hogy amikor a második fát elértem, tanácsosnak láttam hamar elkapni az egyik ágát, és felmászni rá. A barátom a bivalyoktól üldözve, folyton irányt változtatva menekült. »Kértek-e kegyelmet?«, kérdezte tőlem a pásztor, mire én, hogy a barátomat megmentsem, azonnal igent mondtam. »Hei, jé, jé!«, kiáltotta erre harsányan a pásztor, és beszaladt az állatok közé, ezzel eltérítette őket a barátom közeléből, aki már közben el is esett. Így hát elvesztettük a fogadást. Azóta nagyon tartok a bivalyoktól. Utálatos állatok. Lovakkal és ökrökkel nem tudnak a pásztoraik ilyen elérni.” „Szavamra, József – mondtam –, ez elég könnyelmű ostobaság volt, mert meg kell mondanom, engem inkább kétszer tépjen szét egy oroszlán, mint egyszer taposson agyon egy bivaly, vagy zabáljanak fel a disznók!”

Ahány bivalyt csak láttunk, mind nagyon kövér volt. „Ő ezek a dögök – mondta József – jobban meghízhatnak a szénától, mint az ökrök a lóherétől.” Igen, talán ez általános az állatvilágban, hogy az alacsonyabb rangú állatok jobban hasznosítják az ételüket. A szamarak is inkább megelégszenek a silány táplálékkal, mint a lovak.

A már emlegetett kerülő utakon, amelyeken utaztunk, sok olyasmit láttunk, amit az utazó különösen szívesen lát: jeleneteket az ország belsejéből. Megfigyelhettük a pásztorokat a tűz mellett, a lányokat és asszonyokat a házi munka, a mosás és teregetés közben, a gyermekeket a gesztenyefa alatt, az öregeket a házak kapujában. A táj egyre kellemesebb lett, lakottabb, népesebb. Kevéssel Körmend előtt szalmafonat lógott egy fán: Itt volt Vas megye határa, ez volt az utolsó megye, amin áthaladtunk. Ez az ország egyik legsűrűbben lakott megyéje, ahogy általában az osztrák határ közeli megyék területén többen laknak, mint az ország belsejében. Vas megyében több mint 3000 lakos esik egy négy-

zetmérföldre. A Balatontól északra az élelmiszerek és a takarmány drágábbak lesznek. Józsefünk már Sümeg után panaszkodni kezdett, hogy minél tovább megyünk, annál drágább lesz minden. Milyen kedvező jell! Szép gesztenyefák állnak a házak előtt, a megműveletlen területek egyre kisebbek lesznek. Egyre rövidebbre kerültek a határmezsgyék. A táj festményszerűvé válik. Röviden: Ahogyan emelkedett utunk a német hegyek irányába, ugyanúgy, észlelhető léptékben emelkedett a kultúra mértéke is. Nagyon örvendetes volt így egyre magasabbra haladnunk.

Bealkonyodott, mire Körmendre értünk. Ez lehetett a rómaiak *Curta* nevű városa. A Rába folyó völgyében fekszik. A háttérben már látszanak a stájer Alpok, melyek nyúlványai itt érnek véget. Ugyanilyen hegyes nyugati és lapos keleti határa van a többi itteni városnak is, Kőszegnek, Szombathelynek, Sopronnak, Vasvárnak. Valamennyi három-négy mérföldnyire fekszik egymástól, hozzájuk Bécsen, Varasdon át kb. egyenes úton lehet eljutni. Ezek a városok keletkeztek először Magyarországon. Ott alakultak ki, ahol a hegyek végződnek, és a síkság elkezdődik. A városoknak ezt a láncát a Keleti-Kárpátok peremén lévő, fentebb említett városokkal, Araddal és Temesvárral lehet összevetni, melyek ugyancsak a síkság kezdetén jöttek létre.

Vasárnap este itt mindenki gesztenyesütéssel és evéssel volt elfoglalva. Ettől kezdve minden helységben láthattuk a kis füstölgő kunyhókat, amelyekben asszonyok vagy férfiak gesztenyét sütöttek. Egész gesztenyeerdők is vannak errefelé. A soproni gesztenyék különösen híresek. Néhány magyar szerző szerint ezen a vidéken még a rómaiak honosították meg a gesztenyét, akik errefelé sok helyen megtelepedtek (*Scarabantia*, *Sabaria*), ezek a városoknak abba a sorába tartoznak, melyeket az előbb magyar nevükön már említettünk. Mivel gesztenyefákat az Alpok egész vidékén lehet találni, elterjedésük inkább a geológiai viszonyokkal magyarázható, mint a történelemmel.

Körmeden ismét egy szép park és kert látható, melyek a Batthyány-kastély mellett fekszenek, mely családnak nagy birtokai vannak a környéken. Csatlakozik az Esterházyak kertjeihez, amelyeket Vasvár leírásánál már említettünk. A szép kertek és termő gyümölcsösök Magyarországnak ebben a nyugati sávjában igen elterjedtek. Az ország középső vidékein csak kisebb kertek találhatók. Nem úgy a szlovákok hazájában. A termés erről a vidékről, melyet joggal neveznek gyümölcsraktárnak, leginkább „soproni gyümölcs” név alatt, aszaltan kerül forgalomba. A bécsiek is innen szerzik be ezt az árut. A Batthyány-kertben egy csodálatos, vadszőlővel (*Hedera quinquefolia*) benőtt falra akadtam, ilyen szépet még sohasem láttam. A kertben sok helybeli sétált.

Lovaink naplemente után már kipihenték magukat, és Józsefnek kedve támadt, hogy menjünk még tovább. Már eléggé sötétedett, azért meg-

kérdeztem: „No, és a betyárok?” „Á, semmi vész! Aztán meg velem van a fokosom – mondta, és előhúzott egy hosszú nyelű kis baltát a széna alól, amit eddig nem is vettem észre. „Ez biz útközben mindig velem van a szénában, jobban szeretem, mintha két pisztoly vóna. Ha valaki idejön a kocsi mellé, hogy nekem essen, ezzel adok neki egyet, aztán ráhúzik a lovakra, és gyorsan elhajtok. Ezzel biztosabban találok, mint a pisztolylyal, meg aztán nem is csap olyan zajt.”⁴³⁵

Útközben aztán sokat mesélt nekem a betyárok hőstetteiről, Sobriról és társairól, meg Lakatos Istvánról.⁴³⁶ Ez az utóbbi, és vele két társa, egyszer 50 paraszt ellen, akik hajtóvadászatot indítottak ellenük, olyan vadul védekeztek, hogy valamennyit visszakergették a falujukba. Végül katonaságot hoztak ellene, és akkor, mikor nem volt már menekülése, a katonák állása előtt a pisztolyával agyonlőtte magát. Már többször megesett, hogy a magyar betyárok ezt a hősie öngyilkosságot választották a szégyenteljes fogsággal szemben.

Hogy milyen csodálattal adózik a nép az ilyen betyárhősiességgel szemben, azt láthattuk következő éjszakai szálláshelyünkön, a szentmihályi csárdában. Az ivó falán számos freskót lehetett látni. Néme-lyiken az előző magyar királyok arcképe volt látható, másokon Sobri képe, de nem ám úgy, amint akasztani viszik, hanem pástorruhában, fegyvereivel teleaggatva. A festő, amennyire tehetsége engedte, igyekezett nagyon szép arcot festeni neki, a lábára hatalmas sarkantyúkat, szűk mellényt, föléje egy bő, ferdén lelógó, piros virágokkal és indákkal díszített fehér köpönyeget adott. Az övében két pisztolyt viselt, és fokosára támaszkodott, amely ugyanolyan volt, mint a József kocsisomé.

„Tényleg ilyen csinos legény volt?” – kérdeztem a szakácsnőt.

„Ó igen, akkoriban 22 éves csinos legény volt – válaszolta –, most 26 éves.”

„Én azt hittem, már régen halott!”

„Dehogy is! Amerikába ment, és ott él még ma is. Tolna megyében született, egy csordásnak volt a fia, sok papot és nemest rabolt ki. A szegényeket sohasem bántotta. Nem is ölt meg senkit se, ezt a társaira hagyta, kivéve persze, ha őt támadták meg. Kétszer menekült meg az üldözőitől. Egyszer már azt hitték, hogy egy faluban biztosan elfogják. De ledobta magáról a köpönyegét, levetkőzött, és gyorsan ki a faluból! Mikor az üldözői bejöttek a házba, ahol keresték, és kérdezték: Hol a Sobri? ő akkor már kint sütötte el a pisztolyát, aztán eltűnt az erdőben. Másodszor már csakugyan elfogták, de az őt fogva tartó porkoláb felesége be-

⁴³⁵ Kohl továbbra is osztrák nyelvjárásban beszélteti a kocsiszt.

⁴³⁶ Sobriról szóló irodalmat l. Pannonhalma (Mártonhegy) leírásánál. Lakatos Istvánról nem tudnak a források.

leszeretett, és szabadon engedte. Végül aztán összeverbuváltak hajdúkat, katonákat, parasztokat ellene, egész csatát vívtak vele. Akkor állítólag meg is ölték, egyesek azt állították, hogy a szülei, akiket odahoztak, fel is ismerték egy halottban a fiukat. De én eztet nem hiszem. Hogyan is tudták volna elintézni? Azt hiszem, most csak nyugszik egy kicsit, mert látta, hogy nincs mit tenni.”

Hát, gondoltam, mindebből könnyen követhető, ahogyan a fantázia egy rablóvezérből tisztességes embert csinál.

Miközben a szakácsné mindezt elmesélte, elkészült a sült csirke, hozzá egy kis örölnő, amely minden magyar háztartásban van, erdélyi kősót örölt, vágott a szokásos magyar kenyérből, amiből egyet rakott a tányérom mellé, azzal jó étvágyat kívánt, amivel el is fogyasztottam a vacsorát.

Másnap reggel József és erdélyi útitársunk korán útrakész volt, és én sem vártam sokáig magamra. Már Vasvár óta a Rába völgyében utaztunk, és a környék egyre szebb, kellemesebb lett. Körmend után lassan kevesebb lett a fehér magyar szarvasmarha, itt már mindenütt stájer fajta ökröket láttunk, azokat is fogták be a szekerek elé. A magyar fajta ökör nem csúnya, sőt a fehér, ezüstszürke színe miatt kimondottan csinos, elegáns, de a stájer fajta jobb arcú, és, engedelmesebb, derekasabban dolgozik, mint a magyar, amely hozzászokott, hogy általában ötösével, hetesével fogják be, míg a stájer ökrök sokkal gyakrabban egyedül húzzák a szekeret.

Végül olyan vidékre értünk, ahol csak németek laktak: az ún. hiencek (*Hienzen, Hänzen*) hazájába.⁴³⁷ A rómaiak alatt itt egy új provincia kezdődött: felső Pannónia. Ez a németektől lakott terület még Magyarországhoz tartozik. Kérdéses, hogy ez nem régi német terület-e? A németek olyan távolsáig maradtak meg, amilyen messzire csak nyúlnak a hegyeik. Ugyanúgy megtalálhatók északon a szlovákok és a rutének, keleten az oláhok, délen a szerbek. Ők is a tulajdonképpeni saját területükről olyan messzire hatoltak el, amilyen messzire a hegyeik nyúlnak. A magyarok lakóterülete sehol sem tart az országhatárig. Csak az ország középső, sík vidéke teljesen az övék, és néhány hozzátartozó hegyvidék, amelyek attól elválaszthatatlanok

A hiencek, vagy hencsek (sohasem tudtam meg, hogyan ejtik ki a nevüket, leírva az egyik változat sem adja vissza) különös német emberek. Általában nem okosságukról és műveltségükről híresek, ha valakiről azt mondják, hogy az egy hienc, az emberek önkéntelenül is mosolyognak.

⁴³⁷ Hienceknek (heancoknak) nevezik a Vas és Sopron megyei németeket, akik leginkább Kőszeg környékén éltek. Nyelvjárásuk erősen különbözik az osztrák és magyarországi német dialektusoktól. Huncut, hamiskás embereknek tartják őket, amire a későbbiekben Kohl is hivatkozik.

Egyszer hallottam, hogy egy kőszegi és egy szombathelyi ember arról vitatkozott, hogy melyik az igaz fővárosa a hienceknek. Egyik sem akarta ezt a dicsőséget elvállalni. Másnap, miközben egy szép, tágas vendéglőben reggeliztünk, megkérdeztem a gazdát, hogy honnan ered a hienc név. „Hát – mondta – azért hívják őket így, mert olyan »hiencisen« beszélnek. Itt laknak a határon, se magyarok, se németek, aztán hát csak amolyan hiencek.”

Azt hiszem, igaztalanul szólják meg őket, és lényegében ugyanolyan értelmeseek, mint bárki más. Hogy olyan meghatározhatatlan keverék népség-e, azt meg kellene egyszer vizsgálni. Nekem úgy tűnik, hogy teljesen németek, az osztrákoknak és stájeroknak, ezeknek a nagy néptörzseknek a testvérei. Mindenüket, az építkezésüket, a házaikat, a ruházódásukat németesnek találtam, a magyarokra egyáltalán nem emlékeztettek.

Némelyik faluban a hiencek között horvátok is laknak, az ún. vízi-horvátok, akiket vasvári és soproni németek között is találni. „Most a hienceknek is magyarul kell tanulniuk – mondták. – A tanítónak kellene őket erre megtanítani, de ő sem tud egy szót sem magyarul.”

Bementem a falu egyik házába, ahol egy asszonyt találtam, aki valamilyen vallásos könyvet olvasott. Felütöttem benne a tisztítótűzről szóló fejezetet, amelyben a pokolnak egy elborzasztó leírása állt. Egy pap beszámolója alapján készült, aki három napot töltött a tisztítótűzben, aztán visszatért, ugyanígy egy katona is, aki két óra hosszat volt ott, és mindent, amit ott látott, hajszálpontosan, népiesen elmondott. Mindketten egymást licitálták túl a szörnyű kínzások ecsetelésében, melyekben az ördögök a lelkeket részesítették. Képtelen vagyok mindezt azokkal a szavakkal, ismétlem, nagyon népszerű modorban visszaadni, ahogyan ez ott le volt írva. A lelket egy szörnyeteg ezerszer felfalja, és újból kiokádja, feldarabolja, szétfűrészezi, elégeti, szétszaggatja, de az mindig újra összenő. A katona látott egy félelmetes sárkányt is, amely a lelkeket elnyelte. A gyomrában azonban nem találtak nyugalmat, mert ott oroszlánok és más vadállatok ültek, melyek őket újból megették, de ezek gyomrában ismét férgek és újabb oroszlánok vártak rájuk, hogy elemésszék őket. És mindebben az volt a különös, hogy a pokolbeli kínok ezerszer nagyobbak voltak, mint amelyeket itt a földön elszenvedünk. A pokolbeli kín egyetlen perce nem mérhető ezer év földi kínjával. Mindegyik beszámoló azzal zárult, hogy váltsuk meg a szegény szenvedő lelkeket gyakori imádsággal és templomlátogatással. A könyv nem volt valami régi, és amint mondtam, az asszony ezt olvasgatta.

Nagyon elrémültem efölött, és meg is mondtam neki a véleményemet, hogy nem tudom elhinni, hogy a Jóisten ilyen kegyetlenségeket megengedjen a pokolban, és megkérdeztem tőle, hogy elhiszi-e ezeket

a szörnyűségeket. „Ő nem – mondta –, nem hiszek én ezekben, De tudja, kedves uram, ha a könyvárusok csupa igazat írának, nem venné meg senki sem a könyveiket.”

Még szerencse, hogy Isten könyörületét és az égi kegyelmet sértő könyvek szerzői igyekeznek a szörnyűségeket úgy leírni, hogy azok az egészséges népi felfogást nem tudják megérinteni, és nem érik el a kívánt eredményt, talán éppen azért, mert annyira túlzóak. Micsoda ellentét van az ilyen szerzők által a keresztény Európában kiagyalt pokoli szenvedések és azok között a büntetések között, melyeket a régi görögök az alvilágban képzeltek el. Gondoljunk csak a Danaidák hordójára, Sziszüphosz sziklájára és Tantalosz forrására.⁴³⁸ Úgy vélem, hogy ezek a büntetések sokkal egyszerűbbek, hihetőbbek, de ijesztőbbek és hatékonyabbak is, mint a folytonos elégetés, szétmarcangolás, elnyelés. Azonkívül, minthogy inkább lelki, mint testi szenvedések, sokkal emberesebbek is.

Oly sokan utazgatnak most a világban, hogy terjesszék a Bibliát és más hasznos könyveket. Valakinek azért is kellene járnia a világot, hogy az ilyen régi és új utálatos könyveket, mint amiről szó volt, melyek hol itt, hol ott mindig felbukkannak, kiragadják a nép kezéből. Fel kellene csendben vásárolni ezeket, eltüntetni, és ha a körülmények megengedik, jobbakra cserélni.

A hiencek országa öt-hat mérföld széles. Erdélyi barátaink gyorsan keresztülhajtottak rajta, és nemsokára megláttam egy hidat, amelyen osztrák vámosok álltak. El voltam készülve egy hosszas vámoltatásra, és már jeleztem Józsefnek, hogy álljon meg, amikor a vámőrök helyet adtak nekünk, mondván: „Hajtsanak csak tovább!” Figyelemre se méltattak. Kocsink átrobogott a hídon, én fellégeztem, és: Németországban voltam. Végre!

⁴³⁸ A Danaidáknak feneketlen hordót kellett vízzel megtölteniük, Sziszüphosznak sziklát a hegyre felgörgetnie, amely mindig visszagurul, a szomjas Tantalosz hiába hajolt a forrás fölé, az mindig kiapadt.

FÜGGELÉK

Johann Georg Kohl

EURÓPA NÉPEI

A magyarok

(Részlet)*

A mai Magyarországon lakó népfajok között – ebben csaknem mindenki egyetért – különösképpen kitűnik a népesség magját képező igazi magyar faj, amely alkati és erkölcsi tulajdonságai alapján imponáló benyomást kelt.

A magyar emberek gyakorta magas, általában jól formált, izmos, karcsú természetűek. Alkatuk durván ácsolt, de mozgékony, tartásuk férfias. Járásuk, mozgásuk határozottságról, harcos öntudatról vall. Tetteikben, viselkedésükben, ahogyan ők mondják, „vitézi” magatartásról tesznek tanúságot.¹

Arckifejezésük nemes, szemük nagy, sötét, tekintetük határozott, tüzes, mint a szomszédos oszmán népeké. Erős, sűrű szemöldökük keleties ívű, felső ajkukat sajátosan nemzeti jellegűnek tartott, gazdagon nőtt bajusz fedi, amely alatt vakítóan fehér fogsor látható.

Nehezen találni olyan festői együtttest férfiasan szép, harcias kifejezésű, jó alkatú katonákból, mint amilyeneket a magyar ezredekben láthatunk, és a szebbik nem előkelő és alacsony származású képviselői között is sok szép és kellemes nő akad. A magasabb rendek hölgyei híresek varázslatos megjelenésükről, természetes, mesterkéletlen kedvességükről. Sándor orosz cár, amikor egyszer ilyen magyar hölgyek körében tartózkodott, állítólag így szólt: „Azt hittem, csupa királynő vesz körül.”

A réműlet, amit ezeknek a finoman kiművelt, szép hölgyeknek harcos ősei, országok elpusztítói okoztak, a későbbi korok arcképfestőinek elképzeléseit megzavarhatták. De vannak, akik az erkölcsök változásaiban rejlő ellentmondást, ami az évszázadok folyamán bekövetkezett, a déliesebb klímának az emberi fajra való befolyásával magyarázzák.

* A közölt részlet Kohl: *Die Völker Europa's mit Vignetten und Farbendrucktafeln*. Hamburg, 1868. c. munkájának magyarokról szóló fejezetéből (72–90.) való. A fejezet elején a szerző ismerteti Magyarország földrajzi fekvését, majd rövid, korrekt áttekintést nyújt annak történetéről. Ez után következik a fordításban közölt rész.

¹ Kohl a magyar 'vitéz' szót használja.

Úgy tartják, hogy a magyarok a kontinens legzordabb éghajlata alatt fekvő hazájukat felcserélték Európa déliesebb részének termékeny pusztáival, ahol a gabona és a szőlő gazdagon megterem. Levetkőzték a vad, szegény vadász szokásait, és felvették a civilizált életmódot. Ezért aztán, úgy mondják, az elmúlt ezredév alatt az elvadult népből kellemes fajtává alakultak, szabályos, kaukázusi arcvonásokkal, a sárgás, észak-amerikaiakra jellemző arcszín helyett a fehér és piros keverékéből eredő, Európában általános szép arcborrel.

Talán ugyanúgy, mint a briteknél és az észak-amerikaiaknál, a népfajok keveredése is megtette a magáét. Aligha képzelhető ugyanis el, hogy a magyarok kezdetben északi finn törzsükből nagyszámú asszonyt is hoztak volna magukkal. Hosszú időn át mindig szláv és német asszonyokkal házasodtak. Szibériában is megfigyelték, hogy oroszok és mongolok házasságából – egyik népfajt se nevezhetjük valami szépnek – feltűnően csinos gyermekek születnek.

Erkölcsei tekintetben a változás nem ment ilyen sikeresen végbe. Ebben a vonatkozásban sokkal inkább megfelelnek a régi híradások annak, amit részben ma is láthatunk, tapasztalhatunk. Nyers, nehezen fékezhető, vad szokások, rablásra való hajlam, kérlelhetetlenség, ezeket vetették már régen is a magyarok szemére. Az irgalmat nem ismerő kegyetlenség, ami a magyarok belső viszályait, de korunk forradalmait is kísérte, nagyon gyakran a mai körökben tett mindennapi tapasztalatoknak is megfelel. Az általuk megszerkesztett, sokáig érvényben maradt, félelmetes büntetőjogi kódexükben is megnyilvánul a velük született kérlelhetetlen lelkület, és az emberi életnek az ázsiaiakra oly jellemző megvetése.

Háborúikban a fosztogatás mindig is szokásuk volt, de a rablásra való hajlam békében is, ahogyan a magyarok mondják, „ugyan veszélyes, de egyáltalán nem tisztességtelen” foglalkozásnak számít. Mert a merészség, bátorság, erő – tartják – ma is inkább jellemzi a férfiembert, mint a kicsinyes moralizálás. A híres rablóbandák vezéreit dalaikban és ábrázolásaikban országszerte ugyanúgy magasztalják, mint nemzeti hőseiket, kiknek élén Attila áll. A hősiek kemény lelkület párosul bennük természetük vad durvaságával. Az egész világban híresek lettek közmondásossá vált káromkodásaikkal, „melyekkel a magyar egy nap alatt annyi erkölcsöt rúg fel, amennyit a francia egész életében”.

Maguk a magyarok ezeket a hibáikat, vagy ha úgy tetszik, burjánzó erejüket „nemes, tüzes, túlradó természetükből” vezetik le, amelyet, szemben a flegmatikusnak és gyengének szidalmazott németekkel, maguknak tulajdonítanak. A németeket, vagy ahogyan ők mondják, a svábokat hideg savanyú borukhoz hasonlítják, magukat pedig a tüzes tokajihoz. Mint erőtől duzzadó, nyers természetű emberek, a konyhájuk is, akár az italuk, olyan fűszeres, borsos, tartalmas, erős zamatú és

illatú, hogy azt egyetlen külföldi sem képes elviselni. A nőknek való, édes nyalánkságokat nem kedvelik. Ebben hasonlít ízlésük a szolid brit konyhához.

Bárcsak ez a lobbanékony természetük, amely bizonyos alkalmakkor olyan váratlanul felvillan, ne párosulna máskor oly nehezen kimozdítható közömbösséggel, amely minden újítást olyan mélyen elutasít! Egy régi német közmondás is utal erre: *Der Ungar tritt nicht einen Schritt aus seinem ungarischen Sitt.*² Ebben nyilvánul meg leginkább természetük keleti eredete, amiben a törökökhöz hasonlítanak. Úgy tartják, hogy ők is, mint minden keleti ember, hallgatagok, nagyon visszafogottan vélekednek. Már Regino, a prümi kolostor apátja, aki krónikájában először mutatta be őket Európának, *natura tacitine* nevezte őket.³ „Csak figyelje meg az ember a magyar parasztot, ahogyan ajtaja előtt üldöggel és pipázik. Álmodozik, füstöl és hallgat. Úgy tartja, hogy veszítene méltóságából, ha gyakran megszólalna. Csak hosszas szünet után, csak ha valami fontos közölnivalója akad a szomszédja számára, nyitja szóra a száját.” A barátságos, beszédes németek közlékenységét a magyarok állhatatlan, méltatlan fecsegésnek vélik, a szlávok pedig – szerintük – folyton színházat játszanak.

Van azonban olyan téma is, ami a magyarokat is rendkívül beszédessé teszi, pl. ha pereskedésről van szó. Mint minden harcias nemzet, a magyar is mindig kész a pereskedésre. A rómaiaknál sem lehetett annyi jogvita, mint a magyaroknál, akiknél a jogtudomány hozzátartozik az általános műveltséghez, és akiknél csaknem mindenki ügyvédnek számít.

A hallgatagság sokszor büszke jellemmel párosul. És valóban, a magyar minden más, körülötte élő népfajtára öntudatos büszkeséggel tekint, ami gyakran elfogultsággal és nemegyszer nevetséges hiúsággal párosul. Ilyenkor rendkívül kemény igazságtalanságokra is képes. Szlovák polgártársairól az a közmondás járja: „A tót nem ember”.

Nem tűri, hogy nemzetét és országát kritikával illessék. Aki azonban csodálja őket, azt hamar barátjukká fogadják. „Aki hízeleg neki, az könnyen urává, mesterévé válhat, elvakíthatja és kihasználhatja.” A büszke magyart ilyenkor, mint a bikát, a szarvánál fogva vezetik. Nemzeti büszkesége nemegyszer függő helyzetbe hozta az egész nemzetet. Mária Terézia hízelkedéseivel behálózta és pórázra fogta őket. A szegény József császár azonban, aki boldogítani, gazdagítani, civilizálni akarta a magyarokat, de közben megsértette nemzeti büszkeségüket, megbukott

² Magyarul kb.: Régi szokás, régi erkölcs, a magyarnak csak ez a bölcs.

³ Regino (845 körül – 915) feljegyzései a későbbi magyar krónikáknak is forrásul szolgáltak. Az idézet magyarul: „hallgatag természetűek”.

a terveivel, és azt a férfit, aki legnagyobb jótévőjük kívánt lenni, még ma is legnagyobb ellenségüknek tartják.

„Magyarországon kívül – szól a közmondás – nincs élet.” (*Extra Hungariam non est vita, et si est vita, non est ita*, azaz, ha van is élet, az nem olyan, mint itt!) A magyarok nem is alapítottak gyarmatot szeretett országuknak a Kárpátoktól övezett határain túl. Együtt maradtak pusztáikon, egy tömegben összetartanak. Ebben a tekintetben csak az Erdély délkeleti völgyeiben élő székelyek képeznek kivételt. A magyaroknak ez a része a többségi nemzettel szemben a maga külön alkotmányával többé-kevésbé mindig is megkülönböztette magát. A székelyeknek, ennek a különös népnek az eredetéről, akik a magyarokhoz kb. ugyanúgy viszonyulnak, mint a kozákok az oroszokhoz, egyesek úgy vélik, hogy a türk kunoktól származnak, akik benyomultak az ottani erdőségekbe, és elmagyarosodtak. Maguk a székelyek egyenesen Attilát és a hunokat tekintik őseiknek, és úgy tartják, hogy Attila törzsének egyik ivadéka nemzetük megteremtője, aki a hunok pusztulása idején a dáciai erdőkbe vette be magát, és ezt a hazáját meg is tartotta. Ismét mások viszont azon a nézeten vannak, hogy a magyar főserég Árpád vezényletével csak utána jött egy az ellenség elől menekülő magyar csapatnak, amely a hegyek között maradt, és megőrizte önállóságát. Az a körülmény, hogy a *székely* név a magyarban menekültet jelent, ezt az utóbbi nézetet támasztja alá.⁴ Ugyanúgy megállapítható, hogy a székelyek fajuk és magatartásuk alapján olyanok, mint az igazi magyarok. Régi, keveredés nélküli magyar nyelvet beszélnek, és a legtisztábban tartották meg a magyar szokásokat és alkotmányt.

Túl a pusztáikon és a Kárpátokon sehol sem élnek Európában állandóan meglepedve vagy szórványban magyarok. Talán az egyetlen kivételt a magyar kivándorlóknak azok a különös telepei képezik, amelyek Moldvában és Bessarábiában találhatóak, ahová a huszita vallási mozgalmak folytán sodródtak el, és azóta, más okokból indítatva is, többször eljutottak oda, legutóbb a székelyek, akik az indolens oláh lakosság között kitűnnek szorgalmuk, tisztaságuk és intelligenciájuk által. A magyarok ugyanis, legyenek bár a legalacsonyabb származásúak, méltóságukkal úgy elűtnek az oláhoktól vagy a szlávoktól, mintha nemesek lennének.

A magyar királyok alkalmazkodtak ehhez a nemzeti jelleghez, és gyakran elégtelen indokok és kétségbe vonható érdemek alapján egész

⁴ Kohl etimológiája téves, a szó másodlagos jelentése 'ör, határőr', vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 3. köt., Budapest, 1976. 701. A székely nép eredetéről ld. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994. 623–635.

falvakat, sőt vidékeket valamennyi lakójával együtt, legyenek parasz-
tok, pásztorok, vagy hazafias érzelmű betyárok (hajdúk), nemesi sor-
ba emeltek, és a magyar nemeseket megillető széles körű kiváltságokat,
mint a magasabb hivatalok betöltésének jogát, a beszolgáltatásoktól való
mentességet, a személyi sérthetetlenséget és ezzel együtt büntetőtörvé-
nyek és kötelezettségek alól való csaknem teljes szabadságot adományoz-
tak nekik. Ezek az intézkedések a nép zavaros beképzeltségét és annak
minden kártékony következményét csak fokozták, és mindez szabadon
burjánzhatott tovább. Képzeltető, hogy egy nép fejlődésének milyen
akadályát jelenti, hogy mind a mai napig marha- és juhásztorokból,
parasztokból és fuvarosokból álló községek nemesi jogokkal bírnak, és
messzemenő igényeikkel ugyanolyan messzemenő tudatlanság párosul.

Ahogy azonban mindnyájunknak, úgy a magyaroknak is, gyenge-
ségek mellett természetesen vannak erényeik, és a szembeszökő hibák
mellé ugyanannyi dicséretes tulajdonság állítható, mint ahogyan ár-
nyék nincs világosság nélkül. Ha a magyar kissé nyers és faragatlan, úgy
amellett egyenes és tisztességes. A csalárdság nem sajátja, nem úgy, mint
a szlávoknál, akik jelleméhez ez hozzátartozik. Ha hallgatag és komoly,
nem valami vidám társalgó, sőt kimondottan búskomorságra hajló, úgy
amellett sohasem tolakodó, nem kíváncsiskodik, nagyon tartózkodó,
nem nagyhangú és heveskedő, ezek az utóbbi tulajdonságok inkább má-
sik szomszédjaira, az oláhokra jellemzőek.

Nemzeti büszkeségéből ered szabadságszeretete. Ahogyan ellensége
az újításoknak, úgy ragaszkodik régi törvényeihez és származásához.
Nagy kitartással, nagy ellenálló erővel ragaszkodik országa tiszteletre-
méltó alkotmányához, nemzete történelmi múltjához. Minden beavat-
kozás, külső hatás ellenére, melyek fölött mindig győzedelmeskedett,
megőrizte mindazt, ami fiziognómiájához, népe jellemző vonásaihoz
tartozik. Mint egy gránitszikla, úgy állt a népek vándorlásától mozgal-
mas Duna-tájon. Amilyen nagy a büszkesége, ugyanolyan tud lenni
nagylelkűsége is. Szívesen megjátssza a nagyurat, de uraságából másnak
is szívesen juttat. A vendégbarátság a legelterjedtebb magyar erények
közé tartozik, amelyet az ország gazdagsága, bősége is támogat. És nem
csak a kastélyokban fogadják az utas ember látogatását szíves köszönet-
tel, de a munkából élő emberek kunyhójának ajtaján sem kopogtat hiába
a zarándok és a vándor. És ha a hivatásos vendéglősnek arra a kérdésre:
„Mit kaphatunk itt?“, adott választát: „Hát mit hozott magával?“ mint il-
letlen és barátságtalan szavakat méltán kifogásolja az ember, úgy az
a gazda, aki maga törleszti a költségeket, annál gálánsabban felel meg
feladatának.

Ha egyszer döntöttek, úgy természetes bizalmasságuk, naiv nyílt-
ságuk oly határtalan, hogy annak, aki azzal megbecsüli őket, hogy egy

pohár borra bekopog náluk, az előtt szívesen megnyitják lelküket, elmesélik neki egész életüket, legféltettebb titkaikat. Ez a nemes, lovagias nemzeti lelkület történelmük során sokszor nagy formátumú eseményeknél is megnyilvánult. Amikor Mária Terézia kisfiával a karjában, segítségért könyörögve lépett a magyar nemesek gyülekezete elé, úgy azok elfelejtik és megbocsátják Ausztriával folytatott vitáikat, és lelkesen kiáltják: „Éljen a király!”, majd bátorságukkal, áldozatkészségükkel megmentik a veszélyeztetett uralkodóházat, melyet ők voltaképpen idegennek tekintenek. Ez a sajtáságos vonása a magyar jellemnek, ez a nagylelkű áldozatkészség szolgáltatja a legfőbb kulcsot mozgalmas történelmük megértéséhez. Ausztria nemegyszer köszönheti nekik megmenekülését, de másrészt Magyarországot is gyakran mentette meg a nemzet lángoló hazafisága. A magyaroknak ez a két kiváló tulajdonsága, a hazafiasság és a nagylelkűség, az utóbbi években is gyakran megmutatkozott, amikor magyar főnemesek elhatározták, hogy az újkor apostolaivá és harcos előkészítőivé válnak. A magyar arisztokrácia több országgyűlési határozattal nemcsak az alsóbb néposztályoknak adott széles körű jogokat, de saját kiváltságait is megszüntette, amelyekkel pedig egy évezred óta rendelkezett. Minden külső kényszer nélkül úgy döntött, hogy ezentúl ő is adózik, amire eddig törvény nem kötelezte, és saját kezével emelte fel a sorompókat, amelyek elválasztották őt a néptől. A magyaroknak, a világ legarisztokratikusabb népének egyetlen méltánylandó felindulásában sikerült egy olyan reformot végrehajtania, amelyet Oroszországnak, ennek a föld legzsarnokibb országának, a cár kifejezett óhaja ellenére, az önző arisztokraták tiltakozása miatt nem sikerült bevezetnie.

Az a mód is, ahogyan a magyar a gyengébb nemmel szemben viselkedik, tanúsítja azt a nagylelkűséget, ami az erősek sajátja. A családi otthonban ugyan korlátlan uralkodónak tekinti magát, felesége pl. „uramnak” szólítja, és nem tegezi!⁵ Feleségét azonban sohasem bántalmazza, ahogyan ez a szlávoknál szokás, hanem „rózsámnak”, „csillagomnak” nevezi, és az asszony bizonyos lehet, hogy férjében barátjára, támaszára, védelmezőjére talált. Mint mindenki, aki erős, házában is szelíd, és azokat, akiket az „enyémnek” nevez, azaz családjának tagjait, elnézően, jóságosan kezeli, ami azonban nem gátolja őt abban, hogy gyermekei nevelésében ne legyen következetes, szigorú, gyakran szigorúbb, mint a németek. Már korán elvárja gyermekeitől, hogy részt vegyenek a házi munkában, és a jámborságra is neveli őket. Szívében, bár nyers burokban, de jó mag lakik, természetes és naiv elevenség, bár ez megnyilvánulásában nem mindig mutatkozik meg. Az ember hihet abban, hogy

⁵ Kohl az 'uram' szót magyarul írja, majd lefordítja németre.

a magyarság olyan anyagból van gyúrva, amelyben sok derék, jó tartalom lakik.

Megnyilvánul ez rendkívül eredeti, sajátos rendszerű és gazdag nyelvben is. Ez az általuk joggal szeretett magyar nyelv tele van léttel, lendülettel. Rendkívül jól érthető, nagyon világos, határozott. Metaforákban, képekben gazdag, nagyon szemléletes, és a szakemberek véleménye szerint kellemes, férfias hangzású. Nyelvük egyik különös sajátossága, ami a magyar nemzet belső egységére nagyon jellemző, hogy nincsenek nyelvjárásaik, rétegnyelveik. A paraszt is oly jól, tisztán beszél, mint a mágnás, vagy talán még tisztábban, mert ő nem kever beszédjébe olyan sok német és latin szót, és nem változtatja meg a nyelv költői, képekben gazdag jellegét. A magyar nyelv jelenleg a finn néptörzs legműveltebb nyelve. Nagy Lajos kora óta írók, költők, tudósok egész sora tevékenykedett, hogy a nyelvet minden tartalmi irányba kiművelje.⁶ A magyar irodalomtörténet nagyszámú nevet mutathat fel, melyek azonban országuk határain kívül kevéssé ismertek. Hasonlóan a rómaiakhoz és minden hódító néphez, különösen nagy számban mutathatnak fel szónokokat, jogtudósokat és történetírókat. Az egész magyar nemzet különös dicséretére válik, hogy mindig akadtak közöttük olyan férfiak, akik történelmük egészének vagy egyes szakaszainak vizsgálatát történeti források kiadásával és kritikai kutatások által elősegítették, a történelmi igazság kiderítéséhez hozzájárultak. Engel úr, Magyarország német történetének megírója, egész sor olyan magyar nevet említ, akiket ebben a vonatkozásban méltányolhatónak tartott.⁷

Az a körülmény, hogy a magyar nép olyan különös, kalandos, változatos, hősi utat tett meg, amelynek során, mint egy Ázsiából érkező üstökös, Európába szállt, hogy a Duna mentén letelepedjen, úgy tűnik, már korán az epika, nevezetesen a hősmondák iránti szeretetet oltotta bele. Német és magyar krónikák említenek dalokat, amelyekben a magyarok régi, Árpád törzséből származó fejedelmeiket dicsőítették, és ezzel ápolták nemzeti hőstetteiket. Megénekeltek ezekben annak a hét törzsnek vezéreit is, akiknek vezetésével a nép új hazájába érkezett, és Botond és Lehel első vad, hősi, Konstantinápolyba, Itáliába, sőt Hispániába vezető kalandozásait. Az ősi magyar költészetnek az Attila-monda is tárgyát képezte.

⁶ Ebben Kohl természetesen téved, hiszen magyar nyelvű irodalmi művek nagyobb számban csak a 16. században jelentkeznek.

⁷ A lőcsei születésű Johann Engelnek valószínűleg Magyarország történetét feldolgozó utolsó művéről van szó: *Geschichte des ungarischen Reichs*. 1–6. Wien, 1813–14. Előtte hasonló címmel Halléban (1797–1804) és Tübingenben (1811) jelentetett meg Magyarország történetével foglalkozó munkákat.

Nagy hatású, kozmopolita, a világot elkápráztató költőt azonban a magyar irodalom mindeddig nem termelt ki. Csak kevés modern énekesük lantja zengett elég hangosan, hogy időnként a Kárpátokon túl, Nyugat-Európában is meghallják. De a Kisfaludy-testvérek és Petőfi Sándor nevét Németországban is ismerik. Az újságírást illetően, ami az újabb korban Európa valamennyi népe körében olyan nagy jelentőségre tett szert, három évtizeddel ezelőtt Magyarországon még nagyon rossz volt a helyzet. Még 1830-ban is csak néhány politikai és irodalmi napilap létezett, melyek német művek fordításait és időnként egy-egy magyar dalt vagy más költeményt közöltek. Ettől az évtől kezdve azonban, úgy mint másutt, Magyarországon is a politikai, szépirodalmi, pedagógiai, kereskedelmi napi-, heti-, havi lapoknak egész erdeje szökött szárba, amelyek mind azon a bizonyos különleges, finnekkel rokon nyelven készülnek, amelynek használatában ma már egész sor különböző adottságú tehetség jeleskedik.

A többi múzsa gyermekeiről azonban, pl. azokról, akik elmondhatják „*anch io son[o] pittore*”, a magyarok között még kevés szó esik.⁸

A magyarok abban is hasonlítanak a rómaiakhoz, hogy hagyják, a zenét és a többi művészetet körükben az idegenek műveljék. Ahogyan a rómaiak görög fuvolások szolgálatait vették igénybe, úgy a magyaroknak is, csatározásaikhoz és táncaikhoz mint bárdok és zenészek, kezdetől fogva a cigányok szolgáltatták a kísérezénét. Még a mindennapi élet kis művészi tevékenységeit is, melyeket a szlávok olyan ügyesen, sokoldalú tehetséggel megáldva gyakorolnak, a magyarok nem szeretik, és nem is végzik ügyesen. Technikai jellegű mesterségeket náluk általában a szlávok és a németek folytatnak. A kereskedéshez a magyarnak semmi hajlama, ezt ráhagyja a németekre, olaszokra, zsidókra vagy más idegen nemzetbeliekre. A kereskedelmi és ipari tevékenységekre körülbelül olyan megvetéssel tekint, ahogyan azt Mars fiai egyebütt is teszik.

Az egyetlen polgári foglalkozás, ami náluk nagy megbecsülésnek örvend, az a földművelés, de amivel születési adottságainál fogva kiváltképpen szívesen foglalkozik, az még inkább az állattenyésztés. De ahogyan a földet megműveli, abból az is látszik, hogy azt csak Európában tanulta meg. A mezőgazdasági szerszámok elnevezései a magyar nyelvben szláv vagy német eredetűek. Emellett Ceres bőségszarujából csak a legszükségesebbet, a gabonát részesítette figyelemben. A zöldség- és gyümölcsstermesztés, a kertkultúra többé-kevésbé idegen maradt a szá-

⁸ Az olasz nyelvű idézet fordítása: „én is festő vagyok”. Állítólag Coreggio mondta, amikor megnézte Raffaellónak a bolognai San Giovanni in Monte templomban (ma a városi képtárban) látható Estasi di Santa Cecilia c. táblaképét. Vö. Luigi Pungileoni: *Memorie storiche di Antonio Allegri, detto il Correggio*. Parma, 1817. Vol. I. 60.

mára. Falvai kopáran, barátságatlanul helyezkednek el a gabonaföldek között, nem tarkítják gyümölcsösök, nem díszítik fák, nem veszik körül virág- és zöldségágyások. Ahol ilyen kis rejtett oázisokra talál az ember, melyek a sokrétű, minden hozzávaló eszközzel és csinosításra való sokoldalú igyekezettel jöttek létre, ott a virágzó bokrok között német telepeseket, a kertkultúra terjesztőit találjuk, akiknek szorgalmas kezei erdőket irtanak, mocsarakat csapolnak le, a pusztaságokból szőlőültetvényeket teremtenek, a hegyekből pedig kitermelik az ásványi kincseket. A magyar falvak a „svábok” által lakott településektől feltűnően különböznek, és még ma is egy síkságon vert katonai táborra emlékeztetnek.

Európába érkezésük után a magyarok még sokáig sátorban laktak. Csak lassan alakultak át sátraik kis, fából készült, fehérre festett épületekké, amelyeket német építőmestereik nyomán ’háznak’ (*Haus*) neveztek el. Emellett azonban megtartották egy katonai tábor alaprajzát, a túlságosan széles, egymást derékszögben keresztező utcákkal, mintha csak a felvonuló lovasság számára tervezték volna. Középen, ahol valaha a vezéri sátor állt, most egy kis templom van. Közmondásossá vált, hogy a magyar, mint minden lovas ember, a lakóhelyét nagynak, a ruháját szűknek szereti. Ennek a ruházatnak a kivételével a magyar minden mást akkor kedvel, ha az nagy, gazdag, tágas, kényelmes. Mindennemű korlátozásnak ellene van, nem is tud ezen változtatni, ahogyan a németek teszik.

Ugyanilyen tágasra, nagy kiterjedésűre tervezik a nagyobb településeiket is, amelyeket városnak neveznek, s amelyek laza, fegyelmezetlen szerkezetében a ’polgár’ (*Bürger*) nem lelheti fel az organikus növekedés jelét. Szilárd, kőből épült, díszes városokat, melyek nemcsak a házak, hanem a bennük lakó polgárok közösségét is magukba zárják, először a német telepések építettek Magyarországon, és ezeket első pillantásra meg lehet különböztetni a fent említett igazi magyar településektől. A fővárost, Buda-Pestet, amelyet már a 13. században a krónikás „*magna et ditissima Theotonica villá*”-nak nevezett,⁹ és amelyet mára Európa legszebb városai közé sorolhatunk Magyarország közepén, a német szorgalom és ipar emlékének lehet tekinteni. A magyar parasztok kis lakásaiban csak nagyon szűkös bútorzatot találunk. Ráadásul a török időkben a keleti divat is újból elterjedt, bizonyos bútorokat csak párnák és szőnyegek helyettesítenek. Akkoriban (ennek csak mintegy 200 éve!) időnként még a főnemesek ingóságai sem álltak másból, mint néhány értékes szőnyegből, melyekkel tapéták, képek helyett szobáikat díszítették, valamint ékszerekből, drágakövekből és sok-sok ruhaneműből és fegyverből.

⁹ Magyarul: Nagy és tágas német város.

A berendezés szűkössége ellenére azonban ezek a magyar falvak az oláhok nyomorúságához képest tiszta és gazdag benyomást keltenek, mint ahogyan egyébként is a tisztaság a magyar paraszti háztartás egyik fő erénye, amiben még a németeket is felülmúlja. Hivatásos kézművesek, iparosok tekintetében azonban a legnagyobb magyar falvakban is nagy a hiány. Csak szabók és vargák vannak bőségesen, akik a magyar nemzeti viselet elkészítéséhez értenek, meg aztán kovácsok, akik a lovakat meg tudják patkolni. Így aztán a lakosok, még a nemesek is, ha a birtokaikon laknak, arra kényszerülnek, hogy évente egyszer felkeressék a nagy vásárokat és városokat, hogy az egész télre úgy bevásároljanak, mintha sivatagi utazásra készülnének.

Ha azonban beköszönt a nyár, akkor lehet igazán észlelni a magyar háztartás nomád jellegét, ami eredetileg is volt. Akkor a magyar, aki kicsiny házának falait a hosszú tél alatt szűknek érezte, kiköltözik állatai közé a pusztára, erre a határtalan síkságra, amelyben a napkelte és napnyugta oly összehasonlíthatatlanul csodálatos, ahol a zivatarok és viharok oly szabadon és imponálóan tombolnak, ahol az éjszakában oly csodálatosan ragyognak a csillagok, amely után a magyar úgy vágyakozik, mint a hajós a tenger után, amelyet dalaiban ugyanúgy magasztal, mint az arab a maga homoksivatagjait. Vagy ha ezt nem teszi is, úgy legalább, hogy annak illúzióját megőrizze, kiviszi fekhelyét a szabadba, háza udvarára, és egész családjával a kunyhójához ragasztott szárnyék alatt alszik.

A Ceres szolgálatában álló valamennyi munkafolyamatot is a szabad ég alatt végzi, nincs neki magtára, csűrje, cséplőszínje. A szemeket ökrökkel tapostatja ki a gabonából, majd gyakran csak veremben tárolja. A szántást úgy végzi, mintha egy ázsiai istenség számára rendezne körmenetet: 4 vagy 6 pár fehér ökröt fog az eke elé, minden kocsni elé pedig fél tucat tüzes lovat. Mint a vihar úgy száguldanak ezek az állatok az általuk húzott fogattal a köves, mocsaras utakon. De még a betakarított gabonával megrakott nehéz szekerei is úgy robognak nagy porfelhőt felverve a piacra, mintha azt lovasságuk élén meg akarnák hódítani.

Legszívesebben azonban, ahogyan már mondtam, a magyar, mint rokonai az Urálban, kiköltözik a sztyeppére, a pusztába, ahol állatai élnek. Úgy gondolkodik, ahogyan Lenau vélte:¹⁰

¹⁰ Nikolaus Lenau *Die Heideschenke* című versének első szakasza: *Ich zog durch's weite Ungarland, / Mein Herz fand seine Freuden, / Als Dorf und Baum und Busch verschwand / Auf wüster, freier Heiden.* A fordítás Jankovich Ferencről származik, vö. *Lenau válogatott versei.* Szerk. Turóczi-Trostler József. Budapest, 1954. 211.

*Messzi Magyarhont jártam én;
magára ismert szívem,
midőn túl bokron, fán, tetőn
csendes pusztára értem.*

Ott megtalál mindent, mint messze keleten: korlátlan teret, mérföldeken át egyetlen kerítést sem, semmiféle korlátot, végtelen legelőket, számtalan ménest és csordát. Nagy, fehér bundájú kutyái is Ázsiából származhatnak, őseiket még onnan hozhatták magukkal. Még ma is hasonlítanak a baskírok kutyáihoz. Lovaik is tatár fajták: soványak, kicsinyek, erősek, gyorsak, „széltől nemzettek”, minden mai békés tevékenységükhöz, állataik őrzéséhez, összetereléséhez, ahhoz, hogy távoli földjeiket, vagy szomszédjaikat felkeressék, ugyanúgy szükségesek, ahogyan egykor németországi kalandozásaikhoz nélkülözhetetlenek voltak. A magyar fiatal korától kezdve tud bánni a lovakkal. Született lovas, valóságos kentaur. Magyar ember lóra született, tartja a közmondás. Az apa már a négyéves gyereket felülteti lovára, amelynek hosszú sörényében még ott vannak a bogáncsok, ágak, tüskék, amiket a pusztán szedett össze, és ha az első galopp alatt a gyerek megmarad a ló hátán, így dicséri meg: „Ember vagy fiam!”

*Szép élet a huszárélet,
ez az élet egyedül!*

– énekli Lenau, és szavai a magyar lelkéből fakadnak.¹¹ Míg a magyar, mint hallottuk, a bortól elszomorodik, addig ha gyors lovának nyergében érzi magát, vidám és bátor lesz. Ezért aztán a magyar katonaság legjobb, leghősiesebb egysége mindig a könnyűlovasság volt. Gyalogságuk általában nem jeleskedett, de a gyors huszárságot, ezt a magyar szóval nevezett magyar találmányt, Európa minden országában igyekeztek utánozni. Ahogyan a huszár elnevezést, úgy egy sor más magyar katonai terminust is, mint a dolmány, csákó, hajdú, átvettek az európai nyelvek. A huszáruniformis, amit a mi hadseregünkben is viselnek, tulajdonképpen magyar népviselet. Kétségkívül ez az egyik legszebb nemzeti viselet Európában, és mint a legizlésebb viseletek, bizonyára ez is még Ázsiából ered, ahol mindig is jobban értettek a ruházkodáshoz, mint Európában.

¹¹ Nikolaus Lenau *Die Werbung* című versének 70–71. sora: *Schönes Leben der Husaren! / Das ist Leben, das allein.* Kohl nem pontosan idézi a verset, az első sor nála: *Schönes Leben, Reiterleben.*

Hogy a lóidomító magyarok gondolkodása, tevékenysége eredeténél fogva, nomád jellegű, mutatja a nyelvük is. Miközben ugyanis, amint már szó esett róla, a földműveléssel, az iparral és a művészetekkel kapcsolatos szavaikat a németektől vagy a szlávoktól kölcsönözték, a pásztorkodás technikájával kapcsolatos kifejezéseik mind eredeti magyarok. Méghozzá ez a magyar pásztor-terminológia rendkívül fejlett, sokrétű. Így mindennemű csordának, de az ezeket őrző pásztoroknak is megvan a maga külön elnevezése. Aki a marhákat őrzi, az a 'gulyás', a disznók pásztor a 'kanász', a juhoké a 'juhász', a lovakat idomító és őrző merész pásztorok pedig a 'csikósok', mintha csupa külön kasztról vagy társadalmi osztályról lenne szó.¹² És mindegyik kaszthoz még egész sor szakki-fejezés tartozik, amelyekhez nekünk nincsenek megfelelő szavaink. Ez is közös vonása a magyaroknak a tatárokkal, kozákokkal, oláhokkal és Európa többi, egykori nomád és szkíta lakosával, akiknek, bár ma inkább földműveléssel foglalkoznak, régi kedvelt foglalkozásukkal, a pásztorkodással kapcsolatos szókincse rendkívül gazdag.

Újból meg kell állapítanom, hogy csodálatos, szinte már rejtélyes, hogy egy ilyen, eredetileg csak a legdurvább foglalkozásokhoz, mint a pásztorkodáshoz szokott ázsiai nép, amely az iparhoz, a kereskedéshez és a polgári életben kifejlődött művészetekhez oly kevés készséget hozott magával és mutatott fel, és oly mérhetetlen sok mindent nélkülöznie kellett azok között a népek között, akik között megtelepedett, sajátosságait mind a mai napig megőrizte, és talpon tudott maradni. A magyarokat az idegen elemek nemegyszer úgy elárasztották, úgy eltaposták, hogy az európai népek már csaknem elfelejtették, emlékezetükből kitörölték őket, és mégis mint magyarok kerültek ki ezekből a megpróbáltatásokból. Még az előző évszázad, a 18. század vége felé is a magyar nemzeti nyelv oly mértékben elsatnyult, hogy szinte csak az alsóbb néposztályok használták, és a műveltségnek szinten minden ágában latinul fejezték ki magukat. II. József azt hihette, hogy könnyen megadja ennek a nyelvnek a kegyelemdőfést. De attól a naptól kezdve, amikor ez a császár elrendelte, hogy a latin nyelv használatát megszünteti, és az egész királyságban a német nyelv használatát, tanulását, értését írja elő, a nemzeti érzés olyan hatalmas ellenállást fejtett ki és erejét úgy összeszedte, mintha egy új Árpád vezér vagy egy második Mátyás király jöttére várnának, és egész Európa figyelmét magukra irányították. A magyarokra akkor ezen a földrészén a szabadságszeretet, a bátorság és más intellektuális tulajdonságok vonatkozásában mint első népre tekintettek. Mindebben magasan állnak szomszédjaik, az oláhok, az oroszok, a bolgárok és más

¹² Kohl ezekre az elnevezésekre a magyar terminusokat használja, mégpedig korrekt helyesírással.

szláv népek fölött. Nemzeti jellegüket a lengyeleknél is jobban megőrizték. Nem tartoznak, mint az oszmánok, Európa beteg népei közé, melyekről bizonyosan állíthatjuk, hogy pusztulásra vannak ítélve.

Hogy sikerülhet-e nekik Európa népei között teljesen önálló pozíciót szerezni, és egy hatalmas magyar államnak centrumát a Duna és a Tisza között, szeretett pusztáikon felépíteni, erre az utolsó három évszázad története szolgálhat bizonyosággal. Mert erről a történetről joggal állapítható meg, hogy benne időnként csodálatos életerő buzog fel, és sodra oly erős, mint a hegyről lefutó vadvíznek, mintha csak valami óriási dolgot akarna létrehozni. Csakhogy gyorsan elmúlik ennek a büszke, pompakedvelő, lovagias, nagylelkű magyar népnek a lelkesedése, ahogyan a hegyi patak elapad a köves, terméketlen síkságon.

A KÖTETBEN KÖZÖLT KÉPEK FORRÁSAI

Buda-Pest (Pesth und Ofen) előadva 32 eredeti rajzolatban Alt Rudolf által.

Rajzolta Sandmann, nyomtatta Raub János.

Pest, 1845

Donau-Ansichten vom Ursprunge bis zum Ausflusse ins Meer.

Nach der Natur auf Stein gezeichnet von Jacob Alt.

Wien, 1824

Egyházi Tár. VI. füzet.

Pest, 1835

Hunfalvy János: *Magyarország és Erdély képekben.*

Pest-Darmstadt, 1856

Kohl, Johann Georg: *Die Donau von ihrem Ursprunge bis Pest.*

Rudolf Alt metszeteivel.

Triest, 1854

Sketches on the Danube. Hungary and Transylvania by George Hering.

London, 1838 (Széchenyi Istvánnak szóló ajánlással)

TARTALOM

Az útleírás szerzője (VIZKELETY ANDRÁS)	5
---	---

MAGYARORSZÁGI UTAZÁS

Előszó (A SZERZŐ)	15
Sopron, Nagycenk, Eszterháza és a Fertő tó	17
A hansági mocsár és a <i>gulyások</i>	33
A Rábaköz és Győr	44
A mártonhegyi főapátság és a kanászok	56
Dunai hajóút Győrből Pestre	71
Buda-Pest	95
Buda	169
A Duna alföldi szakasza	196
A Bácska és német telepesei	214
Szerémség, Pétervárad és a sajkások	218
A Száva torkolata	232
Élet a hajón	239
Az első dunai zuhatagok	245
Éjszakai táborozás a határőrvidéken	254
A Clissura alsó szakasza	262
Temesvár és a bánáti láz	268
A bánáti alföld és telepesei	285
A Bánát útjai	292
Szeged, a Tisza és a szikes tavak	305

A puszták és lakóik	324
A kunok, a jászok és a hajdúk	336
A kecskeméti puszta	339
Székesfehérvár, Veszprém	345
A tihanyi kolostor és a Balaton	361
A Bakony, annak költői, várai és betyárjai	372

FÜGGELÉK

Johann Georg Kohl: Európa népei. A magyarok (Részlet)	393
A kötetben közölt képek forrásai	407

ISBN 978-963-446-729-8

Felelős kiadó: Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Tóth Magdaléna

Borítóterv: Hodosi Mária

Tördelte: Láng András

Nyomta: az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

